

કાઠિયાવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

દાન આપવાનું એકજ સ્થળ.

દાત ૬૩ અનાથો પોષાય છે. શિયાળાની સખ્ત
હંડીથી આ બિચારાઓને રક્ષો.

અનાથોના આશીર્વાદ તે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ છે.

મકાન ફંડમાં તાણાંની જરૂર છે.

તપ્પો:

સેક્રેટરી.

કાઠિયાવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ,

વઢવાણ કેમ્પ.

અ તુ ઠ મ

પુસ્તક ૧

માગશર

અંક ૧:

:૧૯૮૨:

૧. રૂઢાધ્યાયમાંથી...	...			
૨. હિન્દુ કુટુંબ...	...	રા. ઇન્દુશેખર કમલાકર...		૩
૩. સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય	...	રા. ગૌરીશંકર ઝવેરીલાલ		
		અંતરિયા...		૧૦
૪. સ્ત્રીગીત...	...	રા. ડોસરરાય રંગીલદાસ માંકડ		૧૪
૫. ડૉ. પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી		રા. શરચંદ્ર		૧૯
૬. વર યવાના કાપદા	...	એક વડુ	...	૨૪
૭. ભટકતી રૂઆપત	...	'હિમાંશુ'	...	૨૬
૮. રાજ પડી	૨૮
૯. સંમતિવધ	...	રા. પ્રેમરાય ગૌરીશંકર	...	૩૬
૧૦. રાજા જીભીલાલમ જલાદર		રા. માનચંકર પીતામ્બરદાસ મહેતાજર		
૧૧. કૃષ્ણમણિ દાસીનો રાપ	...	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ		૪૬
૧૨. સફળતા રા. અવનિપ્રગાદ				
		અગમભુદિયા...	રા. 'પામવર્મા'	૫૩

ઉપરાંત નોંધ, જાતિ વર્તમાન વગેરે.

‘નાગરિક’ ત્રિમાસિક, વાર્ષિક સવાજમ, અઢી રૂપીઆ. પરદેશની પાંચ શિલોંગ

ત્રિમાસિક પત્રવ્યવહાર નીચેને ચરનામે કરવો: ડોસરરાય રંગીલદાસ માંકડ, મંત્રી, ‘નાગરિક’ ૨, ઇસરદાસ બીલીંગ, રામસ્વામી ગાડીખાતા, કરાચી.

મુખ્ય શુદ્ધિ.

દયામા લેખનું મથાળું નીચે મુજબ વાંચવું: “રાજા જીભીલાલમ જલાદર અથવા નાગરવીંગ સપ્તક.”

તા. ૬. તે લેખ ૬૭ અપૂર્ણ છે.

આ ત્રિમાસિક કેમ્પબેલ રટીટ, કરાચી તરુણ-માગર પ્રેસમાં જાણું અને ડોસરરાય રંગીલદાસ માંકડે. ૨, ઇસરદાસ બીલીંગ, રામસ્વામી ગાડીખાતા. કરાચીમાંથી શ્રીકરંચીવડનગરાનાગર મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું.

॥ श्रीहाटकेश्वरो जयति । ॥

नागरिक.

(इमासिक)

पुस्तक पडेसुं
अंक पडेसो:

सुद, ७, भागशर.
१६८२.

रुद्राध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः इति ॥१॥

सुवर्णनां आम्बुपथी शङ्खगारेखा लेना हाथ છે તેવા,
સેનાને હંમેશ દોરનાર છે તેવા, અને જે દિશાના પતિ છે તેવા
(૩૬ને) નમસ્કાર. ૧.

નમો વૃક્ષેભ્યો हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः इति ॥२॥

પર્ણુ જેવા રંગ વાળા વાળને લઈ જે વૃક્ષ રૂપ છે અને
જે ખર્ધાં પશુના પતિ છે તે (૩૬ને) નમસ્કાર ૨.

નમઃ સસ્પિજરાય त्विपीमते पथीनां पतये नमः इति ॥३॥

ખાળતૃણુ જેવા વર્ણુવાળા, પ્રકાશવાળા અને (શાસ્ત્રોક્ત)
રસ્તાઓના પતિ (૩૬ને) નમસ્કાર. ૩.

નમો वम्लुशाय विव्याधिनेऽन्नानां पतये नमः इति ॥४॥

(જગતનુ) ભસ્મ ચોપણુ કરનાર (શત્રુને) પીડનાર અને
અન્નના પતિ (૩૬ને) નમસ્કાર. ૪.

નમો हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः इति ॥५॥

(હંમેશાં) કાળાવાળા વાળા, યજ્ઞોપવિત વાળા, અને દરેક
જાતની પુષ્ટિના પતિ (૩૬ને) નમસ્કાર. ૫.

નમો ભવસ્ય હૈત્યૈ જગતાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૬॥

હુનિઆના નાશ કર્તા અને જગતના પતિ (રૂદ્રને) નમસ્કાર. ૬.

નમો રુદ્રાયાઽઽતતાવિને ક્ષેત્રાણાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૭॥

સજ્જ ધનુષ્યથી હુગેશાં રક્ષણ કરનાર અને ક્ષેત્રનું પાલન કરનાર (રૂદ્રને) નમસ્કાર. ૭.

નમઃ સુતાયાઽઽહૃત્યાય વનાનાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૮॥

(જગતરૂપી રથના) સારથી, (શત્રુથી) ન હણાય એવા, અને જંગલના પતિ એવા (રૂદ્રને) નમસ્કાર. ૮.

નમો રોહિતાય સ્થપતયે દૃક્ષાણાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૯॥

લાલ રંગવાળા પ્રભુને તથા વૃક્ષોના પતિ (રૂદ્રને) નમસ્કાર ૯.

નમો મન્ત્રિણે વાણિજાય ક્ષતાણાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૧૦॥

મન્ત્રના જાણકાર, વાણિજ્યના પાલક, અને પૃથ્વીના પાલકને નમસ્કાર. ૧૦.

નમો ભુવન્તયે વારિવસ્કૃતાયૌપધીનાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૧૧॥

જગતના પોપક, ધનના ઉત્પાદક અને ઔપધીના પતિ (રૂદ્રને) નમસ્કાર. ૧૧.

નમઃ ઉચ્ચૈર્ધોપાઽઽક્રન્દયતે પત્નીનાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૧૨॥

ઉચ્ચ સ્વરવાળા. (શત્રુને) દેવરાનાર, અને પાયદળન પતિને નમસ્કાર. ૧૨.

નમઃ કૃત્સ્નવીતાય ધાવતે સત્વાનાં પતયે નમઃ ઇતિ ॥૧૩॥

સમગ્ર જગતના સંહારક, નાસનારની પાછળ દોડનાર અને શસ્ત્રાગતના પાલક એવા (રૂદ્રને) નમસ્કાર. ૧૩.

ઈન્દુશેખર કમલાકર.

હિન્દુ કુટુંબ.

(વિદ કાળથી આજ સુધીના પ્રકારોનો ઇતિહાસ)

હિન્દુ કુટુંબસંસ્થામાં આજે છેલ્લી પચ્ચિશીમાં ટટલાક અગત્યના ફેરફાર થવા માંડ્યા છે, જે જ્યારે એક પક્ષ આવકારદાયક ગણે છે ત્યારે બીજા પક્ષ દાનીકારક લેખે છે, છતાં એ ફેરફારોની આવશ્યકતા અને અનિવાર્યતા બેયના ઉત્તેજન કે વિરોધની અનપેક્ષ છે એ વાતનું બેય વિસ્મરણ કરે છે.

આ ફેરફારોનું વલણ તેનાં પોષક તત્ત્વો, તેમાં રહેલી ગૂઢ જ્ઞાન કે ગૂઢ જ્ઞાન એ બધાંનો વિચાર કર્યા વિના જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવાની બેદરકારી તો બેય પક્ષ બતાવી રહ્યો છે; અને પરિણામે ઠેરઠેર ધરગોસિકા કે અવ્યવસ્થિત કુટુંબ રચના કે સંસ્કાર-હીન સંસાર વગેરે ખીચડિયા પરિસ્થિતિનાં કુદરતી પરિણામો ઉપજવા લાગ્યાં છે. આ બારામાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કુટુંબ-સંસ્થાના ફેરફારોથી વિરુદ્ધ રહેલો પક્ષ પોતાનાં મન્તવ્યોની અનાદિતા અને પરંપરાગત ઔદત્તા પ્રતિપાદન કરવામાં શૂરો રહે છે આ હેતુથી સમાસરૂપે ઠેક વૈદિક કાળથી આરંભી આ મહી સુધી કુટુંબવ્યવસ્થા કેમ રચાતી તેનો ઉલ્લેખ અહિં કરવા ધાર્યો છે.

દરેક મોટી સંસ્થાએ પેટે કુટુંબસંસ્થા પણ વિકાસક્રમના ધોરણ ઉપર રચાય છે. અને વ્યક્તિગત મત મતાન્તરો છતાં સમુદગત વેગને અનુકુળ એ વિકાસ બંધાય છે. આમાં સમુદનો અન્ય જીવન વ્યવહાર નિરવયવ કે શુદ્ધ (Simple) કે બહુઅવયવી ને મંમિશ્ર (Complex) ક્ષાય તે પ્રમાણે કુટુંબના પ્રકાર પણ રચાય છે. પ્રથમ નિરવયવ કે અનેકાવયવ સંસ્થા ઉત્પન્ન થાય એ

પ્રત્ન અહિ અપ્રાસંગિક હોતાં, વેદસંહિતાનાં સ્પષ્ટ વર્ણનો દ્વારા તે કાળમાં કુટુંબ સંયુક્ત હતા કે વિભક્ત હતાં એ પ્રત્નનોજ ઉત્તર શોધવો પ્રસ્તુત છે.

નીચે ઉતારેલી હકીકત પરથી જણાય છે કે તે કાળમાં સંયુક્ત કુટુંબો ન હતાં. પરણીને છોકરો જાપથી જુદું ઘર માંડે એજ તે કાળે શિષ્ટ મંનાતું. રૂવેદનાં સૂક્તો પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કન્યાને કહેવામાં આવતું કે પુત્ર અને અધિન્ અહિથી ત્હને દોરે-રથમાં દોરે, અને ત્હાગ પતિના ઘરમાં (સસરાના ઘરમાં નહિ) તું જા અને તેની પૂર્ણ સ્વામિની બની રહે. જો સસરાના ઘરમાં જતી હોય તો આનો કંઈ અર્થ નથી. વળી પણ તે ઋત્યા કહે છે કે પતિનાં ઘરમાં સહુ ઉપર ત્હારી સત્તા ચાલશે. કુટુંબના બીજાઓમાં ફક્ત પતિનો, સંતાનોનો અને નોકરોનો ને દોરોનો સમાવેશ થતો ને આ ઋત્યા પરથી જણાય છે કે “ત્હારાં અન્ન રોપથી વિમુક્ત રાખજે, ‘ત્હારું’ મન સદા આનન્દિત રહે! ત્હારું રૂપ સદા ઉજ્જવલ રહે! વીરપ્રસૂતા બનજે અને દેવતામાં અતુરકત રહેજે. હે કદ્યાણી! તારાં દાસ દારી અને પશુ ઉપર દયા ગાખજે.”

અલ્પજાત એવી ઋત્યાઓ છે જ્યાં વહુને સાચુ સસરા નથુંદ દેર ઉપર પણ પ્રેમની સત્તા સ્થાપવાનું સૂચન છે; પણ એ ઋત્યાની પહેલાંજ કંઈ છે તે પ્રમાણે એમનો એના નવાં ઘરમાં સમાવેશ નથી થતો.

વેદ કાળના વારસાના કાયદાઓનો અભ્યાસ કરતાં પણ એજ હકીકતને ટેકા મળે છે, કે કુટુંબ વિભક્ત હતું અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નેવું હતું.

“જેને પુત્ર ન હોય તે પુત્રોત્પાદનશીલ જમાઈને પુત્ર માની લે, અને દૈહિકત્વે વારસો આપે.” પિતાનો વારસો પુત્ર બહેનને ન આપે, પણ બહેનને યોગ્ય વર શોધી પરણાવે, ઘરમાં ભાઈ ને બહેન હોય તો ભાઈ સંપત્તિનો અધિકારી થાય જ્યારે બહેન સંભાવનાની અધિકારી રહે.” વગેરે. વારસો બહુ સાદા ધોરણે રચાયો કે કાયદા શાસ્ત્રીઓ સમજી શકશે કે સંયુક્ત કુટુંબને આ ધોરણે અવકાશ નથી.

સંપત્તિ વ્યક્તિની માત્ર ગણાઈ છે, કુટુંબસંસ્થાની નહિ. વ્યક્તિના પુત્રના અભાવે દૈહિકત્વે જતી અને દૈહિક ન હોય ત્યાં સુધી જમાઈના હાથમાં ન્યાસ તરીકે રહેતી.

આ પદ્ધતિ તે કાળનાં આર્યજીવનને અનુકૂળ જ હતી. પોતાના પ્દાડી દુર્ગોમાંથી એ પ્રજા વિજય માટે બહાર પડી હતી; અને પરદેશમાં આવી રહી હતી, જ્યાં જમીનના નસુએ તમ્બુ માટે તેને દરેક અને અન્ય તદ્દશીય પ્રજા સાથે યુદ્ધ કરવું પડતું હતું. દરેક માણસ સાવધ રહેતો અને સ્વતંત્ર હોયો રહેવા પ્રયત્ન કરતો અને પરગણુપણાં માટે કે પરમાર્ય માટે બહુ અવકાશ ન હતો. જ્યાં દુસ્મનો એમર ઘેરતા હોય ત્યાં દરેક જણ યોદ્ધો બની બીજા યોદ્ધાનાં સહકાર શોધતો. દરેક ગોળ કે મંડળ યોદ્ધાનું મંડળ બનતું બીજી જાનના મહકાર માટે જરૂર ન હતી તેમ અવકાશે ન હતો. પોતાનું કુટુંબ અને પોતાનાં પરાક્રમના વૈભવ માટે દેવતાની મદદ માગવા દરેક અગ્નિહોત્ર કરતો અને અગ્નિહોત્ર સંયુક્ત કુટુંબમાં ફક્ત પિતાને જ ફલદાપી નિવડતો. પરિણામે દરેક બુદ્ધ અગ્ન્યાધાન લેખોત્તર કરી લેતો અને આ પ્રમાણે વિલકત કુટુંબની સંસ્થા સાદી અને શુદ્ધ જમી ગઈ.

આમ વિલકત કુટુંબ વેદ કાળની પ્રવૃત્તિઓ પછી ધણા મૈકાઓ સુધી પ્રવૃત્ત રહ્યું. શુદ્ધ પ્રકારને મિશ્ર બનતાં ધણી મદીઓ જોઈએ છે. તેમાં પણ ગાર્હપત્ય અગ્નિનો નિત્ય હોમ એ જ્યાં સુધી નિત્ય કર્મનું અત્યાવશ્યક અંગ બનાવું ત્યાં સુધી દરેક આર્ય પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર ચલાવવા લોભાતો, અને ગુરૂના આશ્રમમાંથી સ્નાતક બની ઘેર આવતો કે તરતજ લગ્ન કરી આપતી બુદ્ધ ઘર માંડતો.

પણ ધીમે ધીમે કૃષિની પ્રવૃત્તિ વધવા માંડી. બુદ્ધમાંનો સહકાર મર્યાદા ધણે દૂર યોગ્યતો. બુદ્ધમાંથી પાછા ફરતાં સહુ પોત પોતાને ઘેર જતા પણ કૃષિનો સહકાર નિત્યનો હોતાં ઘર પાસેજ પોપાય અને બને તે એકજ ઘરમાં રહેવું વધારે ફાવે. પરિણામે પિતાના

મરણોત્તર પણ ભાળ્યો એળી રહેવા માંડ્યા. શરૂઆતમાં ધર્મચાર્યો આ નવા રિવાજની વિરુદ્ધ હતા. ગૌતમ સૂત્ર પ્રમાણે દરેક જાણુ જૂઠું અગ્નિહોત્ર માંડે એમાં વધારે શોભા મનાતી. પરિણામે મિશ્ર સંસ્થાઓ ઉભી થઇ, આ વખતે જ ભાગીભાગના કાયદાઓ ઘડાયા. એકવાર વિલકત હોઈ પછી સંયુક્ત થનાર ભાઇઓ વિષે ઉદ્દેશ્ય આ કાળને ઉદ્દેશીને મળેછે. આમાં દ્વંદ્વ જે ભાઇ ઓત્રિય હોય કે બુદ્ધિ-શીલ હોય તેનો જ સંપત્ત અવિભાજ્ય લેખાતી. પણ આ સંયુક્ત કુટુંબમાં ભાઇઓ જ હતા એમ તે સૂત્રોપરથી લાગેછે. કારણ આ કુટુંબમાં કોઈ ભાઈ મરી જાય તો તેની સંપત્ત સંતાનાભાવે મ્હોટા ભાઈને જતી. પણ આ વખતે સંયુક્ત કુટુંબ પાછળથી ઉપજ્યું તેવું જામવું કઠણ હતું. આશરે સોળ પ્રકારના પુત્રો એક જાણને હોઈ શકતા. પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબમાં જરૂરી અવરધા સાચવવી કઠણ પડે એ દેખીતું છે. તેમ નિઃસંતાન મરી જનાર ભાઇની વિધવા નિયોગદ્વારા એક યા બે પુત્ર ઉત્પન્ન કરી વરતી સંપત્ત મ્હોટા ભાઈને હાથ જતી અટકાવી શકતી. પરિણામે જોકે વિલકતમાંથી સંયુક્ત કુટુંબમાં રૂપિજીવનને અંગે સંક્રાન્તિ થતી હતી પણ તે જાણુ ધીમેથી થતી હતી. ઠેક મનુરમ્ભિતના કાળ સુધી વિલકત કુટુંબનો મહિમા વધારે હતો. જો કે સંયુક્ત કુટુંબની સંખ્યા વધી જતી હતી. પણ આ સ્મૃતિકાર પણ નિરાળી ધર્મ-પ્રાપ્તિનાં દ્રષ્ટિબિન્દુએ વિલકત કુટુંબને પ્રશંસાથી વર્ણવે છે.

સ્નાતક આશ્રમેથી ઘેર આવી આઠ વર્ષથી માંડીને રજઃ કાળોત્તર ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હોય એવડી એટલે લગભગ ૧૬ વર્ષની કન્યા મેળવી શકતો, ધણું ખર્ચ વિલકત કે સંયુક્ત ઘર માંડવાનો નિશ્ચય પરણવા ધારેલી કન્યાની વય ઉપર પણ આધાર રાખતો હશે એમ માનવું જોઈ નથી. વારસાના કાયદામાં પણ થોડા ફેરફાર થવા માંડ્યા હતા, હજુ નિયોગદ્વારા વિધવા પોતાના પતિની સંપત્ત ભોગવવા પુત્રપ્રાપ્તિ કરી શકતી. નહિ તો પણ જોકે, દેર, કે સસરા પહેલાં વિધવાનો ભાગ હકકે હતો. જો કે

પાછળથી કેટલાક દીકારો એમ કહે છે કે મરનાર ભાઈ વિલકત રહેતો હોય તોજ વિધવા નિયોગ દ્વારા તેનો વારસ મેળવી શકતી. આ વિચાર વાસ્તવિક નથી લાગતો કારણ પતિની સંપત્તો વારસ મેળવવા કરતાં તેના શ્રાદ્ધો પિણ્ડદાન કરનાર પુત્ર મેળવવાની તેને વધારે તીવ્ર હોંશ રહેતી.

મનુસંહિતામાં જેક, દેર, તથા વહુનો જે છોડ માવતરનો મંળન્ધ દર્શાવ્યો છે તે અત્યંત સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થાને અંગે છે પણ એ મંહિતાનો આદર્શ તો વિલકત કુટુંબજ હતું.

વ્યાસમંહિતા જે સાપેક્ષ દ્રષ્ટિએ ધણી અર્વાચીન સ્મૃતિ છે તેમાં વહુના ધર્મમાં નિત્ય પ્રભાને સાંસુ સમરાને પગે લાગવાનું સમેક્ષ છે જે પરિસ્થિતિ સંયુક્ત કુટુંબની પૂરી સામાન્યતા દર્શાવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ વિલકત કુટુંબ હતું જેમાં પતિ પત્ની અને સંતાન શિયાય કોઈ સમાનો સમાવેશ ન હતો. ઠેક માનવ સંહિતાના સમય સુધી એ સંસ્થા આ પ્રકારમાં શિષ્ટ મનાતી, પણ આરને આરને સંયુક્ત કુટુંબોની મંખ્યા વધતી ચાલી. આ સાથે કન્યાનાં લગ્ન વખતેની ઉમ્મરનો વિચાર પણ અસ્થાને નથી. વૈદિક કાળમાં લગ્નોત્તર જે જવાગદારી કન્યા ઉપર આવી પડતી તે જોતાં લગ્નની ઉમ્મર મહોટીજ હોવી જોઈએ એ અનુમાન વેદાન્તર્ગત અનેક પુરાવાથી સિધ્ધ થયેલ છે.

ઉત્તરોત્તર આ ઉમ્મરમાં અનેક કારણોથી ઘટાડો થતો ગયો તે પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબ વધારે ઉપયોગી અને અનુકૂળ બનતું ગયું. જેને પ્રાચીન અને પુરાતન આર્યસમાજ કહીએ તેમાં આ પ્રમાણે વિકાસ થયો.

તદુપર કાલમાં મહાભારતઆદિનો કાળ તપાસીએ. પહેલાંજ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આ મહોટા મતિદાસો રાજ-કુટુંબને પ્રમુખે મુખ્યત્વે સખાયા છે. પરિણામે રાજકાળમાં જરૂર પડતા મહાર વગેરેમાં સંયુક્તતા કે વિલકતતાનો નિશ્ચય કરાય એ

કુદરતી છે, છતાં રામાદિ ભાઇઓના આવાસ જુદા હતા, સદા ભોજનના પ્રસંગ પણ થોડાજ આલેખાયા છે, વળી પાણ્ડવોના તેમજ દ્રૌપદોના આવાસ પણ જુદાજ હતા. જો કે સંયુક્ત કુટુંબ તરફ વધતો જતો લોકમત આ મહોટા ઇતિહાસોમાં ઘણીવાર પ્રતિબિમ્બિત થયો છે છતાં પણ આમાં કે તે કાળથી માંડીને ૬૦ સં આઠમા સૈકા સુધી લખાયેલાં નાટકોમાં સંયુક્ત કુટુંબનાં વર્ણનો જવહરેજ મળે છે, જો કે પતિપત્નીના પ્રેમ ઉપરાંત ખીજ પ્રેમી સમ્બન્ધોનું અનેકમાં ઉત્તમ વર્ણન થયેલું છે. “ભાલતિમાધવ” માં દાખલી તરિકે દરેક કુટુંબી પ્રત્યેનો પ્રેમ આલેખવા યત્ન થયો છે પણ સહુ સાથે એકજ ખહોળાં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હોય એવું સ્પષ્ટ આલેખન નથી. આવાં સંયુક્ત કુટુંબો એ વખતે દતાં નહિ એમ નહતું પણ એક મહોટી વાત તો એ છે કે જીવાન વર વહુના સ્વંતન્ત્ર અને ઉત્કટ વિલાસને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ રીઠાં સંયુક્ત કુટુંબોમાં ન મળે માટેજ આ નાટકકારો ‘કાષ્ઠ પ્રકારની પણ અનિયન્ત્ર સ્થિતિ કદપવાના શોખીન છે. પુરાણોમાં જનકવોને સંયુક્ત રહેતા ચીતર્યા, છે પણ તે જનત તરીકે, કુટુંબ તરીકે નહિ.

અહિં એટલો ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ કે સર હેન્સી મમનર મેક્ષન જેવા પ્રખર વિદ્વાનો વિભક્તમાંથી સંયુક્ત કુટુંબનો કમ સ્વીકારના નથી, જો કે એ અભિપ્રાયને સંમત થવું ઉપરનો દક્રીકત પ્રમાણે મુશ્કેલ લાગે છે.

આ પ્રમાણે વિભક્તમાંથી સંયુક્ત કુટુંબ સંસ્થાનો વિકાસ થવાનાં કારણો ત્રીયે પ્રમાણે છે. આર્યોએ અનાર્યોનો સંપૂર્ણ પરાજય કરી તેમને વિખેરી નાખ્યા અને શાંતિમય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા પરિણામે યુદ્ધમય વાતાવરણને સ્થાને કૃષિ આદિ ઉદ્યોગમય વાતાવરણ થઇ રહ્યું. અનાર્યો હંમે દસ્યુ અને રાક્ષસ નહોતા રહ્યા, તેની સામે ઇન્દ્રાદિની સહાયથી લડવાનું નહોતું રહ્યું. તે સમાજના અધમ પારિયા તરીકે દાસ પદે શૂદ્રપદે રહ્યા હતા. યુધ્ધ કાળનો જરૂરી ફરજિયાત સહકાર નહોતો પણ તેને સ્થાને શાંતિની પ્રવૃત્તિનો

મરણ્યાત સહકાર આળ્યો હતો. આ પ્રમાણે સંયુક્ત કુટુંબને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉપજ્યું પણ માનવ સંહિતા જેની સામે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરેછે તે પુર્ણ થયેલી સંયુક્ત સંસ્થા તો ઘણી મોડી આવી, જે પહેલાં મોટી સામાજિક સંક્રાન્તિ થવા પામી હતી, અને ધર્મ દ્વિસુશીના વિચાર આચારમાં જગૃં પરિવર્તન થઇ ગયું હતું. આત્માને સર્વસ્વ માનનાર સત્ત્વજ્ઞાનને બદલે આત્માને દયાથી દેનાર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસરવા માંડ્યું હતું. માનવવ્યવહાર વિશે નવા વિચારો અને નવાપર્મો હાવાતીમાં આવ્યા હતા આઘણુ વર્ગે, વતિ વર્ગે એ અન્ય સમાજથી પુર્ણ રીતે ભિન્ન અને મર્જાપરિ રથાને રચાયો. અને અમુક ધ્યેયને મિદ્ધ કરવા શુવત્ત્વવ્યવહાર એવો રચાયો જેમાં લાંબી મુસાફરીઓ, મોટાં સાહસ ઇત્યાદિથી જરૂરી બનતી. ધરમાંથી ગેર-લાજરીને પરિણામે સ્વ્યાદિના રક્ષણ માટે, સાદમને સંઘ શકિત મળે, તે માટે એમ અનેક કારણે સંયુક્ત કુટુંબ સ્થાપિત થઇ ગયું ત્યારે આ ધ્યેય અસ્ત પામ્યાં ત્યારે પણ એ વ્યવસ્થાજ ચિરસ્થાયી બની રહી. ગાર્હપત્ય અગ્નિહોત્રની રીત આરતે આરતે હુપ્ત થા અન્ય રૂપ લેતી ચાલી. એટલે વિભક્ત કુટુંબના પક્ષમાં સમગ્ર આવશ્યકતા મોળી પડી.

પરિણામ સારાં પણ આવ્યા અને ખરાબ પણ આવ્યાં. સારાં પરિણામમાં ગાર્હપત્યાગ્નિ પૂજને સ્થાને સામાન્ય દેવોની પૂજા, મન્દિરો અને તીર્થ ક્ષેત્રોમાં પુજા વગેરે વધ્યું. બીજાને પોતાના માનીતે શુવતાં શીખાયું. હું ને સ્થાને મહારાં આવ્યું. પણ હાની એ થઇ કે સમાજનું એકંદર વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિત્વે વસી રહેલું જોર નરમ પડ્યું, જ્યાં સંસ્કાર નહોતા ત્યાં દરેક કુટુંબનો વડો ન્હાના જીવનમગાર રાગ જોવો બની ગયો. અને પ્રજ્ઞના દરેકને જ્યાં રાજ્ય-કારભારમાં હિરસો હોય એમાં અને એકજ રાજના હથ્થુ સત્તા રહે એમાં જેટલી લાલ હાની છે તેટલી લાલ હાની વિભક્ત અને સંયુક્ત કુટુંબના બેદમાં છે, એ સત્યનો દેશ ભર અનુભવ થઇ રહ્યો.

આજે ફરીથી ફેરફાર થવા માંડ્યા છે તેનો ઇતિહાસ પણ ઘણાજ રસિક છે.

(અપુર્ણ.)

ગૌરીશંકર ઝવેરીલાલ અંબાસ્થા.

સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય.

વિધય સૂઝનજૂનો છે. પરંતુ તેની આવશ્યકતા અધિકતર છે. સિદ્ધાંત જાણતા હોયએ તો પણ કેટલીક વ્યવહાર જીણપો જરૂર હરધડી આપણને સાલે છે. આલે છે એટલાજ માટે કે આપણું તે તરફ અક્ષમ્ય દુર્લક્ષ હોય છે. એ વાત કદાચ ધારીએ તો જરૂર કરી શકીએ, પરંતુ એ જાતના વિચારને અમલમાં મુકવા આપણે મન પણ નથી કરતા, મન નથી કરતા એટલે આપણને ગમતું નથી એમ નથી; પરંતુ કંઈક સંસ્કારોની ખામી, અને ઉત્તરોત્તર મળતી કેળવણી અને ગૃહસંસ્કારોની ઘટતી જતી પરંપરા આપણને તેમ કરતાં અટકાવે છે.

હવે વિષય પર આવીશું. જાણ સ્વચ્છતા પર સમુદગત આરોગ્યતા આધાર છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યક્તિગત આરોગ્યને પણ ધણેઅંશે છે; અને જડવામાં વ્યક્તિગત આરોગ્ય જાળવવાથી સમષ્ટિગત આરોગ્ય જાળવવામાં અનેક રીતે આપણે મામાજીક ધર્મ જમાવીએ છીએ, એ વાત લક્ષમાં રાખવી ઘટે છે આ વિરોધાભાસી સત્ય છે.

ત્યારે હવે વ્યક્તિગત આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાને શું સંબંધ છે એ વાત પર જરા વિરતૃત રીતે વિચાર કરીએ.

આરોગ્ય ધૃશ્વરી બક્ષીસ છે. તેને જાળવવી અને જેવી હાલતમાં બક્ષનારે આપણને બક્ષી હોય તેવીજ હાલતમાં અથવા તેથી પણ વિશેષ સારી હાલતમાં આપણે તેને જતાંવી શકીએ તો બક્ષનાર પ્રત્યે આપણો પ્રેમભાવ અને મનમાન પ્રત્યક્ષ યશે, એટલુંજ નહિ

પણ અન્ય જાંબુઓને આપણે એમ કરવામાં માર્ગદર્શી થઈ, અગણિત સુખનું માધન અખંડ રાખવામાં સંપૂર્ણ પણે સહાય કરી કહેવાશે.

શરીરની જાણશુદ્ધિ આંતરશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી સરળ છે. સુદૃઢ, જળવાન શરીર, સ્વચ્છ કપડાં, સ્વચ્છ દાંત, નખ અને શાદાં પણ ઋતુને લાયક કપડાંથી મન અતિ પ્રયુક્તિત રહે છે, અને દરેક કાર્યમાં સદ્ધર્મ અને મરમ ભાગ લઈ શકે છે. તેથી માનસિક શક્તિઓ કસાઈ, અને ખીલે છે અને અને સદ્ગુણોનાં સાધનમાં એક પ્રથમ સાધન તરીકે જાણશુદ્ધિ પોતાનું સ્થાન સોંપીત કરે છે. નિયમિત સ્નાન, ભોજન કરતી અને રાંધતી વખતે સ્વચ્છ વસ્ત્રો, પ્રાર્થના વગેરેમાં શુભ વસ્ત્રો વગેરેની આવશ્યકતા નાગરિક-નાગર બંધુઓને સમજાવવી એ ન્યુકેમલમાં કોતસા લઈ જવા બરાબર છે પરંતુ, સત્ય મટના જોનાં એ સત્ય દરેક નાગરિકે લગ્નમાં રાખવા યોગ્ય અને વર્તનમાં મુકદ્દા યોગ્ય હોય એ શબ્દો લખવા આવશ્યક જણાય છે.

ધરતી સ્વચ્છતા, નિત્ય વપરાતી વસ્તુઓની સુંદર ગોઠવણી, નાની મોટી ચીજોની સફાઈ બંધ ગોઠવણી, ખુણાઓની સ્વચ્છતા, નકામી વસ્તુઓના અનર્થકારક સંગ્રહનો ત્યાગ, અને અનાજ તેમજ રમકસ વગેરેની સરસ સંભાળ આપણને શાન્તિ આપી તન્દુરસ્તી બ્રેણે છે, તેમજ ધરતે અને ધરમાં વસતી વ્યક્તિઓનાં મનને નિરંતર પ્રયુક્તિત રાખે છે, અને સદ્વૃત્તિમાં તેમજ સત્કાર્યમાં ચોટાડી રાખી વિશુદ્ધ જનાવે છે. આંગણની સ્વચ્છતા વિષે કહેવું એ હાથનાં કંકણને આરસીમાં જોવા જેવું થાય. આંગણું એ તો ધરતું નાક એ તો સ્વચ્છ જ રખાય, ઝોની અસ્વચ્છતા એ તો ધ્રુવડતાજ બતાવે.

આટલું વિવેચન કર્યા પછી જણાશે કે વ્યક્તિગત આરોગ્યનો આધાર સ્વચ્છતાથી કેવો જળવાય છે. માત્ર એક જ વાનની તોંધ અથે બેદ પુર્વક લેતી પડે છે કે આપણને કસરત કરવાના સંસ્કારો તાંતજ આપવામાં તથી આવતા. આપણે આપણાં જાગ્રદાને મધ્યા કરાવવા જોડલા ઉત્સુક રહીએ છીએ, તેનાથી સોમા ભાગનાએ

સ્ત્રીગીત.

૧.

આજ સપનાંમાં મેં તો ડોલતા હુંગર દીડાં જો,
ખળખળતી નદીઉં તે આમારાં સપનાંમાં.
આજ સપનાંમાં મેં તો ધંભરવલોણું દીકું જો,
માખણનાં વાટલાં રે અમારાં સપનાંમાં
આજ સપનાંમાં મેં તો લવંગલાકડી દીડી જો,
દાંગલાં ને પોતીઆ તે અમારાં સપનાંમાં. ૧
આજ સપનાંમાં મેં તો નવરંગ મુંદડી દીડી જો,
દાગડાં ને ચૂસણીઆં અમારાં સપનાંમાં.
આજ સપનાંમાં મેં તો મુલાખગોટા દીડાં જો,
અતરની સોરમ તે અમારાં સપનાંમાં.
આજ સપનાંમાં મેં તો પારમપીપળા દીડાં જો,
તળસીના ક્યારા તે અમારાં સપનાંમાં.

ડોલતા હુંગર છ તો અમારાં સસરો જો,
ખળખળતી નદીએ તે આમુજી મારાં ના'તાં'તાં.
ધંભરવલોણું છ તો અમારો જેઠ જો,
માખણને વાટએ તે જેઠણી મારાં જન્મતાં'તાં.

૧ પાઠાંતર: પાનનાં બીડલાં રે અમારાં સપનાંમાં.

પણ આ પાઠાંતર ડાઈપણુ રીને સ્વીકારવા જેવું નથી. કારણ
એક તો રાગ નથી મળતો અને વળી વિચાર પણ વધારે મારો નથી.
મેટી મુશ્કેલી તો રાગની.

લેવીંગલાકડી હ તો અમારો દેર જો,
હીંગલે ને પોતીએ તે દેરાણી મારાં રમેતાંતાં.
નવરંગ ચુંદરી હ તો અમારી નણ્ણી જો,
ટાચક ને ચૂમણીએ લાણેજાં મારાં રમેતાંતાં
ગુલાબગોટા હ તો અમારો કંચ જો,
અંતરની સોરમ તે અમારી સેજમાં.
પારસપીપળો હ તો અમારો ગોર જો,
તળાસીને ક્યારે રે ગોરાણી મારાં બેકાંતાં.

ટીકા.

આ ગીતમા ખરાં કાવ્યના અંશો છે. લોકગીત પણ હૃદય-
મન્યનને પરિણામે ઉદ્ભવે ત્યારે શુદ્ધ કાવ્યની દહેરો આપે છે.
જેને અંગ્રેજીમાં allegory કહીએ તે જાતનો આ ગીતનો પહેલો
ભાગ છે, અને તે પણ બહુ સુંદર, અને મનોરંજક ભાગા અને
શૈલીમાં છે. ભોળાં હૃદયના ભોળા ઉભરા મચોટ છે. ગીત બે ભાગમાં,
એની મેળેજ વહેંચાઈ ગયું છે. પહેલો ભાગ allegorical છે.
બીજા ભાગમાં તેનું રૂપળીકરણ તેવુંજ રમ્ય અને મરળ છે. આવી
જાતની કવિતાં આપણે ત્યાં બહુજ ઓછી છે.

ગીતમાં હોય નથી એમ નહિં, પણ બધી રીતે જોતાં ગુણનું
પ્રાધાન્ય છે. રમણીયતાનું ખરૂં રૂપ-ફરી ફરીને વાંચવું મમે તે-
આમાં છે.

વળા, આખાં ગીતમાં એક દિન્દુના ગૃહસંસ્કારનાં સઘળાં
સુખ્ય પાત્રોનું સુંદર અને સચોટ વર્ણન છે. માંસુ. સસરો, જોક,
જેડાણી, દેર, દેરાણી, વર, વહુ ગોર અને ગોરાણી એ દરેકનું
ઘરમાં કયું સ્થાન હતું તે જરાજરા આ ઉપરથી જણાય છે.

૧. હુંગર સિયર હોય છતાં ડાહજતા કહ્યા છે તે વિરોધા-
ભાસથી કવિત્વનો ભાવ ફીક જણાવ આવે છે.

ખગખગતી: [સં. કલ્લ એટલે અરપષ્ટ મધુર ધ્વનિ, એવો
ધ્વનિ ધરતી અથવા સં. સ્વલ્લ એટલે ખસવું. એના ઉપરથી એવું

એવો અર્થ આવે, પણ કવિતાને ઉત્તેજિત કરી, પ્રકૃતિને અનુસરતો આ 'ખળખળતી' શબ્દ છે; એટલે ક્લકલ અવાજ કરતી એવો અર્થ વધારે લક્ષ્યાવનારો અને યોગ્ય લાગે છે. 'ક' નો 'ખ' તો ધણીવાર થાય છે.]

૨. ધંમરવલોણું: [ધમર+વલોણું. જે ધંમર ધંમર અવાજ સાથે ફરે તે.] વલોણું: [સં. વલન ઉપરથી વલણ-વલોણું. જે ગોળ ગોળ ફરે છે તે.]

૩. લર્વીગલાકડી: લર્વીગ એજ લાકડી અથવા લર્વીગની લાકડી જેવો પાતળો.

લર્વીગ: [સં. લવંગ. ધ ક્ષેપક છે.]

લાકડી: [સં. લકુટ: 'ઉ'નો લોપ થઇ આગનો સ્વર લંબાયો.]

દીડી: [દિપ્ત ઉપરથી શ્રીલિંગ.]

દીગલી: ઊંકરાઓ પોતાના જેવાજ, બીજાં ઊંકરાઓ સાથે રમવાની ઉત્કંઠાથી ધણી વખત ચીંચાની પુતળીઓ વગેરે બનાવે છે તેને દીગલા કે દીગલી કહે છે. ૨. ફેશવસાલભાષ્યએ દુહિતૃ ઉપરથી 'ધી' અને પછી તેના ઉપરથી આની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે.^૩

પોતીઆ દુઠ્ઠાં ધાતીઆં કે જેનો પનો ગોણથી માંડ નીચે પહોંચે તેને પોતીઆં કહે છે. ધણી વખત આવાં પોતીઆં ન્હાવા માટે વપરાય છે તેમજ રાત્રે પહેરીને સુવામાં જે ધાતીઉં વપરાય છે તેને માટે પણ આ શબ્દ વપરાય છે. [સં. પોત્તન્વસ્ત્ર ઉપરથી હશે] પરંતુ આ જગ્યાએ ઉપર કહ્યા તેમાંથી એક અર્થ બંધબેસતો નથી આવતો. જેમ આપણે અત્વારે દીગલી પુતળી કહીએ છીએ તેમ અહિં પણ પોતીઆનો અર્થ પુતળી હોય તો હોય [સં. પુત્રિકા એટલે પુતળી તેના ઉપરથી પુત્તિઆ થઇ પોતીઆ થયું હોય તો બને એવું છે.

૨ દુહિતૃ શબ્દનો દીગલીના અર્થમાં વપરાશ ગહુ જૂનો છે. જુઓ વાત્સ્યાયનનું કાં० સૂં :-તથા સહ પુષ્પાવચયં.... દુહિતૃક્રીડાયોજનં વગેરે.

૩ કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ. પૃ. ૨૩૧..

આ બે શબ્દોથી દીંગલા ને પોતીઆ વાપરનારનું નાનપણ સૂચવાય છે.

૪. નવરંગ: નવરંગ એટલે નવરંગની મેળવણીવાળી એમ કહીએ તેના કરતાં અવનવા રંગની એવો અર્થ વધારે બધાએ સરળ લાગે છે.

ચૂસણીઆં: [મં. ચૂપ=ચૂસવું] નાનાં છોકરાંને ચૂસવાને માટે લાકડાંના એ તરફ દડા જેવા આકારના ચૂસણીઆંથી ડાઘ અગ્નિપ્રક્રિયા નિર્ધિ હોય.

૫. સોરમ: [સં. સુરમિ.

૬. તળસી આ તુલસી તલસી જાતાં ની વાદ આપે છે.

મીતના આ ભાગમાં allegoryની એકે એક વાતનો બેદ ફોડે છે.

૧. ધરમાં માસુ અને મસરાનું સ્થાન જોયું છે. ડાઘ પ્રભા-વશાળી, ગંભીર ડુંગર હોય તેમ મસરો ડોલે છે એટલે બધા ઉપર અમીદ્રષ્ટિથી નજર નાખે છે. માસુ, પણ, લગભગ નિવૃત્ત થઈ નદી વગેરે પુણ્યતીર્થોમાં ન્હાયા છે અને પુણ્યક્ષેત્રે ફરે છે. આ ગૃહ-ચિત્ર ખરેખર મંત્રાર્થ છે.

૨. પણ આમ માસુ મસરો નિવૃત્ત થાય અને ડુંગરાં કલ્યાણ માટે પ્રભુ પ્રાર્થનાજ કરે એટલે ધરકામનો બધો ભાર જેક જેકાણી ઉપર આવી પડે એ દેખીતું જ છે. એટલે જેક તે જેકાણીને દર્દી વલોવવાથી તે માખણ ઉતારવા સુધીનું અને બીજું ગધું કામ સોંપાય. છતાં આમાં પણ જેકાણીને મળે છે. પ્રાચીન ગોપપાત્રનના દિવસોની આમાં આપણને ઝાંખી જાય છે.

૩. પણ દરેક તો નાનો જ હોવો જોઈએ અને પરિણામે દેરાણી તેનાથી બે નાનાં. દેરની તબીબત એવી-સર્વોગ્રાહકી જેની. અને દેરાણીને તો દુનિયાનું કંઈ ભાન પણ નહિ. તે તો નાનાં છોકરાં માફક દીંગલે ને પોતીએ રમે. છતાં દીંગલાથી રમવા જેટલી અકક્ષ

છે એટલે ટાયકે ને ચૂસણીએ રમનાર ભાણેજાં કરતાં તે મોટી. આ
કડીમાં બાળકમનું દર્શન થાય છે

૪. સસરાના ઘરમાં નણુંદને દંમેશાં માનપાન મળે. એટલે
નણુંદનાં નામની સાથેજ નવરંગ ચુંદડી થાક આવે પરણેલી નણું-
દનાં નાનાં ધાવણીઆં છોકરાં ટાયકાને ચૂસણીઆંથી રમે.

ભાણેજાં [સં. માર્ગિનેયઃ]

૫. પોતાના ઘરનું વર્ણન કરતી નાયિકા, નાયકનાં વર્ણનમાં
રસ અને સ્વાભિમાન બતાવ્યા વગર કેમ રહે? પોતાના કંથને
ચુસાવના ગોરા જેવો સર્વાંગસુંદર ન કહે તો શ્રીભું શું કહે?
બાપી ચુસાવના કાંટાનો ખ્યાલ તેને ન આવે.

રાત્રે કરેલા વિશ્વાસની સુગંધ શય્યામાં રહીજ નવ. આ
બધાં નવાંજ પરણેલાં દંપતિનાં વિશ્વાસવર્ણન છે.

સેજ: [સં. શય્યા]

૬. આર્ય ધરમસારમાં ગોર ને ગોરાણીને ઘણુંજ માનદ
સ્થાન મળે છે. ધાર્મિક પવિત્રતાનો ખ્યાલ તેમનાં નામોઆરણ્ય
સાથે આપણાં મનમાં ઉદભવે. અને પારસપીપળો પવિત્ર છે ને
પ્રખ્યાત છે.

પારસપીપળો પુલ્કિંગ ગોરને માટે છે અને તળસી સ્ત્રીલિંગ
ગોરાણી માટે છે તે બન્ને સાર્થક છે.

આખા ગીત ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ કાઈ નવવધૂના
સાસરાના તાબા અનુભવના ઉદ્ગાર છે.

ડૉ. પંડિત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી.

આ પ્રતોરા વિદ્વાનનો જન્મ સંવત્ ૧૮૩૬ના નવેમ્બર માસની સાતમી તારીખે જુનાગઢમાં થયો. પુરાણ અને વ્યાસ પરંપરાના સંસ્કારી વાતાવરણવાળા પ્રતોરા જ્ઞાતિ કાંડિયાવાડનાં રસકલા અને સંસ્કારનાં પોષણમાં અમર્યાદા વ્યાજે ધણી પેઢી થયાં ભોગવે છે. તેવી જ્ઞાતિમાં આ નામાંકિત પુરાતત્ત્વવિદનો જન્મ થયો એટલે જો કે જુનાગઢમાં ને કાળે આજની દેગવણી ન હોવાથી તેમની દેગવણી એક મહેતાજીની નીશાળેજ આરંભાઈ પણ જ્ઞાતિ સુસલ સંસ્કાર અને કિતમ વાતાવરણ તો અચમત્કીજ એમનાં ભવિષ્ય ધડવામાં નિમિત્ત જન્યાં. એમના પિતા પાસેથીજ સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનો એમણે અભ્યાસ કરેલો. માથે સાથે વૈદક પણ શીખ્યા. સંસ્કૃતનો ઉંડો અભ્યાસ પુરાતત્ત્વની જોજમાં એમને અમુદ્ધ મંપત્ નીવડ્યો પણ અંગ્રેજીના પક્કાં જ્ઞાનને અભ્યાસે એમને મુશ્કેલી પણ અઘાગ પડતી, કારણ તે કાળે આજ પેઢે પુરાતત્ત્વવિદનો મહેરો ભાગ પશ્ચિમના વિદ્વાનોનો હોતાં તેમની શોધ જોજનો ઇતિહાસ અને પરિણામો ઇંગ્રેજ ભાષામાં કે યુરોપી કાંઈ ભાષામાં પ્રકટ થતાં હતાં. આ લેખોનો પરિચય ભગવાનજીને ભાષાન્તરકારાજ કરવો પડ્યો. ડૉ. ભાઉ દાજીની સેવામાં રહ્યા હતા ત્યાં મુખી તે ડૉક્ટર આ ભાષાન્તર કરી આપતા પણ એના અવસાન પછી તો વિશ્વાસપાત્ર અને ભાવાર્થ સાચી રાખે તેવું ભાષાન્તર દૃઢભ થતું ગયું. તે વખતના દેશીય તેમજ પરદેશી

વિદ્વાનો વિચારનો વિનિમય કરતા તેમાં ભગવાનલાલ બહુ મુશ્કેલીએ ભાગ લઈ શકતા અને બ્યારથી એમણે પુરાતત્ત્વ ઉપર લેખો લખવા શરૂ કર્યા ત્યારે તો આ મુશ્કેલી વધુ પ્રમાણમાં ઉભી થઈ. પણ ભગવાનલાલની પુરાતત્ત્વવિદ્ય તરફની સુવાસ ઉપર મોઢ પામેલા અનેક મિત્રોએ એની આ મુશ્કેલીનો અન્ત આણ્યો; અને બ્યૂલ્લર, ક્રાફ્ટિન્ગટન, બર્નસ, પેટરસન, ગેરસન, કૂન્ડા, કમ્પબેટ વિગેરે એમના વિચારો દુનિયા સમક્ષ મુકવા લાગ્યા અને દુનિયાની શોધો થી એમને પરિચિત કરવા લાગ્યા. આમાં ફક્ત બ્યૂલ્લરજી ગુજરાતી સારું જાણતા હતા. પરિણામે બ્યારે ભગવાનલાલની કીર્તિ દુનિયા ભરના વિદ્વાનોમાં પ્રસરી ગઈ અને બ્યારે એ વિદ્વાનો એમની માથે ચર્ચામાં ઉતરવા લાગ્યા ત્યારે, મોટી ઉમરે અંગ્રેજી શીખવા માટે એમણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને કહેવાયછે કે છેવટે ઠીક ઠીક અંગ્રેજી શીખી ગયા. આ બધી મુશ્કેલી છતાં પુરાતત્ત્વના વિષયમાં બધા દેશોના વિદ્વાનોનું વક્તવ્ય તેઓ એટલું તો સત્ય રૂપે સમજી શક્યા હતા કે તેનાં અનેક દ્રષ્ટિબિન્દુઓની વારતવિકતા વિષે ગંભીર ચર્ચા કરી શકતા.

જૂનાગઢની પડોશમાંજ અશોકનો એક પ્રખ્યાત લેખ એક ખડક ઉપર ફેરેલો છે. ત્યાં ભગવાનલાલ ન્હાનપણથીજ કુતૂહલ બની જતા અને તે લેખમાં વાપરેલી જૂની લીપી અને ભાષાની માહિતી મેળવવા ઉત્સુક થયા. આ ઉત્સુકતા તે એમના પુરાતત્ત્વના ઉડા અબ્યાસનાં બીજરૂપ થઈ. અને સમય સંજોગની વિચિત્ર કારવાહીએ ફળી ફાળી, જૂનાગઢના એ નાગરની કીર્તિને દશે દિશ પ્રસારાવી રહી.

આ વખતે કાઠીઆવાડનો પોલિટીકલ એજન્ટ લેન્ગ હતો. તેને પુરાતત્ત્વનો શોખ હતો. એકવાર એણે જૂનાગઢના કોઈ ગૃહસ્થને એક ચોપાનિયું આપ્યું જેમાં પ્રોફેસર પ્રિન્સેપનો પુરાતત્ત્વ ઉપર એક લેખ હતો. વિષય હતો હિન્દુસ્થાનની પાલી લીપી. અસ્મલ એ લેખ ૧૮૩૮ ના બેંગાલ એશિયાટિક સોસાયટીનાં ત્રેમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ ચોપાનીયું ભગવાનલાલના હાથમાં આવ્યું.

પ્રિન્સેપના લેખનો સાર આ પ્રમાણે છે. જુની પાલી લીપીને પ્રથમ દેવનાગરી લીપી સાથે સરખાવી ને પછી ગુપ્ત લીપી સાથે સરખાવતાં તે લીપીના અક્ષરોના ઉચ્ચારણો વિષે સ્પષ્ટ અટકળ કરી શકાય છે. આ અટકળો પ્રમાણે એણે અલ્લાહાદ, દેહલી, રાધિયા મહિયા પાસેના સ્તૂપો અને ગિરનાર ધોલીના ખડકપર તેમજ બર્બર જુનિર અને ખાણગિરિની ગુફાઓના લેખો વાંચવા પ્રયત્ન કરતાં તે સફળ થયો. પરિણામે જુની પાલી લીપીની શોધ થઈ. ભગવાનનાલે આ ચોપાનિયામાંની બારાક્ષરીને તેલિયા કાગળે ઘૂંટી લીધી એનાજ શબ્દોમાં આ પ્રસંગનો જલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે. “આ લીપીદ્વારા રૂદ્રામાનો લેખ ઉલ્લવામાં નિષ્ફળ થયો. કારણ એમાં ઘણા નેડાક્ષરો અને માત્રાઓ હતાં. છેવટે નિરાશ થઈ મ્હું બુઝઈ એક મિત્રને સળી ગિરનાર ખડક પરના લેખ વિષેના જુદા જુદા લેખો મંગાવ્યા જે વાંચવાથી મ્હને નવોજ ઉત્સાહ આવ્યો. જાપેક્ષા લેખોને ફરી ઘૂંટી નીચે સંસ્કૃત લીપીમાં લેખો અવતારીને હું એ લીપીઓથી જાણ્યું થઈ ગયો.

કર્નલ લેંગ પછી આલેક્ઝાન્ડર ફાર્પસ કાઠિયાવાડ આવ્યો. તેણે ભગવાનલાલની પ્રવૃત્તિ જાણી સહ એને ડા ભાઉ દાણ સાથે મેળવી આપ્યો, અને એના આમન્ત્રણથી ૧૮૬૧માં એ મુંબઈ આવ્યો, અને સાથે સૌરાષ્ટ્રીય ૬૦ શિક્ષક પણ લેવો ગયો જેનો ઉપયોગ પાછળથી જસ્ટિસ ન્યૂટને પોતાના ક્ષત્રપ ઉપરના લેખમાં કર્યો. એકતાર ફરી જુનાગઢ જઈ રૂદ્રામા અને સ્કન્દ ગુપ્તના લેખોનો પકડો ઉતારો કરી ભગવાનલાલ ભાઉદાણ પાસે આવી રહ્યા. (૧૮૬૨) અને ૧૮૬૩માં અજન્તાના લેખોનો ઉતારો કરી આવ્યા, ઉપરાંત નાસીક, કાર્ધી લાળ, ભંડાર, જુનર પિતલખોલી અને નાને કાટના લેખો પણ ઉતાર્યા. ૧૮૬૪માં જેસલમીરના ભંડારમાંના જૈન પુસ્તકોની યાદી અને જરૂરી ઉતારા કર્યા. આ કામમાં પાંડુરંગ પાખે એમના સહકારી હતા. ૧૮૬૮માં નાગપુર અને જળલ પુર ગયા. પછી અલ્લાહાદમાં સમુદ્રગુપ્તના લાટ પરના લેખો ઉતાર્યા. ત્યાંથી દાશી, બીચરી જઈ ત્યાં પણ સ્કન્દગુપ્ત

ના લાંટ પરથી ઉતારા કર્યા ત્યાંથી મથુરામાં જઈ અનેક મંદિરો ટીંખાઓ વિગેરે પરથી લેખોના ઉતારા લીધા, ડાંકણી તિલા પાસેથી એક સ્તૂપનો ઘણાકાર શિરોભાગ મુંબઈ મોકલાવ્યો જેના પર હાથીની આકૃતિ હતી અને હિન્દી સિધિયન રાજા હુવિષ્ક ૧૮ ઇસવી પૂર્વેનું નામ કારેલું હતું. મથુરાંથી એકિટ્થન અને મિધિયન શિક્કાઓ અને પુરાતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ બહુ મુલ્ય વસ્તુઓ અને ભગભગ ૩૫ ઉતારાઓ ભગવાનલાલ મુંબઈ લઈ આવ્યા.

ત્યાર પછી નિપાલ ગયા અને ખડમંડુની આસપાસનાં મંદિરો અને ખંડેરો તપાસ્યાં. કોઈ કહે છે કે આ વખતે યુસુફઝાદ અને બહુગિસ્તાનમાં પણ એ જઈ આવ્યા. ૧૮૭૪માં લાઉ-નાજનું અવસાન થયું. હવે ભગવાનલાલ જુદે જુદે ઠેકાણે લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યા.

ભગવાનલાલ સુરત પ્રસારે હતા. મુમાફરી દરમીયાન બનતાં સુધી પકડો આચાર પાળતા. નિપાલ જેવા મુલકમાં પણ દેશી સ્વયંપાકથી યથાભવ્ય ચજાવી લેતા. એનો રહેણી કરણી સાદી, સ્વભાવ નમ્રતા ભરેલો અને ચારિત્ર બહુ પવિત્ર હતું. એક વિદ્વાન એના વાસ્તે લખે છે "નરમાયમાં અને નાગરિકતામાં તે હિન્દુ હતા, એકાગ્રતામાં, ખતમા અને નવું નવું શોધવાની વૃત્તિમાં જરમન હતા, અખણકાયશીલતામાં અને જુરસામાં અંગ્રેજ હતા અને વિચારની ગંભીરતામાં અને પૂર્ણતામાં જૈન તિર્થંકર જેવા હતા."

પુરાતત્ત્વની પ્રવૃત્તિમાં પણ એ વૈદુ ચજાવતા. એમની શોધો અનેક છે. મુખ્યમાં નાનેઘાટના લેખ પરથી શોધેલી નાગરી આંકડાપદ્ધતિ છે. એણે શોધ્યું કે જુના નાગરી આંકડાઓ અક્ષર રૂપ છે, જે પ્રમાણે ક્ષત્રપ વલ્લભિ અને ગુપ્ત લેખ શિક્કા પર મળે છે. પાણિનીભાષ્ય પ્રમાણે આ પદ્ધતિ પાણિનીની ત્રિશિષ્ટતા હતી, અને સેમાષ્ટિક અબ્જપદ્ધતિ અને ગ્રીક અક્ષરપદ્ધતિને મળતી આવે છે. આર્યભટ્ટ વળી એક જૂદીજ અક્ષરપદ્ધતિ સૂચવે છે. ભગવાનલાલની શોધ એ હતી કે જુદા સ્વતંત્ર અક્ષરોનો ઉપ-યોગ આંકડાઓ માટે થતો. ત્યાર પછીની મોટી શોધ કન્હેરીની

ગુફાઓના લેખખાંધી કરી. દક્ષિણ દિશાના આન્દ્રભૂત્ય વંશમાંના એક નવા રાજા માદરિપુત્રનું નામ એમણે શોધ્યું. વિષ્ણુપુરાણમાં આ વંશનાં બે નામ આવે છે. એકનું નામ ગોતમીપુત્ર (યજ્ઞથી) અને બીજાનું વસિષ્ઠિપુત્ર (પદુમાર્ચિ) અને ત્રીજાનું નામ શ્રીમેષુ. ભગવાનજ્ઞાનનો અભિપ્રાય થયો કે ગોતમી અને વસિષ્ઠિ અને માદરી એ ત્રણ માતાના નામે પ્રખ્યાત આ ત્રણ રાજાઓ થયા. તેમાં શ્રીમેષુ તે કન્હેરી ગુફાના લેખવાળા માદરિપુત્ર. આ શોધને શિક્ષકોના વાંચનથી પુષ્ટિ આપી.

આજ અરસામાં વસંત પાસે સોપારામાંના અશોક લેખ એમણે શોધી કહાડ્યો, એ સોપારા તે મહાભારતનું શુપરિક, ગ્રીક જૂગોળ લેખકોનું ઉપારા અને પ્રાદેશર ફ્યેનો મત પ્રમાણે બાઇબલનું આદિર-ગદિ એને અનેક પ્રતિમાઓ અને અવશેષો મળ્યા અને આ શોધથી એમનું નામ બહુ પ્રખ્યાત થયું. જે ૧૮૮૮માં એમનું મૃત્યુ ન થયું હોત તો ગિરનારની પહોડામાં પણ શોધ કરી આવું પરિણામ લાવવા એમની હાંસ હતી.

નિપાક્ષત્રી મુસાફરીના પરિણામ રૂપે લેખ લખ્યો તેમાં નિપાક્ષત્રી ઇતિહાસ થોડો શોધ્યો હતો. જે પ્રમાણે ત્યાં બે વંશનું અસ્તિત્વ જણાયું. સિન્ધવિકુલ સુયંવંશીકુલ (૩૩૦-૭૫૪ ઇ. સ.) જે માનગૃહમાં વસતું અને ગુપ્તસન વાપરતું. હાકુરી કુલ (૬૩૫-૭૫૮ ઇ. સ.) કૈલાસકૂટભવનમાં વસતું અને હર્ષસન વાપરતું. આ શોધથી નિપાક્ષત્રી પુરાતન ઇતિહાસ ઉપર બહુ અજવાળું પડ્યું.

૧૮૭૭માં મુંબઈની રાયલ એશિયેટિક સોસાયટીએ એને પોતાના સંમાનિત સભ્ય બનાવ્યા. ૧૮૮૨માં મુંબઈની સરકારે એને યુનિવર્સિટીને ફેલો નીમ્યા. ૧૮૮૩માં દેગની એક વિદ્યા મંમિતિએ એને પરદેશી મહ્ય નીમ્યા. અને ૧૮૮૪માં લંડનની પ્રખ્યાત યુનિવર્સિટીએ એને ડૉક્ટરની પદ્વી આપી.

૧૮૮૮માં એમને દેહ પડ્યો ત્યારે એમનાં કાર્યની અને એમનાં જીવનની મંજાવના દરેક સુધરેલા દેશમાં થઇ. એમણે પોતા પાસેના એમુલ ખખનો કંઈક મુંબઈની રાયલ એશિયેટિક સોસાયટીને આપ્યો, કંઈક બ્રિટિશ મ્યુઝીયમને આપ્યો. એમના જીનાગદી મિત્રોએ એમને માટે વાલ્કેશ્વરમાં બંધાવેલો નિવાસ એણે ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ માટે આરોગ્યભુવન બનાવવા માટે આપી દીધો.

એક વહુ.

વર થવાના ફાયદા.

કેવળ નર જાતિમાં જન્મ પામ્યો માટે દરેક પુરુષ પોતાને સ્ત્રી માંત્ર કરતાં ઉચ્ચો સમજે છે અને ખાસ કરીને જે સ્ત્રીને તેની વહુ બનાવવાનું હોય છે તેના પાસેથી ઇશ્વર કરતાં વધારે મહાદા હોવાનો હકક માગે છે. અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન પુરુષ બુદ્ધિમતાની ટોચે પહોંચેલી સ્ત્રીથી પોતાને ડાહ્યો સમજે છે અને જો ઠોકમાં ઠોક માણસ પણ સરસ્વતી દેવીને પરણે અને પરણ્યા પછી વરની જરા ભૂલ દેખાડવાની તે કોશીષ કરે તો તુરત “હવે ડાહી થા માં” કહી તેના તરફનો તિરસ્કાર દેખાડવાનું ચુકે નહિ.

સ્ત્રી પોતાની બુદ્ધિથી કે શક્તિથી કે આર્થિકથી દુનિયામાં સફળ થઈ શકે છે એમ પુરુષ નથી માનતો. એ તો એમજ માને છે કે સ્ત્રી માત્ર લાગવગથી, નશીબથી ખુશામદથી કે છેવટે રૂપથીજ સફળ થઈ શકે છે.

ઘણા વર વહુને પૈસા વિગેરેથી નવાજે છે ખરા પણ તેના ચુલુ કે કાપ ઉપર મોહી પડીને નહિ પણ કેવળ પોતાની મુણમાઈ દેખાડવા ખાતર.

દરેક વર એમ માને છે કે એક સ્ત્રીને વહુ બનાવવાની કૃપા દર્શાવવામાં તેના ઉપર તે એટલો તો મહાદા ઉપકાર કરે છે કે પછી તે સ્ત્રીએ સારો જન્મ તેના રહામે સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરી રહી એ કૃપાનો બદલો વાળવો જોઈએ.

લગ્ન પછીનો બહુ થોડો વખતજ વર રમણપદે રહે છે પછી કેવળ વર બેઠી જાય છે. રમણબવસ્થામાં તે વારંવાર “અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ” વિગેરે રસિકતા દર્શાવે છે. પછી ન્યારથી

રમણ મરી વર બનવા માંડે છે, ત્યારે “જરા આવી તો બેશ-
જેતી નથી કેટલો ઉકળાટ યાચ છે” એ સ્થિતિ આવે છે. જો
વરને જન્મભર રમણ રહેતાં આવડતું હોય તો ખચિતજ દરેક
સ્ત્રી પોતાના રમણની દાસી બનીને રહે. પણ રમણ તો ગરજને
માર્ગે બનાય છે અને પોતાનું કુતૂહલ સંતોષવા બનાય છે. ગરજ
અને કુતૂહલની-વૃત્તિનો અસ્ત યાય પછી રમણ બનવાથી કશોજ
ફાયદો નથી. રમણ દતો ત્યારે લસણથી ગંધાતા ઓઠમાં શિરાગ્રી
મદિરાનો કેક ચડે. પછી સુગમિત ઓઠ પણ-પાછોરિયાની
બ્લીકથી ભરેલો લાગે છે.

લગ્નનાં પહેલાં વર્ષમાં પ્રેમ સિવાય બીજો શબ્દ એની
ડિક્શનેરિમાં નથી હોતો. પછી જન્મભર એ ઉચ્ચાર પણ નથી દરતો.

વહુથી રહેજ મીઠાસથી વર્તવાય તો ધરને સંસાર સ્વર્ગ બની
ગહે એ મળવા છતાં તોજગમ અને બેદરકારીનો ઉપયોગ કરીને
સ્વર્ગથી અધિક સુખ મેળવવાના ધમપછાડ મારનાર વર તે સુખ
ન આપનાર વહુ ઉપર અંદરથી ઘણો નારોજ રહેવાની નાલાયકી
દેખાડે છે.

પોતાની વહુને સુખી કરવાનો ભાગ્યેજ કોઈ વર પ્રયત્ન કરે
છે. તે તો એમજ સમજે છે કે પોતે એની સાથે પરણવા જોટલી
હિરતા દેખાડી એટલે વહુને તો આખી જીંદગી એક ઉભણીજ
માની લેવી જોઈયે.

ત્યારે દરેક સ્ત્રી પુરુષમાં રહેલી બુદ્ધિની પ્રસંશક હોય છે
ત્યારે અકક્ક વગરની પુતળાઓ ઉપર પુરુષો વારી નાય છે.
બીજાની સ્ત્રીઓ ટાપટીપ અને નખરાંથી દીપે ત્યારે પોતાની વહુને
એવાં ન હોવા માટે તરછોડે છે પણ જો તે જરા પણ શોભિતા
કપડાં ખરીદી આવે તો તેનાં હિઠાઉપલાં ઉપર વરજી સદ્ગતર
અકસોસ ગુનરે છે.

ખરેખર વર જીવું-કાંઈ સુખી બેઠેર પ્રાણી હોઈ શકે ખરે?

રજા પડી.

(રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની એક વાર્તાનો અનુવાદ.)

ફટિક ચક્રવર્તિ ગામડાના તોફાની છોકરાઓનો સરદાર હતો. આજે વળી એણે એક નવું તોફાન સુઝાડ્યું. પાદરે નદી કાંઠે એક મ્હોટું ઝાડતું થડ કાદવમાં પડ્યું હતું. કાઢતે એમાંથી નાનકડો મછવો બતાવવો હતો. ફટિકે સૂચના કરી કે બધા છોકરાઓએ મળી એને પડ્યું હતું ત્યાંથી હટાડી દૂર ગમ્મડાવી દેવું. એનો ધણી એથી ખીજવાસે અને બહુ મગ્ન પડ્યો.

પણ તોફાનની હજી શરૂઆત થઈ ત્યાં તો ફટિકેનો ન્હાનો ભાઈ માખન આવી પહોંચ્યો અને જાણતે થડ ઉપર વગર બેલે બેસી ગયો. છોકરાઓ જરાક ચંબી ગયા. પછી એકે જરાક નર-માસથી માખનને ધકકો મારી ખસેડવા માડ્યો, પણ માખન તો માટીના સુલેમાન પેઠે બેસીજ રહ્યો. જાણે દરેક જાતની રમત ગમત આ અસાર સંસારમાં બ્યર્થ છે એમ ફિલ્સુફી ઘોળતો. હોય તેમ સુપ બેસી રહ્યો. ફટિકેનો મિત્રજ ગયો, તેણે છુમ પાડી “માખન ઉઠજ કે નહિ ? નકર હાડકાં રંગી નાખીશ !”

માખન તો જરા તીરાંતે પલાંડી વાળી જાઠવાયો. હવે બે પોતાના વખાણુતાર આ બધા જાઠિયાયો. વચ્ચે પોતાની સર-દારીનો મોબ્બો જાળવવો હોય તો તો ફટિકે માખનને ધમકી દેવા પ્રમાણે હમઠારવો જોઈયે, પણ એ બારામાં એનું મન જરા ઢ્યુ પડ્યુ થવા માંડ્યું. પણ એનાં ફલદ્રુપ મગ્નમાં એક નવોજ તુરફો સુઝ્યો કે જેથી માખનની પણ ખજર લેવાય અને એનાં જાઠિયા-ઓને ઔર વધુ મળ પડે. એણે હુકમ કયો કે માખન ઉઠે નહિ

તો એની સાથેજ દીમણને ફેરવી દો. માખને હુકમ સાંભળ્યો એટલે દવે ઉઠવું એ નો કીર્તિ ગુમાવવા જેવું એને લાગ્યું, અને દુનિયાની કીર્તિ પાછળ ભમનારા બીજા પણ ભૂલી જાય છે તેમ એને ધ્યાન ન રહ્યું કે કીર્તિ જાળવવા જતાં જરા જોખો હતો.

છાકરાઓ પોતાનાં બધા બળથી દીમણું ફેરવવા નમ્યા અને “એક, બે, ત્રણ, ચક્રાવ” બોલતાંને દીમણું ચાલ્યું, અને માખનની ફિફસુરી, કીર્તિ બધું પણ ગયું.

અત્યંત બીજા છાકરાઓની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો તેઓ નો સાદ બોખરો થઇ ગયો ત્યાં સુધી રાજપાની ચીશો પાડવા લાગ્યા, પણ ફટિકને જરાક ધ્રાસકા પડ્યો. માખનના હાથ વિશે એને જરા ચિન્તા થવા માંડી અને ખરેખર માખન માતૃભૂમિના બોળામાંથી હોયો થયો ત્યારે એની આંખો વિઘાતાની પેઠે અંધી થઇ ગઇ હતી અને એનો ગુસ્સો મંદાર કરવા નીકળેલા ફરેવતા જેટલો હતો. એ ફટિક ઉપર ધસ્યો, એને મોંઘે ચિંખાડા ભર્યા, માર્યો અને પછી રડતો રડતો ઘર તરફ દોડ્યો. નાટકનો પ્રથમ અંક અહિં પુરો થયો.

ફટિકે પોતાનું મોં લોહી નાંખ્યું ને પછી અથ પાણીમાં અને અથ બહાર પડેલી એક ધંગીની પાળે બેઠો અને વિચારમાં પડી ગયો, અને એક તણખડું ઉઘેડી ચાવવા મંડ્યો. થોડીવારે સામે ઘાટેથી એક મજબો આવી ત્યાં નાંગર્યો જેમાંથી એક આપેડ પુરૂષ ઉતર્યો અને ફટિકને પુછવા લાગ્યો કે ચક્રવર્તિઓનું ઘર કઇ બાલુયે છે. ધામનું તણખડું મોંમાંથી કાઢવા વગર ફટિકે ચીંધીને જવાબ દીધો “ઓ પેલી બાલુ દેખાવ ત્યાં !” પણ એણે ક્યાં ચીંધું તે બિલકુલ્ રપષ્ટ નહતું. પેલા પુછનારે ફરી પડકારતાં એણે રીસમાં કહ્યું “જ જઇને જોતી લે.”

થોડીવારે એક નોકરે આવી ફટિકને કહ્યું કે બા બોલાવે છે. ફટિકે કહ્યું જ નથી આવતો. પણ નોકર એનાં માથાંનો દતો એણે ફટિકને સમુજગો હાંપાડીને ચાલવા માંડ્યું. ફટિક હાથ પગ ઉડાડવા મંડ્યો અને નિષ્કુળ ગુસ્સામાં જરાક પાડવા લાગ્યો.

ઘરમાં પહોંચતાં જ બાપે ધમકાવ્યો “કેમ વળી માખન ઉપર હાથ ઉપાડવા માંડ્યા ખરું ને?” ફટિકે કહ્યું “મહેં ક્યાં હાથ ઉપાડ્યો. કાણુ કહે છે?” પણ બાપે કહ્યું “ચુપ, બોલું બોલમાં-મારીને વળી”—ફટિકે “નથી માર્યો વળી-માખનને પુછને.” પણ માખન તો બસ એમજ કહેવા માંડ્યો કે ફટિકે મદને માર્યો.

ફટિકની ધીરજ ખૂટી. એણે ત્યાંજ માખન પર ધમારો કર્યો. મારતો જય ને કહેતો જય “લે, લેતો જ, દરમખોર, બોલું બોલજી લે!”

બાપે માખનને છુટો કર્યો ને ફટિકને મારવા મંડી, ફટિકે તેના હાથ અટકાવે તો કહેવા લાગે કે “શું પિટયા, તું મદને પણ મારીશ?”

આ ક્ષણે તે આધેડ મહેમાન આવી પહોંચ્યો. આવતાં વંત એણે પુછવા માંડ્યું “શું છે, શું છે, ગમ્યા?” અને ફટિક ખસિયાણો પડી ગયો.

જ્યારે બાપે મહેમાનને જોયો ત્યારે તેનો ગુસ્સો ક્યાંય ચાલ્યો ગયો ને અચંબાથી પુછવા મંડી “વાહ દાદા! તમને ક્યાંથી મહડી આવ્યા?”

છોકરાઓ પગે લાગે તદ્દમારા મ્હોટા મામા આવ્યા; એમ કહી પોતે નીચી નમી. એના પગને આંગળી અડકાડી. એનો ભાઈ એનાં લગ્ન પછી તુરંતજ મુંઝાઈ તરફ ધધા માટે રવાના થઈ ગયો હતો. એ ત્યાં હતો તે અરસામાં એનો પતિ ગુજરી ગયો. જિશમ્ભર ફરી ઘેર આવ્યો ત્યારે એની તપાસ કરી એનો પનો મેળવો એને મળવા આવ્યો.

થોડા દિવસ તો ખૂબ ખુશીમાં વીત્યા મામા બેય છોકરાના ભણતર વિષે પૂછવા લાગ્યા. તો એની જાહેને કહ્યું કે ફટિકે તો એને પાચ આવ્યો હતો. બાકી માખન તો સોના જેવો શુદ્ધ અને બકરી જેવો નરમ હતો ને વાંચવાનો શોખીન હતો. જિશમ્ભરે ફટિકને પોતે સાથે લઈ જવાની કબૂલાત આપીને કહ્યું કે મારા છોકરા સાથે એને પણ ભણવા મોકલીશ જ્યારે ફટિકને મામાએ

પુછ્યું ત્યારે એતો ખુશ ખુશ થઈ ગયો ને એની સાથે તુરત
પીકળી પડવા આતુર થઈ ગયો.

કટિકના જવાનું નકિક થવાથી એની ખાતે શાતા વળી. કટિક
ઉપર એને બહુ અણુગમો હતો. અને એ ભાઈને તો કદી બનતું જ
નહિ. ખાતે રોજ બ્હીક લાગતી કે કટિક એના માખનને કાંતો
નદીમાં છુડાડી આવશે કે ક્યાંક પણ લગાડી આવશે: જતાં કટિકને
ભાગી જવાની ઉતાવળમાં પેડેલો જોઈને એને મહેજ માડું પાણી
લાગ્યું. પણ કટિક તો દરબડીયે મામાને પુછવા કરે કે હવે ક્યારે
આસથું. એને તો હવે સૂખ નહોતું વળતું અને રાતના પણ
એજ ખ્યાલમાં ઉંઘ નોતો કરતો. જવા પહેલાં એણે માખનને
પોતાનાં રમકડાં દઈ દીધાં. માછલાં પકડવાનો દાંડો, મહેટો પતંગ
લગાટા વિગેરે એકદમ ઉદારતાથી હાથેસને માટે માખનને નવાજી
દીધાં.

કલકત્તામાં કટિકને પહેલ વેલી મામીની ઓળખાણ પડી. કળિ-
લામાં આ વગર મફતનો વધારો થયો તે એને ખિન્નકૂલ રચ્યું નહિ.
એના ત્રણ છોકરાથીજ એતો ઠાપર બની ગઈ હતી. ત્યાં ચોથાની
એને જરૂર ન હતી. તેમ ૧૪ વર્ષનો મામડાનો છોકરો આ ત્રણ
મામાઈ વચ્ચે આવવાથી પરિણામ વધારે તોફાનમાં આગ્યું. ખિરા-
મ્ભર બરોબર વિચાર કર્યા વિનાજ કટિકને સાથે લઈ આવ્યો હતો.

દુનિયામાં જ્યાં વ્યવહાર માણસો વસે છે ત્યાં ૧૪ વર્ષના
છોકરા જેવું નકામું પ્રાણી કોઈ નથી. એ ન તો રમકડું બની શકે
ન તો બહુ ઉપયોગી બની શકે. ન્હાનકડાં છોકરાંઓની પેઠે લાડ-
પણ ન લગાવી શકાય, અને કોઈ પણ કામમાં એને લગાડે તો
એક સાંધે ને તેર નોડે. જો એ કાણું કાણું બોલે તો “હવે તું
કંઈ બાળક નથી સમજ્યોને?” કહી ધમકાવે અને બાળકને ન
જાજે તેગે જવાબ વાળવાની હિંમત કરે તો પણ ઉદ્ધતાઈ માટે
માર ખાય. વાસ્તવિક રીતે ગમે તે બોલે તોપણ એને તો મહુ કમઠોરે.
તેમ જો ઉગમરે એનો દેખાવ પણ ઝંપળી વધને લીધે એડાળ લાગે
છે. જે કપડાં કરાવે તે એને દુકા ચાપ ને પાટલુન ચુડા તરફ

અને બાં કાણી તરફ ખેંચવા માંડે, એના અવાજ પણ ફાટેલો, ખોખરો. થઈ જાય છે, અને મ્હોંપર કડોળ ખુણિયા પડી જાય છે. છોકરાને પોનાને પણ આ વખતે કંઈ જુદું નવું નવું લાગી જાય. મ્હોટાઓ સાથે વાત કરતાં કાંગો એ જોઈએ તે કરતાં વધુ છુટ લે છે ને કાંતો એકદમ શરમાઈ જાય છે. એને બિચારા ધોખીના દૂતરા પેઠે બધે હીણાવું પડે છે.

છતાં, આ ઉમ્મરેજ છોકરાનાં દેવામાં ખીજાઓના પ્રેમ અને માન છતવાની તીવ્ર લાગણી હોય છે. અને જે કાંઈ પણ એના તરફ માયા દેખાડે છે તેના તે ગુલામ બની રહે છે. પણ કાંઈ એવી માયા દેખાડવા ચાહતું નથી કારણ એથી છોકરો ખોટા ચાળા શીખે ને જગડી જાય એ સદુને બહીક લાગે છે. તેથી કાંઈ ઉપકારે તો કાંઈ જાકારે એ પ્રમાણે શેરીનાં રખડતાં દૂતરાં પેઠે એના હાથ થાય છે.

ચૌદ વર્ષના છોકરા માટે તો ઘરજ સદુથી સરમ રહેવાનું ધામ છે. અબાણ્યાં ઘરમાં પારકાની સાથે રહેવાથી તો એને બહુજ સોસવું પડે છે. અને આ ઉમ્મરે છોકરાઓ પરમ સુખ ત્યારે અનુભવે છે જ્યારે સ્ત્રીઓ એના ઉપર માયા દેખાડે છે અને કદી તરછોડતી નથી.

સ્વાભાવિક રીતે મામીનાં ઘરમાં અણમાગ્યો પરાણો બનવું ફટિકને બહુજ વસમું લાગ્યું. કારણ મામી એને લલકા પાડવા કદી ચુકતી નહિ. કાંઈવાર મામી એને કંઈ કામ દેખાડતી તો હોંશમાં ને હોંશમાં એ અતિ પડતું કામ કરી નાંખતો. એટલે મામી એને કહેતી, “સાવ ખેવકુદ છે. જા હવે લેસન કર !”

માયા અને દરકાર વગરનું આ અતિ સાંકડું વાતાવરણ બાળરા ફટિકને એવું તો લાગતું કે છુટથી દમ તે ન ભરી શકે. એને શહેરથી દૂર ક્યાંક ખુલ્લાણુમાં જઈ રવચ્છ લવાથી ફેફમાં ભરવાની હોંશ થઈ આવતી.

પણ શહેરમાં એવી જગ્યાઓજ ન હતી. મોટા માળાઓ અને દિવાલોથી ચોતરફ ઘેરાઈ જવાથી રોજ રાતે એને પોતાનાં ગામડાંના સ્વપ્નાં આવતાં અને ત્યાં જઈ પહોંચવાને ઝુર્યા કરતો. સ્વપ્નામાં તેને તે વિશાળ 'મેદાન' આવતું અને એ એનાં પતંગ ઉડાડતો, નદીની પહોળા બેંખડોમાં આખો દહાડો આનન્દથી ગાતો ને ફરતો. પાણીના સાંકડા ધ્રુવામાં પડી તરતો ને ડૂબકી મારતો. ફરી પોતાના સહેલાણી ગોઠિયાઓ ઉપર સરદારી ચલાવતો— છતાં એ બધાંમાં માખન ખાતર એને દડધુત કરતી અને મારતી બાતો પડાણો એનાં મનમાંથી જરા પણ ન ખસતો; અને એ માની ગોદમાં જઈને પડવાની એને ઉંડી ઉંડી ઇચ્છા થયા કરતી.

પણ એને પણ માના ઉપર જે લાગણી થાય છે, એની ગેર હાજરીમાં ન કળાય તેવી વેદના થાય છે અને હૈયાનાં ઉંડાણમાંથી હિંમોરા ભરાઈ જાય છે તેવી સંધ્યા કાળ માને માટે લાંબરતાં વાછડાં જેવી લાગણીથી ફટિકની આંખમાં વિરદનાં ઝગઝગિયાં ભરાઈ જતાં.

આખી નિશાળમાં ફટિક કરતાં બણવામાં ખારે ઠોડ ઊકરો કાઢ નહતો. નાસ્તર કાંઈ સગલ પુછતો તો તે મોં ઉઘાડી નિરતર તેના સામે જોયા કરતો અને ભારે भरता धीरेજ વાળા ગદેડા પેઠે જેટલાં ભાડાં પડતાં તે નીચે મોંએ સહી લેતો, જ્યારે ખીજા ઊકરાઓ રમતમાં પડતા, ત્યારે એ ખારીએ ઉભો ઉભો સનમુન દૂરના ઘરનાં છાપરાંઓ તરફ જોયા કરતો, અને જો કાંઈ અગાશી ઉપર ઊકરાંઓ રમતાં દેખાતાં તો એને મનમાં પોતાની ગિયતિ ઉપર બહુ ખેદ થઈ જતો.

એક દહાડો બધી હિંમત એકઠી કરી એણે મામાને પુછ્યું "મામા મ્હારેથી ઘેર ફ્યારે જવાશે!" મામાએ કહ્યું "હમણા નહિ, રજા પડે ત્યારે જશે!" પણ રજા તો ઓક્ટોબરમાં પડવાની હતી અને એને તો ઘણી વાર હતી.

એક દહાડો ફટિકની ચોપડી ગુમાઈ ગઈ. એ ચોપડીની મદદથી પણ લેસન તૈયાર કરવું એને બહુ કઠણ લાગ્યું હતું તો ચોપડી વગર

તો એ અમંભવિતજ હતું. દરરોજ મારતર એના ઉપર સોડીનો વર્ષાદ વરસાવે. એની રિયતિ એવીતો કફોડી થઇ ગઇ-અને નિશાળમાંએ એનું નામ એટલું તો હતું થઇ ગયું કે 'એના મામાઇ બાઇયો પણ એની પાસે ઉભતાં શરમાતા, અને ખીજા હોકરાઓ ફરતાં પણ વધારે એની મશ્કરી કરવા લાગ્યા અને એને હીણવા લાગ્યા. છેવટે એ મામી પાસે ગયો અને ખબર કર્યા કે 'એની ચોપડી ખોવાઇ ગઇ. મામીયે ગુસ્સાને ખંડોડો મારતાં કહ્યું " રખડેલા દોર ! મ્હારાં પોતાનાંતું પુર નથી થાતું ત્યાં ત્હને મહિનામાં દશ વખત ચોપડીઓ ક્યાંથી અપાવું."

તે દહાડે નિશાળેથી સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે ફટિકનું માથું ફાટ ફાટ થતું હતું અને આખા અંગમાં ટાટ લખલખતી હતી. એને લાગ્યું કે હવે જરૂર તાવ આવશે. પણ તાવ અવરાવી મામીને તકલીફમાં નાંખવાથી અને મામી એના પર શું વીતાવશે એ બહીકથી એના પગ થંબી ગયા.

ખીજી રહવારે ફટિકનો પ-તો મળતો ન હતો. પડોશમાં ખૂબ જોત્યો પણ ન મળ્યો. આખી રાત વરસાદ ધોધમાર પડ્યો હતો, અને શોધવા નીકળેલા બધા તરબોળ થઇ પાછા આવ્યા. છેવટે બિશમ્ભરે ફૈજદારીમાં ખબર કર્યા.

સાંજે દિવાળતિટાણે એક એમ્બ્યુલન્સ ગાડી બિશમ્ભરનાં ઘર પાસે આવી ઉભી. હજુ વરસાદ બંધ ન હતો પડ્યો, અને રસ્તામાં ગુડાબુડ પાણી હતાં. બે સિપાઇયો ફટિકને ઉપાડીને ઘરમાં લઇ આવ્યા. એ પાણીથી તરબોળ હતો, આખે દિલે કાદવ રંગોળાયો હતો. એનો મ્હેરો ને આંખો તાવથી દિંગળોક થઇ ગયાં હતાં અને આખું અંગ ધ્રુજતું હતું. મામા ગભરાઇ ગયા. એને બથમાં ઉચકી અંદરના ઓરડામાં પોતાની પચારીયે સુવાડ્યો. મામીયે એને જોયો ને બોલી " અરર, આ હોદરાયે પરેશાન કરવામાં મણા નથી સામી. તમે એને ઘેર પધરાવી દો હવે એટલે છુટીયો!"

ફટિકે આ શબ્દો સાંભળ્યા અને રડતે રડતે બોલ્યો " માંમા હું ઘેરજ જતો હતો પણ સિપાઇયો મ્હને પકડીતે અહિં લઇ આવ્યા" આટલું બોલી તે ધીમે ધીમે રડવા લાગ્યો.

રાતના તાવ માથે ચડી ગયો, અને આખી રાત ફટિકને સન્નિપાત રહ્યો. મામા ડાકટરને તેડી આવ્યા. ફટિકે રાતી આંખો

ઉઘાડી તે છતપર નજર માંડી પુછ્યું “મામા નિશાળમાં રજા પડી કે નહિ !”

ગિરામજરે પોતાની આંખોમાંથી આંસુ લોહ્યાં તે ફટિકને। સુકકેા ધગતો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ આખી રાત બેસી રહ્યા. રહવાર લંગભગ ફરી ફટિક બરલવા માંડયો. ઇવટે દુઃખથી ખુમ પાડી ઉઠયો.

“આ-મદને માર માં. ઓ બા-હું માયુંજ કહું છું-મહે માખનને નથી માયું-ઓ બા લાગેછે- માર માં”

પછી ૧૧ી તેન્દ્રામાં પડ્યો. બીજે દહાડે ફટિકને થોડિક વાર શુદ્ધિ આવી, અને માયું ઉચું કરી ઓરડામાં ચોતરફ કાઢને શોધતો. હોય તેમ નજર ફેરવવા લાગ્યો. ઇવટે નિરાશ થઈ નિસાસો નાંખીને ઓશિકાં ઉપર માયું લાગી દીધું અને ભીંત તરફ પડખું ફેરવી પડી રહ્યો.

ગિરામજરે એના વિચાર કળી જઈ, જરા નીચા નખી એના કાનમાં કહ્યું “ફટિક દિકરા, મહે બાને કાલે તાર ક્યો છે તે આવી પહોંચશે હો કે !”

દહાડે પસાર થતો ચાલ્યો. ડોક્ટરે બપોરના આવી ફરી તપાસ્યો અને થડકાતે સ્વરે અને ગંભીર મહેયે કહ્યું કે ફટિકની સ્થિતિ બહુજ ચિન્તા ઉપજાવે એવી હતી.

થોડીવારે ફટિક મ્હોટેથી બોલવા માંડ્યો. “ત્રણ વા.....મ એમ માથે હાલ-બસ હવે ચા.....ર વા.....મ” નદીના પટ પર તરતી નાનકડી આગબૂટના ખડ્ગાસીને પાણી વામતાં એણે સાંભળ્યો હતો. આજે એ જીન્દગીના અગાધ દરિયાનાં ઉંડાણ માપતો હતો.

ત્રીજે મ્હોરે એની મા હાંફતી હાંફતી આવી પહોંચી. એના હોંરા ઉડી ગયા હતા, ફટિકને ન્હેતાં મ્હોટાં ધ્રુસકા મુઠ્ઠી રડવા લાગી. ગિરામજર એને શાંત પાડવા લાગ્યા, પણ એ તો ફટિકની પચારીયે ચડી અને એતે વળગી બોલાવવા જાગી “ફટિક બેટા ઓ મ્હારા લાડકા-ફટિક મ્હારા જીવ”-ફટિક જરાક સ્થિર થઈ ગયો. હાથ પગના પજાડા બંધ કરી ને બોલ્યો. “હે !”

બાપે ફરી કહ્યું “ફટિક, જાણ, ન્હે હું આવી છું, ત્હારી બા.” ફટિકે માયું ધીમેથી ફેરવ્યું ને કાઢને પણ જાણ્યા, વગર કહ્યું. “બા, નિશાળમાં રજા પડી ગઈ ?”

પ્રેમશય ગોરીશંકર.

સંમતિવય.

વડી ધારા સભાની છેલ્લી બેઠકમાં સર હરિસિંઘ ગહરે એક ખરડો પસાર કરાવ્યો છે જેનાં પરિણામે સંમતિવય-પતિના માટે ૧૩ અને પતિથી અન્ય પુરુષ માટે ૧૪ કરાવવામાં આવી છે. ધણીએ એવા હશે જેને આ વિષયનો અને આ ધારાને અંગે આવતી નોંધપ્રમદારીનો ખ્યાલ નહિ હોય.

હિન્દુસ્થાનને લાગુ પડતા ફેમિલી કાયદાની ૩૭૫ ની કલમ નાં પેટા વિભાગ પાંચમા પ્રમાણે જે દેખા માણસ ૧૩ વર્ષની નીચેની ઉંમરની પોતાની પરણેતર સ્ત્રી સાથે જીન્ડી (Sexual) મંબંધ બાંધે તેને ગુન્હેગાર ઠેરવવામાં આવે છે. જે પરણેતર ન હોય તો ઉમર ૧૪ ની ઠેરવવામાં આવી છે. અને આ પ્રમાણે સમંધ બાંધનારને સાદા યા સખત મજુરીનાં દશ વર્ષ સુધીના કેદખાનાંની યા તો જન્મદેશનિકાલની અને ડાંડની સજા ફરમાવવામાં આવી છે.

જહાની ઉમરે ૨૦:કાય પહેલાંજ વિવાહિત છેકરીને જોવાને ઉત્તમુક આપણી કહેવાતી જિવ્યજ્ઞાતિઓને હવે બહુ વિચાર કરવાનો છે.

દરમીયાન આ સંમતિ વય વિષેનો થોડોક ઇતિહાસ તપાસિયે. પહેલાં તો હિન્દુસ્થાનમાં સંમતિવય કેવળ દશ વર્ષનીજ હતી. કારણુ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એજ સંમતિવય હતી. પછી ૧૮૮૫ માં ઇંગ્લાંડમાં સંમતિવય ૧૬ ની કરવામાં આવી અને હિન્દુસ્થાનમાં ૧૮૯૧ માં ૧૨ ની કરાવવામાં આવી. હવે ૧૩ અને ૧૪ એમ બે હદ નક્કિ કરવામાં આવી છે.

જ્યારે જ્યારે સંમતિ વય વધારવાની સૂચના કરવામાં આવે છે ત્યારે સુધારકો એ સૂચનાની તરફેણમાં અને ફઠીવાદીઓ વિરુદ્ધમાં

ચળવળ કરવા મંડી પડે છે. સુધારકો એમ માને છે કે સંમતિવધ આગળ ધપાવવાથી બાલકલગ્ન અટકશે. આ માન્યતા ધણે અંશે સાચી છે. પણ બાલકલગ્ન અટકાવવાને સંમતિવધનો વધારો એ પૂર્ણ સાધન નથી. રૂઢીવાદીઓ માને છે કે એ પ્રમાણે સંમતિ વધ વધારવાથી શાસ્ત્રનો ખર્સ થાય છે, લોકમતનો અનાદર થાય છે અને દરેક માણસ દુષ્ટ અધિકારીઓના પંજમાં આવી પડે છે. કારણ જ્યાં ૧૦-૧૧ વર્ષે પરણી છોકરી મામરે જતી, તેના પતિ ઉપર એ છોકરી માથે છન્સી સંબંધ કર્યાના આરોપ મુકવા જેવું રહેલું બીજું કંઈજ નથી. તેમાં મરજી ન થાય તો પણ તે કુટુંબનું ધગ અને આગરૂ નો જરૂર સુંઘવા મળે અને એ અનિષ્ટ અટકાવવા માટે કોઈ પણ કુટુંબ લાંચ રિશ્તત આપવા તૈયાર હોયજ વિગેરે હકીકત રૂઢીવાદીઓના પક્ષને ટેકા આપે છે. વળી છન્સી સંબંધ કર્યાના આરોપ મુકવામાં આવે તો તેમાંથી બચવા માટેના પુરાવાઓ ધારિયે તેટલા સહેલ પણ નથી. આવા એતે-કાકમાં સહુથી જવાબદાર પુરાવો તો છોકરીનો પોતાનોજ હોય છે. જ્યાં સાસરા અને પિયરિયાં વચ્ચે વિખવાદ હોય ત્યાં પિયરિયાંની શીખવણીથી કે સાસરાના ધાકથી બાર વર્ષની કાચી છુદ્દિની છોકરીનો પુરાવો કદાચ બનાવટી હોય. અને તેથી સહુથી જવાબદાર સાક્ષી ઉપરજ ભરોસો રાખવો મુશ્કેલ થઈ પડે. આમ હોતાં તેની જુગાનીની સમ્બાઈ નકિક દરવાને છન્સી સંબંધ થયા હોવાનો મજબુત પણ સ્વતન્ત્ર પુરાવો જરૂરી થઈ પડે છે. આવો પુરાવો તખીખી તપાસથી મળી રહે ખરો; જો કે હિન્દુસ્થાનમાં જે લાગમાં બાનુ તખીખની હાજરી નથી હાતી ત્યાં આવો પુરાવો મળવો બહુ મુશ્કેલી થઈ પડે; અલગત જો કે છોકરીના અવધવની રિથિતિ વિગે કોઈ પણ સ્ત્રી સાક્ષીનો પુરાવો લઈ શકાય પણ જો ઉપર કહ્યું તેમ જોય કુટુંબ વચ્ચે અદાવત હોય તો પછી એવો પુરાવો સ્વીકારતાં બહુ સાવચેતી. રાખવી જોઈએ. જ્યાં બની શકે ત્યાં તખીખી તપાસજ આવા એતેકાકમાં સહુથી અગત્યનો લાગ ભગવે છે. પણ તે તપાસ બહુ ઢીલ વગર થવી જોઈએ. ડૉ. ફલર (મંડી-

કલ જ્યુરિસ્પ્રુડન્સ) કહે છે કે જલાત્કારે કરેલા જીન્સી સંબંધની નિશાનીઓ ગમે તેટલી સ્પષ્ટ હોય તોપણ થોડા વખત પછી નાબુદ થઈ જાય છે, યાતો અસ્પષ્ટ થઈ જાય છે, ખાસ કરીને જ્યારે જીન્સી સંબંધનો મહાવરો હોય ત્યારે તો એમજ થાય છે. બે વચ્ચે કે ચાર દિવસ પછી તે અવધો ઉપર જીન્સી સંબંધની કશી નિશાની રહેતી નથી, સિવાય કે અતિ જલ્દ વાપરવામાં આવ્યું હોય, પણ જો છોકરી અક્ષતયોનિ હોય કે ગાંડુ બાકક હોય તો જલાત્કારની નિશાની એકાદ અડવાડિયું કે વધારે વખત ચાલુ રહે ખરી; “આઠ વર્ષની એક છોકરી ઉપર જીન્સી હુમલો થયાને બીજે દિવસે તેની શારીરિક તપાસ કરતાં સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાયાં. હુમલા પછી અગિયારમે દિવસે ફરીથી તબીબી તપાસ કરતાં કોઈ ચિન્હો મોજુદ નહતાં. એક બીજા કેસમાં લગભગ આઠ વર્ષની છોકરી સાથે જીન્સી સંબંધ બાંધવાના આરોપ માટે એક જણને ઉભો કરવામાં આવ્યો અને હુમલા પછી આશરે ૬ અડવાડિયા પછી એક ડોક્ટરે તબીબી તપાસ કરી સોગન્દ ઉપર જુગ્યાની આંખી કે એનો મત હતો કે છોકરી ઉપર જરૂર જલાત્કાર થયો હતો. પાછળથી જ્યાંવ પક્ષની મજબુત જુગ્યાની પડતાં છોકરીએ કબુલી દીધું કે બીજાઓની શીખવણીથીજ એણે એ આરોપ મુક્યો હતો. જેમાં મન્યાઈ નહતી.

પુરાવાનો આ વિષય ઘણો અટપટો છે, પણ પુરાવા લાંબવા મુશ્કેલ છે એ તો ખરું. માટેજ રૂઢીવાદીઓ સંમતિવચના વધારા વિરુદ્ધ આ મુદ્દે ચળવળ કરે છે તેમાં સત્યાંશછે એ પણ નિઃસંશય છે.

છતાં બેય પક્ષ મુખ્ય મુદ્દે વિચાર નથી કરતો. સંમતિવચનો અર્થ એ છે કે છોકરીને જીન્સી સમ્બંધ બાંધવાનું આમન્ત્રણ મળતાં તે તેવા સમ્બંધમાં કાયદા પૂર્વક સંમતિ આપી શકે. સંમતિવચ નથી તે હોવી જોઈએ જ્યારે છોકરીના શારીરિક વિકાસ એ તે વય સમ્બંધને અનુકૂલ હોય અને એનો માનસિક વિકાસ એ સમ્બંધનો પુરો અર્થ રહમજી શકવા પુરતો હોય. પરિણામે લોક-મત ઘણા દેશોમાં એમ બંધાયો છે કે રજસ્વલા ધર્મ પ્રાપ્ત

થાય તે વય છોકરીના શરીરનો. અને, મનનો તે વિકાસ સ્વયં છે જ્યારે તે જીન્સી સમ્બન્ધ બાંધી શકે. પ્રાચીન આર્યોમાં શુશ્રુતનો મત એ હતો કે રજઃસ્વલા ધર્મ પ્રાપ્ત થવા પછી પણ વિકાસ પૂર્ણ થવાને વાર હોય છે અને એ વિકાસ ૧૬ વર્ષે પૂર્ણ થાય છે. મનુ રજઃસ્વલા ધર્મ પ્રાપ્તિ પછીના ત્રણ વર્ષે એ વિકાસ પૂર્ણ થવાનો મત ધરાવતા દેખાડી શકાય છે. પણ મુખ્ય પ્રશ્ન માનસિક વિકાસનો છે. માનસશાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય છે કે રજઃસ્વલા ધર્મ પ્રાપ્ત કરતી દરેક છોકરી જીન્સી વિષય સ્ક્રમજે છે કે સ્ક્રમજી શકે છે. જે પ્રત્યક્ષો દ્વારા સંબ્યતાને નથી પહોંચી અને પશુવત્ જીવન ગુમ્તરે છે તેમાં પણ એજ સ્ત્રીકૃત ધર્મ મનાયો છે કે રજોદર્શને છોકરી બાલક મટી બાયડી બને છે. પરિણામે એ પ્રસંગે નેચો તેને સ્ત્રીના અને માતાના વિધ વિધ ધર્મોની દીક્ષા આપે છે. યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકાના મધ્યમસર હવાપાણીવાળા મુલકોમાં છોકરીઓને રજોદર્શનનો સમય ૧૫ વર્ષનો છે, તેથી વાજી છે કે ૧૬ વર્ષની નીચેની ઉમ્મરની છોકરી સાથે તેની ઇચ્છાથી કે હમ્મણ સિવાય જીન્સી સંબંધ બાંધનાર પુરુષને તે દેશના કાયદાએ ગુન્હેગાર ગણવો જોઈએ. પણ જે મુલકમાં રજોદર્શનની ઉમ્મર ન્હાની કે મોટી હોય ત્યાં તે પ્રમાણે સંમતિવય નક્કી કરવી જોઈએ. એક પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી જુનોર્મયર ૧૬ વર્ષથી વધારે સંમતિવય નિયત કરવાની વિરૂદ્ધ દાખતાં જણાવે છે કે ખરેખરી સંમતિવય તો ૧૪ વર્ષની હોવી જોઈએ. કારણ તે બાર મુકીને કહે છે, કે વિભાગ કરવાની ક્ષીટ્રી પાકટી અને કાચી છોકરીઓ વચ્ચે દોરાવી જોઈએ: એ કહે છે કે કાચી છોકરીઓને જીન્સી લાલચોથી બચાવવાને સખત કાશીય કરાવી જોઈએ જ્યારે પાકટી છોકરીઓને એ સમ્બન્ધથી બંને ત્યાં સુધી દર રાખવાને ફરજિયાત નહિ પણ સમગ્રવટનાં પગલાં લેવાનાં જોઈએ. માનસશાસ્ત્રના, નીતિ-શાસ્ત્રના અને કાયદાશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો દ્રષ્ટિએ ઉપરની સદ્ગત્ત મદંતર વાજી છે. નિશાળમાં ને ઘરમાં છોકરીઓ હંમેશાં છોકરાઓ કરતાં વધારે પાકટ હોય છે, એમનાં મનનો અને લાગ-

છીનો વિકાસ વધારે થાય છે. જો કે વાસના ઉપજવાને ધણીવાર હોય છે છતાં એ વિકાસને પરિણામે આ વિષયમાં છોકરીયો જલ્દ રસીદ pricocious હોય છે. ઇંગ્લેન્ડનો નામાંકિત નવલકાર ટોમસ હાર્ડી કહે છે તેમ ફ્રાંસનાર પુરુષ જોઈ અને ફ્રાંસનાર સ્ત્રી જોઈ એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. ઘણાંય એતેફાકમાં એમ પણ બન્યું છે કે છોકરી કરતાં છોકરાની ઉમ્મર વધારે હોય છે ત્યાં પણ છોકરી વધારે પાકકટ, વધારે રહમજદાર અને જીન્સી સમ્બન્ધ બાંધવામાં વધારે જુમ્મેદાર હોય છે.

સાથે એમ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે કાયદાની અંતિમ શિક્ષા જન્મ દેશનિકાલ-આ ગુન્હા માટે કેટલી ભયાનક છે એ દેખાડવા માટેજ ઉપરતું વિવેરણ કર્યું છે. ઉદ્ધિગરને ચડતી છોકરીયો એએક વર્ષ મહોટી દેખાય અને એના ઉપર મુઝબ બનનાર નગર સુકૃથી જન્મ દેશનિકાલ પામે એ એકુંદાપણા રહામેજ ઉપરના વિવેરણનો ઉપયોગ કરવાનો છે. સંમતિવચ કાયદાની દ્રષ્ટિએ જેટલી જરૂર તેટલીજ વધારવી એ જેટલું મજામતી ભરેલું છે તેટલુંજ નીતિ અને સજ્ય તાની દ્રષ્ટિએ એ વય વધારેમાં વધારે લેઈ જઈ શકાય એ સંસ્લાહકારક છે.

સ્ત્રી પુરુષના સમ્બન્ધનો ત્રિપટ હેતુ છે. ઘર માંડવાનો, કુટુંબ વધારવાનો અને જીન્સી સમ્બન્ધમાં જે અત્યન્ત આનન્દની લાગણી થાય છે તે અનુભવવાનો. પેલો હેતુ સમાજની વ્યવસ્થા અને સ્ત્રીપુરુષનાં ભરણપોષણનો દ્રષ્ટિએ ઇષ્ટ છે. બીજો હેતુ પ્રજનનશાસ્ત્ર અને વર્ગિતવૃદ્ધિના નિયમોને અનુકૂલ હોય તો ઇષ્ટ અને પ્રતિકૂલ હોય તો અનિષ્ટ છે-જ્યારે ત્રીજો હેતુ એ પ્રાણી માત્રને સામાન્ય, કુદરતને સંમત અને આવશ્યક અને અનિવાર્ય એવી ભુખ ભાંગવાનો છે.

સંમતિવચનો કાયદો આ ત્રીજા હેતુને નિયમમાં રાખવા માટે છે. જો એ ત્રીજો હેતુ એવી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવે કે જેથી પેલો હેતુ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય તે સમાજ સલામત ન રહે, કે જેથી એ હેતુ સફલ કરવા ઇચ્છતા એવ જણ પોતાના શરીરને

હાની પહોંચાડી બેશે તો તેની વિરુદ્ધ સમાજનો અને વ્યક્તિનો રક્ષક કાયદો પોતાની સત્તા બેસાડે તે સંમતિવધ નક્કિ કરીને.

પણ એ સલામતી કાયદાથીજ મળે એ શરમભરેલું છે. સમાજની શિક્ષિતતા, સમૃદ્ધતા અને ચરિત્રશીલતાનો પુરાવો એ છે કે કાયદાની કુમક વગર છોકરીઓને રજીદર્શન પછી પણ ધણાં વર્ષ સુધી કુમારી રહેતાં શીખવે. સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત છોકરી સ્વાભાવિક રીતેજ વધારે દરેક અને રૂકાવા reserved હોય છે. આ સ્વભાવને પોષણ મળે તેવું વાતાવરણ ઉપજાવવું એ કામ સમાજ સુધારકોનું છે. ખાસ તો જુવાનીને દિલોળે રહતી દરેક છોકરીને આ વિષયમાં પોતાનેજ માર્ગ શોધવાનું જની આવે એવાં સંયોગોમાં અને એવાં શિક્ષણમાં એ મુકાવી જોઈએ. દરેક છોકરીને પુખ્ત વિચારથી થયેલો પાકો નિશ્ચય જોઈએ કે પોતાના શરીરની અને પોતાના આત્માની સંભાળ પૂર્ણ રીતે પોતાનાજ હાથમાં છે અને એ સંભાળ રાખવા માટે તે સંપૂર્ણ જવાબદાર છે. આજના જમાનાની સ્વતંત્ર ભાવનાને અને દુનિયાભરની પ્રગતિશાળી સ્ત્રી સમાજને પૂર્ણ જાણે એવી પરિસ્થિતિ લાવવા માટે દરેક છોકરીના સંસ્કાર શિક્ષણ અને વિચાર ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે દોરાવા જોઈએ, એ જોવાની જુએદારી આજના શિક્ષણના અને વિચારના અંગ્રેગરોને શિર છે.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

રાજ ઇખીલારામ બહાદુર.

૧. ઐતિહાસિક વૃત્ત્યભાવ.

વિદેશીય વિદ્વાનો હિંદુઓ ઉપર ઐતિહાસિક વૃત્ત્યભાવનો આરોપ મુકે છે, તેમાં ઘણું અંશે મત્ય છે. એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી આપણા દેશના રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ વાક-મયના શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસો પ્રાચીન પાંડિત્યોએ નિર્મિત કર્યા છે. તેઓને પગલે ચાલી ચાલી આપણા દેશના વિદ્વાનો પણ હવે આત્મ-પ્રજ્ઞા દર્શાવતા જાય છે. તેઓ પણ ગુજરાત નો તે આખતમાં મર્થ પ્રતોથી નદન પાછળ છે, એમ કબુલ કરવું પડશે. જ્યારે બીજા એકે એક પ્રાંતમાં ઐતિહાસિક સંશોધન કરવા માટે ખામ મંડળો રચાયાં છે, અને સંશોધનનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે, માસિક કે ત્રિમાસિક પત્રો અરખાવિતપણે પ્રકટ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગુજરાતનું પુરાતત્ત્વ મંદિર અને નેના તરફથી પ્રકટ થતું પુરાતત્ત્વ પત્ર વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ પડેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતનો સુશ્લિષ્ટ ઇતિહાસ ક્યારે લખાશે, તેનાં કશાં ચિન્હો જણાતાં નથી. ગુજરાત ક્રિડિયાવાડમાં ઐતિહાસિક મામત્રીની અથવા ગુજરાતી સાક્ષરોની ઉણપ હોય, એમ તો નથીજ. પરંતુ વૃત્ત્યભાવ કહો કે રચનાવ કહો, ગમે તે કારણને લીધે સાક્ષરોનું તે તરફ બેધએ તેટલું લક્ષ્ય ખેંચાતું હોય, એમ જણાતું નથી. હાલમાં તો ગુજરાતના સાક્ષરો રસસાહિત્યની રેલંગેલમાં એટલા બધા તરબોળ થઈ ગયા છે કે, રસસાહિત્ય સિવાય વાકમયની બીજી કોઈ પણ શાખાનો સ્પર્શ કરતાં પણ સંકેતીય છે. ગુજરાતી વાકમયને

સુમમૃદ્ધ કરવું હોય તો તેનો એક એક સાખાનું જૂદા જૂદા અભ્યાસીઓએ પોતાના જીવનનું કેન્દ્ર કરવું જોઈએ; ત્યારેજ ગુજરાતી સાહિત્ય મરેડી કે અંગાળી સાહિત્યની બેઠકમાં બેસવાને યોગ્ય થશે.

૨. સામગ્રીની વિપુલતા

આખા પ્રાંતના ઇતિહાસની જ્યારે એવી વલે છે, ત્યારે તેમાં વસતી જૂદી જૂદી ઇતિહાસના ઇતિહાસની તો આશા ક્યાંથીજ રાખી શકાય ? 'નાગરોત્પત્તિ'ના ઉપસંહારમાં નાગરજ્ઞાતિના છેલ્લા અધ્યક્ષે વર્ણના ઇતિહાસનું ઝાંખું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તે ઉપરથી સુસ્પષ્ટ થાય છે કે તે દિશામાં વિશેષ અન્વેષણ કરવામાં આવે તો સચિત્તર ઇતિહાસને માટે વિપુલ સામગ્રી મળી આવે તેમ છે. ઔરંગઝેબે કુટિલ રાજનીતિ અને અમાનુષી અત્યાચારથી મુગલ પાદશાહીની ધોર પોતાને ત્રાણે પોતાના જીવનકાળમાંજ ખોદી રાખી હતી. તેના મૃત્યુ પછી આખા દેશમાં અશાંતિ, ખટપટ અને વિઘ્નની જવાહરો પ્રસરી ગઈ. તેવા સમયમાં નાગર જ્ઞાતિના વીર પુરોએ જે સ્વામીભક્તિ દર્શાવી છે, રણક્ષેત્રો ઉપર શુરવીર યૌદ્ધાઓની પેઠે ઝુઝુમી જે પરાક્રમે કર્યા છે, તેમજ રાજ્યકાર્યમાં જે વિશાલ દૃષ્ટિ અને ઉદાત્ત કોશિય દાખવ્યું છે, તેવાં દ્રષ્ટાંતો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તો જલ્દી પિરલ માધુમ પડશે. રાજ્ય જખીજારામ અને તેઓના કુટુંબીઓએ મુગલ પાદશાહીના પ્રગળી રહેલા ત્રવા નગમાં પોતાનાં શરીરોને ઝંપલાવીને, પાદશાહીને થંભારી રાખી હતી * તેવા વીર પુરોની જોડેજોડે સામગ્રી મળે છતાં તે મેળવવાને માટે પરિશ્રમ લેવાની ઉત્કંઠાજ કાઢીને ચક્ર નથી! ત્રીયુત જોષીપુરાએ (ઇ. સ. ૧૯૦૬માં) પોતાના 'અમરજી દીવાન' નામના પુસ્તકમાં તેઓના સંબંધમાં યથાપ્રાપ્ય અત્યાચારોનો સંગ્રહ કર્યો છે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૬-૯૮ના ઐશિયાટિક જર્નલ ઓવ બેંગાલમાં 'ઉત્તર મુગલો'

* અવ ગિરિધરલાલ વહાદુર વીર સમ-
સેર ગહિકર પાતસાહીકો પનાહ મો ! કવિ શ્રીધર.

(Later Mughals) નામનો ઇતિહાસ પ્રકટ કરવા માંડ્યો હતો. ત્યાર પછી તે લેખોમાં સુધારો વધારો કરીને જદુનાથ સરકારે 'ઉત્તર મુગલો' (Later Mughals by W. Irvine) નામનાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તેમજ 'સયાહસાદિત્પમાલા તરફથી ગોવિંદ સખારામ દેશાઈકૃત મરાઠી રિસાલતનાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તે પુસ્તકોથી રાજા છજીલાલરામ અને તેઓના કુટુંબીઓના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો સારો પ્રકાશ પડે છે. ઉપરના ગ્રંથકારોએ જે જે ગ્રંથોનો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકો તથા પત્રોનો આધાર લીધો છે, તેની સવિસ્તર યાદી પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવશે. પરંતુ ત્યાર પછી અલ્લાખાદ નિવાસી હિંદી સાહિત્યરત્ન લાલા સીતારામે સંયુક્ત પ્રાંતના ઇતિહાસસંશોધનમંડળ સમિતી (ઇ. સ. ૧૯૨૨માં) 'ફૂરખસીયર અને જહાંદરશાહનો વિગ્રહ'—એ વિષય ઉપર નિબંધ લખ્યો હતો. તે નિબંધ તેઓએ પુસ્તાકાકાર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. લાલા સીતારામે અલ્લાખાદ નિવાસી તત્કાલીન હિંદી કવિ શ્રીધર અથવા મુરલીધરના જંગનામામાંથી ઘણી હકીકતો પ્રાપ્ત કરી, તે ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી તે દિશામાં હજુ પણ મંડ્યા રહેવાની કેટલી જાધી આવશ્યકતા છે, તે મહજ લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીઓ ગમે તેટલી વિવિધ અને વિપુલ છતાં હજુ તેમાં ઘણી અપૂર્ણતા છે. ને સામગ્રીઓ ઉપરથી તો તેઓના ઇ. સ. ૧૭૧૧થી ઇ. સ. ૧૭૩૧ સુધી ૨૧ વર્ષના રણ-શૌર્યનું જાંખું ચિત્ર ખડુ થાય છે, અને હાલમાં તો આપણને તેટલાથીજ સંતોષ માનવાની જરૂર પડે છે.

૩. રાજા છજીલાલરામ અને તેઓના કુટુંબીઓ.

સેફલમુત આખેરીન નામના મુસલમાની ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે—રાજા છજીલાલરામ ગુજરાતના નાગર હતા.* પરંતુ તેઓની જન્મભૂમિ, જન્મવર્ષ અને વંશપરિચય તો કેવલ અંધ-કારમાં રહે છે. પરંપરા પ્રાપ્ત દંતકથા ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલ માંગરોળ તંદરના મૂળ નિવાસી હતા.

જૂનાગઢના સુપ્રસિધ્ધ દીવાન અમરજીના પિતા કુંવરજીની સાથે તેઓના પુત્ર દયા બહાદુરે પોતાની પુત્રી વેણીકુંવરનાં માંગરોળ આવી લગ્ન કર્યાં હતાં. અમરજી દીવાનના પુત્ર રણુદેવજી દીવાન-રૂત સોરઠની તારીખ ઉપરથી જણાય છે કે- યમુના તીરે જમીનમાં દટાઈ રહેલ રાજા જયદ્રથનો બાળપુત્ર અકબર બાદશાહને મળી આવ્યો હતો. તે બાળપુત્ર સાથે ગાંધિયાં એ શિવલિંગો હતાં. તે શિવલિંગોની અકબર ગુપ્ત રીતે પૂજા કરતો હતો. તેમાંનાં એક નીલમતાં શિવલિંગનું નામ તેણે જુદાં બાવા રાખ્યું હતું. રૂઝખસીયરે રાજા જયીલારામને તેઓએ કરેલી સેવાથી પ્રસન્ન થઈ, તે બન્ને શિવલિંગો અર્પણ કર્યાં હતાં. તે જુદાં બાવાના નામથી જોળ-બાતું શિવલિંગ વેણીકુંવર દ્વારા કુંવરજી મહેતાને મળ્યું હતું. તે શિવલિંગ હજુ પણ અમરજીના વંશજ લક્ષ્મીશંકર દીવાનના કુટુંબમાં છે.* તે બન્ને લોકોતો ઉપરની દંતકથાને પુષ્ટિ આપે છે. ઉત્તર દિંદુરયાનમાં તેઓ કદ સાલમાં ગયા અને પ્રારંભમાં તેઓને શી શી મુશ્કેલીઓ પડી, તે જાણવાનું કંઈ માધ્યમ નથી. મહેતા દયાળ બહાદુર તેઓના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હતા. દયાળ બહાદુરના પુત્ર ગિરિધર બહાદુર હતા. ગિરિધર બહાદુરના એક પુત્ર ચિત્ત બહાદુર ભવાનીરામ હતા, અને દવાબહાદુર જયીલારામના પોતાના પુત્ર હતા. આમાંના સુધ્ધમાં જયીલારામના જમાતા શુભાબરાયે ભાગ લીધો હતો. અને તેઓ ના નિહટના સંગ્રામી રાજા આનંદરાયે તે સુધ્ધમાં ગિરિધરબહાદુર સાથે સ્વામીભક્તિમાં પોતાનું શિર્ષ અર્પણ કર્યું હતું તે ઉપરથી એટલું તો અનુમાન થઈ શકે છે કે તે બન્ને ભાઈઓ પોતાનાં કુટુંબો સાથે ઉત્તર દિંદુરયાનમાં જઈને વસ્યા હશે. ઇ. સ. ૧૭૨૨માં દિલ્હીના બાદશાહ બહાદુરશાહના પુત્રો વચ્ચે લાહોરનું દાક્ષિણ્ય સુધ્ધ થયું હતું, તે પ્રસંગે પેહેલીજ વાર દયાળ બહાદુરનું નામ ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉપર નોંધાયેલું જણાય છે. બહાદુરશાહનો બીજો પુત્ર અજીમુશાન બંગાળ, બહાર અને અહલ-

* જર્જેસ અનૂદિત સોરઠની તારીખ, પૃ. ૫૪-૫૫.

બાદનો સુબો હતો ; પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૦૭ થી તેને પોતાના પિ-
તાની હજુરમાં રહેવાની જરૂર પડવાથી ઇ. સ. ૧૭૧૧ માં સૈયદ
અબ્દુલાખાનને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે અહ્મદાબાદનો સુબો નીમ્યો
હતો. તે અબ્દુલાખાને રત્નચંદ્ર નામના એક ક્ષત્રિય વીરને પોતાના
દિવાનની જગ્યા આપી હતી. મહેતા દયાળ બહાદુર અને જીવીલા-
રામ બહાદુરે પ્રથમ તે રત્નચંદ્રની સેવા સ્વીકારી હતી.^૪ ત્યાર પછી
તુરત અઝીમુશશાને દયાળ બહાદુરને પોતાની હજુરમાં બોલાવી
મુલ્કી તેમજ લશ્કરી અધિકારીની અને જીવીલારામ બહાદુર ને
અહ્મદાબાદ પાસે આવેલ માણિકપુર પ્રગણાના ફૅજદારની જગ્યા
આપ્યાનું અનુમાન થાય છે.^૫ તેટલામાં બાદશાહ બહાદુર શાહનું
મૃત્યુ થયું અને તેના ચારે શાહબદાઓ ગાદીનો વારસો હક્કે રાજ
બસથી નિર્ણીત કરવા કટિબદ્ધ થયા.

૩ ઇર્વિને રાજા જીવીલારામની જન્મભૂમી આગ્રા જણાવી છે,
Later Mughals by W. Irvine, Vol. I. P. 214 ત્યારે
સર દેસાઇકૃત મરાઠા રિયાસતમાં તેઓનું વતન અહ્મદાબાદ હતું
એમ કહેલું છે. સર દેસાઇકૃત મરાઠી રિયાસત, મધ્ય ભાગ, ૨.
૫. ૩૫૬.

૪ સસ્તું સાહિત્યવર્ધકમંડળે પ્રસિધ્ધ કરેલ ટોડ રાજસ્થાન
પુ-૧ પૃ-૨૬૩ પાટિપ્પણ

૫ સરદેસાઇ કૃત મરાઠી રિયાસતમાં લખ્યું છે કે દયાળ બહાદુર
અને જીવીલારામ પ્રથમ અઝીમુશશાનની નોકરીમાં હતા (પૃ-૩૫૬)
ઇર્વિન લખે છે કે લાહોરના યુધ્ધ પછી ઇ. સ. ૧૭૧૨માં ખજવાનું
યુધ્ધ થયું હતું એ સમયમાં રાજા જીવીલારામ માણિકપુરના
ફૅજદાર હતા (Later Mughals Vol. I, P. 262) મસાસી-
ઉલ-ઉમરા નામના મુસલમાની ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે દયાળ
બહાદુર અઝીમુશશાનના મુલ્કી તેમજ લશ્કરી અધિકારી હતા. (પુ-
૨ પૃ-૩૨૮).

૪. લાહોરના યુદ્ધમાં દયાળબહાદુરનું પ્રાણપ્રલય.

(તા. ૧૭ માર્ચ ઇ. સ. ૧૭૧૨)

પ્રાયશઃ મુસલમાન પ્રાદેશાદીનો આખો ઇતિહાસ પિતાના મરણ પછી રાજમુકુટ ધારણ કરવા માટે પુત્રોના વિગ્રહાથી થયેલ રક્તપાતથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. નેવી પરિસ્થિતિ સામાન્યતઃ પ્રવૃત્ત હોવા છતાં શાહજહાંની અવિચારી રાજનીતિએ તેવા વિગ્રહોએ બીજણ રૂપ ધારણ કરું હતું. દક્ષિણની સુબાગીરીનાં સાધનને ક્ષીણ મદોન્મત થયેલ ઔરંગઝેબે પોતાના પિતાના મૃત્યુના ખોટા સમાચાર સાંભળતાંજ પોતાના ભાઈઓની અને છેવટે વૃદ્ધ પિતાની કવી દુર્દશા કરી હતી, ને રાજામાં અભ્યાસ કરનાર હરકોઈ વિદ્યાર્થીને પણ સુવિદિત હોય છે, છતાં ઔરંગઝેબે પણ તે બૂઝ ચલ્લુ રાખી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જહાદુરશાહે કાબુલની અને કનિષ્ઠ પુત્ર કામબક્ષને બીજાપુરની સુબાગીરી આપી હતી; મધ્યમ પુત્ર આજમશાહને પોતાની અંગત સેવામાં રાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૦૭માં તેનું મૃત્યુ થતાં જહાદુરશાહે આગ્રા અને ધોલપુર વચ્ચે આવેલ મજલિ નામના ગામ પાસે મોટું યુદ્ધ કરીને આજમશાહનો અંત આણ્યો હતો. તેટલેથી તૃપ્ત ન થતાં દક્ષિણમાં જઈ કામબક્ષની પણ તેવીજ અવસ્થા કરી હતી. તેજ જહાદુરશાહે પણ પોતાના વડા શાહજહાં જહાંઘરશાહને મુલતાનનો સુબો નીમ્યો હતો, બીજા શાહજહાં અઝીમુશશાનને બંગાળ, બહાર અને અફઘાનની સુબાગીરી આપી હતી. બીજા બે શાહજહાંઓ, રશી-હિશ-શાન અને જહાં-શાહને પોતાના તાજામાં મોટા અધિકારીઓની જગ્યા આપી હતી. બાદશાહની માંદગીમાં ચારે શાહજહાંઓ લાહોરમાં હતા, છતાં રાજ્યની લગામ અને તીજોરી તો અઝીમુશશાનના હાથમાં હતી. હજુ તો બાદશાહના સરીરમાં પ્રાણ હતા. તેવામાંજ ખટપટીઆ અને સ્વાર્થી અમલદારોએ મોટી હિંસાપાયલ થાય તેવી ખટપટ કરી મૂકી. વજીર મુદરીઝખાનની કુટિલ કળાગી જહાંઘરશાહ રશી-હિશ-શાન અને જહાંશાહને પોતાના પદમાં લઈ શક્યો. રાજ્યના મોટા મોટા અમીરો પણ અઝીમુશશાનનો પક્ષ છોડી જહાંઘરશાહના

પક્ષમાં ચાલ્યા ગયા. બાદશાહનો પ્રાણાન્ત થતાંજ બન્ને પક્ષોની સેનાઓ લાહોરની રાવિ નદી પાસે ગોડવાઈ ગઈ. સાત દિવસ સુધી ઘોર સંહારક યુદ્ધ ચાલ્યું. વિજયલક્ષ્મી કોઈ સમયે વિજયભાળા જહાંદારશાહના કંઠ તરફ અને કોઈ સમયે અઝીમુશશાનનાં કંઠ તરફ ડોલાવતી હતી. અઝીમુશશાનની સેના બહુ નાની હતી, છતાં અનાજ, ધન, શસ્ત્રાદિ સામગ્રી તેની પાસે ભરપૂર હતી, જ્યારે સામા પક્ષમાં તેની પૂરેપૂરી ખામી હતી. તે રિયતિ ઉપર ધ્યાન રાખી અઝીમુશશાન ખરે પ્રસંગે હુમલો કરવાની આનાકાની કરતો હતો. સેરૂતમુત આખરીન નામના મુસલમાની ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે-દયાળબહાદુરે શત્રુસેના ઉપર ધસારો કરવાની વારંવાર ચેતવણી આપ્યા છતાં, અઝીમુશશાન દાર્દ્ર્યસૂત્રી નીતિને લીધે ચેત્યોજ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે જહાંદારશાહના લશ્કરે બહુ જોરથી હુમલો કરવા માંડ્યા, તેના ધમાગ આગળ અઝીમુશશાનની સેના ટકી શકી નહિ. હજારો સૈનિકો કપાઈ ગયા, ઘણા મુસલમાન સરદારો પોતાના સ્વામીને રક્ષક્ષેત્ર ઉપર રજાગતો મુકી લાહોરની મસ્જિદમાં ભરાઈ બેઠા. પરંતુ દયાળબહાદુર તેને અણિતે પ્રસંગે પહોંચી જોમ અડગ રહ્યા. ઇર્વિન સાહેબ પોતાના 'ઉત્તર મુગલો' નામના ઇતિહાસમાં કહે છે કે-

“રક્ષક્ષેત્રના ખીખ લાગમાં દયારામ બહાદુર નામના નાગર સરદારે જહાંદારશાહના તોપખાનાને ઓળંગી જઈ શત્રુસેનાની મધ્યમાં જઈ પહોંચવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ તોપચીઓ ઉપર હુમલો કર્યો. પરંતુ અફઝલખાંએ તેનો બહુ બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. દયારામ બહાદુર કંઈક પાછા હટ્યા અને તોપચીઓ ઉપર મારો કરવાનું શરૂ કર્યું. આ મલ્લયુધ્ધમાં દયાળ બહાદુર તોપના ગોળાથી ઘવાયા અને છેવટે તેમાંથી તેઓનું મૃત્યુ થયું.”

દયાળ બહાદુરની તેવી દશા થયા પછી, શાહજહાં અઝીમુશશાનની પુરેપુરી હાર થઈ. બાકી રહેલા સૈનિકો નાશી ગયા અને શાહજહાંનો હાથી ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં ભાગી જતાં રાવિ નદીમાં પડ્યો જ્યાં શાહજહાંનું મૃત્યુ થયું.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

ફૂલમણિ દાસીનો શાપ.

- શિખરિણી. અધીરાં એ ભૂડગે કુસુમકર્ણી મહીં બળ કરી,
ન જાણ્યું ને થાયે પરિમૃદિત સ. છ નવ ફરી,
હોંડું ને મોહાન્ધે અનુભવ્યું ન તે સારભ વળી:—
અને સાંપી મૃત્યુચરણ પશુનાથે ફૂલમણિ. ૧
- સોરઠા ગંગાજળ ગરબીર મૂતું ઊડી રાત્રિમાં;
રજની સ્યામ શરીર મૂતી ગંગાનીરમાં. ૨
અનન્ત તારકવૃન્દ એ નિદ્રા નિરખી રહ્યું:—
ને પેલો ગતિમન્દ થાલે તટપર કોણ એ ? ૩
- કૂતવિલગ્નિત ગગનતારકને નિરખી રહે
કંઈ નિસાસ ઊડો હૃદયે વહે,
સુણી રહે સરિતારવ નીરવે,
તિમિરશું કંઈ વાત ઊંડી લવે. ૪
- ઉઘોર “ઊડી રંજનિદેવી સ્યામ ! માયું તુજ હૃદય હું વિરામ.
થાજીં તુજશું એકાકાર, માનું એ જ હું ઉદાર. ૫
રેલાઈ હૃદય મુજ સ્યામ ઉલરાયું તિમિર સહુ ઠામ,
તે આ પન્નરિયું આકાશ જળમાં ક્રીધ ઊડો વાસ ૬
જનમ્યું હૃદય મુજ અંધાર. તિમિરની જનની તું પણ સાર;
આપણ એકરૂપ જ આમ, માટે આવું તહારે ધામ. ૭
ક્રીધું કર્મ એક અવધ, ઊડી મોહરજની મધ્ય;
દમતું તે મુને અવિરામ, જો! એ લણતું આમથી આમ ! ૮
ને નિર્દોષ કોમળ બાળ જેની આ અધમ ચાણકાલ

લગ્નની કુસુમશય્યા રૂઠી કીધી મરણશય્યા ભૂંડી.— ૯
કોમળ કન્યકા એ પેલી રૂઠી અમરભૂમિ ઊભેલી.

તારારૂપ દિવ્યજ લેતી, મુજને મર્મવચન શું કહેતી ! ૧૦
વસન્તતિલકા હે નાથ ! નિર્દય થયો તું અન્તણુતાં ને

ધારું ઘણા, ન તુંજને દઉં દોષ ઝાઝો;
તેં દુષ્ટ રૂઠિ તણું દાસપણું સ્વીકારી
દાધે કરી સુખલતા રૂંખથી ઉખાડી. ૧૧

એ દુષ્ટ રૂઠિ અતિ નિર્દય રાક્ષસી એ
નિત્યે અનેક રૂંખી બાગઈ બક્ષતી ને,
તેશું જ કેમ શમશે મુજ કોપ ઊઠો !
દાવાગ્નિ એ પ્રસરશે, હજી ને છ ગૂઠો ૧૨

ઉઘોર “ રે તું સદય થા એ બાગી ! જટ દાવાગ્નિ એ તું પ્રભાગી
મુજને ભસ્મ કરો દે દેવિ ! યાચું દણ્ડદીક્ષા હેવી. ૧૩

અથવા અધિક ઉગ્રજ દણ્ડ અનુભવું હૃદયમાંહિં પ્રચણ્ડઃ
જેની આગળે અણુમાત્ર માનવદણ્ડની છે વાત. ૧૪

મ્હારા હૃદયમાં અંધાર, મહિં અનુતાપના અડગાર;
હેની આ શી ઊડી જાય તારાજડિત રમની માંદા ! ૧૫

જ્યાં જ્યાં કરું પગસંચાર. ત્યાં ત્યાં ભમે એ મુજ જાય;
તે મહિં મધ્યમૂર્તિ બનેલી નિરખું કન્યકા હું પેલી. ૧૬

સ કોરી ઊંઠા અડગાર, રેલે શીત અગ્નિનો ધાર —
ધીમે આમ ના તું બાળ્ય. દેવિં ચક્રાવ્ય ઉત્કટ જવાળા. ૧૭

વસન્તતિલકા. “ દાવાગ્નિ એહ દહશે બધી આર્યભૂમિ,
લેશે અસંખ્ય વરસોતણું વેર ધૂમી;
જે રૂઠીરાક્ષસોતણી કરો સેવ નિન્ધ,
ઊંડી રૂંખી અધમ કર્દમમાંહિં અન્ધ. ૧૮

કન્યા અનાથ મુકુમાર અનેક હોમી
એ રાક્ષસીમુખ વિશે જડ આર્યભૂમી !

તે કન્યકા સહુ શિખા બની એક એક
થાશે સહુઅશિખ અગ્નિ પ્રદીપ્ત છેક;
દેશે પ્રજાગૌ સહુ આર્ય પ્રજાની વાડી;
રૂહેશે પછી અધમતાતણી ભાડી ખાડી:
ને આ પુરાણ રુડી બારતભૂમિ અન્તે
થાશે વિદ્યુત્ત ધતિહાસ પટેથી સત્યે ' ૨૦

અનુદુષ ' ક્ષમા દેવિ ! ક્ષમા દેવિ ! શાપો દે મુજ મસ્તકે;
આર્યભૂમિ બચાવી દે; પાપી હુ, પાપી હું ખરે " ૨૧
કૃતવિશ્વમિત્ર ઉડી ગર્ધ તિમિરાવૃત્ત શર્વરી,
ગગનતારક સર્વ જ સંહરી;
પતિ નદીતટ દીન ભિસો રહી
નિરખતો ઝીંથી ઝાંખી ઉપા કંઈ. ૨૨

ટીકા

આખા દિંદુરવાનમાં અચાનકજેલાઓનાં મંડળમાં ખગલ-
ખાટ કરી મુકનારો સંમતિવચનો કાયદો ૧૮૯૦-૯૧માં જે કેસ ઉપ-
રથી ઉત્પન્ન થયો તે પ્રસિદ્ધ કેસ (હરિમોહન મૈથીનો કેસ) હજી
સર્વના સ્મરણમાં દરી. તોપણ અહિં હેનો સારાંશ સગવડને અર્થે
આપવો ઠીક છે.

કુલમણિ દાસી. નાત્યે ઉરિયા કાયરથ, ૧૦મી માર્ચ ૧૮૭૯
એ જન્મી; ૧૧મી મે ૧૮૯૦એ (૧૧વર્ષની ઉમરે) હરિમોહન મૈથી
નામના મ્હોટી ઉમરે મ્હોએલા પુરુષ સાથે હેનું લગ્ન થયું. લગ્ન
પછી સાત દિવસ, રિવાજ પ્રમાણે, એ સાસરે રહી હતી; પછી,
પાછી માને ઘેર આવી. પછી વળી એ દિવસ પછી એક દિવસ
સાસરે ગઇ હતી, પણ રાત્રેજ પાછી માને ઘેર આવી. પછી
૧૫મી જૂને હરિમોહન ડૂબ્યો. અને તે રાત્રે તે સાસરી નેડેની
ઓપડીમાં સૂતો હતો; કુલમણિ અને હેની બે ન્હાની બહેનો માવાળી
ઓપડીની બહાર ઓશરીમાં સૂતી હતી. મધ્યરાત્ર્યે શુમારે કુલ-

મણિની ચીસોથી મા ઝગી-હડી. અંતે જઈને જુવે છે તો હરિમોહનવાળી ઝોયડીમાં પથારીમાં કુલમણિને સ્થિર પાવિત દશામાં દીડી, અને હેની ઘડમાં હરિમોહનને ઊભેલો દીડો. ધરના બીજાં બેરાંને બોલાવ્યાં; કુલમણિની વડિયાંયે હરિમોહનને હેના કર્મ માટે ગાળો દીધી; પણ એ ચૂપ જોયો રહ્યો કુલમણિએ થોડુંક પાણી મોગ્યું. તે શિવાય કશું પણ એ બોલી નહિ. દાકતરને બોલાવ્યો, તે રહવારે આવ્યો. તે વખતે કુલમણિ મરણસંભીષ હતી, નાડી બંધ હતી, શ્વાસ થયો હતો. દવા આપી. સાંજે ત્રણ વાગ્યે એ મરણ પામી. તે પછી હરિમોહન દાકતરને મળ્યો; તેણે પૂછ્યું:— “આ અકસ્માત શાથી બન્યો?” હરિમોહને કહ્યું:— “સમાગમને લીધે.”

જ્યાવમા હેવું જતાવવામાં આવ્યું હતું કે આ બનાવ પહેલા સમાગમ થયેલો હતો. આ વાત સંદિગ્ધ હતી. વાત ખરી હશે તો વળી સાબીત થાય છે કે લગ્ન પછી તરતજ એ દુરાચાર થયેલો. નાત્યની રૂઢિ પ્રમાણે (કુલમણિની માના કહેવા પ્રમાણે) રત્નેદર્શન પહેલાં મેડી ચતી નહોતી. આ ખરું, હોય તો,

‘તહે’ દુષ્ટ રૂઢિતણું દાસપણું રચીદારી’

એ પંક્તિ નિરર્થક નથી કાઢીને લાગશે. પરંતુ રૂઢિનાજ બળને લીધે હાવાં અસમાન અને બાહ્યકાળમાં લગ્ન થાય છે, તેમજ તહેને લીધેજ હાવા અકાલ સમાગમનો પ્રસંગ આવે છે, એ જોતાં એ પંક્તિ સંગતાર્થ રહે છે તેમજ એ કેસમાંની હકીકતથી લાગે છે કે કુલમણિની માનું કહેવું ખોટાના જ્યાવ માટે હશે

(કર્તાની સંમતિથી.)

‘સદગત રા. અવનિપ્રસાદ

અગમબુદ્ધિયા.

(કંઠક સંસ્મરણો)

રાજમાન્ય રાજશ્રી અવનિપ્રસાદ અગમબુદ્ધિયાની કુંઠી છવત-
રેખા અદિ દોરવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ કે ‘નાગરિક’ના અધિપતિ
એવા અગમબુદ્ધિયા હોઈ એ પ્રમાણે ગૈભાસિકના જન્મ પહેલાં એ
માસથી કંઠક સુધી આપવા માટે અમ્હારા ઉપર દયાણુ કરી રહ્યા
હતા. લેખકાની પિટૃમનાની અધિપતિ મહાશયને કૃત્વતા પણ ક્યાંથી
હોય ! અધિપતિ જનપુ’ એટલે લેખો સખવાની જવાબદારીમાંથી
છુટી લેખો લખાવવાની જવાબદારી સ્વીકારવી, અને લેખો સખા-
વવામાં તે સી જવાબદારી દશે એ દબ્બુ આગેં સમજી શકતા નથી.
અસ્તુ ! અગમબુદ્ધિયા અધિપતિઓએ લેખો લેખતા ધડો એમનાં
દિલમાં ઉતરે એ હેતુથી આ વિષય ક્ષાય ધર્યો છે.

બાહ્ય અવનિપ્રસાદ પ્રતિએ નાગર દોવાથીજ એમને રાજમાન્ય
લખવા પડેછે. ખાત્રી એઓ રાજમાન્ય વધાર્યું થતાં રહી ગયા હતા
એનો ઇતિહાસ આગળ ઉપર કહેશું. હાલનો એટલેજ ખુલાસો બસ
યશી કે ‘રાજમાન્ય’એ શબ્દ સંકરના ઘિર પરથી મ્યુત થયેલી ગંગાની
પેઠે સ્થાનજ્ઞ થયો એ સદ્ગતિજ્ઞતા નોરેજ અવનિપ્રસાદ રાજ-
માન્ય કહેવાઈ શકે. ખરેખર ! શબ્દોની સ્વચ્છતા પડતી નોંધ મનુ-
ષ્યોએ સુખદુઃખમાં દિલાસો લેવો ધરે છે. રાવસાહેબ જેવો શબ્દ
પ્રથમ રાજમુલકદારી મહાજનનેજ વિશેષરૂપે સ્વીકારતો. ધર્મશ્રેયની
અર્થેજ સરકારે પ્રયત્ન એનો વિનિષ્કાત આરંભ્યો અને કલેક્ટર એનું
કુટુંબ અને એનો કુલરો જેના પર મહેરવાન થાય તેને રાવસાહેબ
નો ઇતિહાસ અપાવા લાગ્યો. અને વિવેકજ્ઞને વિનિષ્કાત એકમુખ

ન જ હોય! થોડાં વર્ષ ઉપર ત્યારે અમ્હેં રાજમાન્ય અવનિપ્રસાદને ત્યાં મુંગમ ગયેલા ત્યારે એ વિનિષાન અમ્હે સખેદ પ્રત્યક્ષ કર્યો. અમ્હેં પ્હેાંચ્યા તેની બીજીજ રહવારે અવનિપ્રસાદ ચાત્રીમાંથી બહાર ડોકાવી તાળી પાડી. શૂશૂકાર કરવા લાગ્યા. છેવટે બોલ્યા “ રાવ-સાહેબ ઉપર યા. ” હું તરતજ સાવધાન બની ગયો. રાવસાહેબ ઇલકાળધારી વ્યક્તિઓ સાથે અવનિપ્રસાદ આટલો પરિચય ધરાવે છે એ જોઇ મિત્રભાવે આનન્દ થયો. દેશી રજવાડાના રહીશ બોટ ન લાગે માટે કડિયું પહેડી ફેટો પહેરી લીધાં, અને રાવસાહેબ કેવાક હશે એ કુતૂહલથી દરવાજા તરફ જોઇ રહ્યો, ત્યાં પેરણુજર અવનિપ્રસાદ ઓરડામાં આવ્યા. એ પણ ફાટ ફેટો પહેરવાના હશે ખારી ‘ગહે’ ખુદિયેથી ઉપાડી ફાટ એમના તરફ ધર્ચો ત્યાં એ તો ઉઠ્યા પેરણુ ઉતારી પંચીયું બદલાવી પોતડી પહેરી અરિસામાં જોતા ને ફહાડી ખંજવાળતા લિભા. “ અરે આશું ભૂલી ગયા! રાવસાહેબને હમણાંજ બોલાવ્યા છે ને ! ” પણ અવનિપ્રસાદતો મુંબમગરાઓજ હમણું માને એવું માંદલું માંદલું હરયા ને કહે “ અહિંતો રાવસાહેબ હજમને કહેછે ! ”

“ રાવસાહેબ ” ત્હારી શી અધોગતિ ! “ રાજમાન્ય ” ! ત્હારે “ રાવસાહેબ ”ની દુર્દશા જોઇ દુઃખે દુઃખાધિકમ્ પશ્ય એ એ ન્યાયે મન વાળવાનું છે. એક કાળે કારભારીઓને, દિવાનેને, મુત્સદ્દિઓને વિશેષ્યરૂપ બનાવી આજે સ્લામ બાવીશ કારી*ના પટા-વાળાને, ચાળીશ કારીના કારકુનને, ત્રીશ રૂપિયાના બિલકલેકટરને

*કારી—કચ્છી શિક્કો સરકારી પાઈ જેવડો પણ રૂપિયાને હલકો પાડવાનો ધંધો લઇ બેઠેલો. અને ગિની કરતાં પણ વધારે મગર મુત્સદ્દી શિક્કો. મુત્સદ્દી એટલા માટે કે જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદા જુદા ભાવ ધારણ કરવામાં એ કુશલ છે પ્રજાના ધરમાં હોય ત્યારે રૂપિયાને ૧૦ માંડ, પણ રામના ધરમાં ૩૦૦ બની જાય. કચ્છી પરદેશથી સ્વદેશ આવે તો લાંબના બાર હજારે દરી નાંખે, પણ પરદેશી સ્વદેશ છોડી કચ્છમાં આવે તો અલાહિનના કાનસ જેવો બની જાય.

પચ્ચીશ રૂપિયાના ચર્ડ લુનિયર કલાર્કને કે ત્રીશ રૂપિયાના અમદારા અવનિપ્રસાદને વિશેષ્ય રૂપે ત્હારે રવીકારવા પડ્યા છે. ! પણ ત્હારાં દુઃખમાં સમજાવ દર્શાવવા એમું તો મદારાં મુકુરમાં અધિપતિની ભુરી પેનસીસ દેખાયછે, એટલે અહિં વિરમવું પડે છે.

પ્રસ્તુત મુદ્દરદર્શનનાં શિગ્ગરૂપ અવનિપ્રસાદ રાજમાન્ય થતા બચી ગયા એનો ઉપર ઇશારો કર્યો છે. એ હકીકત આમ હતી. જ્યારે એમનું બીજી વાર ધરભંગ થયું ત્યારે અમારા દિવાની શિરસ્તેદારની દોહિત્રી સાથે એમનો ત્રીજો સંબંધ થે.જાયો. રાજમાન્ય બનવા માટે લાયકાત ન હોય તોપણ આ પદ્ધિ જેવી તેવી ન ગણાય; પણ એતો રાજસેવામાં પણ જોડાયા એટલે દિવાની ખાતામાં મોઢમ કારકૂન તરીકે એમની નિમણૂંક થઈ. મહોદા અમલદારની વગે સગે જેની રાજાનિમણૂંક થાય અને પછી ચાલુ નિયમિત માસિક પગાર વસૂલ કરવા ઉપરાંત જેને કશું કામ ન સોંપી શકાય તેવાને મોઢમ કારકૂન કહેવામાં આવે છે. આ સેવામાં પચાર તો ટૂંકો હતો, પણ અમલદારના ખાત્ર એટલે અમલદારની અને ગામની તિજોરી વચ્ચેના ચાલુ રૂપેરી પ્રવાહસંબંધમાં એમનો ઉપયોગ વાહિનીનાલિકા તરીકે હીક થઈ શકેનો. ગામ તરફથી અમલદાર તરફ લગતું પરિમાણ હોવાથી ગામની તિજોરી પ્રવાહનાં મૂળરૂપ અને અમલદારની તિજોરી મુખરૂપ હતી, અને વચમાં નાળી બનેલા રાજમાન્યના માન્ય અવનિપ્રસાદને પણ એમાં લાલ હતો, કારણ નાળીનો પટ પૂર્ણ સપાદ ન હોયનો ખાડા ખખચામાં થોડાક રૂપેરી પ્રવાહ લશ્કર રહેતો—અન સારા ઈન્જનિઅર ને પુછવાથી ખખર પડશે કે ગમે તેવી સારી નાલીમાં પણ અડખચડી જગ્યાઓ રહીજ નાય

આ ક્રમ ચાલુ રહ્યો હોત તો તો જરૂરજ અવનિપ્રસાદ રાજમાન્યને બદલે પોતેજ રાજમાન્ય થયાર્થ રીતે બની શકત, અને કંઈ નહિ તો તાલુકા ન્યાયાધીશ તો જરૂરજ નમ્મ શકત, કારણ એ એકા માટે દિવાની શિરસ્તેદારની દોહિત્રીના જમાઈ. યવા સિવાય બીજી કશી યોગ્યતા તથી જોઈતી એ દેશી રજવાડાનો ઠાકપણ

માહિતગાર ત્હમને દહી શકશે. પણ એ ક્રમ નિષ્કુર વિષાતાની અન્ધી આંખોએ જોઇ ન શકાયો એટલે એમાં ભંગ કર્યો. દિવાની શિરસ્તેદાર યમરાજ્યમાં લાષક નોકરી શોધવા પ્રયાણ કરી ગયા, અને પરિણામે નવા નીમાયેલા શિરસ્તેદારની પુત્રપૌત્રદૌહિત્ર-જામાતાશ્યાલાદિપરિવારાનું સંજ્ઞાધિજનગણ્યું કુલિત વ્યકિતઓ માટે જગ્યા કરવા માટે અવનિપ્રસાદની મોઢમ કરરકૃતી પરિસમાપ્તિને પ્રાપ્ત થઇ વીદ. ઇતિ ચમ.

આજની પેઠે અનેક નગરીને ન અપતા ન પોપાતા નાનાવિધ સજ્જનોનું આશ્રયસ્થાન તે દેડાડે પણ મુંઝાઇજ હતું, નદી-નામ સમુદ્ર ઇવ અને કાનકમના પ્રવાહમાં તણાતા અવનિપ્રસાદ પણ આગાડીને આશીર્વાદે મુંઝાઇને પ્રત્યક્ષ થયા. બિલાડસંતતિની પેઠે અનેક ધર એમણે બદલાવ્યા. અને છેલ્લે છેલ્લે એક મહોટા વોરા વેપારીને ત્યાં ચાલીઓનાં લાડાં ઉપરાવવાના કામ ઉપર ટપે ટપે ચઢના માસિક રૂપીઆ ત્રીશ પામતા હતા, અને શેઠનીજ એક ગ્રાંટરોડ પરની ચાલીમાં રહેતા હતા.

પ્રસ્તુત પ્રયાસ માત્ર એમનાં અગમબુદ્ધિપણાના પુરાવાઓ આપવાનોજ છે, જેથી આ ત્રિમાસિકના અધિપતિ પેઠે જે જે સજ્જનો અગમબુદ્ધિયા થવાની હોંશ રાખતા હોય તેમને ધડા લેવાનો મળે.

અવનિપ્રસાદની અવટંક અગમબુદ્ધિયા નહિજ હોય, પણ એમની ખરી અવટંક અમ્હારા જાણવામાં નથી. એ બાબતમાં પાત્રીપૂર્વક માત્ર એટલુંજ કહી શકાય છે કે મચ્છર, મકોડી કે માંકડ નહતી, કારણ એમને એ જાંતુઓ તરફ અકથ્ય વૈરભાવ હોય. તેમ ઘોડા પણ કદાચ નહિ હોય કારણ ખીજાર જ્યારે ઘોડે ચઢવા ગયા હતા ત્યારે ચક્રા વચ્ચે એને ઘોડાએ પાડી તાંખ્યા હતા, અને જો ઘોડાને એમની સાથે અવટંકીઓ પણ સંજ્ઞા હોય તો ઘોડા જેવું સમજી પ્રાણી એમ નજ કરે એ વાત પ્રાણીશાસ્ત્રથી સિધ્ધજ છે. એમના શરીર તરફ જેણે એકજ નજર કરી હોય તેની ખાતરી થવા વિના ન રહે કે એમની અવટંક

હાથી હોય એ કલ્પના પણ સર્વથા અસંભાવ્ય છે. ગમે નેમ હો. પણ જેણે એમને અગમભુધિયા અવટંકથી નવાજ્યા તે નર જરૂર ચતુર હશે. કારણ કેાઇ પણ કાર્ય કરવાનાં વખત પહેલાંજ તે કાર્યની પરિસ્થિતિ કરી લેવાની અગમભુધિ એમનામાં ઉત્તમ રૂપે વિકાસી હતી; અગમભુધિ એમનામાં યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પ્રજ્ઞા કે ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા મુખી વિકસી હતી. અને એનાં ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે !

મનુષ્યનો સ્વભાવ જન્મથી લક્ષણ પ્રકાશે છે એમ પામરો માને છે, પણ પશ્ચિનો જાણે છે કે જન્મ પહેલાંજ સ્વભાવ સૂક્ષ્મ રૂપે, કુલના ગન્ધ પેડે જીવાત્મામાં રહ્યો હોય છે. અને એનો મુગ્ધ પુરાનો એ કે અવનિપ્રસાદ, રમે દુનિયામાં પહોંચતા મોડો થઇ જઈ એ બ્હીંકે જન્મવાની ઉતાવળમાં ઉતાવળમાં માને અધુરે ફાડેજ જન્મી ચુક્યા હતા.

જન્મ્યા પછીનાં પેલાંજ વર્ષમાં કેાઇ વાત મુશ્કેલી રાખતાં વીસરી ન જવાય એ હેતુથી ઝોરી, અજમડા, શીળી, મ્હોટી ઉધ-રસ વિગેરેનો ક્રમ આટોપી લીધો. અને પરિણામે ન્ને કે શરીર હંમેશ માટે નબળું પડી ગયું, જતા કેાઇ પણ વાત અધુરી ન રહી એ વિચારે કૃતકૃત્યજ ભારત પેડે એમને સંતોષ થયો. ખાલપણમાં જુદી જુદી રમતો રમતાં ગીતી લક્ષણ પહેલાંજ લાલ ગણી લેવાની એમની હોંગને લીધે બીજા હોકરાઓમાં ધણી ગેરસમજ ઉપજતી. પણ અગમભુધિ તો ઘરમાં ને શેરીમાં તેમજ નિશાળમાં સદા જાગત રહેતી. જ્યાવતી સાલતું લેસન એ આ સાલેજ કરી લેતા, પરિણામે જ્યારે માસ્તર ત્રણ રકમનો સરવાળો લખાવે ત્યારે અવનિપ્રસાદ પાંચ રકમ જેટલું પરિણામ લઇ આવતા. માસ્તરે અણ-ધડ હોવાથી આ ખરકત ન મમજી શકવાથી એમને છેલ્લે પાટલે મોકલતા. પરિણામે જ્યારે પહેલીવાર ધરભંગ થયા ત્યારે હજુ એ ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણમાંજ હતા. અગમભુધિથી મ્હોંચે અસ્તરે ફેરવવાથી સહેજ ખડખડો દોરો પુટ્યો હતો બીજા વાર ધરભંગ થયા ત્યારે તે અંગ્રેજ પ્રાધમ્યમાં હતા, પણ મુલાગ્ને ત્રીજાવારનો

સમ્બન્ધ દિવાની શિરસ્તેદારની દોહિત્રી સાથે થતાં નિશાળમાંની એમની કારકીર્દીમાં અભુધાર્યો વેગ આવ્યો. આજ સુધી એને ઠોઠ માનતાં ભારતરોને એમનામાં ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિમત્તા દેખાવા લાગી. આજ સુધી પોને અંધ હતા એ વીન સમજવાથી ભૂતકાળના બદલા તરીકે ત્રીજાં ધરથી એમને બીજું. સંતાન થયું ત્યાં સુધીમાં તો મેટ્રિક સુધી પહોંચાડી દીધા. મેટ્રિકમાં હતા ત્યારે એમનામાં અગમબુદ્ધિના પ્રભાવે બી. એ. જેટલી ગંભીરગત અને વિદ્યતા આવી હતી એ કહેવું જ બીન જરૂરી છે. પણ યુનિવર્સિટીના પરીક્ષકને એમના જવાબો ન સ્વમજવાથી, પોતાનું અજ્ઞાન એમની પાસે કબૂલ કરવાને બદલે એમને નપાસ કરી દીધા દિવાની શિરસ્તેદારના સંબંધિયો વિશે થોડે આદર ન ધરાવવા માટે યુનિવર્સિટીને શું શું ખમવું પડશે એ ચર્ચામાં થોડા દિવસ વીત્યા પછી અવનિપ્રસાદે મોઢમ કારકૂની અને તદ્દતર મુંબઈની મજૂરી સ્વીકારી. એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે.

ત્યારે મહે ૧૯૯૧માં અવનિપ્રસાદને જાણ ત્યારે તેમની ઉમ્મર બાવીશકની હશે, પણ દેખાવે ૪૫ (નરી આવૃત્તિ) લાગતા હતા. કદાચ ચાળીશી આવે ત્યારે તૈયારી ન હોય અને પચ્છમબુદ્ધિયા ગણાઈ જાય એ બ્લીક્ટીજ એમણે આ અકાલવૃદ્ધત્વ સ્વીકાર્યું હતું એ કહેવું આવશ્યક નથી. એમની દહાડી ખડખડી હતી. કારણ સવારના મોડા ચંદ્ર જવાય એ બ્લીક્ટી રાત્રેજ અસ્તરો ફેરવી લેવાની એમણે ટેવ રાખી હતી. કપડાં દીસાં અને બેડોળ હતાં. કારણ જાડા થતાં પછી શીવડાવવાની, દોડધામ એમની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂલ હોતાં પહેલેથીજ જીજ્ઞાસુ મહોટાં કરાવ્યાં હતાં. એમની અગમ-બુદ્ધિનો મહિમા અપાર હતો. ઘરમાં સાડાં રંધાવાનું હોય તેની આગલી સદાંજે બાલ ગોપાલને મજાબુદ્ધિનો ફાંદ પાછ દેતા, અને જમવાને પેલે કોળિયે ભાસ્કરલવજીનો ફાકડો ભરાવતા, જેથી અપચો ન થાય ને પેટમાં કચરો ન રહે. પારો નેવુંતી નીચે જાય. કે કુટુંબમાંના બધાને ગરમ કપડાં પહેરવાં પડતાં ને બુનસાઓઢી સુવું પડતું. અને એમનાં જોળાં કુટુંબના વારસે કહેવાયું છે કે

વધતા હોડરાંના ઝખલાં ચરી ટુંકાં પડ્યાં માંડે તે પહેલાંજ એ કપડાં પહેરનાર હોડર હાજર રાખવાની અગમબુધ્ધિને પરિણામેજ એમને આઠ વર્ષમાં છ હોડરાં થયાં હતા. અજ્ઞાત એમની વહુનો આ વિષે શો મત હતો તે અવશ્યર અભાવે આજે જાણી નથી શકયા. પણ હિન્દુ મંસારમાં ચૂલા અને ઘોડીયા વચ્ચેજ સ્ત્રીજીવન સાર્થક થતું મનાયછે એટલે સનાતન ધર્મબુધ્ધિના પિયર વાળી સતી પેઠે આમાં એની સંમતિ સ્વીકારી લેવી પડેછે. હિન્દુમતીને પતિ દર્શન રૂઢત એ હેતુથીજ હોયછે જેના પરિણામે સદાજગત ચૂલા અને સદાન્દોષિત ઘોડીયું એટલામાંજ સ્ત્રીની વિરાટ જીવનલીલા પર્યાપ્ત કરાય છે, પણ અધિપતિ કહેશેકે આ વિષયાન્તર યાય છે અને અમને પણ લાગે છે કે એકજ વિષયથી પ્રચૂર હિન્દુમંસાર ને વિશે વિષયાન્તર કરવું એમાં અનેક પ્રકારના વિરોધાભાસનો ભ્રમ છે. અરતુ.

અર્ચનપ્રસાદ પોતાનું ઘડીવાલ દમિરા અર્ધા કસાકે ફાસ્ટ રાખતા. ટાવર પ્રમાણેજ પોતાનું ઘડીવાલ માંડનારાઓ ઉપર એમને અખૂટ દયા આવતી દરરોજ જમવાના વખતથી અર્ધો કસાક વહેણું રસોઇ તૈયાર રખાવતા, અને જરૂર કરતાં અતિ વહેલાં જમી, જોઈયે તે કરતાં વહેલી ટ્રેન પકડીને કાયદા કરતાં વહેલા ઓફિસે પહોંચવાનો એમનો સખ્ત નિયમ હતો. તે કહેતા કે નેહસનનો એવો નિયમ હતો કે નીમેલા વખત કરતાં હમેશાં નિયત સ્થળે વહેલા પહોંચવું એથી જલ્દ કાયદા યાય છે. તમાંના થોડાક કાયદા અર્ચનપ્રસાદને થયેલા તે નીચે પ્રમાણે.

એકવાર એક શેડને નોકરી માટે મળવા જવાનું હતું. રહવારના છયે જઈ શેડને મળવાની ખાહેશ દેખાડી. શેડની ઉંઘ ખગડી માટે નોકરી મળતી રહી ગઈ. બીજવાર એક વૃદ્ધ પણ જીવાન દેખાવાની હોંશવાળા ગૃહસ્થની એક પુરી દોકરી સાથે વેવી-સાગની વાત ચાલતી હતી. એક સાથે ધરને ધરવખરી વસી જાય એવો જોગ એટલે ઉમેદ પણ ભારી. સમુદાયે રહવાર નવ વાગે મળવા બોલાવ્યા, હોંશમાં સવારના સાતે જઈ ઉભા ને. સમરો

મુછો ધોષ કલપ લગાડવા બેઠા હતા ત્યાં દાગર થયા. પરિણામે વેવિશાળ ન થયું. એકવાર કામ પ્રસંગે શોલાપુર જવું હતું. રાતનો મદ્રાસ મેલ પકડતા લાયખવાના સ્ટેશન ઉપર એ કલાક વહેલા પહોંચી ગયા. ઘડિયાલ ઘણું આગળ અને નશીલ્ય ભેગે ટ્રેનો બંધી પાછળ રહેલી છેવટે પહેલાં કલકત્તા મેલ આવ્યો ને ઝટપટ રૂબે રહી જાઉં એ બ્હીક્રિ એક શ્વાસે ચ્હડી બેઠા અને બિજાનું પાથરી સુધ ગયા. જ્યારે સહવારે શોલાપુરને બદલે બુસાવલ આવ્યું ત્યારેજ ખચર પડી કે ઘોટાળો થયો. પૈમા ગાઠના ગયા અને નોકરી પણ ગઇ.

આવા તો ઘણા દાખલા બનેલા. પણ છેલ્લો દાખલો એ કે ચર્ચગેટ પર ટ્રેન ઉભી રહે તે પહેલાંજ રહી જવાની બ્હીક્રિ કિતરવા જતાં એઓ અકાળે સદગત થયા. કુટુંબ માટે વીમો ઉતરાવવાની અગમબુદ્ધિ નહતી એટલે છોકરાં રજૂઆત અને છુટાપામાં કામ લાગે એ હેતુથી સસ્તામાં એક ચશ્માંની જોડ લઇ રાખેલી અને એક દાંતની જાત્રીશી લઇ રાખેલી તે વેંચીને ગામ ગયાં.

આપણે હમ્મિશ્નું કે અગમબુદ્ધિયા હાથે જરૂર એમના માટે ચોર્યાશી લાખ પ્રોગ્રામો ઘડી તૈયાર રાખ્યા હશે. દુર્યાન અધિપતિ મહાશય ! મહિનાઓ પછી તહમે લેખ માગશે એ ખ્યાલથી લેખો તૈયાર રાખિયે એવા અમે અગમબુદ્ધિયા નથી તે તમને જાહેર થાય. અવનિપ્રસાદના જીવન પરથી ધડો એ લેવાનો છે કે જે કામ કાલ ઉપર રાખી શકાતું હોય તે આજે આટોપી ન લેવું—માટે જો એકાદ દહાડો થોભી શકતા હો તો એકાદ લેખ મોકલી આપીએ.

[ઉપલો વાયદો સ્વીકારી ન શકવાથી આ વખતે અમારે વામવર્માના લેખ વગરજ ચલાવી લેવું પડ્યું છે.—અધિપતિ.]

નવીન વર્તમાન

ગાંધીજીની કચ્છની મુસાફરી દરમ્યાન અનુભવે સાથે છૂટથી ભગવા માટે કચ્છ બજારની નાગર જાનિએ તીર્થેના ગૃહસ્થોને નાત બહાર કર્યા છે: ગુલાબશંકર અમૃતલાલ ધોળકિયા, દોલતરામ જય-શંકર ધોળકિયા, પ્રભુલાલ જયવન્તરાય ધોળકિયા કાન્તિપ્રસાદ ચન્દ્રશંકર અંતાણી, પ્રભાશંકર રૂઝનાથજી લાલજી.

**

**

**

**

ભાઈ ગુલાબશંકર ઉપર તીર્થે પ્રમાણેનો તાર કરાચીથી ભાઈ ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ જુએ મોકલ્યો છે.

“આજે જાણવામાં આવ્યું કે કાલભાઈ, દોલતરામ, પ્રભુલાલ, કાન્તિપ્રસાદ અને એક બીજાને અનુભવે તરફ મનુષ્યનાને જાણે તેવી વૃત્તિ દેખાડવા માટે નાતબહાર કર્યા છે. જે આ વાત સાચી હોય તો તે ભાઈઓને મહારા તરફથી અન્તરનો ધન્યવાદ પહોંચાડશે. શાશ્વત અજ્ઞાન, તમસ અને ગુમાનમાં સંબડતાઓની સાથે નાતિલા બનવા કરતાં એમની સ્થિતિ ઉત્તમ છે.”

કરાચી વડનગરા નાગર મંડળ

*

*

આ મંડળ ને દેવાતીમાં આવે આશરે પન્દર વર્ષ ચલાં. કચ્છ કાઢિયાગડનાં ન્હાનાં મ્હોટાં બધાં ગામોમાંથી અહિં નાગરો આવી વસ્યા છે. ધણાઓનો વસવાટ તો ધણા વર્ષોનો છે. કાંઈ કાંઈ તો અહિં મિલકત ખરીદી કરાચીનેજ વતન બનાવી રહ્યો છે. એટલે આવાં મંડળની આવશ્યકતા વિષે એ મત હોયજ નહિ. અત્યાર સુધીમાં આશરે ૭૫ સભ્યો માત મુરખીઓ અને ત્રણ જીવનસભ્યો છે. દર વર્ષે નવસિંહ મહેતા નિમિત્તે એ તથા હાટકેશ્વર પ્રતિષ્ઠા અને કાન્તજી પડવે એમ ઉત્સાહ થોળે છે. હવે અહિંની નાગર સમાજનાં અનેકવિધ હિતને પોષવા એક સ્ત્રીવિયોગી ફરતી પુસ્તકશાળા, તથા ધર્મ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, વિષેના મેજીક સેન્ટર્ન માથેના ભાગણો, નોકરી કે નોકર શોધતાઓ માટેની એક ખચૂરો, રવપ્રસેવકમંડળ, અને વિચારો-નેજીક અને ભાવના પોષક પ્રવૃત્તિ રૂપે આ ગૌમાસિક-આટલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી છે. ઉપરાંત મંડળની માલેજીની એકાદ જગ્યા ખરીદવાની યોજના પણ ચર્ચાની

સ્થિતિમાંથી વ્યવહાર રૂપ પકડી રહી છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓને પહોંચી વળવા પુરતાં સાધનો મારે કરાચીની નાગર વસ્તીના મંડળને સહાય કરી શકે-પરંતુ આ ત્રૈમાસિકના આદક બની અન્ય સ્થળે વસતાં સમુદાય મદદ કરી શકે એમ છે આ સ્વાથય છોડવાની વાત નથી પણ value for value receivedની દ્રષ્ટિએજ વિચારવા વિનંતિ છે.

આ સાહસ.

આ ત્રૈમાસિક, પૂર્વગામી વધુ કે વધારે ?-પ્રશ્નનોથી બીજી દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરવા ધારે છે. નાગરજ્ઞાતિનું ગૌરવ નાગરિક તરીકેની એની કુશલતાને અંગે હતું. તીવ્રજીવિમતા, અભ્યાસપ્રિયતા, વાક્યાતુરી અને દક્ષનીતિપંદુતા એ ગુણોએ તે આગળ પડતી હતી. આ ત્રૈમાસિકે તેથીજ “નાગરિક” નામ સ્વીકાર્યું છે. “નાગરિક”નો ઉદ્દેશ.

વિષયોની પસંદગી કરતી વખતે વાત ખ્યાલમાં રખાઈ છે તે એ છે કે “નાગર” જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાં એવાં કોઈ ખાસ સાધનો નથી જે અન્ય કોઈ પણ જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાં વપરાતાં ન હોય. જે ગુમાવેલું સંસ્કારિત્વ પાછું મેળવવાથીજ નાગર કે અન્ય જ્ઞાતિ ઉત્તમ થઈ શકતી હોય તો તે સંસ્કારિત્વને પોષે તેથીજ થયોને આ ત્રૈમાસિકે પોષવા જોઈએ. એ નિર્વિવાદ છે. આ અંકમાંના વિષયો એવા છે કે જેના વિષે ઉત્તમ જ્ઞાતિના સભ્ય માનતા દરેકને કંઈ પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે, જે એ વિચારોને આ લેખો મદદરૂપ થઈ શકે તો લેખો સફલ થવા માનવા. “વર થવાના ફાયદા” અને “રા અગમજીવિયા” જેવા લેખો પણ અમુક હેતુ પુરઃસર લખાયા લાગે છે મારે પસંદ કર્યા છે. અમારા વાંચકોને એટલુંજ કહેવાનું છે કે આ ઉપપન્ન સામગ્રીથી જે તહમારી વિદ્વતા કે વિચારશીલતા કે રસિકતાનું ઉદ્દિપન થતું હોય તો આ સામગ્રીનો ઉપયોગ સફલ થયેલો ગણાવો જોઈએ.

-અને પ્રદેશ

છેવટમાં એક વાત બહુ અગત્યની છે. આ ત્રૈમાસિક નાગરનેજ ઉપયોગી થાય એમ નજરે હોય. તહમારા છત્તર જ્ઞાતિના મિત્રોનાં સદસ્ય પર આ વાત જરૂર લાવજો આ ત્રૈમાસિકના લેખોનું મનન આજની સ્થિતિમાંથી ઉત્તમતાં સોધતી કોઈ પણ જ્ઞાતિને નાગરજ્ઞાતિ જેટલુંજ ઉપયોગી છે, અને તેથીજ ‘છત્તર જ્ઞાતિના સભ્યો પણ આ ત્રૈમાસિકને આદક બની પોષી શકે છે.

‘ ના ગ રિ ક ’

• (ત્રિમાસિક)

તાંત્રીમંડળ.

- રા. રા. ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ...મુખ્ય તાંત્રી.
 „ „ જ્યોત્શંકર પ્રાણશંકર, ઢેબર.
 „ „ ગૌરીશંકર ઝવેરીલાલ અંબલરિયા.
 „ „ ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ...મંત્રી.

હિંદો.

૧. ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, જાતિવિવેક અને ખાસ કરીને નાગર જાતિને લગતા વિષયો ચર્ચવા.

૨. સતત અભ્યાસ અને શોધકૃતિથી, જ્ઞાનવિવેક પ્રાપ્તિ અને અર્વાચીન વિચારોનો સુસંગોળ કરવો.

૩. નાગર જાતિના, જૂદાં જૂદાં સ્થળોને લગતા સમાચારો, હકીકતો વગેરે, દર વસતા લાઘવોની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરવા.

ઉપરના હિંદો પૂરા પાડવા માટે, અમે વિદ્વાન લેખકોને તેમજ ઉદારદીક્ષ લાઘવોને, લેખો મોકલવા તથા ગ્રાહક થવા પીનપીએ છીએ.

‘નાગરિક’ મળવાનો મથકો.

કરાંચી: મંત્રી પાસેથી.

ભાવનગર: રા. રા. કૃષ્ણપ્રસાદ શંકરપ્રસાદ મહેતા, કસાર્ક, બોર્ડન લાયબ્રેરી.

બુચ રા. રા. અમૃતલાલ દલપતરામ ધોળકીઆ, નાગર ચક્રો.

• આ ત્રિમાસિક કમ્પ્યુટર રીટ, કરાંચી તરફ-માગર પ્રેમમાં જીવ્યું અને ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડે, ૨, રમાનાથ બુચન, રણ-છોડ લાલન, કરાંચીમાંથી શ્રીકરાંચીવડનગરાનાગર મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું.

અ તુ ક મ

પુસ્તક ૧: ક્રીડગુન,
:અંક ૨: ૧૯૮૨:

૧.	રૂઢાધ્યાય...	...	૬૧
૨.	સગનસંગઘ અને વ્યક્તિત્વ.....	૨૧. 'માર્ક'ડેય'...	૬૫
૩.	હોળી...	...૨૧. પ્રેમરાય ગૌરીશંકર...	૭૦
૪.	રાજા હમીલાગમ બહાદુર	...	
	અથવા નાગર વીરસમ્મત...	...૨૧. માનશંકર પીતામ્બરદાસ	૭૬
૫.	ન્યાતબહાર...	...૨૧. શરચંદ્ર	૮૬
૬.	ચર્યાપત્ર...	...	૯૩
૭.	હિરદોષિ...	...૨૧. એક તખીબ વિદ્યાર્થી	૯૫
૮.	વ્યસનપુરાણ	...૨૧. કિશોર અનંતપ્રસાદ માંકડ	૧૦૩
૯.	એક પત્ર...	...૨૧. 'અવનિતલાલ'...	૧૦૯
૧૦.	તરંગમાળા...		

આપણી નાગર જ્ઞાતિ વિશે થોડા વિચાર.

૨૧. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ ૧૧૫.

માનવતાનો વિકાસ અને આજની કેળવણી.

...૨૧. એક વિદ્યાર્થી... ૧૧૮

૧૧. આપણી સંસ્થાઓ.

નાગર નિરાશ્રિતકુટુંબ-જીનાગઢ...

... ૧૨૧

૧૨. નાગરોની પ્રાચીન અને આધુનિક પરિસ્થિતિ.

...૨૧. ગુલાબરાય જોષીદરમ દેશાઈ ૧૨૪

૧૩. ભર્તૃયજ્ઞની શોધ૨૧. જયાશંકર પ્રાણશંકર દેવર ૧૩૦

૧૪. સમકક્ષીન સાહિત્યમાં આપણે...૨૧. (ડો.)... ૧૩૩

૧૫. નોંધ. ને જ્ઞાતિ વર્તમાન. . ૧૩૫

'નાગરિક' ત્રિમાસિક. વાર્ષિક લવાજમ અઢી રૂપિયા. પરદેશની પાંચ શિલીંગ. સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને શરનામે કરવો.

ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ, મંત્રી, નાગરિક, ૨, રમાનાથબુવન,
રણછોડ પ્લાઝન્સ, કરાંચી.

સૂચના: આ ત્રિમાસિકમાં ચર્ચાતા વ્યક્તિગત મતોની પ્રમાણે નાગરિકની નીતિરીતિ રહેશે એમ કોઈએ ન માનવું. -તંત્રી.

॥ श्रीह्माटकेश्वरो जयति ॥

નાગરિક.

(ત્રિમાસિક)

પુસ્તક પહેલું
અંક બીજો

સુદ, ૭, કૃત્તિકા.
૧૯૮૨.

રુદ્રાધ્યાયઃ ।

મયમોઽનુવાંકઃ ।

હરિઃ ૐ

નમસ્તે રુદ્ર મન્યવ ઉતો ત રૂપવે નમઃ ।

નમસ્તે અસ્તુ ધનુર્વને વાહુભ્યામુત તે નમઃ ઇતિ ॥૧॥

હે રૂદ્ર તારા કોપને, જાણુને, ધનુષ્ય અને બે હાથોને
નમસ્કાર. ૧.

યા ત રૂપુઃ શિવતમા શિવં ચમૂવ તે ધનુઃ ।

શિવા શરણ્યા યા તવ તયા નો રુદ્ર મૃડય ઇતિ ॥૨॥

તાડું જે બાણ છે તે કડ્યાણુકારી છે. તાડું ધનુષ્ય કડ્યાણુ
મય છે. તારો જે કડ્યાણુકારી લાથો છે તેના વડે અમાડું, હે રૂદ્ર
રક્ષણ કર. ૨.

યા તે રુદ્ર શિવા તનૂરઘોરાઽપાપકાશિનો ।

તયા નસ્તનુવા શન્તમયા ગિરિશન્તા ઽભિચાકરીહિ ઇતિ ॥૩॥

તાડું જે કડ્યાણુમય, પાપવિનાશી અને અઘોર સ્વરૂપ છે
તે શાન્ત સ્વરૂપ વડે, હે પર્વત ઉપર રહી કડ્યાણુ કરનારા,
અંમેને પ્રકાશ આપો. ૩.

૧. સાયણ અને બટ્ટ ભાસ્કર બેપનું ભાષાંતર ગિરિશન્તતા
આ અર્થ લે છે; પરંતુ ઋગ્વેદમાં તે અસ્થાને લાગે છે. .

યામિષું ગિરિશન્ત હસ્તે વિભર્પ્યસ્તવે ।

શિવાં ગિરિત્ર તાં કુરુ મા હિંસીઃ પુરુષં જગત્ इति ॥૪॥

હે.ગિરિશન્ત, જે બાણને તું અમારા શત્રુ માટે હાથમાં ધારણ કરે છે તેને, હે ગિરિત્ર, અમારા તરફ કૃત્યાણમય કર. ચેતનમય તેમજ જડ વસ્તુઓનો નાશ મા કર. ૪.

શિવેન વચસા ત્વા ગિરિશાચ્છા વદામસિ ।

યથા નસ્સર્વમિજ્જગદયક્ષ્મં સુમના અસત્ इति ॥૫॥

હે ગિરિશ, મંગળ સ્તુતિ, તને મેળવવાને, અમે કરીએ છીએ, જેથી આપું જગત નીરોગી અને શાન્ત મનવાળું થાય ૫. અધ્યવોચદધિવક્તા પ્રથમો દૈવ્યો મિપક ।

અહીંથં સર્વાઙ્ગમ્ભયન્સર્વાથ યાતુધાન્યઃ इति ॥૬॥

ઉત્તમ વચનો કહેનાર, દેવોમાં પ્રથમ, વૈદ્ય, (એવા રૂદ્ર) બધા રક્ષર્પ વગેરે પ્રાણીઓનો તથા રાક્ષસોનો વિનાશ કરીને મારી સાથે બોલો. ૬.

અસૌ યસ્તામ્રો અરુણ ઉત વશ્તુઃ સુમદ્રલઃ ।

યે ચેમાન્ રુદ્રા અભિતો દિશુ ત્રિતાઃ સહસ્રશો વૈપાં હેઢ

ઈમહે इति ॥૭॥

આ જે તામ્ર, પછી અરુણ, પછી પિંગળ એવા મંગળ વર્ણવાળો છે તથા જે આ રૂદ્રો હજારો રૂપે પૃથ્વીને વિશે દિશાઓમાં રહેલા છે તેના ક્રોધને અમે નીવારીએ છીએ (પ્રાર્થનાથી). ૭.

અસૌ યોઽવસર્પતિ નીલગ્રીવો વિલોહિતઃ । ઉતૈનં ગોપા

અદશન્નદ્રશન્નુદહાર્યઃ ॥ ઉતૈનં વિશ્વા ભૂતાનિ સદ્રષ્ટો

મૃદયાતિ નઃ इति ॥૮॥

૨. અહીં પણ બન્ને ભાષ્યકારો આજે અર્થ આપે છે 'અહીં' નો અર્થ હિંસક પ્રાણી કરીએ તો બોલું નહિ; પરંતુ વૈદિક સમયના અભ્યાસક્રમે તે અર્થ કંઈક નવો લાગે.

આ શ્યામગ્રીવાવાળો અને રકતવર્ણવાળો ૩૬ ઉદય અને અસ્ત પામે છે તેને ગોપાલકો, પાણીહારીઓ, અને બધાં પ્રાણીઓ બુએ છે. તે અમને સુખી કરે. ૮.

નમો અસ્તુ નીલગ્રીવાય સહસ્તાશાય. ૩મીદ્રુપે ।

અથો યે અસ્ય સત્વાનોહં તેભ્યોઽકરં નમઃ ઇતિ ॥૧॥

શ્યામગ્રીવાવાળા, સહસ્રરશ્મિવાળા ૪ અને વૃષ્ટિકર્તા ૩૬ને નમસ્કાર. વળી જે તેનાં ૩યો છે તેને પણ હું નમું છું ૯.

પ્રમુચ્ચ ધન્વનસ્ત્વમુભયોરાર્ત્તિનોર્જ્યામ્ ।

યાથ તે હસ્ત ઇષવઃ પરા તા ધગવો વપ ઇતિ ॥૧૦॥

હે ભગવાન, તારાં ધનુષ્યની બન્ને તરફની દોરી તું છોડી નાખ. તેમજ તારા હાથમાં જે બાણ છે તે પણ તણ દે ૧૦. અવતત્ય ધનુસ્ત્વં રાહસ્વાક્ષ શત્તેપુથે ।

નિશીર્ય શલ્યાનાં મુખા શિવો નઃ સુમના ભવ ઇતિ ॥૧૧॥

હે સહસ્રરશ્મિવાળા. હે સેંકડો બાણોવાળા, તારાં ધનુષ્યને ઉતારી નાખ. (તારાં) બાણનાં મુખને કુંઠિત કરી, અમારા તરફ દ્રુપાણુ થા ૧૧.

વિજ્યં ધનુઃ કપર્દિનો વિશલ્યો વાળવાન્ યત ।

અનેશન્નસ્યેપવ આમુરસ્ય નિપઙ્ગયિઃ ઇતિ ॥૧૨॥

૩૬નું ધનુષ્ય ઉતરી જાશે અને તેનાં બાણો ડાબ વગરનાં થાશે (અમારા પ્રતિ.) તેનાં બાણો વીંધવાને અશક્ત નીવડો અને તેનું ખડ્ગ પણ ઓછી શક્તિવાળું થાશે. ૧૨.

૩. ખરી રીતે અહીં મિહલ્લુપે લેખ્યું. પરંતુ આનાંદાશ્રમ સંસ્કૃતગ્રંથાવધિને અનુસરીને ફેરફાર નથી કર્યો.

૪. સહસ્વાક્ષ તે અર્થ હજાર આંખવાળો નથી, તે તો માખીત થઈ ગયું છે.

૫. આ શ્લોકમાં આમુઃ નો અર્થ બંધ બેસતો નથી.

યા તે હેતિર્મીદુષ્ટમ હસ્તે વશૂવ તે ધનુઃ ।
તયાઽસ્માન્ વિશ્વતસ્ત્વમયક્ષમયા પરિમ્બુજ ઇતિ ॥૧૩॥

હે ઇન્દ્રાગ્નો કૃણીભૂત કરનાર, તારા હાથમાં જે વિના-
શકારી ધનુષ્ય છે તેને અનુપદ્રવકારી બનાવ, અમારું બધી
બાબુથી રક્ષણ કર. ૧૩.

નમસ્તે અસ્ત્વાયુધાયાઽનાતતાય ધૃત્ણવે ।
ઉમાભ્યામુત તે નમો વાહુભ્યાં તવ ધન્વને ઇતિ ॥૧૪॥

હે ૩૬, તારાં ધનુષ્ય ઉપરથી ઉતારી નાખેલાં, દ્રઢ બાણને
નમસ્કાર. વળી તારા બન્ને બાહુ અને ધનુષ્યને નમસ્કાર. ૧૪.

પરિ તે ધન્વનો હેતિરસ્માન્ વૃણક્તુ વિશ્વતઃ ।
અથો ય ઇપુધિસ્તવાઽરે અસ્મન્નિધેહિ તમ્ ઇતિ ॥૧૫॥

હે ૩૬, તારાં ધનુષ્યની નાશ કરવાની શક્તિ અમારું
બધી બાબુથી રક્ષણ કરો. તારાં બાણના ભાથાને પણ તું અમા-
રાથી દૂર રાખ. ૧૫.

ઇતિ પ્રથમોઽનુવાકઃ ॥^૬

૬. પહેલા અંકમાં આપેલ દ્વિતીયોઽનુવાકઃ ઉપરથી ૩૬૧-
અધ્યાય આપણની રીત સફળ નીવડશે એમ લાગ્યું છે; તથા કેટલાક
ભાષ્યગ્રંથોની, 'નાગરિક'માં, આખો ૩૬૧ અધ્યાય આવે એવી ધૃત્તિ છે તેથી
અમે તે કામ ઉપાડ્યું છે. ભાષાંતરની અંદર સાચા અને ભદ્ર
ભારકરની, મદદ લેવાય છે. પાઠ તો બધા આનંદાશ્રમસંસ્કૃતગ્રન્થાવલિ-
નાજ સ્વીકાર્યા છે. માત્ર છાપખાનાની અગવડને લીધે સ્વરભારનાં
ચિન્હ નથી મુકી શકતાં.

‘માર્કસ’

લગ્નસંબંધ અને વ્યક્તિત્વ^૧.

૪. સ. ૧૯૦૬માં ઈંગ્લંડમાં રા. મેલીખીએ એમ દલીલ કરી હતી કે જેમ જેમ સ્ત્રીઓમાં વ્યક્તિત્વ ખીણતું જાય છે અને જેમ જેમ તેઓ ઉચ્ચ કેળવણી મદણ કરતી જાય છે તેમ તેમ તેમની પ્રત્યે-ત્પાદનશક્તિ ઓછી થતી જાય છે. તેના ટેકામા તેમણે અમેરિકાના અમુક આંકડાઓમાં એ સત્ય તરી આવે છે એમ કહ્યું હતું.

આનો પ્રતિવાદ તેજ વર્ષમાં, શ્રી. એડીથ, એન. ડી. માર્શને કરેલો. તે આ પ્રમાણે: એક તો રા. મેલીખીએ જે અમેરિકાના આંકડાઓની વાત કરી છે તેનાં પ્રમાણ નથી આપ્યાં અને ખીણું, તે આંકડાઓમાં જે ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીની પ્રત્યેત્પાદનશક્તિ ઓછી કહી છે તેમના પતિઓની વાત તો વિચારીજ નથી. ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સ્ત્રી ઘણીવાર ઉચ્ચ કેળવણી પામેલ પુરુષ સાથે પરણે છે અને પ્રત્યેત્પાદનની અશક્તિ, ઉચ્ચ કેળવણીને લીધે સ્ત્રીઓમાં આવે છે એમ કહીએ તો પુરુષોમાં નથી આવતી એમ સિદ્ધ કરવાને શા પુરાવા છે?

પરંતુ આ ચર્ચામાં એક વાત જનને વિવેચકોને સ્વીકાર્ય છે તે આ: રા. મેલીખી કહે છે,

“ Thus the educated woman is often not prepared to abandon her liberty and personality.”

૧. વ્યક્તિત્વનો અર્થ Individuation અર્થ કરવાનો છે, Personality કે Individuality નહિ.

૨. જુઓ Sociological Review Vol. II P. 231-32.

૩. જુઓ Sociological Review Vol. II P. 400.

her possession of herself, for marriage on the present terms: such a sacrifice may be reckoned intolerable, even though marriage be the necessary route to motherhood."

અને આજ સંબંધમાં શ્રી એડીથ કહે છે.

"They usually, if one may venture to judge from impressions, marry late; some of the best of them, as Dr. Saleeby says, do not care to marry at all under present conditions: some who do marry hold that they bear children under conditions that are unhelpful and even intolerable..... the married woman may not criticise explicitly the convention and laws which regulate the marriage state without incurring the severest condemnation of Society."

હિન્દુ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીને આમ પરણવાનું મન ઓછું થાય છે. એનું એક કારણ, તેઓમાં વ્યક્તિત્વ ઘણું ખીટ્યું હોય છે તે ખરૂં જ. અને હિન્દુ કેળવણી પામેલ સ્ત્રીને તેમજ હિન્દુ કેળવણી પામેલ પુરૂષને અત્યારે લગ્ન, શુંખલા સમાન લાગે છે એ વાત પણ સાચી જ છે. પણ જે જમાનાના સમાજમાં, સ્ત્રીપુરૂષ, એક બીજાની, લડકે તેનો સુધારો કેવો કહેવો તે ન સમજાય તેવું નથી. હિન્દુ કેળવણી વધુ મળતી જાય, અને સ્ત્રી પુરૂષો બન્ને એકજ જ્ઞાનની કક્ષાએ પહોંચે, તો આ વિરોધ ટળે એમ કદાચ કહેવાય: પણ આ વાત પણ અત્યંત અયોગ્યકસ છે.

સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો વિરોધ ન હોય અને જ્યાં બંધી રીતે સમાનતા તેમજ શાન્તિ હોય, તેવા સમાજને આપણે જરૂર સુંદર કહી શકીએ. ત્યારે, અત્યારનાં પાશ્વાત્મ સમાજશાસ્ત્રે, આટલી મહેનતને અંતે અને આટલું જ્ઞાન આપવાને અંતે પણ, વિદ્વાન સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને એક બીજામાં અવિશ્વાસ રાખી, પરણવાનું મન

ન થાય, એવી રીતિ ને ઉત્પન્ન કરી હોય તો તે તેનો વિજય તો કાંઈ પણ રીતે ન કહી શકાય. અને મારેજ આમા જરૂર ક્યાંક સડો હોવો નોંધ્યો. આજ વાતને આપણે ખીજી રીતે તપાસીએ.

જેમ જેમ વ્યક્તિત્વ ફેળવાય, તેમ તેમ સ્ત્રી કે પુરૂષ વધુ સ્વા-
અર્થી બને એ અત્યારના વ્યક્તિત્વ ફેળવવાના ઉપાયોનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. અને આવું વ્યક્તિત્વ દેવોમાં પણ ફેળવાતું હશેજ એટલે ત્યાં પણ દેવીઓ સ્વતંત્ર ચલાવી હોંશમાં પ્રજોત્પાદનમાં પોતાની શક્તિ નહિં ચુમાવતી હોય; અને દેવો અને અમુરોને તો મુળથીજ વિરોધ છે એટલે અમુરોએ એ વ્યક્તિત્વ ન ફેળવ્યું હોય અને પરિ-
ણામે તેમની સ્ત્રીઓની પ્રજોત્પાદનશક્તિ વધુ હોય એમ બનવા નેવું છે. અને કદાચ આ કારણથીજ દુનિયામાં અત્યારે દેવી અંશો ઓછા લાગતા હશે. પણ આનો નર્મકથામાં ઉત્તરો.

વ્યક્તિત્વ ફેળવાયાથી, પ્રજોત્પાદનશક્તિ ઓછી થાય તેમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. માત્ર વ્યક્તિત્વની વ્યાખ્યામાંજ ફેર કરવાની જરૂર છે. અત્યારે જે જાતનું વ્યક્તિત્વ પુરૂષમાં ખીલેછે તેજ જાતનું વ્યક્તિત્વ, ઉચ્ચ ફેળવણીથી સ્ત્રીઓનું પણ ખીલે છે. આનું મુળ કારણ, ફેળવ-
ણીનાં લિપ્ત દ્રષ્ટિબિન્દુ નથી એજ છે. પણ સમાજને સમસ્ત દશા ગણીએ તો તેની વ્યસ્ત દશામાં સ્ત્રી પુરૂષો બંધાં આ રીતે એકજ દિશામાં કામ કરી શકે અને સમષ્ટિની દરેક વ્યક્તિ ને એકજ દિશામાં જાયતો એકજ દિશા ખીલે. વિકાસ થાય પણ તેની પહોળાઈ શુન્ય પણ થઈ જાય. આટલી ઝીક. આજની ફેળવણીપદ્ધતિની આ પુરૂષ બનનેને એકજ દિશાએ જ્ઞાન આપવાની રીત ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને એટલાજ માટે પ્રકૃતિ અને પુરૂષની વાતો કરી, સ્ત્રી પુરૂષને એક બીજાનાં અડધીઆં ગણવાની પ્રથા પડી છે. જેમ કોઈ બે અતિ મુંદર રસ્તા અમુક દિશામાં જૂદા વિસ્તરી અંતે મધુર લિપવન આગળ ભેળા થાય અનેબનને માર્ગ પર ચાલનાર વહેમાર્ગને સમાન શાન્તિ રસ્તામાં અને ઉપવનમાં મળે, તેમજ સમાજની અંદર પણ સ્ત્રી અને પુરૂષ બનનેના માર્ગ જૂદા હોવા નોંધ્યો. બનનેનો આદર્શ એક, પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તા જૂદા.

એટલે પુરૂષોમાં જે વ્યક્તિત્વ ખીન્ને છે તે તેને સંસારમાં અમુકજ રહેતે જતા શીખવે છે. સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ પણ તે તેજ રીતે ખીલે તો તે પણ તેજ રહેતે જાય અને બીજો રહેતો વણખેડો પડ્યો રહે. આવી સ્થિતિ કુદરતથી વિરુદ્ધ છે. અને એટલા માટેજ સ્ત્રી અને પુરૂષ જન્મેમાં વ્યક્તિત્વ ગરગર ખીલવું જોઈએ એમ સ્વીકારવાની સાથે તે વ્યક્તિત્વના વિકાસનું સ્વરૂપ તથા ઉપાયો જુદા હોવા જોઈએ એમ મનને લાગે છે.

આ વ્યક્તિત્વનાં અંતરને બીજા અંતરથી બિન્ન સમજવું જોઈએ. સ્ત્રી પુરૂષના સહવાસથી અને મંથોગથી માત્ર આધ્યાત્મિક આનંદજ મળે અને મળવો જોઈએ તે વિચાર વેદાભ્યાસજડ થયેલા પુરાણમુનિ નારાયણને કદાચ પસંદ આવે. બાકી જેમ આત્માનો અત્યાનંદ સ્ત્રી પુરૂષોના સહવાસથી જન્મેતે મળવો જોઈએ તેમ તેમના સહવાસથી સૃષ્ટિને પણ ફાયદો થવો જોઈએ. આમ આત્મિક આનંદની પાછળ, માણસો પ્રજોત્પાદનરૂપી પોતાનું કાર્ય જે સાવ ભૂલીજ જાય, તો સૃષ્ટિનું શાન્ત ચાલનારું યંત્ર વચમાંજ અટકી જાય. આથી પ્રજોત્પાદનશક્તિના વિકાસ માટે જેમ ઉપર કહ્યું તેમ સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચે વ્યક્તિત્વનું જુદાપણું આવશ્યક છે તેમ બીજી જાતનાં અંતરનું અસ્તિત્વ આવશ્યક નથી. રા. એટલેન હીલે જતાવ્યું હતું કે અમમાન ધર્મવાળાં જોડાંઓની બાજતમાં તેમજ જે જોડાંઓ વચ્ચે જાતીય (racial) વિરોધ હોય તેમની બાજતમાં પ્રજોત્પાદનનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. તેઓએ નીચેની હકીકતો ઉતારી છે.

કેથોલીક સંબંધોની સરાસરી પ્રજોત્પાદનશક્તિ	૫ ઊંચકરાં
પ્રોટેસ્ટન્ટ સંબંધોની સરાસરી પ્રજોત્પાદનશક્તિ	૪ ઊંચકરાં
જ્યુઇશ સંબંધોની સરાસરી પ્રજોત્પાદનશક્તિ	૩.૮ ઊંચકરાં

ત્યારે,

કેથોલીક—પ્રોટેસ્ટન્ટ સંબંધની સરાસરી પ્રજોત્પાદનશક્તિ ૩.૧ ઊંચકરાં, જ્યુઇશ અને જ્યુ નહોય તેવા સંબંધોની પ્રજોત્પાદનશક્તિ ૧.૭ ઊંચકરાં.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે જ્યાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે ધાર્મિક વિરોધ વધારે હોય છે ત્યાં પ્રજોત્પાદનશક્તિ ઓછામાં ઓછી હોય છે. એટલા માટે આપણે વ્યક્તિત્વની અંદર જે અંતર હોવો જોઈએ એમ વાત કરી તે અંતર ધાર્મિક ન હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે.

હવે કરીએ જાતીય વિરોધની વાત તેજ લેખકે એક વાત બહુજ ઓકળા સ્વરૂપમાં આપણી પાસે મુજી છે. ક્રાન્સની અંદર સામાન્ય રીતે પ્રજોત્પાદનશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે તેનાં કારણરૂપે નીચેની વાત તેણે આગળ મુકી હતી. ક્રાન્સની વસ્તીમાં જે જાતોનું મિશ્રણ છે, એક તો Dolichocephalic અને બીજી Brachicephalic આ જે જાતો વચ્ચે સ્વાભાવિકજ જળરા વિરોધો રહેલા છે એટલે તેથી જે જાતના સંયોગોનું પરિણામ પ્રજોત્પાદનશક્તિને ઓછી કરવાનું જ થાય. એટલે જાતીય વિરોધ હોય તોપણ પ્રજોત્પાદનશક્તિ ઉપર મારી વ્યસર થાય છે એમ માનવાને કારણ મળે છે.

આટલી અર્થાતે અંતે આપણે એમ કહી શકીએ કે જે ફરક પુરુષ અને સ્ત્રીનાં વ્યક્તિત્વમાં જોઈએ એમ ઉપર ફક્ત તે ફરક ધાર્મિક કે જાતીય ન હોવો જોઈએ. ધાર્મિક કે જાતીય ભેદ હોય છે તે એવો હોય છે કે જેમાં અંતે પણ કયાંય સંયોગ નથી થતો તે ભેદના માર્ગ તદ્દન નિરાળી દિશામાં જ હોય છે જે કદી મળતાજ નથી. એટલે વ્યક્તિત્વની અંદરના ફરકમાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષ બન્નેનું વ્યક્તિત્વ જેમ જૂદું તરી આવવું જોઈએ તેમજ તે બન્ને વ્યક્તિત્વનો અંતે સંયોગ થઈ એકસૂરી જીવન જનવું જોઈએ. આમ થાય તોજ સંસારસુખની પરિસીમાને પહોંચાય.

એટલે મુખ્ય વાત સ્ત્રી પુરુષનાં વ્યક્તિત્વમાં કેવો ફેર હોવો જોઈએ કે જેથી જન્મે તેમાં ફેર હોય છતાં અંતે એક લક્ષ્યગામી હોય તે વિષય ઉપર આવે છે. તે હવે આપણે જોઈએ.

[અપૂર્ણ.]

હોળી.

દરેક દેશમાં અને દરેક ધર્મમાં, મુળ ગ્રંથોમાં વિદિત કરેલાં તત્ત્વો કરતાં ફેરી, વૃદ્ધપરંપરા લોકમત અને બંદેશી સત્તા બહુ ઉંચી હોય છે. પરિણામે અહિંસામય બોદો માંસાદાર કરે છે. હિંસા-પરાયણ સનાતન ધર્મના અનુયાયીઓ ઉત્તમ બુદ્ધ ધર્મ સેવે છે અને જગતભરમાં 'શાન્તિનું' સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર ખ્રિસ્તના ધર્મીઓ જગતભરમાં પંકાયેલા છે. વૃદ્ધપરંપરા અસ્સલ સંપ્રદાય કરતાં વધારે બળવાન છે એટલુંજ નહિ પણ આઘ આચાર્યો જે વિચારની છુટ, સત્યપ્રિયતા, પરમત તરફ મહિષ્યુર અને નવીન કંઈ પણ મેળવવાની પ્રમાણિક છત્છ દેખાડે છે તે ફેર પરંપરા દેખાડી શકતી નથી. સંપ્રદાય પ્રગતિમાન હોય છે, પરંપરા જડ નિશ્ચેષ્ટ હોય છે. પરિણામે જ્યારે સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીના વર્તન તરફ માતાની નજરે જોય છે ત્યારે પરંપરા તેના તરફ કુર દષ્ટધારી અમલદારની નજરે જોયા છે. આથી પરંપરાની ગુલામી પણ અગાધ હોય છે અને એની સામેનો બળવો પણ જોરદાર હોય છે.

આ બળવો કેટલીક વાર પરંપરાને હંમેશ માટે લિન્ન બનાવી મુકે છે તો કાંઈવાર કેવળ ટૂંકા સમય માટેજ પરંપરાગત આચારને પલટાવી ફેરી તે પરંપરામાં જકડાય છે. જો આ આચારપલટો નિયમિત થયા કરે, તો છેવટે એ આચારપલટો પણ સદાચાર લેખાય છે અને પરંપરાપુજ્ય એટલે બળવો ન કરવામાંજ પરંપરાનો ભંગ માને છે. આચારપલટો કાંઈવાર ધ્રુવ આચારનું તો કાંઈવાર અનાચારનું રૂપ લે છે હોળી આવો એક હિંસા આચારપલટો છે. એમાં સભ્યતા, શરમ, ભદ્રતા, નીતિ અને સ્ત્રીસન્માન એ તત્ત્વોના પાત્ર-નમાં ચક્રમ રહેલી પ્રજા એકાદ અકવાડિયા માટે અસભ્ય બને છે. શરમ છોડી દે છે. અભદ્ર આચરણ કરે છે. ચોરી આદિને નીતિ માને છે.

અને સ્ત્રીઓની મર્યાદાનો લોપ કરે છે. આવો અનાચાર દરેક દેશમાં, દરેક ક્ષણમાં અને દરેક ધર્મમાં નિયમિત ઉત્સવ રૂપે ઉજવવામાં આવે છે. આ ઉત્સવોનું મુળ ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાના સિદ્ધાન્તમાં છે. Action અને Reaction થાત અને પ્રત્યાઘાત એ સિદ્ધાન્ત જીવનમાં પણ લાગુ પડે છે. જે બાલકને અતિવાકમાં ઉછેરવામાં આવે તે જરા પણ દુઃખ મળતે અતિ ઉત્ક્રાંખણ નીવડે છે. ધનુષની દોરી જેટલી પાછળ ખેંચાય તેટલા પ્રમાણમાં તીરને આગળ દેડે છે. તેથી પરંપરામાં સદાચારનું પાલન જેટલા પ્રમાણમાં ઉગ્ર હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં આ અનાચાર પણ ઉગ્ર રૂપ લે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે જે અનાચાર ચાલુ ઉગ્રરૂપે હોય તો તેમાંથી સદાચાર તરફની વૃત્તિ પણ તેટલીજ ઉગ્ર હોય છે.

હોળી આ દેશમાં અનેકવિધ અનાચારોથી ઉજવાય છે. હોમ અને પૂજન બાદ કરતાં બાકીના સપ્તાહ અનાચાર પરંપરાનોજ ભેરો છે.

જ્યારે હિન્દુસ્થાન મંત્રતિની ટોચે હતું ત્યારે યુરોપમાં ગ્રીમ અને રોમ પણ મહારાજ્ય ચલાવતાં હતાં. તત્ત્વજ્ઞાન, માદિત્ય અને ધર્મવિચારની ટોચે પહોંચવાને સફલ પ્રયત્ન ત્રણેય દેશોએ કર્યો હતો. પરિણામે ત્રણ જૂદી મહાપ્રજાઓના વિકાસ વચ્ચે વિરામ સામ્ય જણાય છે. હોળી જેવા ઉત્સવો એ પ્રજાઓમાં પણ ઉજવાતા હતા.

ગ્રીક દેવમણ્ડલમાં બાકસ એ મહત્તી દેવતા હતો. રોમન એને ડાયો નિમસ કહેતા, ગ્રીસમાં આ દેવતાના પૂજન અને તોષણ નિમિત્તે જે ઉત્સવો થતા તેને ઓર્ગી Orgy કહેતા. એમાં સ્ત્રીઓજ લાગ લેતી. શિયાળામાં આ ઉત્સવ થતો અને શહેરથી દુર ટેકરીઓમાં ઉત્સવનો આરંભ થતો. સ્ત્રીઓ માયાના વાળ છુટા મુઠ્ઠી, કમર પર નાનકડા વસ્ત્ર સિવાય આખું શરીર નગ્ન રાખતી, અને કાંસરો વગાડતી ફરતી, નાચતી, ફરતી કાંઈવાર તો ગાંઘા જેવી જતી જતી. આમ-આખો દહાડો પસાર થતો પછી રાત્રે મશાલો સળગાવતી ડાયોનિસસ ઝેઝે-અસનું 'મૃત્યુ કેમ થયું હતું' તે દેખાડવાને એક સાંઠને ચણગારી વચ્ચે રાખતી, અને 'હેલાં શોર જકાર કરી જેમ જેમ શર ચડતું

તેમદેમ સ્ત્રીઓ બટકાં ભરી ભરી સાંઢના બદનમાંથી કાઢ્યું તાળું ઉત્તુ માંસ કરડી કરડી ખાવા માંડી. સાંઢના જરાડા એ કમેતે મુએલાં દેવનો આર્તનોદ લેખાતો. સાંઢ મરી ગયા પછી દેવના મૃત્યુ માટે વિકાપ કરતી. પછી એ દેવના પુનરુજ્જીવનનો ઉત્સવ મંડાતો. આ ઉત્સવ વસન્તમાં આવતો. પારનાસમ કુંગર ઉપર સ્ત્રીઓ એક બચ્ચાને પારણામાં લઈ જતી. ડાયોનિસમના પુનર્જન્મનો આ ઉત્સવ હતો. ફરી એક દહાડો એ કુંગર ઉપર ઑર્ગી ઉજવી રાતના એક પુરૂષને વચ્ચે રાખી પછી સ્ત્રીઓ નાચતી અને છેવટે પુરૂષને ઉભો કરી દેવ ફરી ઉદ્ભૂત થવાનું અનુકરણ કરતી.

પ્રાચીન રોમમાં શનિશ્વરદેવતાને નિમિત્તે ઉત્સવ થતો એ પણ શિયાળામાં થતો. એ દિવસ શનિ નિમિત્તે અને એ દહાડા એની પત્ની ઑપ્સ નિમિત્તે ઉજવાતા. ઑપ્સ ધનધાન્યની દેવતા હતી. પાછળથી એક દહાડો ડાયોનિસ જીવેનાલીસ જીવેનાના દિન તરીકે ઉમેરવામાં આવ્યો. પણ સામાન્ય રીતે એકે સપ્તાહ ભર ઉત્સવ ચાલતો મર્વ ખુશી ને મસ્તી ચાલતાં, શનિનાં મંદિરમાં મહુ એક કુકર વધેરતા, નિશાળો બંધ થતી, લડાઈઓ સપ્તાહ માટે જાંબ પડતી, દેશ ભરના કાપડાઓનો અમલ બંધ થતો આ સપ્તાહનાં અકર્તવ્ય માટે અગમ્યાગમન માટે કશી સજા નહતી શરીરે માંડ એ તસુનું વસ્ત્ર પહેરાવું, ઓધ્યા અને મોખાંદારે મુકાતા ગુલામો ઘણી માથે જમવા ખેસતાં અને ઘણીને ગુલામ હોય તે હુકમ પણ કરતાં, જીલતે મુઝે તે ભદ્ર અભદ્ર ખોલવાની છુટ મળતી, જુગાર વિરૂધ્ધના કાયદા સપ્તાહભર દોરે મુકાતા.

આ ઉત્સાવો અનેક રહસ્યથી પુર્ણ હતા શિયાળાની કડકડતી થંડીમાંથી ઉદ્ભવતી વસન્ત નવો ફાસ વગેરે બધાંની એમાં ઉજવણી હતી. જેમ હિન્દુસ્થાનની હોળીમાં પણ છે. પણ અનાયાર ફાટી નીકળતો તેનું કારણ જુદું જ છે.

આ અનાયારનો ઉત્સવ એ દરેક નિર્ધમબધ્ધ અને અનેકાંગી મમ્મતા અને અહુમુખી સંસ્કૃતિના વિકામને આવશ્યક એવો ધર્મમિધ્ધ કરે છે, કારણ દરેક મમ્મતા અને સંસ્કૃતિ માણસમાં રહેલા કુદરતી

જુરસાઓ અને આંધેશોના પૂરને નિવારવા અને એના વેગને આડો ફાટતો અટકાવવા ઠેરઠેર સદાચારનો નિયમની ફઠીની પાળો બાંધે છે ને કોઇ કોઇ વાર તો એ જુરસાઓનો અને આવેશોનો માર્ગ સદંતર રોકવા મજબુત બંધ પણ બાંધે છે. આ બંધ પાસેનાં પાણી જ્યારે બંધને જડમુગથી ઉખેડી નાંખવા જોટલી સખળ તત્પરતા દેખાડે છે ત્યારે કોઇ કોઇ બંધનાં દાર ખોલી એ પૂરને થોડીક વાર અરખલિત વહેવા દેવા પડે છે. આપણી સભ્યતા, મર્યાદા, સંસ્કૃતિ એ બધાની પાળ વચ્ચેથી અસભ્યતા, અમર્યાદા, પશુવૃત્તિનો મજબુત પ્રવાહ જ્યારે પાળ નો બંધ ફેડવા જોટલા સમર્થ યાચ ત્યારે ચાર દિવસ અસભ્યતા અમર્યાદા પાસવર્ણન ને પૂર્ણ છુટ મુક્તિ પુર લગવાં કરવાનો ઉત્સવ તે હોળી.

ઇસ્પીસનની ૧૫મી સદીમાં ફ્રાન્સની યિઓસોઇઝકલ ફેકલ્ટી એ આવો મહોત્સવ દાખી દેવાના પ્રયત્ન કર્યા ત્યારે કેટલાક લેક્ષાએ એ પગલા સામે અરજ કરી હતી. તેમાં નીચેના વાક્યો ઉપર કહેલી વાતનું સમર્થન કરે છે. "અમ્હે" મુર્ખમહોત્સવ (Feast of Fools) ચાહુ ગાખવા અરજ કરિયે જિયે. આ ઉત્સવ બહુ પ્રાચીન રિવાજને અનુકૂળ છે. મુર્ખાઇ એ માણસને જન્મથીજ વરી છે. એના સ્વભાવમાંજ એ ભરી છે. વર્ષમાં એકાદ વાર તો એ મુર્ખાઇને છૂટથી વ્યક્ત કરવાની જરૂર છે. જો દારનાં પીપ ઉપરનાં બંધો કોઇ વાર પણ ઢીલા કરવામાં ન આવે તો છેવટે એ પીપ જરૂર ફાટી જાય છે. અમ્હે બધા દારના પીપ જોવા જિયે. અમારા ઉપર મખત બંધ બાંધ્યા છે. અમારામાં ડહાપણનો દાર ભરવામાં આવે છે. ચાહુ બંદગી અને ઉપદેશથી એમાં નિત ખમીર પડે છે અને કોઇ વાર જ્યારે અમારો આ ડહાપણનો દાર ખદબદે છે ત્યારે અમારા બંધ બહુ તણાય છે. જો જો ચાર દિવસ અમે બંધ ઢીલા કરી ડહાપણના દારમાં મુર્ખાઇની ખુશી હવા છોડિયે તોજ ફૂરી પણ વર્ષભર અમે બંદગી કરવાને લાયક થઇએ."

જોટલા બંધ તંગ તેટલી છૂટ વધારે એમ ઉપર કહ્યું છે. આ મુર્ખમહોત્સવમાં છૂટનો હદ ન રહેતી કેટલાક અકવાલિયાલર પૂર્ણ

નગન ફરતા, કેટલાક બે હાથ જમીન પર જોડી ગામ આખામાં ચોપગા પેડે ફરતા; કેટલાક પગમાં વાંસ બાંધી જાણુ બગલિયા પેડે ફરતા ધર્મની દરેક ક્રિયાની મશ્કરી થતી. પાર્દેશી વર અને વેશ્યા વહુનાં લગ્ન થતાં અને દૂંદામાં નીતિ કે સમ્યતાનો ઉચ્ચાર પણ ન થતો આ ઉત્સવનો અવશેષ અદારમી સદી સુધી ચાલુ હતો.

આ પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની બધી મહાપ્રજાઓ પોતામાં ઉલગલ જતા જુસ્સાઓને નરમ પાડવા આવી ગોતો અખતવાર કરતી અને કરે છે.

આપણી હોળીનો ફિરસો પણ એવોજ છે. મધ્યકાલીન ઇતિહાસ કહેછે કે હોળીનો અનાચારોત્સવમાં નીચ અને હલકા વર્ણુજ બહુ આગળ પડેલા ભાગ લેતો. આજે પણ કેટલેક ભાગે એવુંજ છે. માત્ર એક ફરક સત્ય કહિયે તો શુદ્ધ વર્ગનો અનેક રીતે માનસિક વિકાસ વધ્યો છે, ન્હાના મ્હોટા ધર્મ સુધારકોની અમરથી ભાવિકતા વધીછે, અને હવે ક્રિશ્ચિયન મિશનના પ્રભાવે જીવનનું ધોરણ બદલાયું છે, ત્યારે ધણી નામધારી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં કેળવણીને અભાવે માનસિક વિકાસ ઘટ્યો છે, જીવનત ધર્મવિચારને બદલે અંધ પરંપરાનો જડવત્ ગ્રાહ સ્વીકારવાથી ભાવિકતા ઘટતી જાયછે અને સમ્પત્ત આર્થિક મુશ્કેલીઓ સહામે ટકી શકવાનું સામર્થ્ય નહોતાં જીવનનું ધોરણ પણ નીચું થયુંછે. પરિણામે જ્યારે કેટલીક કહેવાતી નીચ કામો હોળી જેવા બીભત્ત અનાચારોત્સવથી પોતાની ઉલગલ પશુતાને ખાળવાને બદલે એ પશુતાને અનેક રીતે નિયમિત વંદી જવા દેવાનું ધોરણ યકડતી આવેછે; ત્યારે બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ભાટિયા ઉંચા રજપુત વગેરે પોતાની અધોગતિ તરફ આંખ મીંચી દઈ દળ પણ પૂર્વ સપ્રેદાયના સમ્પત્ત નિયમો પાળીએ છિયે એ જ્ઞમ રાખી રહ્યા છે અને જીવનમાં ઉલગલ પશુતાને ડગલે અને પગલે ડાંબી દેવાનો દાવો કરેછે. પરિણામે મ્હોટા શહેરોમાં જ્યારે કેટલોક નીચ વર્ગ હોળીનો અનાચારથી દુર રહેછે ત્યારે ભદ્ર વર્ગ અનાચારની ટોચ ઉપર મ્હાલે છે. સંવત્ ૧૯૭૬માં એક પ્રાન્તની નાગરકોમ તરફથી ઉજવાતા હોળીના ઉત્સવમાં સુધારો કરવા થોડાક નાગર યુવકો બહાર પડ્યા. એમના એ ધર્મભ્રષ્ટ વિચાર

ને તોડી પાડવા આખી નાતના અન્ય ન્હાના મોટાઓએ ઉગ્ર પ્રયત્ન આદર્યો અને અમર્યાદાની પરાકાષ્ઠા આણવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ બધો વખત સુધારકોનો સહાયમાં ખવાસ અને અન્ય કામના પણ કેટલાક હતા. અને એમની એક સભામાં નાગરી નાતની એક આદેશ, સૌભાગ્યવતી, અનેક કમિશનના માતૃપદે રહેલી સ્ત્રીએ આવીને ભંગાણ પાડ્યું. હાથના ચાળાઓથી અને અલગ શબ્દોથી એમના કાર્યના નિર્ભર્ત્સના કરી અને સભાને વિખેરી નાખી. એ બાઇનાં કાર્યને અન્ય પક્ષે વધાવી લીધું અને તે એ દલાડા સુધી સનાતનધર્મધુરંધરની પદ્ધતિએ મ્હાલી.

હિંચ નીચ જાતિઓ વિખેની આ સરખામણી આટલી બસ છે. અન્ધ ધૂતરાબ્દ જેવા ધર્મગુરુઓ તરફની આન્ધારી સમી ભકિત વડે પ્રેરાઇ જેઓ દેખતી આંખે પાટા બાંધીને બેઠા હશે તેમના સિવાય સહુ કાઇને દેખાય છે કે નીચ તે હિંચ અને હિંચ તે નીચ. કાળક્રમે, થઇ શકે છે. પ્રતુસ્ત પ્રશ્ન એ છે કે બધીજ જનતામાં રહેલા શિલ્પક (surplus) આવેશો અને જુરસાઓને વર્ષમાં એકાદ વાર અતિ નિરંકુશ બેઠવા દેવા અને પછી વર્ષભર એ આવેશોને સદંતર દબાવી દેવા એ વાજબી છે, કે જીવનની રોજની પદ્ધતિ એવી રસભરિત, કલામય, મર્યાદામાં મસ્તીને પોષનારી, વિચાર પૂર્વક પણ હૃદયની હિમ્મિઓને સ્વતંત્ર ઉછળવા દેનારી અને માણસને જીવનના અનેક લ્હાવાઓનો નિરંકુશ ઉપભોગ કરવા દેવાની સ્વતંત્રતા અર્પનારી—ભલે નિયમિત પણ સાદા નરમ નિયમે મર્યાદિત બનેલી સ્વતંત્રતા અર્પનારી બનાવવી એ વાજબી છે?

આજે દિન્દુસ્થાનમાં એવી પ્રજાઓ પણ છે કે જે રહેણી કરણી બોલ આગ બહુજ છુટથી કરે છે. સ્ત્રીઓને બહુજ છુટ આપે છે છતાં નીનિ, મર્યાદા, અને સભ્યતામાં કાઇ કાઇવાર અન્ય બધી કામોને પાછળ મુકે છે. કારણ સાંદું છે. જેણે સ્વતંત્રતા ચાખી છે, તે બીજને સ્વતંત્રતા આપી શકે છે જેણે ગુલામીજ અનુભવી છે તે બીજને સ્વતંત્ર બોધ દાકતો નથી.

શુદ્ધનીતિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો જીવાનો પરના અનેક અંકુશો કહાડી નાંખવા પડશે, આચારના અનેક બંધ ઢીલા કરવા પડશે, વિચારની અનેક ગુલામીઓ રદ કરવી પડશે કરડા માસ્તરની નિશાળ જેવાં વાતાવરણને બદલે ઘર એતો જીન્દગીનું પ્રમદવન બનાવવું પડશે. કાળમીઠ જેલ જેવી નિશાળોના વાતાવરણને બદલે નિશાળ એ તો ભૂતભવિષ્યના સૌન્દર્યો સમજવાની, ઇતિહાસ અને આદર્શના રંગો જીવનમાં ઉતારવાની રંગભૂમિ બનાવવી પડશે, રસ અને કલા સૌન્દર્ય અને મધુરતા સ્વાતંત્ર્ય અને મરતી દાખલ કરવાં પડશે. તો પછી જીવનની પશુતા અસ્ત થશે. આવેશ અને જીરસાઓ સન્માર્ગે ખર્ચાઈ જશે:

અને આ બધું મંપાદન કરવાના ઉપાયમાં મુખ્ય: ઘેર ઘેર લલિત કલાનું સેવન, જીવાન સ્ત્રી પુરોને વધારે છૂટથી હળવા મળવાના પ્રસંગો અને વધતાં પ્રમાણમાં અન્ય કામો સાથે ગાઢ વસવાટ એ ત્રણે છે.

આદર્શ વાઘનેર પોતાના જીઅર્જમાં એમ દેખાડવા માગે છે કે યુરોપમાં પુર્વ જેવી અકૃત્રિમ, અનિયંત્રિત નૃત્યપ્રીતિ ન હોવાથી યુરોપની નીતિમાં ખરાબી થવા પામી છે. નૃત્ય એ પશુથી આરમ્ભી ઉચ્ચતમ કક્ષાઓ પહોંચેલી માનવતાને સામાન્ય એવી મંસ્થા છે. એ દ્વારા અન્તર જવારે અસલ્લ બની પીડે ત્યારે એ પીડા હળવી કરી શકાય છે. હરિણીના માનખણન માટે નાચતું હરણુ કે દેલને પ્રસન્ન કરવા થનગન કરતો કલાધર કે છેવટે પ્રકૃતિના આવેશને અરખલિત રાખવા તાણવ કરતા નટરાજ શિવ એ સદુ નૃત્યકલાની સર્વમાન્યતા સિદ્ધ કરે છે. આપણા દેશનો ગરબીઓ રાસડાઓનો જીર્ણુદ્ધાર કરી ને, અન્ય અનેક કાલોચિત ફેરફાર કરી આ કલા ઘેર ઘેર ફેલાવવાથી આપણી શિલ્પક શક્તિઓ માટે આપણે એક માર્ગ ખુલ્લો કરી શકીએ.

આવો બીજો ઉત્તમ માર્ગ આપણા જીવાનો રંગભૂમિનો અભ્યાસ અને પરિચય વધારવાથી ખુલ્લો થાય છે ન્હાનપણથીજ ન્હાના મોટા પ્રસંગોને વેષ લઇને યા સાદી રીતે ભજવવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ચાર વર્ષથી ચોવીસ વર્ષ સુધીના સદુ બાલકબાલિક-

કાઓ પ્રસંગે પ્રસંગે કુટુંબી મમત્વ, મિત્રો સમક્ષ યા જાહેર મેળાવ-
ડામાં ઇતિહાસના, સમાજના અનેક પ્રસંગો નાટ્ય રીતિએ દર્શાવે તો
પરિણામ નટસભાજ ઉપર જાહેર ઉંચા પ્રકારનું આવશે એમાં સંશય
નથી. માત્ર પ્રસંગની પ્રસંગી વગેરે ઉત્તમ થવી જોઈએ. ગુજરાતની
રંગભૂમિના વિધાનનો પ્રકાર ઉંચો કરવાથીજ આ પરિણામ જાહેર
આવે એ દેખીતું છે. અરિસ્ટોટલ શોકાવસાન નાટકને “પરગેશન”
ગણક કહેછે. એ આ મુદ્દે સમજાઈ શકાશે.

આ ઉપરાંત ઘેર ઘેર સંગીત, ચિત્રકલા વગેરેનો જ્ઞાન પેદા
કરવો જોઈએ, શિક્ષક શક્તિનો ઉપયોગ આથી વિશેષ ભારી રીતે
લાગ્યેજ કરી શકાય. દરેક કક્ષામાં creative સર્જકશક્તિને પૂર્ણ
છૂટ મળે તો જીન્સી વિષયની લાલસા ઓછી થઈ જાય છે એ વાત
માનસશાસ્ત્રીઓ પ્રયોગ મિલ્ક કરી બતાવે છે. એક મોટા દુર્નિયરના
કારખાનામાં અમુક કારિગરો નવા નવા આકારો, નવા પ્રકારો વગેરે
નાં સર્જનમાં રોકાયેલા હતા તેમનામાં જીન્સી (Sexual) આવેશો
કમ રહેતા કારણ એમની સર્જકવૃત્તિ Procreative tendencies ને
સંતોષ એમના કાર્યદ્વારાજ મળતો. પણ જે કામદારો માત્રે રંગે દેર-
વવામાં, કે ઓપ ચકાવવામાં કે દિસાળ રાખવામાં કે એવા સાધારણ
માનસિક શક્તિ ખર્ચ ન થાય એવા કામમાંજ મગ્ન રહેતા તેમનામાં
જીન્સી આવેશો જાડુ જોર પર રહેતા.

આપણા જીવન સ્ત્રી પુરુષોને સર્જક ક્રિયામાં રસ લેતાં કરવાથી
જીન્સી આવેશનો યોગ્ય પ્રતિકાર થઈ શકશે.

અન્ય અનેક ઉપાયો વિગતવાર નોંધવાનું અન્ય પ્રસંગ ઉપર
રાખી આટલા વિચારનો સમાસ રૂપે ઉપસંહાર આ પ્રમાણે છે.

(૧) મનુષ્ય માત્રના જીવનમાં અને આવેશો ઉપર જાડુ સખત
બંધો મુકવાથી કોઈ કોઈવાર નિયમિત રીતે એ બંધ તુટી જાય છે,
જેટલા બંધ સખત તેટલા આવેશોનો પ્રવાહ અને એનાં પ્રમાણ વધારે
હોય છે. પરિણામે અસહ્ય, અસંસ્કારી, કલાહીન. સજ્જકિયાથી દીન
જીવન વાળી કોમોમાં અનેક પ્રકારના અનાચારોનો ઉત્સવ ઉજવાય છે.

(૨) આ ઉત્સવો જરૂરી છે પણ ઉપર કહી તેવી કામ માટે.

(૩) ઉપર વર્ણવેલાં સાધનોનાં પરિશીલનથીજ આ અનાયારોત્સવને નિવારી શકાય.

એટલે શુષ્ક અને વિવિધતા રિનાના જમાના દરેક દેશે અનુભવ્યા છે; તે જમાનાઓમાં કુદરતી જુરસાઓ અને સર્જક ક્રિયાઓને ધર્મને નામે નીતિને નામે ફેરીને નામે, દબાવે ખાતર અને અઘાનથી દોરાઈ દુખાવી દેવાય છે. પરિણામે અનાયારનો રોગ ફાટી નીકળે છે, જે જીવન ભરમા આ જુરસાઓને સન્માર્ગે દોરવાના ધોરણો રચાય તોજ આ અનાયારોત્સવનો પ્રચાર બદલાય.

લેખ.

તહારી જગત્યાત્રામાં એક મંત્ર ગોખજો:

ગોત્રસમાસ.

આર્ષકુલનો તો એ મહામન્ત્ર છે.

પરગોત્રમાંથી વધુરતો પધારી,

આપણું ગોત્રની માતાઓ થાયછે;

હૈયાનાં અમૃતથી આપણું સન્તાનોને

ધવરાવે છે, ઉછેરે છે:

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

રાજા છખીલારામ બહાદુર,

અથવા

નાગરવીરસમ્રાટ.

૫. રાજા છખીલારામની કસોટી.

જા તુંદ્રોદ્ધ, પિતૃદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ અને સ્વામિસેવકદ્રોહનાં દ્રષ્ટાંતો મુમક્ષુમાની રાજ્યના ઇતિહાસમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. તદુપરાંત વચનબંધ અને વિશ્વાસઘાત તે તેઓએ પોતાની સ્વતંત્ર મંપતિ જનાવી હોય નહિ, એમ પ્રતીત થયા વિના રહેતું નથી. જેઓની મદાય મેળવવા જહાંદરશાહે મોટાં મોટાં વચનો આપ્યા હતાં, જેઓની મદદ વિના તેનો પત્નો લાગે તેમ નહતું, તે પોતાના એ બાઇએ જહાંશાહ અને રૂશી-હિશ-શાનની સામે વિજ્ય મળતાંજ તેને ફરી બેસતાં વાર લાગી નહિ. જન્નેનાં લશ્કરોને હરાવીને જન્નેનો અંત આણ્યો. તે સાથે શાહજહાદ અઝીમુશ શાનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહમદકરીમ નાસતો ફરતો હતો, તેને પકડી-મગાવ્યો અને તેની પછુ તેવીજ દશા કરી માર્ગ નિષ્કંટક થતાં તેણે એક મદોન્મત વિજેતાની પેઠે મોટા આડંબરથી નગરપ્રવેશ કર્યો. અને પિતાની ગાદી સંભાળી લેતાંજ શત્રુને સહાય આપનારા અમીરો, સરદારો અને તાલુકદારોને પકડી મંગાવ્યા. ઘણાઓનો વધ કર્યો, બાકીનાઓને કારાગ્રહમાં પૂરી દીધા,

એ રીતે નિશ્ચિંત થઇ તે દિલ્હી ગયો. જહાંગીરશાહે મનુષ્યશત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો ખરો પરંતુ પોતાની ઈર્ષિયા અને વૃત્તિઓના તે પૂરેપૂરો ગુલામ હતો. લાલકુંવર નામની નાયિકાના હાથમાં પડ્યો હતો. તે નાયિકાના હાથલાવમાં ફસાઇ જઇ તે જેમ નચાવે તેમ નાચવા લાગ્યો. મોજશોકમાં આખો ખજનો ખાલી કરી દીધો. રાજ્યની મોટી મોટી જગ્યાઓ લાલકુંવરના સંબંધીઓને વેહેંચી દેવામાં આવી. જેની મદદથી તે હિંદુસ્તાનની જાદશાહીના તખ્ત ઉપર શ્રીરાજવા સ્થિતમાન થયો હતો. તે વજીર ઝુલ્ફીકરખાનનું પણ વારંવાર માનભંગ કરવા લાગ્યો અને કાલ્પનાશખાનને મુખ્ય બક્ષીની જગ્યાએ નીમી રાજ્યની લગામ તેને સોંપી દીધી. તેવા કાંઈ પ્રસંગમાં છખીલારામને માણેકપુર ફોજદારી ઉપરાંત અલ્હાબાદ અને આગ્રા વચ્ચે આવેલ પ્રગણની ફોજદારી પણ આપવામાં આવી હતી. આણી તરફ જહાંગીરશાહ જ્યારે મોજશોકમાં ચક્રવૃત્ત ગયો હતો, ત્યારે અઝીમુશશાનનો બીજો પુત્ર ફરૂખસીયર. જે પોતાના પિતાની ગેરહાજરીમાં બેંગાળનો કાર્યભાર ચલાવતો હતો, તેણે પિતાના મરણના મમાયાર સાંભળતાંજ તેનું વૈધ લેવાને દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, અને બેંગાળમાંથી જની શક્તિ તેટલી સેના, ખજનો અને સામગ્રી એકઠી કરી દિલ્હી તરફ ધમી આવવા લાગ્યો. પટણાના અને અલ્હાબાદના મુખ્ય સૈન્યદ બ્રાતાઓની ગેરગમાં અઝીમુશશાનનું અન્ન ભરું હતું. તે જન્ને લાઇઓએ તેને પુરેપુરી સહાય આપી. કેટલાક અમીરો, સરદારો અને તાલુકદારો પણ તેને મળી ગયા. છેવટે જ્યેષ્ઠબ્રાતા અબ્દુલ્લાખાનની સલાહ મુજબ ગંગાનદી ઓળંગીને અલ્હાબાદનાં મેદાનમાં તેણે ધવણી ગમાવી. આ બનાવના જહાંગીરશાહને સમાચાર મળતાંજ તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અએઝુદીનને મોટી સેના આપી ફરૂખસીયરને અટકાવવા આગ્રે મોકલી દીધો. એમ કહેવાય છે કે સેનાના ખર્ચને માટે જહાંગીરશાહે નવ કોડ રૂપિયા આપ્યા હતા. અએઝુદીન આગ્રે પોહોંચ્યો કે તુરત તેને ફરૂખસીયરની હીલચાલના પૂરેપુરા સમાચાર મળ્યા. શત્રુને ભેટવાને તે આગ્રેથી આગળ વધ્યો. માર્ગમાં કોરા ગામ પાસે પડાવ નાંખ્યો. અહીંયાં રાજા છખીલારામની સાથે તેને મુલાકાત થઇ. રાજા છખીલારામ

પોતાના પુર્વસ્વામી અઝીમુરાશાનના પુત્ર ફરૂખસીયરને મદદ આપવાના મનોભાવથી ખખતો સામઝી અને સેના એકઠી કરી તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. પોતાની સાથે પોતાના લત્રીજ ગિરધર બહાદુર, પોતાના પુત્ર દયાબહાદુર અને પોતાના જમાતા ગુલાબરાય પણ હતા. જમીંદારામની કાર્યદક્ષતા અને વીરતા કોઈને અજ્ઞાત ન હતી. તે એને વશ કરવા તે વિજયની જામીનખીરી હતી. શાહજહાં અએઝુદીન અને તેના સરદારોએ જમીંદારામને સામ દામ અને છેવટ દંડની નીતિથી પણ પોતાના પક્ષમાં લાવવાને થઈ શકે તેટલી યુક્તિ પ્રયુક્તિ એ કરી. ઈર્શિનના ઈન્દિદાસથી જાણાય છે કે શાહજહાંએ પ્રથમ તે જમીંદારામને ૩૦૦૦ તર અને ૨૦૦૦ સ્વારની મનસજદારી, તે સાથે રાજા બહાદુરનો ઇશ્કાબ તથા અમીરી પોષાક અને નગારાં નિશાન આપવાની માગણી કરીને જાગમાં લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જમીંદારામનેથી લાલચોથી ફસાઈ જાય તેવા નહતા. જ્યારે તેઓએ શાહજહાંની લાલચોને લાત મારી, ત્યારે તેઓને રણમંડાપમાંથી દુર દરવાનો પ્રપંચ કર્યો. દિલ્હીથી બાદશાહની સહી શિકકા વાળો પટ્ટો મગાવી લીધો અને તેઓને અયોધ્યાની સુઆગીરી અપહું કરી. શાહજહાંની જાગમાંથી નારી છૂટવાના હેતુથી તેઓએ તે માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ તુરત તેઓના જાણીતામાં આગ્યું કે ફરૂખસીયર નજીકમાં જાવણી નાખી પડ્યો છે, કે ચાતકને જેમ વધવાના બિંદુથી જીવન આવે તેમ તેઓના શરીરમાં નવું ચેતન આગ્યું. ફરૂખ ઉપર ફરૂખ કરી તેઓ પોતાના સ્વામીપુત્રને જઈ મળ્યા. ફરૂખસીયરના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, તેણે તેઓનો ભારે સન્માનથી સત્કાર કર્યો અને તુરત ૪૦૦૦ મહસૂ સેનાના સેનાપતિ તરીકે દીધા. અએઝુદીન આગળને આગળ ધસી આવતો હતો, તેણે ખજવા ગામ પાસે પોતાના લશ્કરને ગોઠવી દીધું હતું. તેટલીજ આતુરતાથી ફરૂખસીયર શત્રુને ભેટવા દોડી આવ્યો. ખજવાના મેદાન ઉપર બન્ને સેનાઓનું વૃમ્બણ યુદ્ધ થયું, પરંતુ યુદ્ધની શરૂઆતમાંજ શાહજહાંના સરદારો કાયદે થઈ ગયા અને રણક્ષેત્ર છોડી નારી ગયા તેમજ કપટ જાળ પાથરીને શાહજહાંને પણ પલાયન કરી જવાની ફરજ પાડી. ફરૂખસીયરનો અનાયાસે વિજય થયો, શત્રુની જાવણીમાંથી અમુદ્ય રત્નો અને વિપુલ સામઝી તેને હાથ પડી.

લીધે તેઓ કેવળ અસાવધ રહ્યા. ફરખસીયરના મુદ્દેવે તેના અધિકારીઓ બુદ્ધિશાલી અને સાહસિક હતા જહાંદાર શાહની આખી સેનાની નજર ચૂકવી સૈયદ અબદુલાખાનના ચાતુર્યથી ફરખસીયરની આખી સેના નિર્વિધિ નદી આળંગી શકી. જહાંદારશાહની સેનાને આ બેનાવથી પાછું હઠવું પડ્યું. અકબરની સમાધિ સીકંદરા પાસે તેણે પોતાનું લશ્કર ગોઠવ્યું. અબલાગમાં એક તરફ કોકલતાશખાનને અને બીજા હાથ તરફ જાનીખાનને ગોઠવી દીધા. મધ્ય ભાગની સરગી બાદશાહે પોને રાખી, સર્વોપરિ સેનાપતિની સલાહ બુદ્ધીકરખાનને સોંપી. સામી બાજુએ કોકલતાશખાનની ખજર લેવા સૈયદ હુસેનઅલીખાને પોતે બીડું ઝડપ્યું. જાનીખાનની સામે જબીહારામને ગોઠવવામાં આવ્યા, અને સર્વોપરિ સેનાપતિના પ્રગામ સૈયદ અબદુલાખાને પોતાની પાસે રાખી. સૂર્યોદય થતાંજ યુદ્ધનો આરંભ થઈ ગયો. કોઇ પણ એક બીજાથી ગાંજ્યો જાય. નેવો ન હતો. છતાં મધ્યાનોત્તર થતાં કોકલતાશખાને સૈયદ હુસેનઅલીખાના લશ્કરને કાપી નાંખ્યું. બીજા હાથ તરફ જાનીખાન પણ રાજા જબીહારામની નેરીજ દશા કરી ગયો હતો. તેઓની સેના પણ વિખરાઈ જવાની તૈયારીમાં હતી, તેવામાં જબીહારામે સમયસચકતા વાપરી પોતાનો હાથી જાનીખાનના હાથી પાસે હંકરાવ્યો. જાનીખાન આવા અકસ્માત આક્રમણથી દિશ્મુદ થઈ ગયો. તુરત જબીહારામે પોતાના હાથીઉપર ઊભા રહીનેજ તેનો શિર-ચ્છેદ કરી નાંખ્યો. જબીહારામની સેના વિજયધોષ કરવાની તૈયારીમાં હતી, કે તુરત જહાંદારશાહના મધ્ય ભાગમાંથી મુખ્યારખાન ૪૦૦૦ યોદ્ધાઓ સાથે ધસી આવ્યો. જબીહારામનું લશ્કર ચાકીને લોથ થઈ ગયું હતું. કંઈક વિશ્રામ લેવાના હેતુથી, જબીહારામે પોતાની અવશિષ્ટ સેનાને પાસેની ઝાડીમાં સંતાડી દીધી. એક તરફ સૈયદ હુસેન અલીખાનની સખ્ત હાર થવાથી અને બીજી તરફ જબીહારામ અલોપ થઈ જવાથી, ફરખસીયરનું પરાલવ પ્રત્યક્ષ થયો. તેટલામાં જબીહારામ પોતાના લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરીને એકદમ કોકલતાશખાન ઉપર ધસી આવ્યા. ધર્વિને યુદ્ધનું વર્ણન વિગતથી ભરપૂર વાણીમાં કર્યું છે, ત્યારે સાલા સીતારામે શ્રીધરકવિને આશ્રય લઈને બહુ અસરકારક શબ્દોમાં

ચિત્રાલેખન કર્યું છે. તેઓ જાણે છે કે—“ પોતાના હાથીનો મહાવત મરાયા છતાં રાજા છખીલારામનો ઉત્સાહ લેશ માત્ર પણ ખંડિત થયો નહિ. મહાવતની જગ્યાે પણ પોતેજ લીધી અને દ્વિગુણ વેગથી તેને આગળ હાંક્યો. નેઓના જમાતા ગુલામરાય પણ આગળ ધસી આવ્યા અને મુખ્યતરખાનના લશ્કરના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. છખીલારામ જહાંદરશાહના શુરવીર ચોધ્યાઓથી ઘેરાઈ ગયા હતા, તેવામાં ગિરિધર બહાદુર પહોંચ્યા અને તેઓની પછવાડે કાઠારીના કાયસ્થ દીવાન ભગવંતરાય, તેઓના પુત્ર સુવર્ણરાય અને વેળીરામ નાગર પણ આવી પોહોંચ્યા. તેઓએ એકી સાથે શત્રુના અગ્રભાગ ઉપર ધસારો કર્યો અને ક્રાંતક્રાંતિશખાનને યમદાર પહોંચાડ્યો. ગિરિધર બહાદુરના ને પરાક્રમનું શ્રીધર કવિએ પોતાની ઓજસ્વી વાણીમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

ફોજ કી ઘટાન કી ઘમણ્ડ ઘોર વેરુ કરિ
મોજદીન મઘવા કે મનમેં ઉચ્છાહ ભો ।
તોપ તરજત, તરવારી વીજુ લરજત
વરપત વાનનિ અચલ ચાસ્યો રાહ ભો ।
તવ ગિરવર કર ધીર ગિરિધરવર
શ્રીધર મનત વ્રજમંડલ કો છાંહ ભો ।
અવ ગિરિધરલાલ વહાદુર વીર
સમસેર ગહિકર પાતસાહીકો પનાહ ભો ।

‘વ્રજમંડળને બોળી મારવાને ઈંદ્રને પોતાનો મેઘાડંબર બોધને જોડેલો ઉત્સાહ થયો હતો, જહાંદરશાહના હૃદયમાં પણ પોતાની સેનાનો ધોર ઘટાટોપ બોધને તેડેલોજ ઉત્સાહ ઉભરાઈ આવ્યો.

તોપોએ મેઘની ગંજના કરી મૂકી, વિદ્યુતના ઝમકારા તરવારો કરી રહી, બાણો રૂપી વર્ષાદની ઝડોથી દિશાઓ શૂન્ય થઈ ગઈ.

ગિરિવરધારી ભગવાને જેમ ગોવર્ધનરૂપ છત્ર ધારણ કરી વ્રજનું રક્ષણ કર્યું.

તેમ કવિ શ્રીધર કહે છે કે—નીર ગિરિધરલાલ બહાદુરે સમસેરનાં
અધાનથી બાદશાહીનું રક્ષણ કર્યું.

કોકસતાશખાનનો એ રીતે અંત આવી જવાથી, રામ છત્રીદાર-
રામ નિષ્કંટક થયા. તુરત તેઓ એક નિહર મોખ્યાની પેઠે શત્રુના મધ્ય-
ભાગમાં ઘુસી ગયા તે પ્રસંગનું ચિત્રાણેખન કરતાં કવિશ્રીધર કહે
છે કે—

ફિરિ મંડયો શ્રીધર છત્રીલેરામ રાજા

પાતસાહ. કો હિરૌલ પાતસાહત કો પાહરુ ।

તોપ ફિરાલૈં તોરિ ગોલાકો ગુલેલ ગનિત ગતિ

પેલિ દલ ગાસ્યો મોજુદીન ગઢિ ગાહરુ ॥

ચકે હરિહર વંધ દેરિ આતપચ થંધ

જૈત રન સંધ વીર વિક્રમ ઉછાહરુ ।

સુરસરુ આપ મયો આવરુ દિલીસ પાયો

માહરુ રફીક મો મુસ્વાલિફ સિયાહરુ ॥

ત્યાર પછી બાદશાહીનો રક્ષણદાર રામ છત્રીદારામ સેનાના
મુખ્યભાગ ઉપર તુટી પડ્યો.

તોપોના ગડગડાટોને વટાવતો જોળાઓને લોખંડત ગણુનો જહાંદાર
શાહને ધક્કેલી કાઢી મધ્યભાગમાં ઘુસી ગયો.

જોગસૂધી ભરેલા ભડતીર રામ છત્રીદારામને આકાશના સ્તંભ
જેવા વિજયરણ્યક્ષેત્રના સ્તંભ રૂપ બેઠાને, હરિ, હર ત્રિરશ્મિ પણ
આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયાં.

ખરેખર, તેણે તો કુળની આગર વધારી, દિલ્લીપતિની લાજ
રાખી, મિત્રોનાં મુખ ઉજાગવડ કર્યા અને શત્રુઓનાં મુખ ઉપર શાહી
લાગી દીધી.”

લાલા સીતારામ લખે છે કે “ ઉપરનું વર્ણન વાંચતાં સદગ
પ્રતીત થશે કે નાગરોની જહાદ્દરીથીજ ફરખસીયર આવેો અપુર્વ વિજય
પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો, વસ્તુતઃ નાગરોજ તે વિજયના વશભાગી
હતા.” સૈયદ અબ્દુલ્લાખાન વિજયથી ગર્વિષ્ટ થઇને શત્રુસેનાના પૃષ્ઠ

ભાગમાં જ્યાં ઝનાનાને રાખવામાં આવ્યો હતો, તેને હાથ કરવાના હેતુથી, ત્યાં પોહોચી ગયો. તેવામાં શત્રુસેનાના સેનાધિપતિ ઝુલ્હરીકર ખાને પોતાનો વિજય થયો છે, એમ બ્રાતિમાં પડી વિજયધોવાણી કરી. અબ્દુલાખાન સંશ્રમમાં અને મંશ્રમમાં આગળ આવ્યો. તેની જ્હારે કુતુબલ મુલકખાન, રામગત્તયંદ્ર, દીવાન જયકૃષ્ણદાસ અને મુનશી સાહેબરામ દોડી આવ્યા. નેઓ સઘળા જહાંદરશાહના મધ્ય ભાગ ઉપર તુડી પડ્યા અને શસ્ત્રાસ્ત્રનો વર્ષાદ વર્ષાવીને સઘળાનો ધાણુ ઢાડી નાંખ્યો. બાદશાહનો હાથી ગાંડો થઈ ગયો અને ચાર તરફ નામવા લાગ્યો. લાલકુપરને આ ઘટનાની જાણ થતાંજ તે પોતાના હાથીને લઇને દોડી આવી, અને બાદશાહને પોતાની અંબાડીમાં ખેંચી લીધો. રાત્રીના અંધકરનો લાલ લઈ તે પોતાના પ્રિયતમને આગ્રે લઈ ગઈ અને તેને જીતો વેષ સગવડો દિલ્હી પહોંચાડે કર્યો. એક દારસી કવિએ ગાયું છે કે રણસેત્ર ઉપરથી પુત્રને પુરૂષો ભગવી ગયા અને પિતાને એક અજાણ ભગવી ગઈ. શાહજહાં અએઝુદીન, ઝુલ્હરીકરખાન અને જયી ગયેલા સઘળા સરદારોએ પણ દીલ્હીનો રસ્તો પકડ્યો.

જહાંદરશાહનો મેઘાંડ જરજર ઘટાટોપ આમ પંદર વીસ કલાક માં વિશીર્ણુ થઈ જશે, એમ તો ફરજીયાતના સ્વપ્નમાં પણ ન હતું. વિજયલક્ષ્મી અને રામલક્ષ્મી એ ઉભય દેવીઓએ તેના કંઠમાં વર-માળાઓ એક સાથે આરોપી. કંઈ પણ સમય ન ગુમાવતાં, તેણે સૈયદ અબ્દુલાખાનને શત્રુઓને પીઠે રવાને કરી દીધો. શત્રુઓને વશ કરી શાંતિ સ્થાપન કર્યાના સમાચાર તે મોકલે ત્યાં સુધી ફરજીયાત આગ્રામાંજ ૧૫૩૫મ લેવાનું ઉચિત ધાર્યું. આગામાં તે રહ્યો ત્યાં સુધી સૈયદહુસેન અલીખાન જખમી થવાથી, મુખ્ય અધિકારી અને મુખ્ય સલાહકાર તરીકે રાજા છબીલારામ તેની સાથેને સાથેજ રહ્યા હતા.

[અપૂર્ણ.]

ન્યાતખ્દાર.

જયે રથી મનુષ્યો જંગલો દશા હોડી સમાજ ખાંધી રહેવા જાગ્યા, તે માનવ પ્રાણીના અતિ ધેરા છાતલાસથીજ ન્યાતખ્દારનો રિવાજ સર્જાના પડ્યો છે. એક ન્હાની સમાજ પશુ જે તેના નિયમને પ્રાનિકૃત વર્તનારનો બહિષ્કાર ન કરે તો જને દહાડે એ સમાજને નષ્ટજ થવું પડે એટલે શિષ્ટજાધારણની દરેક સમાજ, સમાજ ખ્દાર કરવાના મનાતન હકકનો ઉપયોગ કરીનેજ સમાજને શુધ્ધ રાખી શકે છે. બહુ એના જીવનનો આધારજ એ હકકના મકકમ ઉપયોગ ઉપર રહ્યો છે.

આ હકકનો ઉપયોગ જુદી જુદી સમાજોએ જુદા જુદા દેશમાં અને જુદે જુદે વખતે કેમ કર્યો છે તેનો દ્રકો ઇતિહાસ બહુજ જાણવા જોવોછે. આર્થાવર્તના પ્રાચીન નિયમને પ્રગ-ધોમાં બહિષ્કારનો ઉદ્દેશ સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. બ્રાહ્મજુમ-ધોમાં એવો ઉદ્દેશ છે કે અમુક મહાપાપ કરનારાઓ, પોતેજ પોતાનો સમાજમાંથી બહિષ્કાર શોધી, વર્ષો સુધી સમાજના વમવાના ગામથી દુર એકાન્તમાં જુંપડી ખાંધી રહેતા; અને એ જુંપડી ઉપર એક ઝંડી ચડાવતા જે નિયાતની થી સહુ વટેમાર્ગુ જાણી શકતા કે એમાં રહેનારનો મહાપાપી તરીકે મમાજે બહિષ્કાર કર્યો છે. આ રિચિતિમાં કાંઈ વાર બાર બાર વર્ષ એણે કહાડવા પડતાં. રાતના ગામને પાદરે કંઈ લક્ષ્ય ઉચ્છિદ પડ્યું હોય તો લઈ જવાની છૂટ હતી અને શેરીનાં ફતરાં જેટલો પણ એને આવકાર ન મળતો. એ કપરા

કાળનો અન્ત લાવવામાં ઉપયોગી અનેકા ઉપનિષદ્ધર્મે જ્યારે દેશ
આખાનાં વતાવરણને નીત રૂપ અર્ધુ ત્યારે આ પ્રકારનો બહિષ્કાર
કોરે મુકાયો; કારણ સમાજ એમ માનતી થઇ હતી કે દરેક જાતનાં
પાપ એ સમાજના પ્રતિનિધિ રૂપે રાજ્યમાંનો વિષય છે.
અલબત્ત બીજે પ્રકારે મહાપાપીઓનો બહિષ્કાર ચાલુ રહ્યો પણ
ખરો. પણ એક અગત્યનો ફેરફાર મધ્યગે તે એ કે જ્યારે
પૂર્વે દુરાચરણ માટેજ બહિષ્કાર થતો ત્યારે હવે સમાજના માન્ય
વિચારો કે અભિપ્રાયો વિરુદ્ધ થનારને પણ બહિષ્કારનો સ્વાદ ચાખવો
પડતો આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે પૂર્વે ગમે તેવા પણ પ્રમાણિક
વિચારને માટે કોઇને શોષવું ન પડતું. એ પરમતાદરને લઇને તો કંઇ
અંશે પ્લાહણધર્મના વિકાસ રૂપે અને મોટે અંશે તો પ્લાહણ ધર્મ
વિરુદ્ધના બળવા રૂપે ઉપનિષદ્ધર્મનો ઉદય થયો. પણ એમ જનવામાં
એક એવો સમન્વય ધટાવવામાં આવ્યો કે આ નવા ધર્મ શ્રુતિથી પર
નથી. અને જલે દલાડે એ ઉપનિષદ્ધર્મનો પણ શ્રુતિમાંજ સમાવ
થઇ ગયો. ત્યાર પછી એક બાજુથી નવા નવા વિચારોનો બહોળો ફાલ
આવ્યો, જ્યારે એ વિચાર ગમે તેવા ઉદય હોય તો પણ એને પોષ-
નારી ધરતી તો શ્રુતિજ છે એ મન્તવ્યને પુષ્ટિ આપવામાં આવી. પરિ-
ણામે આત્માને બ્રહ્મ કહેનાર અને આત્માને દ્રવ્ય માનનાર એવ દશ'ન-
કારો શ્રુતિને ટેકેજ સ્વમત પ્રતિપાદન કરવા મેડયા. પરિણામ એવું
આવ્યું કે ગમે તેવો ઉદય વાદ સ્વીકારવામાં અને પ્રચારવામાં વાંધો
નહતો માત્ર શ્રુતિ અને પાછગયી સ્મૃતિ એ એ ધર્મમુક્ત મનાયજામાંથી
તે વાદ ઉદભૂત થાયછે આટલું દેખાડવું જરૂરનું હતું. આ ન સ્વીકાર-
નારનો બહિષ્કાર થતો. એને નાસ્તિકની પદ્વી મળતી, કારણ એ વેદ-
નિન્દક હતો. આ નિયમ ચર્ચતાં કુલ્લુક ભટ્ટ લખેછે કે એવા બહિષ્કૃત
દ્વિજને શિષ્ટ દ્વિજ અનુષ્ઠાન અધ્યયન આદિ કર્મમાંથી બાતલ કરતા
હતા. જેમ કર્મપ્રધાન સમાજને દુષ્કર્મી બહિષ્કાર્ય હતા તેમ વિચાર
પ્રધાન સમાજને દુષ્ટકર્મી બહિષ્કાર્ય હતા એ સમજી શકાય છે.

આવોજ ઇતિહાસ સર્વ દેશમાંછે. રાજકીય સત્તા અને જીવનને
પરમ ધ્યેય માનતી પ્રજાઓ દુષ્ટ સત્તાધારીનો કે અન્ય રીતે સમાજના

રાજકીય હિતને હાનિકર ચનારનો બહિષ્કાર કરતી. પુર્વ કાળમાં પ્રીક પ્રગતને સ્વતન્ત્રતા પ્રાણાધિક પ્રિય હતી. નગરનો વહીવટ એક હથ્થુ થાય તે સ્વાતન્ત્ર્યપ્રિય નગરવાસીઓને ખોલ-ખરાખર હતું એટલે જ્યારે પણ કોઇ લોકનેતા એટલો બધો પ્રજાપ્રિય થઇ પડે કે એ ધારે તો નગરનો રાજા પણ થઇ શકે ત્યારે એ નેતાનો નગરવાસીઓ બહિષ્કાર કરતા. ખેલતો નગરવાસીઓ જાહેર ફરમાન બહાર પાડતા કે આવા બહિષ્કારની ૪૩૨,૭૬૫ પછી નિયત દિવસે પ્રજા વિશાળ સભાસ્થાનમાં આવતી અને તન પ્રમાણે એમાં જતી. પછી દરેક પ્રજાજન છીપ ઉપર તેનું નામ લખતો કે જે એના મનથી બહિષ્કાર્ય હોય, જે એકજ ખણીનું નામ ૬૦૦૦ થા વધારે છીપડી ઉપર હોય અને એનાથી વધારે છીપડી કાઢના વિરુદ્ધ રજા ન થાય તો એનો બહુમતિથી બહિષ્કાર થતો. દશ થા કાઢવારે ઓછાં વર્ષો સુધી એણે નગર ભોડી જવું પડતું. એટલા વર્ષમાટે એ હદ પાર થતો. આમ કરવાનું કારણ ઉપર કદ્યું તેમ રાજકીય સત્તા એક હથ્થુ થતી અટકાવવાનો હતો. થોડા મુડીબર માણસો આખી કામ ઉપર સત્તા ચલાવે એ વાત તેમનાથી સદન ન થતી, અને એ સત્તાધર મને તેટલો પ્રજા પ્રિય હોય તો પણ સાથે કરડેલી આંગળી પેટે સત્તાએ વરેલા એ નેતાને તેઓ સમાજનાં શરીરમાંથી દુર કરતા.

મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તપાસતાં દરેક દેશમાં સ્થુલ ધર્મનુંજ પ્રાધાન્ય દેખાય છે. યુરોપમાં પ્રજા ગિલકુલ નિરસર રહેવાથી ધર્મગુરુ ઓનું પ્રાબલ્ય રહી મયું. હિન્દુસ્થાનમાં સમાજ અનેક હેતુથી છિન્નભિન્ન થઇ જવાથી સ્થુલ ધર્મ પરજ જોર મુકવામાં પ્રજાની સલામતી હોવાથી જુની અને પ્રાચીન સ્મૃતિઓને રચાને નવીન સમવાતકુલ સ્મૃતિઓ રચાઇ. અને પશ્ચિમમાં આ ધર્મના ફરમાનો નાકબુલ કરનારનો બહિષ્કાર થવા લાગ્યો.

આધુનિક યુરોપમાં ઔદ્યોગિક અંધાધુંધીનો પ્રતિકાર કરવાને ઔદ્યોગિક સમાજને સ્થપાઈ ત્યારથી એ સમાજનેતા નિયમે ભંગ કરનાર બહિષ્કૃત થવા લાગ્યો. આ બહિષ્કારને બાપકોટ કહે છે. એની મુળ કથા એવી છે કે ક્રિસ્ટન બેમ્ફોર્ડ નામનો એક જમીનદાર આયરલેન્ડમાં ગોતાની રૂબતને એટલો તો સત્તાવનો કે છેવટે એ રીયતે

એને એનાં ધરમાં જ ઘેરી લાંબો અને ખાવા પીવાનાં સાધનો ધરમાં જતાં જખરદસ્તીથી અટકાવ્યાં. એના નોકરમાત્ર નાસી ગયો અને આ પ્રમાણે બધી બાબુથી એનો બહિષ્કાર કર્યો; આવા બહિષ્કારને ત્યારથી ઓપકોટ કહે છે. ઔદ્યોગિક બહિષ્કારનો એક સબળ દાખલો લગભગ બે પેઢી પહેલાં અમેરિકામાં જન્મ્યો હતો. ધણા દારખાના વાળાં કારીગરોને સતારતા દોષથી કામગારોએ એક મંડળ ઉભું કર્યું જેમાં જોતજોતે દશલાખ માણસો લખ્યાં. એમનું નિર્દેશ એ હતું કે “એકને ઇજા થાય તે સહુને વેદનારૂપ લાગવું” એમ. પરિણામે જ્યારે કોઈ પણ કામગારને એનો માલીક જરાપણ ગેર ઇન્સાફ કરતો તુરંતજ આ કામગારમંડળ ઢંઢેરો ફેરવી એ માલીકને બહિષ્કૃત જાહેર કરી દેતું. આ દશ લાખ જણ અને એના મિત્રો એ દારખાનાને કંઈ આપતા નહિ, કંઈ એના પાસેથી લેતા નહિ, આ ઓપકોટ તોડવા માલીકને બહુજ જહેમત પડતી અને છેવટે સરકારે વચ્ચે પડી આવા ઓપકોટ મંજૂર નિયમો ઘડી કઢાડ્યા.

ઉપરની ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણે છે.

બહિષ્કાર એ કોઈપણ સમાજને નિભાવવા માટેનું જરૂરી સાધન છે. કર્મપ્રધાન સમાજ દુષ્કર્મ માટે, વિચારપ્રધાન સમાજ દુષ્તર્ક માટે, રાજકીય સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સમાજ સ્વાતંત્ર્યને લયરૂપ બનવા માટે, રથુલ ધર્મ વાળી પ્રજા એ રથુલ આચારના ભંગ માટે અને ઔદ્યોગિકસમાજ ઉદ્યોગની સુસ્થિતિને લયરૂપ બનવા માટે બહિષ્કારનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે કરે છે.

પ્રજા એ છે કે આપણી જાતિઓ ઉપરમાંની કે અન્ય એવી કંઈ કક્ષામાં આવે છે કે જેથી આ સાધનનો વારંવાર ઉપયોગ કરી શકે?

અન્ય જાતિજન સાથે જમવાથી, અન્ય જાતિજન સાથે લગ્ન કરવાથી, અસ્પૃશ્યસ્પર્શ કરવાથી, અને પરદેશ ગમનથી સુખ્ય રીતે ન્યાતબ્હાર થવાય છે. જાતિને ઉચિત કર્મકાણ્ડ ન થતો હોય તો ન્યાતબ્હાર નથી મુકાવું પડતું એ દેખાડે છે કે આપણી જાતિઓ કર્મચુસ્ત નથી. મહાપાપ કરનાર, ચોરી, વ્યભિચાર, ખુન વગેરે કરનારનો બહિષ્કાર નથી થતો એ દેખાડે છે કે આપણી જાતિઓ

પોનાના જણને આ કાર્યો કરતો અટકાવવાની ફરજ નથી માનતી. એટલુંજ નહિ, પણ આવા દુષ્કર્મોને સરકાર ન દબડે તો તે જાતિના આગરદાર સભ્ય તરીકે પણ રહી શકે છે. અગર જેલમાં અન્ય સાથે ભોજન કે અસ્પર્શનો સ્પર્શ ન થાય તો જેલમાંથી તીકળ્યા પછી પણ એ જાતિનો આગરદાર સભ્ય રહી શકે છે, અમદાવાદમાં ફરનાર ન્યાતખ્દાર થાય અને અસ્પર્શ સ્પર્શ કરનાર ન્યાતખ્દાર થાય એમાં એક હેતુ એવોને મામાન્ય છે. અમદાવાદમાં માંસાદિજ નથી આવતું પણ જેની સાથે રોટીવ્યવહાર ન હોય તેવાનું અડેલું ભોજન પણ અમદાવાદમાં છે. વાણિયાનું અડેલું જાણીતું ખાવ અથવા માંસ ખાવ તો એવો જાતિ તો અમદાવાદમાં ભોજન બહિષ્કાર કરે. એટલે આ બહિષ્કારમાં પણ અમુકસ્પર્શદોષ મુલતી છે. અડવાની આભડછેટમાંનો એજ મુખ્ય છે. પરદેશગમનમાં પણ વારતવિક અસ્પર્શસ્પર્શનો દોષ મુલતી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હાલકી માનેલી અન્ય જાતિઓ સાથે રોટીવ્યવહાર ન થાય, જેડી વ્યવહાર ન થાય તે અસ્પર્શનો સ્પર્શ ન થાય તો જાતિરૂપી સમાજના બધા નિયમો પાળી ચૂક્યા માટે જાતિના આગરદાર સભ્ય તરીકે રહી શકાય. તો હવે ફરી પુછીએ કે આ સમાજનું બધારણ શા હેતુથી છે? જાતિસમાજ "કિમપ્રધાન" છે? એ કિમપ્રધાન નથી કારણ ઉપર જણાવેલા આચાર સિવાય કાંઈ અન્ય દુષ્કર્મ કરનારનો બહિષ્કાર નથી. એ વિચારપ્રધાન નથી કારણ પરમ નાસ્તિકથી માંડીને અષ્ટ શ્રદ્ધાલુ એ બધાનો એમાં સમાવેશ વિનાઅજ્ઞ હરી શકાય છે. એ નીતિપ્રધાન નહીં કરણ ચોર, ભુક્ષા, વ્યભિચારી વગેરેનો જાતિબહિષ્કાર નથી થતો. એટલે કિમ વિચાર કે નીતિની જાતિની સુસ્થિતિ ઉપર કશી પણ અસર નથી થતી. પરિણામ બહુ માઠું આવે એ કુદરતીજ છે. નાગર જેવી ચુસ્ત સ્વયંપાકી જાતિના રહેઠકો જણાવેલા પરદેશમાંને દેશમાં ભોજનાસ્પર્શ જાતિ સાથે છૂપી રીતે રહેવાનો ઢોંગ કરવો પડે છે એથી આ મુલતીગીરીયા રીઠી યથેર્થ દાખની નીતિ ઉપર શી અસર થાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા મુશ્કેલી છે. ભાટિઆઓમાં પણ એવીજ રીતે મંત્રોગોની મુશ્કેલીથી ધણાઓ ઉત્તર દિવસનામાંથી

કન્યાઓ પરણી લાવેછે અને જોડું બોલી ન્યાતમાંજ રહે છે એ જાહેર વાત છે. આવી પરિસ્થિતિ આવવાનું મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે જ્ઞાતિઓ બંધારણ વિનાજ ચલાવવાનો રિવાજ થઈ ગયો છે. બંધારણ વિનાની સમાજ એ મુએલીજ સમાજની. ફેટલીક જ્ઞાતિઓ આપખુદ સ્વયંનિર્મિત સત્તાધારીઓની તબિયેત ઉપરજ પોતાનું ભાવિ સોંપી બેઠી છે. ઉપાય રહેલો છે. જ્ઞાતિઓ પણ અન્ય સમાજ પેઠે બહુમતિથી પોતાના સત્તાધારી નીમે ને જલે. અને બંધારણ ઘડી કમીટીઓદ્વારાજ વહીવટ ચલોવે તો ઉપલો સડો પોતમાજો નષ્ટ થાય.

બહિષ્કારની વ્યાખ્યા.

અહિં તો જ્ઞાતિ બહિષ્કાર કરે છે. એ બહિષ્કારને મુઅવસર માની વધાવી લેવો, પણ એવી રીતે મુઅવસર એનાથીજ માની શકાય કે જેણે ધર્મને પાળ્યો છે, જેણે જ્ઞાતિની સેવા કરીછે, જેણે જ્ઞાતિનાં નીતિ વર્ધક શાસનોને હંમેશાં સ્વેચ્છાપુર્વક માન આપ્યું છે. સંયમી જ બહિષ્કારને આવકાર આપે.

—ગાંધીજી.

ચચાપત્ર.

“નાગરિક” ના મહેરબાન અધિપતિ સાહેબ જોગ,

વિ. વિ. કે બીએના પત્રને આપના ત્રેમાસિકમાં ચોગ્ય સ્થાન આપી ઉપદ્રુત કરશે એવી આશા છે. હાલમાં આપણી જાતિના કેટલાક ભાઈઓને કચ્છની ન્યાતે ન્યાતપ્તદાર કર્વાના ખચર ગત અંકથી જાણ્યા અને સારે આપનો અભિપ્રાય પણ એમાં પ્રગટ કરેલા નારથી જાણ્યો. અલગત એ અભિપ્રાય ત્રેમાસિકનો નહિ પણ આપનો અંગત હોવાથી મહારે એ વિષયમાં કંઈ કહેવું નથી. પણ મ્હારે એક પ્રશ્ન જણા મુધારાવાળાઓને પુછવો છે તે આ પ્રમાણે:

આટલી ઘાત પહેલેથીજ ચોકખી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે કોઈ પણ સમાજ કે જાતિ અને એની વ્યક્તિ વચ્ચે એક પ્રકારની સમજુતી છે, contract છે. એ સમજુતીની શરત એ છે કે જે વ્યક્તિ જાતિએ માન્ય કરેલા નિયમો, આચાર, વિચાર પાળે તો બદલામાં જાતિ સદમોજનમાં લગનમાં, કે મૃત્યુ પ્રસંગે એને મદદ કરે. જે વ્યક્તિ પોતા તરફથી પાળવા જોઈતી શરતો ન પાળે તો જાતિ એને સારામામ પ્રસંગે મદદ કરવા બંધાયેલી નથી એ દેખીતું જ છે. પોતા તરફની એ જોખમદારી વ્યક્તિએ શરત ન પાળવાથી બંધ થઈ જાય છે એ દેખાડવાને જાતિ વ્યક્તિને નાતપ્તદાર દેહાડે છે. આમાં બંધા જેવું કશું નથી. ન્યાતપ્તદાર મુકામેલી વ્યક્તિ ચાહે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને કે દણ ભરીને પણ ન્યાતમાં આવી શકે છે ન્યારે ફરી એ જાતિના આચાર પાળવા બંધાય છે અને જાતિ એને મદદ આપવા બંધાય છે, આ એક પણ.

બીજો પણ એમ છે કે ઉપર દર્શાવેલા ફોન્ટ્રીક્ટની દરીશ્ત કબુલ કરતાં પણ એ સવાલનો રહ્યોજ કે વ્યક્તિની પિઝાનતો થઈ શકે કે આ અમુક અને આ અમુક, પણ જાતિ એટલે કાણ? જોએ જાતિને નામે બોલે છે તેઓને જાતિને નામે બોલવાનો હક છે ખરો? જાતિમાં એવા બંધણાયે-હશે જેના અમુક આચાર પસંદ નહિ હોય છતાં એવાને નામે પણ એ આચારભંગ માટે શિક્ષા આપનાર પોતા ઉપર બધી જોખમદારી બહારી લેવામાં વાગણી છે ખરા? દરમ્યાન જોએ - જાતિ બંધિષ્ઠારથી ડરે છે તેઓમાં એ વર્ગ પડી ગયા છે. હાલમાં વર્ગ ગમે તેમ આચારભંગ કરી, બહારથી આચાર પાળવાનો દોંગ કરે છે, અને બીજો વર્ગ, ફરેલ હોતાં વિચાર

ગમે તે ધરાવતો હોય છતાં જ્ઞાતિને માન્ય આચાર પાળી રહ્યો છે. ઉદાહરણ: આપણી જ્ઞાતિમાં અન્ય જ્ઞાતિ સાથે જમવામાં વ્યક્તિ અને જ્ઞાતિ વચ્ચેના દૌન્દ્રાકટનો ભંગ થયો માને છે. હવે રહેંકડો જણ આ શરતનો ચોરી છુપીથી ભંગ કરે છે, એ પાત ધણાને ધ્યાનબહાર નહિ જ હોય તો એવો પણ એક મહોટો વર્ગ છે જે આમ કરવામાં હાનિ નથી માનતો છતાં જ્ઞાતિના રિવાજને માન આપી એ નિયમ ભંગ નથી કરતો. પરિણામે એવ વર્ગને થોડે ઘણે અંશે બેવડી છાંદગી તો છત્રવી પડે છે પણ ચોરીથી આચારભંગ કરનારની નીતિ તો કામ પણ રીતે ક્ષમ્ય નથી જ.

મહારા એક મિત્ર ધણા વર્ષો પહેલાં અન્યને બેળા બેસી આવ્યા હતા તેને મહેં કહ્યું કે તમને જ્ઞાતિના દૌન્દ્રાકટનો ભંગ ક્યો છે માટે તમારે જ્ઞાતિને લખી જણાવવું જોઈએ કે મહારા તરફથી આ શરતનો ભંગ થયો છે. હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા નથી માગતો માટે તમારે જોઈએ તો તમારા તરફથી મહારા તરફની કરુણમાંથી મુક્ત થવા મહારા બાહબહાર કરવો હોયતો તમને છૂટ છે” આ મહારા મિત્ર બહુ વિદ્વાન છે તેમણે કહ્યું કે જ્ઞાતિ મહેં રહામેથી પુછે તો સત્ય હકીકત કહેવા હું બંધાયેલાં છું પણ રહામેથી પ્રકાશ કરવા હું બંધાયેલ નથી. અશ્વત્થ એમના મત સાથે મંગતા ધણા યશો. પણ હું તો મુધા-રકાને એજ મહાકાલ દહિ કે પહેલું એ કે તમારા વિચારો જાહેરમાં મુકે અને જ્ઞાતિ તમને ન્યાતબહાર મુકે તો પોતાના સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવાની હિમત દેખાડો; જીજ્ઞુ એ કે તમને ન્યાતબહાર રહેવાની ખીક લાગતી હોયતો પછી તમારા વિચારને આચારમાં મુકવાની તરદીજ ન લેતા અને ત્રીજુ એ કે જે ન્યાતબહાર મુકનાર વ્યક્તિઓ જ્ઞાતિનો અવાજ પરાપર રજુ નથી કરતી એમ તમે માનતા હો તો વાજબી બંધારણ ધડી પાસ કરાવવા માટે હામ બીડો પણ ચોરી છુપીથી જે કંઈ કરશે તેમાં તો તમે જ્ઞાતિની વ્યક્તિ તરીકેજ નહિ પણ સામાન્ય માનવી તરીકે પણ અપ્રમાણિક દુરાહો. કેહેવાનો જરૂર નથી. અધિપતિ સાહેબ, કે તમારા વિચારો સાથે સંમત નથી થાતો છતાં તમારા વિચારો જાહેરમાં રાજી ખુશીથી તમે મુકવા દીધા એ માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.

એક તબીબી વિદ્યાથી.

હિસ્ટરિયા.

માસ્તાવિક.

હિસ્ટરિયાનો રોગ બહુ પ્રાચીનકાળથી યોજાખાયલો છે. પણ સૈકાઓ મુઘી એ રોગ વિષે પુષ્ટજ ગેરમજબુતી હસતી ધરાવતી આવી છે. આજે પણ સારા કેળવાયલાં ગણાતાં ધણા કુટુંબોમાં એ રોગને ભૂતના આવેશ તરીકે લેખવામાં આવેછે અને તાવીજ માદગિયાથી એ રોગ મટી જવાના દાખલાઓ વારંવાર આગળ કરવામાં આવેછે. આ રિયતિ યુરોપમાં પણ ધણા વર્ષો મુઘી ચાલુ હતી અને ધર્મધેક્ષી ન્યાનોમાં ત્યાં હજુ પણ ચાલુ છે. પણ કેટલાંક વર્ષ પહેલાં યુરોપના ડોક્ટરોએ એવો મત ચાલુ કર્યો કે આ દર્દીઓ વિષેજ ખાસ ઉત્પન્ન થાયછે અને એનું મૂળ ગર્ભાશયમાંથી બહાર પડતી હાનીકારક બાફ હોવાથી એનું નામ ગર્ભરોગ રાખ્યું છે. એટલે ગ્રીક ભાષામાં ગર્ભાશયને હિસ્ટેરા કહેછે તેથી રોગને હિસ્ટેરિયા કહેવા લાગ્યા. ગયાં સૈકામાં ક્રાન્સમાં શારકો (charcot) નામના એક વિદ્વાન તબીબે પહેલ પહેલી એવો મત બાંધ્યો કે આ રોગ શરીર કરતાં મનનો વધારે હોય છે. આનો અર્થ એમ નથી કે રોગીઓની મરજી પ્રમાણે આ રોગ રહેછે પણ જેમ શરીર અમૂક તત્વોનું અનેલું છે તેમ માણસનું મન પણ જુદાં જુદાં અવયવો અને તત્વોથી રચાયલું છે અને એમાંનાં એક યા અનેક ના બગાડાથી આ રોગ થાયછે. એટલે આ રોગ કહાડવા માટે પણ શારીરિકરોગ પેઠે વધારે કુશલ ઉપચારો કરવાનાં હોયછે. શારકોના આ મતને એના જગજાણુ શિષ્ય પ્રોફેસર જેનેટે પ્રખ્યાત કર્યો અને હાલમાં એ વિષયમાં વિગેનાના ડોક્ટર ક્રોઈકે ક્રેલી શોષજોગો બેહુ મનનીય ગણાય છે.

નિદાન

આ પ્રમાણે હિસ્ટ્રીયાને જ્ઞાનતંત્રના જગાડથી મનાતા રોગને એક પ્રકાર માનવામાં આવે છે. એ દર્દ બધી પ્રજામાં જણાય છે. લાટીન, સ્લાવ અને ઇસરાયેલ પ્રજામાં એનું જોર વિશેષ હોય છે. કારણ આ પ્રજાઓ ભાવના અને દિવ્યતા જુસ્સાઓને નિરંકુશ પ્રકટ કરવાની ટેવ માટે જાણીતી છે. આ રોગ ખાસ કરીને બાળક મટી સ્ત્રી કે પુરૂષ બનવા માંડે તે રજોદર્શનકાળથી માંડી ૨૫, ૩૦ની ઉંમર સુધી વધારે દેખાય તે કાંઈવાર ન્હાનાં બચ્ચાંને પણ થોડાંધણો દેખાય છે. પણ એને ઘણીવાર હિસ્ટ્રીયા તરીકે સ્ત્રીકારવામાં આવતો નથી. ૪૫ની ઉંમર પછી આરોગ જવલ્લેજ દેખાવ દે છે; સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બેબને આ રોગ લાગૂ પડી શકે છે. વારસામાં આ રોગ કાંઈ વાર ઉતરે છે એમાં શક નથી, પણ બાળપણનાં વાતાવરણ ઉપર એ રોગ યત્રાનો વિશેષ આધાર રહે છે. આવેશવાળું કુટુંબ હોય અને ભાવનાના વિષયમાં ખોટી કેળવણી બાળપણમાંજ અપાય તો આ રોગને મજબુત કારણ મળે છે. કાંઈવાર માનસિક આઘાતથીજ આ રોગ પૂર્વે કાંઈ કારણ નહોય તોપણ ઉપજે છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ કુટુંબ અને કેળવણીથીજ જેની જુસ્સાવાળી પ્રકૃતિ હોય તેને ન્હાના કારણો પણ આ રોગનાં સપાટામાં લાવે છે. આ રોગ યત્રાના બીજા હેતુઓમાં મુખ્ય એ છે કે જે નાણુંક તબિયતના માણસો એવા સંજોગોમાં મુકાય જે સંજોગો કાંઈરીતે એની જીવંતીને ખુંચ્યા કરે તો એ કંજેડા સંજોગોજ આ રોગ ઉત્પન્ન કરવાને બસ થાય છે. કંજેડાનાં લગ્ન, કુટુંબનો કલેશ, અણુગમતી પ્રવૃત્તિ બજાવવાની ફરજ, મગજપર સહન ન થાય તેટલો ખોજો, અતિ ચિન્તા અતિ પ્રિય સ્વજનનો વિયોગ કે મરણ આટલાં કારણો મુખ્યરીતે નાની છોકરીઓમાં કે ઉગતા જુવાનોમાં આ રોગને સ્થાન આપે છે.

ઉપરાંત સ્ત્રી પુરૂષના કુદરતી સંબંધ વિષયમાં કંજેડું, જીલમ, નિરાશા કે નિષ્ફળ નીવડેલી પ્રીતિ એ પણ આ રોગને ઉપજાવવાના હેતુ બને છે.

એક વાત બહુ જાણવા જેવી છે કે આ રોગનો પણ માળો Epidemic ઉપડી શકે છે; ત્યારે સ્થંકડો માણસોને એક સામટો દિસ્ટેરિયા ઉપડે છે. ધાર્મિક આવેશ મ્હડે એવા મેળાવડાઓમાં ધણી-વાર નરમ પ્રકારનો દિસ્ટેરિયા સ્થંકડોને લાગૂ પડે છે. તેઓ નાચવા લાગે છે, રડે છે, હસે છે, કંઈ કંઈ અદૃશ્ય વસ્તુઓ, દેવો, પરિઓ, પય-ગમ્મરો, દેખાય છે અને વાત કરે છે એમ કહે છે અને ધણી એમાંથી હંમેશ માટે પણ એવા મમને વશ થઈ જાય છે: રાજદારો મેળાવડા-ઓમાં આવા બનાવો બને છે. નિશાળોમાં આવા દાખલા સામાન્ય છે. આ પ્રકારનો હેતુ Suggestion આન્દોલન છે. જ્યારે વ્યક્તિ પાતાનુ અકિતલ મ્હોટાં ટોળાંની સમષ્ટિમાં ડૂબાડી દે છે ત્યારે એ ટોળાંમાં બનતા સાદામાં સાદા બનાવો પણ એકદમ એના ઉપર અસર કરે છે એ ટોળું હસે તો તે હસે છે, ટોળું રડે તો તે રડે છે અને ટોળું નાચે તો તે નાચે છે નૃત્યતિ પિનાકપાળો નૃત્યન્યન્યેપિભૂતવેતાલાઃ જેવુંજ કંઈ થાય છે. આ પ્રકારના આન્દોલનોની અસર ટોળાંમાંથી દૂર થવા પછી પણ ધણીવાર ચાલુ રહે છે. અને એ આન્દોલનનો પ્રતિ-કાર કરે તેવાં વિરૂદ્ધ આન્દોલન ઉપજાવવાથી આ રોગ શમી જાય છે. ડાહ્યાડમરા માણસો પણ તાવિજ અને માદ્યજિયામાં માનતા થાય છે તેનું આબુજ દારણ હોય છે. કારણ એક લજ કહાડવા માટે ખીન્ને લજ ઉભો કરીનેજ બુવા જતિઓ કામવાર સફળ વેદું કરી દેખાડે છે. ઉપાય.

કરતી આવેશો તરફ, જીન્દગીનાં નગન ફૂર સત્યો તરફ, માણસ જાતની ખાસિયત તરફ અને એની ખાચેશો તરફ વાજખી નજરે જોતાં બાળપણથીજ શીખાડવામાં આવે તો આ રોગ ઘણો નગમ પડી જાય એ દેખીતુંજ છે. ન્હાનપણમાં જો ખોટા ખ્યાલો, ખોટી Values, ખોટા અભિપ્રાયો હાવાવામાં આવે તો મ્હોટપણે એ ખ્યાલોને વિરૂદ્ધ જીન્દગી અનુભવવાને પ્રમંગે કડેડી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય અને એ પરિ-સ્થિતિની પ્રતિકૂલતા નિવરવાની શક્તિ ન હોય અને ત્રાગણી ઉપર કાબૂ ન રહે તો દિસ્ટેરિયા જન્મે એમાં શક નથી. બાળપણમાં સંસ્કારો દૃઢ અને યલવાન પડે છે અને એની જડ કહાડવી સહેલી નથી.

કોઇ વાર આ કફાડી પરિસ્થિતિ શારીરિક ખામીઓને લીધે પણ ઉભી થાય છે. કારણ ઉપર કહ્યું. તેમ શરીર અને મનને બિલકુલ જુદાં ગણી કહાડવા એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. ૧

આપણી છોકરીઓ.

ખાસકરી આપણી ન્હાની મોટી છોકરીઓમાં હિસ્ટરિયાનો રોગ વિશેષ દેખાય છે તેમાં ઉપદ્રાં માનસિક કારણો ઉપરાંત શારીરિક કારણો પણ હોય છે. જંગાલમાં જ્યારે અમુક માંસારિક સંજોગોને લીધે આ રોગ એટલો તો વધી પડ્યો કે કેટલીક છોકરીઓ આપઘાત પણ કરી ચૂકી ત્યારે કલકત્તાના પોલિસ અરજ્યન મેજર સિંહે એક વાત ડાક્ટરે આગળ કરી હતી જે ખરેખર બહુજ વિચારવા લાયક છે. એણે કહ્યું કે માનસિક કારણ ઉપરાંત એક બીજું કારણ પણ આ પ્રમાણનું હેતુ બૂત હતું; તે એ કે આ છોકરીઓનાં શરીરનાં અમુક અવયવો અસામાન્ય તંદુરસ્ત નહતા. દરેક આપઘાતનાં પનાવ પછી ભરાંતી જમૂરી સમક્ષ એણે કહ્યું કે મુર્દાં તપામતાં એક એક છોકરીનું અણગણ્ય બગડેલું તીકણું હતું; અને એનો એવો મત હતો કે બગડેલાં અણગણ્યને અને આપઘાતને ઘાટો સમજવું છે. આ વાત તબીબોને બહુજ ધ્યાનમાં ઉતારવા જેવી છે.

તબીબી હકીકતમાં ઉતર્યા વિના એટલું કહેવું બસ યશો કે નવી શોધો પ્રમાણે શરીરમાં રહેલી અનેક કાયળાઓ એવી છે કે જેનો બીજા કોઇ અવયવ સાથે તાળીદારા સંબંધ નથી, છતાં એની દિવાલો માંથી એવા રસો શોષાય છે કે ઝરે છે જે રસ વિના શરીરની સુસ્તિયિ કાયમ ન રહી શકે. નળા વિનાના આવા અવયવોમાંનો એક અણગણ્ય છે. એ દિવાલો દ્વારા રક્તપ્રવાહમાં એવાં તત્વો આમેજ કરે છે જેની અસર શરીર ઉપર અને મન ઉપર બહુ સારી થાય છે. આ આશયની ખાસ પ્રવૃત્તિ આ દેશમાં આજરે બારથી પીરતાલીશ વર્ષ સુધી રહે છે. શુશ્રૂષાનો મત પણ આવોજ છે.

तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वम् याति पञ्चाशतः क्षयम्

આ પ્રવૃત્તિનો આરંભકાળ મોટો આવવાથી કે અન્તકાળ બહુલો આવવાથી અનેક રીતે શરીરને નુકસાન પહોંચે છે. માથાનાં દુખાવો.

ચક્રર આવવાં, મહેાએ રતાય. રહી આવવી, રવલાવતું બગડી નહીં એવાં પરિણામોનાં કારણ રૂપ ઘણીવાર ઉપલી બે હકીકતો હોય છે. ઘણીવાર ઉગતી તન્દુરસ્ત ખુશમિઝાજ છોકરીઓ એકદમ, શોકમય, બહુ જોવી થઈ જાય છે, કોઈ વાતમાં રસ નથી લેતી, મિત્રજની અતી થઈ જાય છે. રહેકે નવાણું ટકા તો એને ટોક ટોક કરીને સીધીદોર કરવાના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો હવે એને મિત્રજ કે દુશ્મન ગણી રહીડી એતી છન્દગીના મુઠ્ઠી અગત્યના વખતે એની શરીરિક અને માનસિક ઉત્તરિતે ડાંચી દેવાય છે, અને પરિણામે શરીરના અંતેક રોગને કારણ મજબૂત ઉપરોત્ત મનની સ્થિતિ પણ શાંતિવાર તો દર્મેશ માટે બગડી જાય છે. અંગાતનાં રસોની વિગતમાં એમ પણ જણાવું હતું કે આપઘાત કરનારમાંની ઘણી ખરીએ માસિક તન્દુરસ્તીને વખતેજ છન્દગીને અન્તઆણે હોતો. આતો અર્થ એટલેજ કે આ વખતે અપ્પડાશયની નિયમિત પ્રવૃત્તિને હોવાથી એનું દર્દ વધારે જોરપર રહેવાથી થોડા વખત માટે ઘેલજા રોગ થતી અને એ ઘેલજામાંજ આપઘાત કરવામાં આગેા હોતો. કહેવાની જરૂર નથી કે માસિક સ્ત્રાવ વખતે સ્ત્રીઓના જ્ઞાનતન્તુની દશા બહુ નાજુક અને ઉચ્છેદાયલી હોય છે એટલે આ વખતે આ ઘેલજા વધી જવાનો રોગ વધારે હોય છે, આ સાથે એમ પણ જણાવવું છે કે હિસ્ટોરયા તો રોગ વસન્ત અને જ્ઞાનખરમાં વધારે જોર પકડે છે કારણ આ વખતે પણ જ્ઞાનતન્તુની કાલત વધાર ઉચ્છેદાયલી હોય છે.

બહુ છોકરાંનું ભાગવત.

છોકરીઓનેજ આ રોગ વિશેષ રહેવાનું કારણ ઉપર કહ્યું તે છે. જનનકાર્ષેના અવયવો ઉપર કાબૂ ધરાવતાં આ અપ્પડાશયને વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું બારવાર નિયમિત પ્રવૃત્તિ કરવાની હોવાથી અને આ પ્રવૃત્તિ ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષ ચાલુ રહેતી હોવાથી, જેને વખત દરમીયાન આ પ્રવૃત્તિ ઉપર કુદરતી રોકાણ મુકાય તે વખતની પણ એના ઉપર નખળી અસર થાય છે. અનિયમિત સંતાનોત્પત્તિમાં ધર્મ સચવાય છે એમ ગણતી પ્રજામાં આ પાંત્રીશ વર્ષ દરમીયાન ઓછામાં ઓછાં

દશ વર્ષ-આધાનમાં અને બાલકને સ્વનપાન કરાવામાં જતાં હોય છે. એ બધો વખત આરાયતી પ્રવૃત્તિ બંધ રહે છે. ઉપરા ઉપર આવતી સુવાવડો કે કસુવાવડો એ તો ઘણાં ખરાં હિન્દી કુટુંબોમાં સામાન્ય બનાવ હોવાથી સ્ત્રીઓનાં આ આરાયતો બગાડ થવો એ કુદરતી ખીનાજ છે. કહેવાતી જરૂર નથી કે આપણી સ્ત્રીઓને આ રોગમાંથી મુક્ત કરવાનો એક ઉપાય આ બહુ છોકરાનાં ભાગવતના ઘણાખરા સ્કન્ધો સંપેદી લેવામાં સમાયલા છે.

કેળવણીની ખામી.

આ સાથે દરેક હિન્દુ છોકરીને મળતી કેળવણી અને કૌટુંબિક વાતાવરણ પણ આ રોગના વધારા માટે બહુ જોખમદાર છે. નાનપણથીજ બેવકૂફ અને અભણ સ્ત્રીઓનાં સંગમાં રહેવાથી એના કાને સ્ત્રી પુરૂષના કુદરતી મંત્રબંધની અનેક વાતો અચડાય છે, લગ્નનાં અનેક કડવા મીઠા અનુભવોની ધીમે ધીમે પણ નિર્લજ્જ રીતે ઘતી વાતો એ હરહંમેશ સાંભળે છે તેથી એની કદપનાશકિત અકાલે પાકેલી અને સતેજ થાય છે અને અકાળ અને અણપૂરી ઇચ્છાઓ એને શોષે છે. તન્દુરસ્ત વિચારોના અભાવે એના અવયવો ઉપર ગંભીર અસર થાય છે; વળી છોકરીતો માનખો ગમે તેવા અને ગમે તેવડા પણ વર વગર એળેજ જવાતો છે એ વાત એના મનપર મજબુત હસાવવામાં આવતી હોવાથી પોતા માટે હલકા વિગામે જાણને અગ્રણ્યતા પણ એના મનને નબળું બનાવી શકે છે. આ સાથે હાલમાં જુના ને નવા બંધાં કુટુંબોમાં ધર્મકલ્પા વગેરેની ઉંચી ભાવના પોષનારા વિચારોના પુર્ણ અભાવ હોવાથી આ પ્રકારના માનસિક સડાને દુર કરે તેવો કોઈપણ ખોરાક એના મનને નથી મળતો. છેવટે દુષ્ટકર્મ, નિર્માલ્યતા અને પોતા માટેના હલકા ખ્યાલો વાળું મગજ દુનિયાના કડવા અનુભવો રહામે ટકકર ઝીલી નથી શકતું. અને દુનિયાની નિર્લયતાના પ્રથમ અનુભવે મન ભાર મુકી દે છે. હિસ્ટોરિયાની સામાન્ય હાજરીનું આ જાણકારણ છે.

કડવો સંસાર.

વળી અજ્ઞાન અને ગરીબી એશુમાર વધી જવાથી હિન્દુસંસાર બહુજ કડવો થઈ પડ્યો છે, ગરીબાઈની શરીર ઉપર છે તેથી પણ

વધારે અસર મન ઉપર-છે. બેરાગ પોષણ ન પામતાં સ્વસ્થતાનું મગજ નિર્માલ્ય લાવનાને પોષે છે, અને મુદ્ધાળને નજીવા ઉશ્કેરાટ માંથી પણ અતિશય આવેશે પેદા કરવાની નબળાઈ મન પર લાવી મુકે છે. શરીર અને મનની આવી ગંભીર સ્થિતિમાં ધરતું વહીતરું ને દબડો કરનાર છોકરીઓને એક મીઠો બોલ કે સહેજ માયાળુ વર્તાવ એ દરિયામાં દૂખતાને લાકડાંના ટુકડા જેવો આધાર થઈ પડે છે. પણ અજ્ઞાનનો પ્રચાર પણ આપણા સંસારમાં ગરીબી જેટલોજ થઈ ગયો છે એટલે આ મળવું દુર્લભ થઈ પડે છે. પરિણામે હિસ્ટેરિયાનો રોગ દર ત્રણ ધરમાંથી એક ધરમાંતો જરૂર ફાછતે ને ફાછતે હોય છે. ત્યારે દાખેલો હિસ્ટેરિયા આથી પણ વધારે પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. અને શરીર અને મનથી ખતમ થઈ ગયેલી છોકરીઓની બધું બધું થતી જીન્દગીમાં સાસરાનો નાનકડો જીવન કે વગરનો એકાદ કૂર વર્તાવ કે સગી માનો પણ એકાદ કડવો બોલ દાડે તણખા મિસાલ થઈ પડે એમાં કરીજ નવાઈ નથી. સરસ્વતીચન્દ્રમાતું એક પાત્ર કહે છે કે યુરોપમાં છોકરીઓને હિસ્ટેરિયા થાય તે પરણવા પછી મટી જાય છે અને હિન્દુસ્થાનમાં પરણ્યા પછી હિસ્ટેરિયા થાય તે સંજોગો અનુકૂલ થયા પછી મટી જાય છે. આ કહેવું અનેક રીતે હજી પણ આપણા સંસારને લાગુ પડે છે એ તો ધર ધરના અનુભવની વાત છે.

ઉપાય.

ઉપલી સ્થિતિના સામાન્ય પ્રતિકાર રૂપે ઉંચા પ્રકારની અને ઉંચા સંસ્કારની છતાં આજના જીવનને અનુકૂળ એવી કેળવણીનો દરેક કુટુંબમાં બહોળો પ્રચાર થવો જાઈએ. ન્હાનાં મોટા, સ્ત્રી પુરૂષ એક બીજાને બહારની દુનિયાને અને આજના જમાનાને સમજી શકે એટલી કેળવણી હોવીજ જોઈએ. આ ઉપાય પુરું રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ત્યાં મુઢીમાં નીચલા ઉપાયો લેવાવા જોઈએ. પ્રથમ રજોદર્શનના સમય દરમિયાન શરીરની કે મનની કાંઈ પણ ન રહમગમ્ય તેવી પરિસ્થિતિની તુરતજ તબીબી સારવાર થવી જોઈએ. જેની તબિયત ઉશ્કે-

રાટ વાળી હોય તેવી છોકરીઓને માસિક ઋતુમાં, વસન્તમાં અને પાનખરમાં ખાસ સંભાળ રાખવી અને જરૂર પડે તો છોકરીને તખીખી સારવારમાં આ વખત દર્મ્યાન રાખવી. આ ઉશ્કેરાટમાં વધારે થાય તેવી કેળવણીનો ખોલો ન લાવવો, અથવા કટપનાને ઉશ્કેરી મુકે તેવી વાતચીત, વાચન તમાશા વગેરેથી દૂર રાખવી.

અને સમાજના નેતાઓએ તેવી સાંસારિક રસમો દૂર કરાવવા મચ્યા રહેવું જે રસમોથી જુવાન છોકરીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ ક્યદાક જતી હોય.

હામણી કુત્રિમતા.

મુજ જેવું વૃત્ત ધણાકનું સુખરો પૂછે આ દેશમાં,
પરદેશી સનજન, હિંદુઓ ગણેજ જીવન કલેશમાં.
નરજાત સુખી હશે અહીં કદી ગહાલતી સ્વચ્છન્દથી,
પણ નારીને રોવા વિના નહિં કર્મમાં ખીજું કંઈ.

—ગોવર્ધનરામ.

કિશોરચન્દ્ર અનંતપ્રસાદ માંકડ.

વ્યસનપુરાણ.

અ મારી ચાલમાં શામળ મ્હેતા વૃદ્ધ અને અનેક કારણથી ચાલીમાં સહુથી જુના વસનારા હતા. આ કારણમાં એક એ હતું કે ચાલીના મ્હેતાજીના એ સસરા ચતા હતા. બીજું એ કે નવાબી નોકરીમાં ઘણાં વર્ષ કદાડ્યા પછી એમની પાસે પૈસાની સારી જેવી રકમ ફાગલ પડી હતી એમ લોકવાયકા હતી. અમે જે શામળ મ્હેતાની ઓળખાણુ આપવા માગીએ છીએ તે જુની હતી, મોજાના માયાણુ પણ જરા હિંમત મીઠામીઠા એક પકોશી તરીકે અને રાતના ખાદ્ય પરવારી ગળ્યા મારવા બેસતી મંડળીના સર્વમાન્ય અને હંમેશના સરનશીન તરીકે છે. કુટુંબમાં પોતે, ઘરમાંથી અને મહોટી ઉમરે થયેલ એટલે મ્હેંએ ચકાવેલ એમના ગિરંજીના નવનીતરાય એટલાં હતાં. એમના કુટુંબની ખાસ ખ્યાતી એ હતી કે ત્રણેય જણને જુદાં જુદાં પણ જીવસમાં ત્રણ વ્યસન એવા તો વળગ્યાં હતાં, કે ઘણીયેવાર એક યા બીજી ચીજ ઘરમાં યદ્ય રહી હોય તો ધમચકડી ઉડતી. મ્હેતા પોતે પાન સાથે તંબાકૂના પરમ ભક્ત હતા. એમનાં ઘરમાંથી—અમે સહુ ન્હાનાં મહોટાં એમને કાઢી કહેતાં—વજર વગર જીવી ન શકતાં અને નવનીતરાયને ચાના ઉકાળા છએકવાર દિવસમાં ન મળે તો વળગણીયે નાબેલાં નાતના પોતિયાં જેવા થઈ જતા, બે કે ચા ઉપરાંત પિતૃપક્ષે તમાકુનો અને માતૃપક્ષે વજરનો પણ એમને જીવે વારસો આપ્યો હતો. આ વ્યસનત્રિપુટીનો આવો ત્રિવેણીસંગમ થવા માટે અમારી ચાલીના જટકબોલાઓ શામળ મ્હેતાના ઘરને પ્રયાગરાજ કહેતા અને અવારનવાર એ તીર્થના યાત્રાળુ બની ત્રણમાંથી એક યા બે પુણ્ય સરિતાનો લાવો લઈ લેતા. માત્ર જેમ સરસ્વતી

ગુપ્ત વહે છે તેમ કાઠી પાસેથી કાઠ વજરની ચપટી પામતું નહિ અને એમના હાથમાં ન હોય ત્યારે વજરની કાળલીનો કાઠને પતો પણ મળતો નહિ એ હકીકત એમના ધરને આમેલી પવિત્ર ઉપમાને પુર્ણ બનાવતી.

એક રાતે રોજ કરતાં જરા વધારે દહેરમાં હોવાથી મહેતાને આ વિષયમાં કાઠીએ વધુ પડતું કહેવા માંડ્યું ત્યાં મહેતા જરા ટટાર થઈ વ્યમ્નને વિષે સામાન્ય અને તંબાકુ વિષે ખાસ વિવેચન કરવા લાગ્યા. મહેતા હંમેશ કંઈ રમુજી અને જાણવાજોગ બોલતા એટલે તુરંતજ એમની આસપાસ એક ઉત્સુક તમાશાખીન આક્રમ ખડી થઈ ગઈ.

“એ હાલજી” મહેતા પેલા બટકમોલાને ઉદ્દેશીને પશુ પાસે જોક્ષા અને જમવાનું મેઠું થતાં હજી ઓરડીમાં રહી ગયેલા બધા મંત્રણે તેના બુધંદ અવાજે બોલ્યા, “કેદીનો મ્હને હયરાન કરજી તો ખામેશ પકડ તો તને કંઈ જે દુરઅદેશી હંલજાવું” અને પછી મહેતા એ વ્યસન પુરાણ આરંભ્યું.

જાણે આજકાલના જીવાનોને કાંઈ ખાધું પચે નહિં એટલે સતતા થઈને ડંકાંસ મારે. પણ વ્યસનના ફાયદા કાઠ પુછેછ? જો, એક હતો ખેડુ. વખત આવ્યો મુશ્કેલી એટલે ઘરમાં ખાવાના પડ્યા સાંસા ને કાઢ્યો ધોળાઓ વેંચવા. પણ ઘરમાં જોયેતો છોકરાં લુખ્યા નકર સગા દીકરાથીએ ધોળાઓ વ્હાલો એટલે જીવમાં તો બિચારાને બહુજ લાગ્યું. જેવા તેવા લેવા આવે તેને દે રોતો? ત્યાં એક દહાડો બાજીના ગામનો મહેટો ખેડુ એણીપેર આવ્યો ને ખજર પડી એટલે આવીને ધોળાઓ માગ્યો. ખેડુ તો રાજી રાજી થઈ ગયો કે ભલે આર દામ ઓછા આવે પણ આનેજ ધોળાઓ ભજાવવો. ભાવ તાલ નકકી કરી ખેડ જણુ ઝાડ નીચે ખેડા ને ખેડુએ તમાકુ આગળ ધરી સાહુકારે જે હાથ જોડી કહ્યું. ભઈશાજી હું તમાકુ ખાતો નથી. ખેડુએ પાન આગળ કર્યું તો કે ભઈશાજી હું પાન ખાતો નથી. ત્યારે ખેડુએ ખીડી આપવા માંડી તો કે ભઈશાજી હું ખીડી પીતો નથી. છવટે સોપારીનો ટુકડોએ ન લીધો ને કે, કે ભઈશાજી મ્હને કાંઈએ વેસન નથી. તંઈએ ખેડુ પગે લાગો કે “માતમા મ્હારે તને ધોળાઓ નથી દેવો! હવારથી બપોર

ને બપોરથી હાજર તું એને સાંતીએ ઢલડીશ તેમાં નહિ બેશ પાનખાવા નહિ બેશ તંબાકુખાવા કે નહિ બેશ બીડી પીયા. બુંડો હોપારીનો કટકોએ નહિ ખા એટલે મારા ધોળિયાને હાલ ખાવા નહિ દે. તારે કરતાં કાંઈ વેમની હારો જે પોતાના વેસન હાડ કરીને બળદને તો ઘડી મુકે: તો અમારા વ્યસનને લક્ષ્મીને તમે બધાં “કાંમ્હેતા?” કરતાં આવોને એ પાન કે ચપટી તમાકુ લ્યો; પણ એ ઘડી બેસોય ખરાને?’

મ્હેતાજી આટલું બોલી સડુ પર શી અમર થઇ તે જોવા થોભ્યા થયાએ એમાં હા લણી પણ અમારા ચક્ર લાઇનો ચન્દ્રકાન્ત જરા ચવિત્રો ને મંરૂતમાં ચાળીશ ટકાવી વધાર માઈસ કાઢ આવે એટલે જ્યાં ત્યાં મંરૂત ભરડવાની હોંશ વાળોગે ખરો? એટલે એણે તુરતજ કહ્યું

“પણ કાકા તમાકુ ખેડુ લલે ખાય પણ આપણે ખાઇએ તો શુદ્ધ બગડે તેનું શું?” કાકાએ સ્કામે મોરચો ફેરવ્યો પણ ચન્દ્રકાન્તે ચાત્રજ રાખ્યું.

“કહ્યું છે કે તમાખુપત્રમ્ રાજેન્દ્ર ભજ માતાનદાયકમ્ ” કે અજ્ઞાનદાયક તમાકુપત્રને મા ભજ”

“હવે રહે છોનો” “કાકા તકુક્યા” તારા બાપે તમાકુ ન ખાઈ ને બહુજ ભુખિ ઉઘાડીછે એ ખગર છે લે, વળી મ્હારા પાસે મંરૂત બોક્કવા શીખ્યો. એ સ્કોક તુતો આજે શીખ્યો બચ્ચા, પણ પુરો ન શીખ્યો. એતો એમ છેકે તમ્ કહેતાં તે, આખુપત્રમ્ એટલે આખુ નામ ઉંદર જેનું. પત્રમ્નામ વાહન છે, તેવા ગણેશને ભજ, જેથી મા કહેતાં લક્ષ્મી અને જ્ઞાન મળે, સમજ્યો?”

પ્રેક્ષકગણે વાલવાલ કરવાથી મ્હેતા ખુશ થયા, પણ અમારા ડાક્ટર માણેકલાલ મિથારા ચન્દ્રકાન્તની મ્હારે ધાયા. ડાક્ટર કહે “મ્હેતાજી, તમારી વાતતો બુદ્ધી છે પણ તમારા ચિરંજીવી ને જરા ચા આજો પીએ તો સારું નકર શરીરમાં કસ નથી આવતો.”

“હ ચાની વાત મ્હારે કબૂજ છે. એ ડાક્ટર સાહેબં. હ ચાની વાત જાણો છો? કે છે પ્રથમ દુનિયામાં ચા નોતો, તંદિયે એક બુદ્ધ સાધુ તપશ્ચર્યા કરતો હતો, તેને તપ કરતાં કરતાં પાંપણ વીચાઇ ગય

ને તપમાં લંગ થાય. ઘણા દહાડા બીચારાએ મ્હેનત કરી પણ આંખ મીચાણી કે સમાધિને બદલે તીવ્ર થઈ જાય. પછી એક દહાડો રીસે ભરાણો. ને ચાકું લઈ પાપણુ કાપી નાંખી, એટલે આંખ મીચાવજ શકાય. ઇ જ્યાં પાપણુ પડી ત્યાં એક પાલો ઉગ્યો. ઇ ચા. એ ચા પીએ તેની પાંપણુ બંધ ન થાય. તે આમ બન્યું. પણ કંઈ કંઈને થાક્યો. પણ નવનીત નથી માનતો. હવે તો તમે સમજાવો કે તમારો ઉપકાર. જાકી તમારૂંની વાત તો જુદી છે. એની ને ચાની વાતમાં બહુ ફેર છે."

ડક્ટર હસતા લાગ્યા ત્યાં અમારા રાજકોટના મહેમાન બોલ્યા, "પણુ કાકા, જો એમ માત્રો તો તો બંધુએ મરણું છે. એક વાત આમ કહે ને બીજો આમ કહે. અમારે એક વકીલ સાહેબ લાલ પાણી ના આચમન લે છે. એને ના કહિયે તો કે જીવને મુખ નથી થાતું એટલે લેતું પડે છે એ પણ તમારા એક જોવાજ કયા કહે છે."

વાતનો રંગ જામનો જોઈ બધા મહેમાન તરફ ફર્યા અને વાત સંભળાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. જરાવાર ભાવ ખાઈ તેમણે વાત શરૂ કરી. પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું કે વાત દીપાવવા ખાતર ફારસી ખજારન વાપરવી પડે છે.

"જ્યારે મહમુદનો જમાઈ અલિ, ખિવાહતનો માત્રીક બન્યો ત્યારે દીનચૂરત મુસલમાન તરીકે શરાબ પીનાર. ઉપર ખૌફનાક સિતમ ગુજારવા લાગ્યો. છતાં શાદિદ શરાબનું પીણું સીફ જોર જોર પર ચડ્યું. જેવટે એણે ફરમાન કર્યું કે જે કાંઈ ઇસ્મ શરાબ પીએ તેને બેગન કરવો. અને ડાંઠી પીટાની કે ગુન્હેગારનો બચાવ ન સાંભળતાં જલ્લાદ આ ફરમાન બજા લાવશે. દરરોજ રહેંકડો આસા-મીઓ જાહેર થતા લાગ્યાં અને મુલ્કી ઉમરાવનદાઓ પણ એમાં પડવા લાગ્યા. ત્યારે દાના વકીરે અર્જ ગુજારી કે આ ફત્લ બંધ થાય. ખલીફ અફસોસ કરવા લાગ્યો કે કુરાનની પાક તશરીફ કરતાં પણ કામ શરાબને વધુ ચાહે છે. ત્યારે વજીરે અર્જ કરી કે બીજો દિવસે જો

ખલીફ તેના ઘરમાં કદમ મુખારક કરે તો આ ચાહતો ઇલાજ મળી આવે.

આવીએ ખલીફ વજીરના ઘરમાં એક પડદા પછવાડે હિમો રહ્યો ત્યાં એની નજરે ગાલીચા ઉપર એક સુરાષ્ટ્ર અને ત્રણ જામ દીકાં આ મામલો શો છે તેનો ખ્યાલ કરે તે પહેલાં કમરામાં ત્રણ જણ દાખલ થયા. એક ચીંથરે હાલ બીખારી એક બે પગ દખાયેલા કાખધોડીએ ચાહતો લંગડો અને એક અંધો, ત્રણેયે આવતાની વાર જામ ભરી શરાબ પીવા માંડ્યો, ખલીફ ગુસ્સા અને અચંખાથી જોઇ રહ્યો. ત્યાં અંધાએ ચોથો જામ હાથમાં લઇ કહ્યું.

“બેરાદરો, જુઓ આ ગુલાબી શરાબ કેવો ચમકારા કરે છે, આની લાક્ષી પાસે હુરના લગ ફિકકા લાગે છે, આની ચમક પામે હુરની આંખો—”

“પાગલા” લંગડાએ જામ ખાલી કરતાં બગડ પાડી “ચશ્મે તને ખુદાએ એટલા માટે નથી બક્ષ્યા કે એનો ગુન્હેગાર તું શરાબનો રંગ નજરે કરવાથી બેનશીય રહે તો એ તું જોય છે એમ કહેવું એ ખુદાની મરજીને લંકાવવા જેવું છે તો જ્યાં અંધ કર ન તો આ ઘડીએ લાતે ને લાતે તને પૂરો કરીશ”

“શાગાશ દોસ્ત” હવે બીખારી શરૂ રહ્યો “માર એ પાગલને લંમણાંજ લાત માર, અગર જો કાટવાલ તને પરહેજ કરશે તો તને છોડાવવાને હમર અશરશી દેવી પડે તો પણ હું તારા નામ પર સદકે કરીશ”—

ખલીફનો ગુસ્સો કાળમાં ન રહ્યો અને જ્યાં સમજેર પર હાથ મુકવા જાય છે ત્યાં વજીરે એનો દસ્ત પકડી લીધો. “જલાંપનાહ, આ કમનશીમો બેગુન્હા છે, જ્યાંસુધી આપણા રાજ્યમાં એવો દિમિયો ન પેદા થાય જે ગરીબને ગરીબી ભુલાવી, દે અંધને અંધાપો ભુલાવી દે અને આ કમનશીમ લંગડાને પોતાની કમનશીમી ભુલાવી દે ત્યાંસુધી લાજમ છે કે બે ઘડી તેઓ ભૂલી જાય કે ખુદાની મીઠી જલાંમાં તેમને

માટે કમનસીબીજ છે. નામવર આ કિમિયો શોધી કહાડો પછી શરાબ પીનારની કલ બેતારાક કરો!”

“બસીક નીચી મુંડીએ મ્હેલ તરફ રવાના થયો.”

મ્હેમાને વાત અદાથી પૂરી કરી. મ્હેતા પણ એની છટાથી ખૂશ થતા બેઠ રહ્યા. પછી બોલ્યા બીજું બધું તો ફાલુ જાણે પણ ખરેખર આ ન્હાનાં ન્હાનાં વ્યસનોથી બે ઘડી મોજ તો જરૂર મળે છે અને તુરતજ ડાબકી બોલી પોતે તમાકુ કહાડો; અને બધાને મન ગમતી હિઝવવા માટે ડાબકી ડાબરામાં ફરવા લાગી.

—અને વિદ્યાબ્યા સંગ ન હોય, વિચાર કરવા જેટલું દ્રવ્ય મગજમાં ન હોય, કળાની સેવા કરવા જેટલી-રસિકતાં ન હોય, દાન્ય વિનોદ કરવા જેટલું લજ્જતર ન હોય ને સમાજસેવા જેટલી પુરસદ ન હોય ત્યારે તંબાકુ કે ચા કે વજર કે એવાં એવાં વ્યસન વિના જીવતર જાય પણ કેમ?

‘જયન્તિલાલ.’

એક પત્ર.

ધારેસલામ, આફ્રીકા.

તિથિ, મહા, સુદ ૭.

પરમ પ્રિય મિત્ર,

“નાગરિક” મળ્યું, મને બેવડા ઉપકૃત કર્યો; એક તો યાદ કરીને અને બીજું “નાગરિક” જેવું ઉદ્દામ અને વિકૃત બરેલું ત્રિમાસિક મોકલેલું. તમારું “નાગરિક” અથવા તો “આપણું નાગરિક” મળ્યું પણો તુરતજ બીજા કાગળો હિંદુસ્થાનમાંથી મળ્યા હતા જેમાં “નાગરિક” ઉપલબ્ધ બળભગાટના ખચર હતા. તે વાંચીને મને કંઈ આશ્ચર્ય તો થયુંજ નહિ, પણ મારી માન્યતા દ્રઢ થઈ કે આટલા આટલાં વર્ષો થયાં મેં દેશ છોડ્યો અને દુનિયાં આગળ વધે છે છતાં પણ મારા નાતીલાઓ હજી તેના તેજ છે.

આ પત્ર લખવાનું ખાસ કારણ એજ છે કે જો આટલે દૂર બેઠે બેઠે પણ મારાથી કેમતી કંઈ સેવા થઈ શકતી હોય તો કરવી; અને વિચાર કરતાં જણાયું કે સાચી સેવા તોજ થઈ શકે કે જો હું તેઓને સત્ય હકીકતથી વાકેફ કરું. આમ કરવામાં મને કાંઈ જાતનો કંઈ નથી કેમકે એક તો હું જે લખું છું તે સદૃષ વાત છે અને વળી તે સંજોગ કરી આપવાની રિયતમાં છું.

રા. રા. લાઇ ચંદ્રલાલ ભુચે અમુક અભિપ્રાય, પોતાનો અંગત અભિપ્રાય, જાહેર કર્યો તે માટે ત્યાં સંભળવા પ્રમાણે, ધણા બળભગાટ થઈ રહ્યો છે અને તેને Censure કરવાનાં પગલાં લેવામાં આવે છે અને “મખાલીને શોકે પાડાને ડામ” એ અનુસાર “નાગરિક”ને બોધકાટ

કરવાની હલકી પ્રવૃત્તિ થઇ રહી છે; અને આ બધું શા માટે ? એક વ્યક્તિએ પોતાનો અંગત “અભિપ્રાય” દર્શાવ્યો માટે; નહિ કે તેણે કંઈ આચરણ કર્યું; માત્ર “મત દર્શાવ્યો.” ત્યારે હવે સવાલ એ ઉભો થાય છે કે “માત્ર મત” દર્શાવનારને જો જ્ઞાતિ આટલી સખ કરતી હોય તો પછી જેઓ ધર્મ વિરુદ્ધ (આપણા માની લીધેલો અને ૩૯ ધર્મ) આચરણ કરતા હોય તેમને તો સખ ધરીજ જોઈએ અને તે પ્રમાણે જ્ઞાતિ કરે છે કે નહિ ?

આનો જવાબ આપવો હોય તો સહેલોજ છે કે અસખ્યત જ્ઞાતિ સખ કરે છે અને કદેજ, જો તેવો દાખલો કોઈ નાતની સમક્ષ રજુ કરે તો, હવે આપણે વિચાર કરીએ કે આવો જવાબ આપવો તે શું બાજબી છે? આવા જવાબથી શું ધર્મનું રક્ષણ થઈ શકે છે? નાતની અને ધર્મની પવિત્રતા જાળવવી હોય તો દરેક વ્યક્તિની અને ખાસ કરીને પટેલીઓની દરજ્જા છે કે ગમે તેવી આડકતરી રીતે, કોઈ પણ વ્યક્તિનું, ધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ, જાણવામાં આવે કે તેજ વખતે તેની જાતિ તપાસ કરવી જોઈએ અને તેમાં, પછી પોતાનાં અંગનાં રહેલીઓ પણ સડાવાયેલાં હોય તોપણ તે વાત નાત આગળ વીગતવાર મુકવી જોઈએ; અને નહિ કે “મારે શું? આડકતું ગાજતે વાજતે માંડવે આવશે, આવવું હશે તો.” આવી મનોદશાનો એકજ અર્થ થઈ શકે કે કોમની વ્યક્તિઓના મન, કાંતો ૩૯ ધર્મથી દંટાળા ગયેલાં છે અને કાંતો કોમ, કોમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવવા માગતી નથી.

લાઇ, આ કાગળ લખવાનો મારો હેતુ એજ છે કે આ કાગળ વાંચી આપણી કોમ જગત થાય અને પોલીટીકલ જવાબો આપવા બંધ કરી સત્ય શોધી-જર જણાય તો મુનેહગારોને સાવ-ચેતી આપે અને પછી બાજબી લાગે તો સખ કરે અથવા જર લાગે તો “૩૯ધર્મ”માં છુટછાટ મુકે. જો તકનો લાલ નહિ લેવાય તો હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણી કોમ “હતી, ન હતી, ધર્મ જશે અને તેને માટે કોઈતો દોષ નહિ કદાચ. ”

ત્યારે હું જે લખું છું તે જગા વાંચ.

અમે લેક્ટી જેઓ આફ્રિકા આવીએ છીએ તેઓ તો આપણા ૩૬ ધર્મ પ્રમાણે જરોએ વર્તતા નથી. જ્યાં વરતી શકાય તેવું હશે (જે કે એવા સંલેગોજી બુદ્ધ હોય છે) ત્યાં પણ અમે તેમ વર્તવાની જરૂર જોતા નથી. જેવાં કે આપણું રાંધેલું (પાણીનું) કપડાં પહેરીને જમવું; મુસલમાનનું અડેલું પાણી પીવું; અજીઠું બહુ પાળવું નહિ; નાવાનું અને નવેણનું કાનમાં પારકા એટલે કે વિધર્મીઓના ધરતો આ પીવો; બત્તરની મીઠાઈ જેવી કે ગાંડીયા પુરી જલેબી સાટા, મોતીયા, લજ્યાં વગેરે નાગરોને અલક્ષ્ય, તે ખાવી; અને કોઇ કોઇ સંલેગોમાં તો મુસલમાન (ઇસ્લામી ધર્મવાળા)નું પકાવેલું પણ ખવાય છે. આ અને એવાં બીજાં અનેક કાર્યો આપણા ૩૬ ધર્મથી વિરુદ્ધનાં કરીએ છીએ અને જ્યારે દેશમાં આવીએ ત્યારે અમને કોઇ દેહશુદ્ધિ કરવાનું પણ કહેતા નથી. કદાચ તેને માટે કોઇ એમ દલીલ કરે કે “અમને શું ખજર તમે આમ કરતા હશો?” પણ લજ્જા માણસ એટલું તો સમજે છે કે મુંબઈથી આગમેટ વીશેક દીવસે આફ્રિકા પહોંચે છે અને વીશે દીવસ કાંઈ ગોળપાપડી અને પ્રેમુદી ખાઈને જીવાય નહિ, તેમ વળી પાણી તો મુસલમાનનું અડેલુંજ હોય. અરતુ. અમારામાં એને વિદ્વાયત ગયેલાંમાં કાંઈજ ફરક નથી છતાં વિદ્વાયત ગયો તે નાત બહાર અને આફ્રિકા-જપાન-જર્મની ગયેલો તે નાતમાં.

ખેર, આ તો વળી પરદેશની વાત થઇ, પણ દેશની વાત કહું. હું જ્યારે નાતો હતો ત્યારે પણ હું જોતો હતો અને પછી આંહીથી દેશમાં આવ્યો હતો ત્યારે પણ જોયું કે નાગરના ઘણાએ યુવકોએ અને થોડા થોડા, આઘેડ પુરોએ પણ, નીચે લખેલી બાજતોમાંથી બધી, અગર એકાદી બે, બાજતો પોતાની જાંઘીમાં કોઇકવાર તો કરેલીજ છે અને અમુક તો હજી પણ કરે છે. વળી એ પણ જોયું કે આ બધી એટલી બધી પ્રસરેલી છે કે લગભગ Open secret જેવું છે. બધા જાણે છતાં જાણતા હોવાની ના પાડે. જે કોઇ વાત જાણે તો તેને દર્જાવે એ બધું જાણું. આનું કારણ તો દેખીતુંજ છે કે વાત જે ઉઘાડી ચર્ચાય તો કદાચ પોતાના દીકરા અગર નજીકનાં સગાં સંબંધીનું નામ આવે તો બોગ મળે (અને જરૂર આવેજ). તે બાજતો નીચે પ્રમાણે છે.

બજારના ગાંડીયા અને મીઠાઈ ખાવાં, બીડી પીવી, દારૂ પીવો, માંસ ખાવું, હોટલમાં જમવું, ચા પીવો, બ્રાહ્મણ રસોયો રાખવો, કપડાં પહેરીને પાણીનું પોતાનું રંધિલું ખાવું. યુરોપીયન અને મુસલમાનો સાથે મોટાં મોટાં બાણમાં ભાગ લેવો. બ્રીસકીટ પાઉં ખાવા મુસાફરીમાં દુધનું, અને દુધનું કહીને પાણીનું રંધિલું, સાથે લઈ જવું. રસ્તામાં રેલ્વેમાં સ્ટેશને પાણી વેચનારા પાસેથી પાણી લઈ પીવું. વગેરે.

આથી હું એમ નથી કહેતો કે આ દરેક બાબતો ધણા ખરા કરે છે પણ એટલું તો ખરું કે કાક કાક બાબત કરે તો કાક વળી બીજી કરે પણ એ બધું ‘રૂઢ ધર્મ’ની નજરે તો સરખું જ ને ?

આ તો સાધારણ રીતે “બહાર ન પડે તો ફીક” એવી બાબતોની વાત કહી પણ બીજી તો વળી એવી બાબતો છે કે આપણાં “રૂઢ ધર્મ”ની વિરુદ્ધ હોય છતાં લગભગ અધા છડે ચોક કરે છે અને તે જાણે કેમ “રૂઢ ધર્મ” થઈ ગયો હોય તેમ મણાય છે.

જેવી કે મરેલા દોરનાં હાડકાંના કાલસાથી સાફ થતી વિલાયતી ખાંડ ખાવી, લોહી અને લોહીના તંતુના ભેગ થાય છે એમ જણાયા છતાં કેમર વાપરવું, મીઠનું કાપડ બનવામાં અરખીના ઉપયોગ કરવોજ પડે છે તે વાત અનેકવાર કહેવાઈ ગઈ છે છતાં તેનો ઉપયોગ થાય. દુધનું રંધિલું કપડાં પહેરીને જમવું. જોડા ઉતાર્યા શીવાય પાણી પીવું. વિલાયત શીવાય દુનીયામાં ગમે ત્યાં ગયેલો સખ્સ નાત બહાર નહિ. હોટલમાં ચા પીવો. મુસલમાન કે ક્રીશ્ચીયન કે દેહની મદદથી જતેલો જરફ અને એરેટ્ડ વોટર્મીનો વપરાસ. નળનું પાણી પીવું. વીલાયતી દવાઓ કે જેમાં દારૂ અને પ્રાણીજન્ય ઘીનો આંશ છે અને જે વાતની ખીનાર સખ્સને ખબર હોય છે, તે પીવી. મેળામાં, રેલ્વેમાં, નાટક, સીનેમા, જાહેર મીટીંગમાં દરખીતાલોમાં વગેરે પબ્લીક જગ્યાઓમાં દેહનો મેળાપ થાયજ છતાં વધી નહિ. વીલાયતી બ્રીસકીટ ખાવી. ઈડાંની સફેતીનો જેમાં ઉપયોગ થાય છે તે વીલાયતી પીપરમેન્ટ અથવા જેને સુલાખચકરી અથવા જેને ખટ મીડી કહે છે તે ખાવી, ત્રણે વખત અથવા એકવાર સંધ્યા ન કરવી.

જમવા અગાઉ પણ નહાવુંજ નોંધએ એવું ન માનવું. નવેણતો રીયાજ બંધ થવો. આવી આવી અનેક બાબતો તો રૂઢિમંથી વિરૂધ્ધ છતાં દરેક વ્યક્તિ છડે ચોક કરે છે. એટલે Silence is consent એ ન્યાયે “રૂઢિમં”ની દારમાં આવી ગઇ છે.

લાઇ, અત્યારે આપણી આ સ્થિતિ છે, ત્યારે તને નથી લાગતું કે આચાર વિચારના આગળના આપણી કોષના નિયમોના સમુજાનો નાશ થયો છે? તો પછી બીજી ચાત એ છે કે આ સૃષ્ટિમાં દરેક ચીજ અમુક નિયમને વશ પર્ને છે. જે જે ચીજ અગર વ્યક્તિ નિયમમાં ન રહે તેનો નાશ અવશ્ય થાય છે. જે આપણી કોષનું કોષ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખવું હોય તો (અને નવાઇ જેવું તો એ છે કે દરેકે દરેક વ્યક્તિ આ આગતમાં આગ્રહી છે) આપણે આવી સ્થિતિનો ઉપાય કરવો નોંધએ અને તે પણ જનહી.

મને સાદા નિયમો વ્યાજથી લાગ્યા છે તે હું નાંચે તારી જાણ અને પસંદગી માટે આપું છું.

૧ જે કોઇ વ્યક્તિ ચોરી, દારૂ કે બલિચાર અને જુગાર કરે એટલે કે કરે છે એવું સંપૂર્ણપણે માનીત થાય તો તે વ્યક્તિ નાતજદાર મુકાય અને સાસોકત પ્રાપ્તિત કરે તોજ નાતમાં લેવાય. પણ જે તેજ વ્યક્તિ ફરીવાર ઉપર લખેલ ચારમાંથી ગમે તેં મુતોદ કરે અને સાંજીત થાય તો, નાતજદાર થાય પણ પાછો નાતમાં નજ લઇ રાકાય.

૨, જાહજીના હાથનું રાંધેલું આય તેને વાંધો નહિ. પણ ત્યાર પછી સાદું પ્રાપ્તિત કરવું. અપવાસ કે એવું કાંઇ.

૩. જે ચીજ તાવકામાં તળાણી તેમાં પાણી નથી રહેતું એમ ગણી જાહજીની જનાવેલી હોય તોપણ ખાવામાં વાંધો ન. ગણવો નોંધએ; કારણ “તણ્યું તાવ્યું સ્વર્ગે જઇ આવ્યું”. એમ આ ચીજ તે “અગ્રહી” ન ગણવી નોંધએ.

૪. પરદેશ—પછી દુનીયામાં ગમે ત્યાં જાય તોપણ તે પ્રાપ્તિત કરીને નાતમાં આવી શકે છે. હિંદુસ્થાનની બહાર, પછી ગમે ત્યાં જાય, જર્મા, અફગાનીસ્થાન, યૂરોપ, અમેરીકા, ખુદ વીજાવત, કે

આક્રીકા નવ તોપણ જધાને પ્રાયશ્ચિત્ત મરખુંજ, કરાવવું. આ પ્રાય-
શ્ચિત્તમાં ખાસ ધ્યાન રાખવાનું કે ખર્ચ ઘણું ન થવું જોઈએ પણ
ધર્મક્રિયા બરાબર થવી જોઈએ.

ઉપર જણાવેલ ચાર નિયમો છે તે છુટછાટના નિયમો છે અને
નહિ કે "આમ કરવુંજ". મતલબ કે જો કાંઈએ અયોગ્ય આચ-
રણ કર્યું હોય તો તેને ફરી નાતમાં લઈ શકાય અને તે માણસ પણ
અછુટકે અયોગ્ય આચરણ કરતો હોય તો તેને હમેશને માટે નાત
બહાર ન રહેવું પડે.

અત્યારે જો આટલી છુટ અપાય તો મને લાગે છે કે અત્યારે
જે જે વ્યક્તિઓને અછુટકે અગર અનહદ લાલચને લઈને અયોગ્ય
આહાર વિહાર કરવા પડે છે અને તે વાત છુપી રાખવાની ટ્રાસીશ
કરવી પડે છે અને તેથીજ આત્માની જે અધોગતિ થાય છે, તે અટકશે.
કારણ કે ખર્ચ પુરો તો નાતની ફી વિરૂદ્ધ જો કાંઈ આચરણ થાય
તેમાં ઇશ્વરી ગુનોદ નથી પણ નાતનો ગુનોદ છે; પણ જો તે
આચરણ કર્યા પછી નાતની જીંદગી છુપું રાખવું પડે અગર છુપી રીતે
કરવું પડે તો તે ઇશ્વરી ગુનોદ થાય છે માટે જે કામ છોડ્યોક કર-
વામાં આવે છે, તેને માટે ઇશ્વર ગુનેગાર ગણતો નથી, શિવાય કે તે
આચરણ નીતિશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ હોય. અને છોડ્યોક કરે તો પછી
છુપું રાખવાની જરૂર ન હોવાથી આત્માની અધોગતિ થતી અટકે છે.

ઉપર જણાવેલી બાબત મારા મનમાં અનેક દિવસો થયાં
ધોળાયા કરતી હતી તેથી તને લખી છે. જો તને વ્યાજખી લાગે તો
અને જરૂર જણાય તો આ કાગળ "નાગરિક"માં છપાવીશ તો મને
વાંધો નથી.

આ કાગળ અંધ કરૂં તે પહેલાં હું ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું
કે આપણી જ્ઞાતિને ઇશ્વર સદ્ગુણિય આપે અને આ ગુણવાસલયાં
પણ મહત્વના સંવાદનો ફડચો ડહાપણથી આવે.

સ્નેહાધીન
'જયંતિલાલ.'

તરંગમાળા.

[અમને મળતા લેખો જે અમે અવકાશના અભાવે સમગ્ર નથી છાપી શકતા, તેમાંના ઉત્તમ વિચારોને અહિં સ્થાન આપવા ધાર્યું છે. અહિં પ્રદર્શિત થતા વિચારો સાથે અમે સંમતજ છીએ એમ માનવાની ખૂબ કોમ્પેક્ષ ન કરવી.—તંત્રી.]

આપણી નાગરની જ્ઞાતિ વિશે થોડા વિચાર.

વર્ણશ્રમ.

ગાંધીજીએ એક વખત કહેલું કે ‘આતુર્વણ્ય’ વ્યવસાય રીતે છે,” આ ઉપરથી ચાર વર્ણ બને છે એમ જે કલ્પન કરીએ તો તેજ નિયમના આધારે ચારથી વધારે વર્ણ થવા માટેના તત્ત્વને પોપણ મળે છે. મૂળ જ્યારે મમાજ અમુક સ્થિતિમાં હોય ત્યારે ચાર વર્ણ બસ હતા. પણ જેમ જેમ સમાજ વિકાસ પામતો ગયો તેમ તેમ વ્યવસાય પણ વધતો ગયો અને તેને અંગે વર્ણમાં વધારો થતો ગયો. કદાચ એમ કલ્પન કરી શકશું કે એ નિયમ જોડે અણુઘટતી દ્રવ્ય લેવાણી છે. દાખલા તરીકે નાગરોના છભાગ, બ્રાહ્મણોના ઘણા ભાગ, વાણીયાના પણ ઘણા ભાગ વગેરે. રચાવા ભાગો જે એકત્ર થાય

૧. Calling.

૨. આવા ભાગો વ્યવસાય કૃત્તાં આચાર વિચારનાં શુધ્ધા શુધ્ધપણાં ઉપર પડેલા છે અને તેટલા પુરતા સાચ નિંદ્રા નો નજ કહેવાય. શું યુરોપી જાતોમાં આવા ભાગ નથી? ફેર એટલેજ કે યુરોપમાં આચારમાં સુધારો થતાં, સરહદ વ્યક્તિ ઉચ્ચ કક્ષામાં આવી શકે છે. જ્યારે આપણાંમાં તેમ થઈ શકતું નથી. તેનાં અંધન સ્થિતિસ્થાપક છે—આપણાં કંજકડ છે—બરડ છે. પણ આપણો સનાતન ધર્મજ એવો છે. ખીજા ધર્મો વિધર્મીને પોતાના ધર્મની દીક્ષા દઈ શકે. આપણા ધર્મને એ મંભુર નથી. આ હાપણુભરેલું છે કે નહિ તે કાંઈ કહી શકાય નહિ: પણ પરિણામ તો આપણે જોઈએ છીએ સનાતન ધર્મીઓની ક્ષીણતા.

તો કાંઈ ખોટું નહિં. આના લાગે પાડતાં વ્યવસાયનું તત્ત્વ કોરે મૂકાઈ ગયું છે અને હકકનું તત્ત્વ આગળ તરી આવ્યું છે એમ કહીએ તો 'ખોટું' નહિં. જેમકે વડનગરી નાગરો કહેશે કે અમે તો વિસળનગરા નાગરો કરતાં 'હિંચા' છીએ. પણ આના ઉપરથી કાંઈ એમ સાબીત નથી થતું કે અત્યારે પણ આગળના ચારજ વર્ણુ પુરા થઈ રહેશે. તેમ કરતાં પણ આપણે સ્વીકારેલા નિયમની જોડે અભુગતી રીતે વર્તીએ છીએ અને પરંપરાને તોડીએ છીએ. સ્વીકારેલો નિયમ એવો છે કે જ્યારે સમાજ મર્યાદિત હતો ત્યારે પણ તે કામ આવ્યો અને જ્યારે સમાજ વિકાસ પામ્યો ત્યારે પણ તે કામ આવ્યો. 'વ્યવસાય નક્કી કરનાર તે વર્ણુ' એવો અર્થ વર્ણુનો લાભ એ તો જેમ જેમ વ્યવસાય વધતો જાય તેમ તેમ વર્ણુ પણ વધવા જોઈએ, અને તેથી ચાર વર્ણુ ખસ નથી. અને "આતુર્વણ્ય એજ વર્ણુ અને ખીજ નાતો અને પેટા નાતો" એવો અર્થ કરીએ તો પણ અમુક નાતો તો જરૂરનીજ જણાશે. પેટા નાતો કરી, તત્ત્વની સાથે અણુઘટતી છટ લીધી એ વાત વ્યાજગ્યી છે અને તેટલા માટે, તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો એ પ્રશસ્તનીય કહેવાય.

અસ્પૃશ્યતા.

ગાંધીજીએ, અસ્પૃશ્યતાને દેવદાસીઓ અને મુરલીઓની પ્રથા જોડે સરખાવી, જેમ પાછલી રીતો અયોગ્ય અને દૂર કરવા લાયક છે તેમ અસ્પૃશ્યતા પણ ત્યાજ્ય છે એમ કહ્યું હતું. પણ દેવદાસીઓની પ્રથા, શરૂઆતથીજ દ્વિધિત ઠરાવવામાં આવી છે. કોઈ દિવસ સમાજનાં આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં નથી આવી. જ્યારે અસ્પૃશ્યતા તો "વણે લાગે મુજ શુભ ધરાદાયો શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિ" હતી. "અને કાળે કરીને એક-હકથું નિર્ઘૃણુ પ્રથા ખની ગઈ." આના ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ પ્રથામાં સડો પાછળથી પેડેલો છે. એટલે મુળથી એ હિન્દુ ધર્મનો મેલ નહિ, મલિનતા તો પાછળથી લાગી. એટલે આપણે કાંઈ કરવા જેવું હોય તો તે મલિનતા દૂર કરવાનું છે. તેમ કરવા માટે અત્યંત તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિ ન રાખવી જોઈએ. વળી

હાલનો જમાનો જેતાં આપણે તેઓને અડતાં તો વાંધો નજ હોવો જોઈએ. એટલે નહિ કે સામા આઝીને અડવું, પણ સ્પર્શસ્પર્શનો બાધ કાઢી નાખવો જોઈએ. હોવટે જે અંત્યજ સાફસફ. હોય તેનો સ્પર્શ જ્યોક કરતાં તો નજ અચકાવું જોઈએ.

રોટીવ્યવહાર.

રોટીવ્યવહાર પ્રમાણમાં મહત્વનો સવાલ ગણાય. જેમ જે હિન્દુ ઉચ્ચતા કે નીચતાના ખ્યાલને કારણે બીજાનો જોડે જમવાના ના પાડે છે તે હિન્દુ ધર્મને ખોટા રૂપમાં રજુ કરે છે, તેમ જે હિન્દુ દક્ષત પોતે બીજાની હારે ખાય છે એવી કંદાસ મારવાના કારણે બીજાની જોડે જમવાની ના પાડે છે તે પણ હિન્દુ ધર્મને ખોટાં રૂપમાં રજુ કરે છે. કાંઈકને વિચાર કરો, પણ તપાસ કરશે તો આવા એ ઘણા નીકળશે. આપણે કાંઈ અન્ય વર્ણના સંબંધીને ત્યાં એકા લખએ. પાસે નાગરનું ઘર છે. પાણી પીવાની ઇચ્છા થઈ. તે વખતે નાગરને ઘેરથી પાણી મગાવવા આપણો મિત્ર ઉડે જતાં આપણે એમ કહીએ કે “મારે કાંઈ પણ જાતનો વાંધો નથી તમારે ત્યાંનું પાણી ઘણી ખુશીથી ચાલશે”, એ કેટલું ગળુજીવું? આનું પરિણામ એ આવું છે કે જ્યાં ત્યાં, “કુલાણો તો અમારું ખાય છે અને તમે નહિ?” આવા દાખલા રૂપે આપણે જનીએ છીએ. અને જો આપણે પણ તેનું ખાધું તો તરત તેના દાખલાઓની ટીપમાં આપણું નામ પણ સામેલ થઈ જાય છે. જમાનો એવો આવી ગયો છે કે સર્વ વસ્તુ સંભાળથી અને વિચારથી કરવી જોઈએ. અત્યારે એકલા આગળનાજ વિચારોને માન આપી ઊભા રહીએ તો ચાલે તેમ નથી. પક્ષટાએલા દેશકાળ પરત્વે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. તેથી એટલી છૂટ લખએ તો વાંધો ન કહેવાય કે બીજા કાંઈ પણ ઉપાય પાસે ન હોય તો બીજાનું ખાવામાં વાંધો ન ગણાવો જોઈએ. કામલા તરીકે, કાંઈ એવા સ્થળમાં જઈ ચડ્યા કે જ્યાં નાગરની વસ્તી નથી તો ત્યાં જેની સાથે આપણે સંબંધ હોય તેને ત્યાં કાંઈ વાંધો ન લાગે તો અને મનરાજીખુશીથી માનવું હોય તો જમવામાં કાંઈ પણ જાતનો અંતરાય ને રાખવો જોઈએ.

પરદેશગમન.

ઉપલા સવાલોના જવાબમાંજ પરદેશગમનનો જવાબ ગર્ભિત રીતે સમાવેલો છેજ. જે સ્પર્શસ્પર્શ અને લક્ષ્યાલક્ષ્ય દુર થાય તો પછી, પરદેશાટનની તો સહજ છુટ મળી જાય, કારણ ખહાર જવામાં એ જેજ અડચણ રૂપ થઇ પડે છે. અને તેને લઇ નાતખહાર થવું પડે છે. ખીજી રીતે અત્યારે કેળવણી વિજ્ઞાન વગેરેનો અત્યંત પ્રચાર થવાથી, પશ્ચિમના દેશો ખૂબ આગળ વધી ગયા છે. એટલે ત્યાંની વિદ્યા સંપાદન કરવા આપણે ત્યાં જવાની જરૂર રહે છે. પણ આપણે ફક્ત યુરોપ જનારાનેજ નાતખહાર મુકીએ છીએ અને નહિં કે આફ્રિકા, જાપાન વગેરે દેશોમાં જનારને. આ કેવું પોક્ષણ અને હાસ્યાસ્પદ લાસે છે! કાંઇ ચોરી છુપાથી જાય તેનું કાંઇ નહિં! ખરેખર ધર્મને નામે આપણે આપણા ઉપરજ ધાડ પાડતા નથી તો ખીજું શું છે?

હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ.

(૨)

માનવતાનો વિકાસ અને આજની કેળવણી.

માનવતાના વિકાસનું વિશ્લેષણ-analysis-કરિયે તો આમ થાય.

૧ મારીરિક વિકાસ: જે વગર,

(અ) જગતનું સુખ લુંટાવું નથી, (આ) જળવાન અને નિરોગી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી, (ઇ) આત્મરક્ષણ થઇ શકતું નથી, અને હુંકામાં જેના વગર માનવજીવન નકાસું છે.

૨ હૃદયના વિકાસ: જે વગર,

(અ) ઇર્ષ્યા, લોભ, મોહ વગેરેનો વિનાશ થઇ શકેનો નથી (આ) પ્રેમ, દામ્પત્ય, વાત્સલ્ય, કૌટુંબીક, દેશ, માનવમમાજ, વિશ્વ-પ્રહ્લાંડ, આનંદ વગેરેના ભાવો મળતા નથી,

૩ મનનો વિકાસ: જે વગર,

(અ) ખોટા સંકલ્પ વિકલ્પો દાખી શકેના નથી, (આ) ઇન્દ્રિય પર નિગ્રહ થતો નથી.

૪ બુદ્ધિનો વિકાશ-જેના લોહાની પેઠે ત્રણ વિભાગ પડે છે.

(અ) ભણતર-જેના વગર માણસોને, પાંડિતો મુર્ખ કહે છે.
(આ) ગણતર-જેના વગર માણસોને, દુનિયા મુર્ખ કહે છે. (ઇ) વિવે-
કંબુદ્ધિ-જે સારાસાર, સત્યાસત્ય જાણી શકે છે.

૫ અંતઃકરણનો વિકાશ- જે વગર,

દુષ્ટમાં દુષ્ટ કાર્ય થાય છે.

૬ આત્માનો વિકાશ- જે વગર,

(અ) મનુષ્ય સાધારણ રિયતિમાં પડ્યો રહે છે, (આ) આન્ત-
ર્જન કે આલ્લુવન નિયમિત નથી રહેતાં, (ઇ) પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત
થતું નથી.

આ બધામાં આપણી આગની કેળવણી, માત્ર બુદ્ધિના વિકા-
સનો, ભણતર નામે અંશ આપે છે. આપણે શું જ્ઞાન, જ્ઞાનની ખાતર
મેળવીએ છીએ? કદી નહિં. જ્યારે આપણને માટે જ્ઞાનના ઉદ્દેશથી
કેળવણીની મંરથાએ ચાલતી નથી, ત્યારે આપણે જ્ઞાનને જ્ઞાનનું નામ
આપવું ખોટું છે. અત્યારે આપણે ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ગોખવા
અને ભૂલી ગયા માટે ભણીએ છીએ. જીવનમાં રસ, આનંદ વધારવા
માટે નહિં, પણ ખેડ નાખવા માટેજ કેમ જાણે આપણને પાઠશા-
ળામાં મોકલવામાં ન આવતા હોય! એમાંથી આનંદ લેવાનો છે એ
તો આપણે જ્યારે ભણીને ભૂલી ગયા હોઈએ ત્યારેજ સમજાય છે.

એક વિદ્યાર્થી.

આ મંસ્થાની તા. ૩૧-૩-૨૫ આખર મુડી રૂ. ૮૪૮૧૪-૦-૬ હતી, અને તે સરકારી જમીનગીરી વાળા સીકધુરીડીમાં, ચાર દ્રસ્ટીઓને નામે રોકવામાં આવેલ છે.

આ સંસ્થાનો રહીવટ કરવા માટે, પ્રેસીડન્ટ વાઇસ પ્રેસીડન્ટ, ચાર દ્રસ્ટીઓ, બે સેક્રેટરીઓ પેટ્રોનો. અને સલાના મેમ્બરોએ ચુંટી કાઢેલા આફ મેમ્બરોની, એક મેનેજિંગ કમિટી દર વર્ષે વર્ષે, ચુંટણી થી, નીમવામાં આવે છે. દ્રસ્ટીઓ અને પેટ્રોનો. લાઇફ મેમ્બર હોવાથી અને પ્રેસીડન્ટ શ્રી. રા. રા. પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલા, લાઇફ પ્રેસીડન્ટ હોવાથી તેમની ચુંટણી થતી નથી.

આપણી સહાય અને પરિણામ.

ફંડની સ્થાપનાની સરકારથી તા. ૩૧-૩-૨૫ સુધીમાં, ૩૫ નિરાશ્રિત કુટુંબોને મદદ કરવામાં આવી હતી. તેમાં મંત્રિ વગરની ૬ વિધવા સ્ત્રી, સંતતિવાળી ૨૬ વિધવા સ્ત્રી, સંતતિ વિનાના ૮ પુરુષો, અને મામાપ વિનાનાં સગીર છોકરા છોકરીનાં ૫ કુટુંબોનો સમાવેશ થાય છે.

નિરાશ્રિતની વ્યાખ્યામાં ન આવી શકે તેવા વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાનું ધોરણ અખત્યાર કરવામાં આવતાં, તેથી મદદ મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૭ વિદ્યાર્થી બેન્ડુએટ થઇ ગયેલા છે. ~~નિરાશ્રિતની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરેલા છે.~~
અંડરમેન્ડુએટ

ફંડની સ્થાપના, આમ જો કે સં. ૧૯૫૪માં થઇ, તોપણ જાતિબંધુઓને યથાશક્તિ સહાયભૂત થવું એ સ્વર્ગ છે, અને તેને માટે સામાજિક સંસ્થા ઉભી કરવી એજ આપણો પુરુષાર્થ છે એવી ભાવનાનાં ખીજાંકુરો તો, તે પહેલાં લગભગ ત્રીશ વર્ષ ઉપર જાતિના એ યુગના મહાશયોનાં મનમાં સ્પુરી રહેલાં હતાં; અને તે હપ્તિયત કરવા સં. ૧૯૨૭માં લેખીત ઠરાવ વડીક થયા હતા. એ વખતે જો કે વિશેષ પ્રવૃત્તિ થઇ નહોતી, તોપણ જે વિચારો સ્ફુરણમાન થયા, તેને પરિણામે સં. ૧૯૪૧ની શરૂઆતની મકરસંક્રાન્તિના પુણ્યદિવસે અત્યા-

બીજાં ચાર કુંડ.

નામરનીરાશ્રીતકુંડ સાથે, બીજાં ચાર કુંડનો વહીવટ, અને વ્યવસ્થા, કાર્યવાહકકમિટિદ્વારે કરવામાં આવે છે:

૧. રા. રા. હોટાલાલ પ્રીતમલાલ વસાવડા કેળવણીટ્રસ્ટકુંડ.

૨. રા. રા. ગોવિંદરાય રૂપશંકર કીકાણી, હસ્તે રા. રા. પ્રભુ દાસ ગોવિંદરાય ટ્રસ્ટકુંડ.

૩. પ્રસંગેચિત આશ્રયકુંડ.

૪. સ્વામપ્રસાદ અને જ્યાતકદમી ઝંલા કેળવણીકુંડ.

[આવી આપણી સંસ્થાઓના ઇતિહાસ અને કાર્યપ્રદેશથી જાણીતા યવમાં રહેલા કાયદા ગણાવવા પડે તેમ નથી. જે સહેર કે ગામમાં આપણી આવી સંસ્થાઓ હોય તેના ચાલકો જે અમને ખા રીતે, તે તે સંસ્થાની હકીકત લખી મોકલશે તો અમારું કાર્ય જરૂર સરળ થશે અને તેને સરળ કરવામાં હકીકત મોકલનાર જરૂર યશોભાગી બનશે — સંત્રી.]

શુભાખરાય ગોવિંદરામ દેશાઈ.

“નાગરોની પ્રાચીન

અને

આધુનિક પરિસ્થિતિ”

૧. આપણા પૂર્વજો વડનગરમાં રહેતા હતા તે વખતે અમુક કાળપર્યંત શુદ્ધ બ્રાહ્મણજીવન ગાળીને રહેતા હતા એટલે કે તપસ્વી અને ત્યાગાત્મક જીવન ગાળતા હતા ઉપરાંત ઇતર બ્રાહ્મણોની સાથે ભોજન વ્યવહારજ નહીં પરંતુ કન્યા લેવા દેવાનો વ્યવહાર પણ રાખતા હતા એ મતલબની શાદહત આપણે પ્રાચીન પ્રતિદાસ આપે છે. ત્યારબાદ સંયોગોમાં ફેરફાર થતાં, ભર્તૃહરીએ આપણા વ્યવહાર અને આચારનું નીચમન કરતાં માટે અમુક પ્રગંધ રચ્યો તે વખતથી બ્રાહ્મણોની સાથે કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર મોકુફ થયો પરંતુ ભોજનવ્યવહાર મોકુફ કરવાનો એ પ્રગંધનો પણ આશય હોય એમ જણાતું નથી. આપણે જ્યારે દાન લેવાની અને યજ્ઞ કરવાની વૃત્તિ છોડી દીધી ત્યારે આપણે અયોગિક જન્યા અને તેમ હોધ આપણી આજીવિકા આપણે ક્ષાત્રવૃત્તિથી, ઉત્કૃષ્ટ સેવાવૃત્તિથી અગદ વૈશ્યવૃત્તિથી પણ સંપાદન કરવાની પ્રથા શરૂ કરી. અત્યાર સુધી અધ્યયકૃતવને આપણે નાગરો તરીકે આપણું મુખ્ય અને આવશ્યક લક્ષણ ગણ્યું છે. સમગ્ર એ જાળવી રાખવું એ આપણો ખાસ ધર્મ છે.

૨. ઉરોપકત અયાયકૃતવને આબાદ દુકાની રાખવા માટે આપણે જમતાની સાથે ચાલી, ઉત્તમ કેળવણી સંપાદન કરી આપણી આર્થિક સ્થિતિ સુરક્ષીત રાખવી એ પણ આપણી ખાસ ફરજ ગણાય. આપણા પુર્વજોએ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં વિદ્યા સંપાદન કરી, બાહોશ

અને કાર્યદક્ષ મુત્સદી તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એટલુંજ નહીં પરંતુ જે વખતે લશ્કરી બળને પૈસાની દેશને જરૂર હતી તે વખતે ક્ષાત્રકળામાં પણ એમણે નિપુણતા સંપાદન કરી અક્ષય કીર્તિ મેળવી હતી; અને સાથોસાથ સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનું પણ આપણા પૂર્વજોએ ધણું સંગીન જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમજ એ ક્ષેત્રમાં પણ તેઓએ વિદ્વતા ભરેલાં પુસ્તકો લખી નામના મેળવી હતી. મતલબ નાગર એટલે અધ્યાત્મિક, નિપુણ મુત્સદી અને ધીરવીર લડવૈયો એવી જાપ આપણે મેળવી હતી અને અર્વાચીન સમયમાં પણ આપણા પૂર્વજો નરકથી વારસામાં ઉતરી આવેલ મુત્સદોગીરીની જાપ તો આપણે છેક હમેણાં સુધી જાગી રાખી હતી. અને હજી પણ એ તદ્દન ભુંસી નાખી નથી પણ હવે એ છેક ઝાંખી થતી વ્થ છે એ ચોક્કસ છે.

૩ રાજ્યોની સાથે આપણા સંબંધ નષ્ટપ્રાયઃ ધધ ગયો છે એટલે રાજ્યસંસ્થાનામાં આપણું પ્રાચીન સ્થાન મેળવવાની મુશ્કેલીઓ ઝાડુ વધી પડી છે. પરંતુ જો આપણે આપણું અધ્યાત્મિક તત્ત્વ અમાધારણુ લક્ષણ જાગવી રાખવું હોય તો આપણે પહેલાં જેમ રાજ્યના અધિકારી સેવક બનતા હતા તમ દવે આપણે બુદ્ધિનું બેગ બરાબર જમાવી પ્રજાના સ્વયંસેવક બનવાનું પણ શીખવું જોઈએ. આપણામાં, રાજ્ય જમીનારામ બહાદુર અને એમના કુટુંબીઓ તથા ત્યાર પછીના વખતમાં પણ અમુક જીવાત્માઓ એવા ધધ ગયા છે કે જેઓએ રાજ્યના નોકર છતાં રાજ્યના તરફથી જ્યાં પ્રજાના ઉપર જેર ઇન્સાફનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હતો ત્યાં પ્રજાનું હિત સાધવામાં પણ એટલી તત્પરતા બતાવી નહોતી. જજીયા વેરો માફ કરાવવામાં મુગલ બાદશાહો ઉપર પોતાનો કાણુ ચલાવી અધાગ પ્રયાસ કરી રાજ્ય જમીનારામ બહાદુર જે ક્ષેત્ર મેળવી છે એ બાબત ઇતિહાસ શાહ-દત્ત આપે છે, અને એ સિવાય બીજા દાખલાઓ પણ છે. છતાં વિસ્તારભયથી અહીં તે ટંકી બતાવવાનું ઉચિત નહિ ગણાય. અત્ર-જગત એટલી વાત ખરી કે નાગર રહીને નાગરિક તરીકેનું કર્તવ્ય અત્યારના જમાનામાં બજાવવામાં આપણને આપણી પ્રચલિત રૂઢ,

અંગો એટલે કે પવિત્ર જીવન, નીતિમય જીવન અને ઇષ્ટોપાસના એ અંગોને બાધ ન આવવા દેતાં આપણે અત્યારે પણ પ્રગટીય જીવન માળી શકીએ અને પ્રભુના સેવકો સેવા શબ્દના ઉચ્ચ અર્થમાં બની શકીએ. બનવું જોઈએ એમ આ સેવકનો નમ્ર પણ દ્રઢ મત છે.

૪. આપણા દેશને હવે સ્વરક્ષણને માટે લશ્કરી તાલીમ પણ દરેક કોમના યુવકોને આપી જોએ ખાસ અધિકારી માલૂમ પડશે તેમને લશ્કરના મોટા મોટા હોદ્દાઓ માટે પણ તૈયાર કરવા પડશે. હાલમાં સ્કીન કમીટી બેઠી છે એની તપાસને પરિણામે આપણાજ દેશમાં લશ્કરી તાલીમ આપવા માટે એક નમુનાદાર કોલેજ કહાડવાનો પ્રયત્ન કદાચ રચાશે તો તેમાં હાખલ થવા માટે આપણા યુવકોએ અત્યારથીજ શરીરને વ્યાયામ આપી, બહુથર્મ પાળી, વીર્યસંચય કરી, યોગ્ય બની, અવકાશ મેળવવો જોઈએ. આપણા યુવકોએ, એ ક્ષેત્રમાં આપણા પૂર્વજોએ જેવી નામના મેળવી હતી, તેવી મેળવવા માટે ઈતેન્નર રહેવું જોઈશે અને તેમ થાય તોજ નાગરત્વની વિશિષ્ટતા જાળવી શકાય. નાગરમાં દિગ્મત, ધીરજ, સહિષ્ણુતા, સ્વર્પણ કરવાની શક્તિ વગેરે ગુણો હોવાજ જોઈએ: છતાં આપણામાં એ ગુણો જે સ્વરૂપમાં અને પ્રમાણમાં વિકસિત થવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વિકસિત થતા જોવામાં આવતા નથી. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ અને આપણા પૂર્વજોનાં જીવનચરિત્રો આપણા યુવકોને જરૂર વાંચવાં જોઈએ. આપણી જાહેરોને પણ એવાં પુસ્તકો વંચાવી પોતાના બાળકોમાં હિતમ સંસ્કારો એઓ સમર્પતાં થાય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ.

૫. અત્યારે આપણે કેળવણીથી તદ્દન વંચિત નથી રહેતા એ વાત ખરી છે; પરંતુ આપણે બીજી કોમોની સાથે જાહેરની શરતમાં સમાન કક્ષામાં રહી શકીએ એવો યોગ પણ બનવો દુર્ઘટ થતો જાય છે. તો પછી આગળ જેમ આપણે એ શરતમાં સૌથી આગળ નીકળી જતા હતા તેમ બનવાની તો ઉમેદજ શીરોતે રાખવી? આપણામાં ઉત્તમોત્તમ વૈજ્ઞાનિકો, અર્થશાસ્ત્રીઓ, રાજ્યનૈતિક પુરૂષો વર્તમાન

કારો સારો સંજ્યામાં શામાટે તૈયાર ન થાય ? જરૂર થાય : પરંતુ સંધ્યાના જમાવી એ દિશા સ્પષ્ટ કરવા તરફ આપણું યાત્રિ તરીકે લક્ષ્ય જોડું જોઈએ તેવું નથી. આપણામાં હજી યાત્રીય ભાવના જેવી જોઈએ તેવી શુદ્ધ અને સચોટ તેમજ વિપુળ જોવામાં આવતી નથી. એને લઈનેજ આપણે આ જમાનામાં “ સંહિતિઃ કાર્યસાધિકા ” એ સૂત્રનો અમલ કરી આપણા યુવકોનાં જીવન આદર્શ અને ઉત્તમ બનાવવામાં સફળ થતા નથી. પરિપક્વ ભરવાથી બીજું કંઈ નહીં પણ આપણી ભાવના ઉપરોક્ત મીસાલની જમાવવામાં આપણે પ્રયત્નશીલ થઈએ તો પણ આપણે પ્રથમ પગથીજા તરીકે યોગ્ય સફળતા મેળવી ગણાય.

૬. આપણી બહેનો આપણા સ્થાનિક વિભાગોમાં તેમજ કરાંચી, મુંબઈ, રંગુન જેવા સ્થળો જ્યાં આપણી નવી વસાહત હોઈને તે સ્થળો આપણી નવી વિસ્તારત જેવાં છે ત્યાં ત્યાં સમુદાયિક જીવન ગાળી આપણા ધર્મના વિચાર અને શરીરને બને એટલાં સુરક્ષિત રાખવાનો પ્રયાસ કરે તો આપણને બહુ લાલ થાય. પણ એવે સ્થળે વસતી આપણી બહેનોને નવરાસના વખતમાં પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે જે જાતનાં શિક્ષણની જરૂર છે તે આપવા તરફ આપણું લક્ષ્ય જડું નથી. તેથી એઓ આપણા સંસારને સ્વર્ગીય બનાવવા માટે પોતાની નૈસર્ગિક, પરંપરાગ્રાસે સંસ્કારિતા સિવાય વિશેષ સંસ્કારિતા અને પ્રાચીન જીવનના ઝગજગને વધારે શુદ્ધ અને સરળ રીતે વહેતાં રાગોઃ અને છતાં નવજીવનનાં ઝરણાના અમૃતનું પણ યોગ્ય રીતે પાન કરતાં રહે અને એ બંને ઝરણાઓના પ્રવાહોનું મિશ્રણ કરી એ મિશ્રિત જલ આપણા ઉછરતા જાણકોને પામ એની વૃત્તિને પોષે તો આપણું બિવિધ ધણું ઉત્તરવળ યશસ્વી તેમજ પ્રાચીન કાળના ગૌરવને જાળવી રાખે એવી રીતે નવા જમાનાના રંગોથી રંગી શકાય તેવું થાય. આપણા ઉછરતા કુમારોને જે આપણી સ્ત્રીઓ મુશિક્ષિત હોય તો ભાવિ સંસ્કૃતિ તેમજ અન્ય પરિસ્થિતિને ઝરાબર પહોંચી વળી એમનું જીવન

૭. આપણા યુવકોને સંગીત કેળવણી આપી વિદ્યાના અનેક ક્ષેત્રોમાં એઓ વિચરતા થાય એ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આપણા તમામ વિભાગના નાગરોમાં નાગરત્વની ખરી ભાવના પ્રકટ થવી જોઈએ. અને એમ થાય ત્યારેજ સૌ મળીને આપણી જ્ઞાતિની ભાવિ ઉન્નતિના ઉત્તમક થતી રહે. અત્યારે આપણામાં એવી ધ્રુવશ યલુજ ઓછી જોવામાં આવેછે એટલુંજ નહીં પરંતુ એકત્ર થઈ જ્ઞાતિની ઉન્નતિ સાધવા માટે પ્રયાસ કરવામાં પણ અનેક જાતના અમવિશ્રમે આપણને એ માર્ગે ગતિ કરતાં અટકાવી નાખે છે, અને તેથી આપણે કરવા ધારેલ કાર્ય, હિંમતથી આગળ વધારવાની હોંશ અને દિસાહ અમુક વ્યક્તિઓને હોય છતાં એઓને બીજાઓને નિરાશાવાદ પાછા પાડી દે છે. એકલા થવામાજ પાપ અથવા અતિષ્ટ પરિણામ શા માટે કલ્પવામાં આવેછે એ સમજતું નથી. પરમાત્મા સૌમાંથી હૃદયનું દોર્ગલ્ય દૂર કરે, સૌને પ્રયત્નશીલ થવા માટે પ્રોત્સાહન આપે એમ આ ક્ષેત્રક અંતઃકરણ પૂર્વક યાચેછે.

૮. એક કાળ એવો હતો કે પૂર્વજોને રાજ્યપ્રીય ક્ષેત્રોમાં તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રોમાં જનરદસ્ત પ્રતિસ્પર્ધીઓ સાથે ઝુઝવાના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા; છતાં તેઓ દીક્ષા પડી જતા નહોતા પરંતુ મુશ્કેલીઓની સાથે કાર્યદક્ષતાથી ટકકર ઝીંલતા હતા અને અંતે ફતેહ મેળવતા હતા. જ્યારે અત્યારે મુશ્કેલીઓ ન હોય છતાં એના ભૂતથી આપણે ભડકીએ છીએ. એનું મુખ્ય કારણ આ ક્ષેત્રકને આપણામાં ઇષ્ટોપાસનની શક્તિ અને વૃત્તિ વણી શિયિલ થઈ ગઈ છે એજ જણાય છે. મનુષ્ય યતન કરે અને ઇશ્વરની પણ કૃપા મેળવતો રહે મતલબ એની કૃપા સદોદિત જામી રહે એવું ચારિત્ર્ય અમે એવી ભાવના રાખે તેમજ એની સેવા અનન્ય ભાવથી કરે તો પ્રયત્નને સફળ કરવામાં એ કૃપા અવશ્ય સહાયક બને પણ અત્યારે તો ઇષ્ટ દેવને આપણે ખરી રીતે કહીએ તો વિસારીજ દીધો છે બલકે ઉપર ઉપરથીજ એનું સ્મરણ કરીએ છીએ. એટલે આપણા પૂર્વજોને જે કમાણી અણીને વંખતે અલુભાક્ષી થઈ પડતી હતી તે કમાણી આપણને વારસામાં મળી હતી છતાં ગુમાવી દીધી છે અને નવી મુડી મેળવવાની તો વાતજ ક્યાં છે ?

૬. બાલ્ય તેમજ અંતઃસૌચથી જીવનની પવિત્રતા, કેળવણી, શરીરને ધર્મનું સાધન સમજી સુરક્ષિત સુધક અને સુદૃઢ બનાવવું, બુદ્ધિનો વિકાસ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિચરવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે કરવો, આપણી હાજતો ઓછી કરીને સાદું જીવન ગાળીને પણ સમગ્રની ઉન્નતિ માટે દ્રવ્યનો સંચય કરી યોજનાઓ ધડવી, લાયક યુવક અને યુવતીઓને ઉત્તમોત્તમ અને આદર્શ જીવાત્માઓ બનાવવા દરેકને અંશુક જાતની કેળવણી નો આપવીજ અને સંઘગળ જમાવી નાગર તરીકેનું વિશિષ્ટ જીવન ગાળતાં છતાં નાગરિક તરીકે પણ વધવું એ બધી કુંચીઓ જ્યાં સુધી આપણે ઉપયોગમાં લાગશું નહીં ત્યાં સુધી આપણી અવનતિ રૂપાં તિબેરીનાં તાળાં ખુલશે નહીં અને આપણું અધઃગતન અટકશે નહીં. આપણામાં અત્યારે પણ દરેક ક્ષેત્રમાં થોડી થોડી વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેને માટે આપણે ગર્વ ધરાવી શકીએ પણ સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એ સંખ્યા ઘણી ઓછી છે અને આપણા ભૂતકાળના ગૌરવ અને એશ્વર્યની દ્રષ્ટિએ તેતાં તથા એ કસોટીએ કસતાં બહુજ જુજ છે એમ વગર સંકોચે કહી શકાય ત્રીદાટકેશ આપણને મુખ્ય આપે અને કુંભકર્ણની નિદ્રામાંથી જગાડી પાછા જીવનના સંગ્રામમાં આગળ ધસતા કરે. અસ્તુ.

જયાશંકર પ્રાણશંકર ઢેબર.

ભર્તૃયજ્ઞની શોધ.

કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની આપણી વડનગરાનાગરજ્ઞાતિનો એક ચોક્કસ ભાગ, હાલમાં તન, મન અને ધનથી નાગરપરિષદ ભરવા માટે, પ્રયત્ન કરે છે, અને પરિષદ્દ્વારા પોતાનું જ્ઞાતિગૌરવ, કહેા કે ખરું નાગરત્વ, જલવાઈ રહે તેવું યોગ્ય બંધારણ બાંધવા ચાહે છે. આ મતોરચથી ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર સત્વર પાર પાડે એમ દરેક નાગર જરૂર ઇચ્છશે; કારણુ સ્થિતિસ્થાનેગોની ઘટના એવી તો શુંચવાડા ભરેલી થતી જાય છે કે “ નહિં રહે નાગર નામ ” ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાનો સમય દ્રષ્ટિમર્યાદામાં ધુરધી રહ્યો જણાય છે. “ આપણી માંત્રિત વિચારણીય સ્થિતિ ” નામના વિષય ઉપર શ્રીયુત અંબાલાલ જ્ઞનીએ, થોડા મહિના પહેલાં, મુંબઈ વડનગરાનાગરમંડળના વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે આપેલાં ભાષણમાં ધણી વિચારવાનું હકીકત આપી છે. તે પ્રમાણે પ્રાચીનકાળનું આપણું મુનિજીવન બદલાઈ, હાલ વૃષભજીવન થઈ પડ્યું છે. શ્રીયુત જ્ઞનીએ સૂચ્યું છે કે ઇ. સ. ૩૪૭-૪૯ ના અરસામાં માલવરાજની સહાયતાથી, વડનગર ફરીથી હંસ્તગત કરી, પ્રભાવદત્ત વા ભર્તૃયજ્ઞે આપણી જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવાને યોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેમજ વિવેકમર્યાદાઓ બાંધી હતી. તે હકીકત નાગરમંડળ અધ્યાય ૧૯૮ થી ૨૦૧ માં મળી આવે છે. હાલનો મંકાન્તિકાલ પણ એવોજ છે. તેથી જો આપણી જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા અને ઉજ્જવળ ગૌરવ જાળવવાની અપેક્ષા હોય તો તેવા રમૂતિકાર મહાન ભર્તૃયજ્ઞ જેવી કામ વિભૂતિરૂપ ગુરૂચકિત કે વ્યક્તિઓ આપણે શોધી કાઢી તે દ્વારા

દેશ, કાલ, અને પાત્રને ઉચિત ધર્મ, વિચાર, વ્યવહાર અને સામા-
જિક નીતિરીતિના પ્રજંઘો બાંધવા નોંધએ. આવી ભર્તૃયત્વના
અવતાર રૂપી વ્યક્તિઓનું સ્થાન લેવા માટે શ્રીયુત જનની આપણા
જ્ઞાતિ સંભાવિત મહાજનોને આજ્ઞાહન કરે છે. પરંતુ આપણાં
દુર્ભાગ્યે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આ સમયમાં કોઈ
પણ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓને ભર્તૃયત્વનું સ્થાન અને અધિકાર આપવાને
સામાન્ય રીતે આપણે એકમત થઈ શકશું નહિં. “હું કોણુ અને તું
કોણુ”નું ઝેરી વાતાવરણ આપણી ચોમેર ફરી વળેલું છે. આપણે
અનુભવીએ છીએ કે જે પૂજ્ય ભુદ્ધિ અને સંભાવના આપણા વડી-
લોને માટે-ગુરૂવર્ગને માટે-હતી અને જે સ્થાનમહાત્મ્યની પુજા
આપણે અનન્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી કરતા હતા તે સર્વ નષ્ટ ભ્રષ્ટ
થઈ ગયું છે. હવે તો “તર્મદાના જેટલા કંકર તેટલા શંકર” એ
કહેણી પ્રમાણે આપણે જણે જણુ પોતે પોતાના ભર્તૃયત્વ છીએ આવી
પરિસ્થિતિમાં આપણે કસાયેલા હોઈ, આપણી જ્ઞાતિ માટે, આપણે
કોઈ પણ પ્રજંઘ, ભર્તૃયત્વની પેઠે, ચોકકસ પણે બાંધી શકશું નહિં;
કારણ કે જ્ઞાતિસમૂહ તરીકે સંઘબળ નષ્ટ થયું છે. એટલે તે હેતુથી
પરિષદ ભરવાનું કામ, મારા અદના મત પ્રમાણે, એક વ્યર્થ સાહસ
જણાય છે. અને તેવાં કામ માટે, ભર્તૃયત્વની શોધ કરવી તે મૂળજનની
શોધ કરવા જેવો ફાકટ પ્રયાસ લાગે છે.

પરંતુ જ્ઞાતિજનોની પરિવદનું સાર્થક બીજી દિશામાં કરી
શકાય તેમ છે. જીવનકલહનાં યુદ્ધમાં, આપણી જ્ઞાતિવ્યક્તિઓને
કેવા અને કેટલી સહાય આપણે જ્ઞાતિસમૂહ પહોંચાડી શકે તે વિચારી
યોગ્ય યોજનાઓ કરવા માટે, જે પરિષદ બોલાવવામાં આવે તો
જ્ઞાતિશ્રેયનું ધાર્પ થઈ શકશે. માનસિક અને શારીરિક કેળવણી ઉત્તમ
પ્રકારની આપણા જ્ઞાતિજનોને મળી શકે તેમની આરોગ્યતાનું સંરક્ષણ
થાય, પરિણામે શરીર સંપૂર્ણ સાથે નીતિબળ સંવૃદ્ધિ પામે, અને
આપણી ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા ઉમદા નાગરિકજન તરીકે ચોક્કસ
ફેલાય, તેમ કરવા માટે આપણે પ્રયત્નશીલ થવું નોંધએ આપણે
મહામંત્ર, મુદ્રલેખ,

સંધ્યા તે તો સાંતીડું, કોદાળી ખટ કર્મ,
કડ ખાંધીને કામ કરો તો રહેશે ઘરનો ધર્મ.

અર્થ શાસ્ત્રનો નિયમ— Demand and Supply આપણે
દરેક કાર્યમાં વાસરી જવો ન જોઈએ. અને સમયાનુસાર જે કરવું
ચોગ્ય હોય તે કરવાને પુરતા પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

નાગરત્વધાતકે ખરું વિષ તો, આપણું હાલનું વાતાવરણ છે
તે વિકારો નાબુદ કરવા માટે રામળાણુ ઔષધ શોધી કાઢવું જોઈએ.
અમરનામ તુલસીદાસના માર્મિક વચનોનું સ્મરણ અને મનન જરૂર
કરતા રહેવું જોઈએ.

કરત કુસંગ ચહત કુશલ કટો કટાંકી રીત.

સમકાલીન સાહિત્યમાં આપણે.

સી કેળવણી.

૧.

ગંગાપ્રવાહ અથવા રવ. સૌ. કુસુમમંજરીનો લેખસંગ્રહ: લેખક, રવ. સૌ. કુસુમમંજરી. પ્રકાશકો, સૌ. અવન્તિકા તથા સૌ. વસન્તિકા, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા પૂ. પરનરપપ.

દરેક જ્ઞાતની પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં થયેલા પ્રયત્ન પાછળથી બાળજેલ જેવા ઘણી વાર લાગે છે, પણ તે પ્રયત્નરૂપી પાયા ઉપર આખી પ્રવૃત્તિ ચણાયેલી હોય છે તે વાત ઘણીવાર ભૂલી જવાય છે. સી કેળવણીનો પ્રશ્ન વિદ્યે છે અને સામાજિક સંકટો ન્યારે મુદ્દારકાને નડે ત્યારે જે થોડું કામ થાય તેની પણ અસર થાય છે. વેગવંત જમાનામાં, તેજહીયુ પ્રયત્નોની દરકાર કાંઈ નકરે એ મત્ય પણુ જે જમાનામાં વેગજ નહોય, યડેલ ઘરેડમાંજ જે જમાનો ચાલ્યો જતો હોય, તે જમાનામાં સીક્ષાથી બીજો માર્ગ અદ્ય કુવાના ઉપદેશ માટે ગમે તેવો નિર્ગળ પ્રયત્ન થાય તોપણ તેની અસર જરૂર થાય.

રવ. સૌ. કુસુમમંજરીએ કરેલું કાર્ય કંઈક ઉપલી દક્ષામાં આવે. તેમના લેખસંગ્રહમાં વિદ્યુષ્મોગ્ય કાંઈજ નથી, અતિ રસિક કવિ-ઓને આનંદ આપે તેવું પણ કાંઈજ નથી, અતિ ઉંડાણુ પણ નથી; છતાં તે લખાણોની કિંમત નથી એમ નહિં. સીએને મુદ્દારવા ન્યારે સીઓજ બહાર પડે ત્યારે ઘણું સફળ થવાય. અને રવ. સૌ. કુસુમ મંજરીએ સાધારણ ભાષામાં, જે અતિ સામાન્ય વિષયોને, બારીકાથી ચર્ચ્યા છે તેમાં કેટલીક સફળતા છે એમાં ના ન પડાય વ્યવહારોપયોગી ખાસ સૂચનાઓ તેમણે ઠીક આપી છે. વ્યવહારિક ખર્ચ ઓછું કરવાના ઉપાયો, 'સરતગુચણ' અને 'પાકશાસ્ત્ર' ઉપરના લેખ જરૂર ઉપયોગી છે. ઉપરાંત જે બે વાર્તાઓ આ લેખ સંગ્રહમાં છે તે, જોકે કળાનાં દ્રષ્ટિગિન્દુએ તપઃસ્તવા લાયકજ નથી, છતાં તેમાં રહેલ સાધારણ પરતુને સાધારણ ધરગૃથ્યુ ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની શૈલીથી દરેક નાગર સીએ વાંચવા લાયક છે. ટુંકામાં સાધારણ આપણાં ધરસંસારમાં કંઈક અંશે મફળ મુદ્દારો કરે તેવી આ ચોપડી આપણી સીઓમાં વંચાય તો સારું.

બાકી પ્રકાશકોએ જે છાપવામાં શુદ્ધિ અને વધારે કાળજી રાખી હોત તો આની કિંમત જરૂર વધત 'અઉદયોગી,' 'ગૃહોદયોગ,' જેવી જોડણી તથા વાર્તાની અંદર ન્યાં ધ્યાંવાદ ચાલતો હોય ત્યાં પણે ખોલનાર દોઢ જૂદી લીંટીની શરૂઆત કર્યાં વગર. સળંગ લખી જવાની રીત જે બીજી વખત સુધરે તોજ હીક.

૨. જયદેવનો રસાભાસ.

શ્રીગીતગોવિન્દ અને શ્રીકૃષ્ણગીતાંજલી: યોજક, વૈદ્યશાસ્ત્રી દામોદર કાનજી પંડિત પ્રકાશક, જુકસેલર મોહનલાલ મનમુખરામ શાહ વડોદરા. ૧-૦-૦ પૃ. ૭૦+૯૬.

સંસ્કૃત ભાષામાં કેટલાંક કાવ્યો, માર્ગસૂચક રચના જેમ વગ-કામાં એકલવાયા હોવા હોય, તેમ ભાત પાડે છે. જયદેવનું 'ગીતગો-વિન્દ, એ જાતનું એકજ કાવ્ય, તે જાતનાં રસસાહિત્યનું આમ એક-લવાયું પ્રતિનિધિ છે. તેનો રસ સફળતાથી બીજી ભાષામાં કેમ લિતા-રવો ને સમજવું તે એક કળા છે; અને રા. રા. કેશવલાલભાઈએ જ્યારથી તે દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો ત્યારથી બીજા પ્રયત્નો શીકકાજ લાગ-વાના.

ઉપર લખેલાં પુસ્તકની, તુટી ગયેલ બાઇન્ડીંગ વાળી એક નકલ અમને અવલોકનાર્થ મળી છે. ઉપર કહ્યું તેમ મુળના રસનું પૂર્ણ માન કરાવે તેવું ભાષાંતર નો આ નથીજ. મુળ સંસ્કૃત આપી, કંઇક સહેલી ભાષામાં તેનું ભાષાંતર આપ્યું છે. આથી સાધારણ જનસમાજને જયદેવનો બહુજ ઝાંખો ખ્યાલ આવે ખરો; પરંતુ મુળનો રસ ઝીલ-વાની અશક્તિ ઉપરાત આમા જે ભાષાંતરની અંદર અચોક્કસતા છે તે મોટા દોષ રૂપ ગણાય.

પુસ્તકના બીજા ભાગમાં કર્તાએ બનાવેલ છૂટક કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો છે, જે અતિચર્વિત ભાષામાં આગળના કવિઓની પુનરુક્તિજ છે. અતિ ભાવિકાને તેમાં રસ પડે તો ઇશ્વર જાણે.

નોંધ

આભાર

આ ત્રિમાસિકના પ્રથમ અંકને ધણીયે સહૃદય વિદ્વાનોએ માયાથી અભિનન્દન આપ્યાં છે તેમનો અમે આભાર માનિએ છિએ. ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્રનો બહુવિધ અભ્યાસ જોઈએ તેટલો થતો ન હોવાથી બહુ ઊંચા પ્રકારના લેખો મેળવવાની મુશ્કેલી ધારવા કરતાં પણ મહોટી તીવડી છે; છતાં જો મિત્રોએ આ જો અંક માટે લેખો તૈયાર કર્યાં છે તેમનો ઉપકાર આ પત્રના પ્રકાશકો તરફથી તેમજ વાંચક વર્ગ તરફથી અમે માનિએ છિએ.

ખુલાસો

ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા એક તારથી એક ગેરમમજ ઉત્પન્ન થવા પામીએ કે એમાં દર્શાવેલ અભિપ્રાય આ પત્રનો છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ વ્યક્તિગત અભિપ્રાય છે. અને આ પત્રને તેમજ અમારાં મંડળને તેની સાથે મંબંધ નથી. અમને આ વિષયમાં એક વેરવળાથી અને અન્ય ગાંધુને ધારસલામ (આફ્રિકા) થી આવેલ એ પત્રોમાં આ ગેરસમજુતી દૂર કરનાર નુકસેચિની છે તે તરફ અમારા વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચિએ છિએ.

અમારા લેખો

ગયા અંક કરતાં આ વખતે લેખોની વિશેષ ત્રિવિધતા જોવામાં આવશે. આ લેખો ધ્યાન પૂર્વક અભ્યાસીની દ્રષ્ટિએ વાંચનાર અવશ્ય નવું જાણવા પામશે. છતાં લેખોને નિષ્પક્ષપાત નજરે તપાસવા મહુને વિનંતિ છે. આ લેખોની પૂર્તિ રૂપે નીચેની સકીક્ત ઉપયોગી થઈ પડશે

(૧) લગતમંબંધ અને વ્યક્તિત્વ.

આ લેખ ગુજરાતના એક ઉગતા વિદ્વાનની કલમની પ્રસાદી છે. ઇત્યાદિની એક કોલેજના રટાફ ઉપર એઓ ગિરાજે છે અને જુનાંનું

સમર્થન નવાંતી દ્રષ્ટિએ કરવાનો શૌખ રાખેછે એ આ લેખ ઉપરથી સમજાશે. પણ આ લેખમાં એક મુદ્દો તરી આવેછે કે આન્તરજાતીય (Inter marriages) માં જેમ જાતિસંઘર્ષન clash of Races ની અસર પ્રભેત્પાદનશક્તિ ઉપર વિરુદ્ધ છે તેમજ સંસ્કૃતિ મંઘટન Clash of cultures ની પણ તેવીજ અસર છે આ માનનીય લેખ પાંચી ધણીય એવાં અનુમાન ઉપર દોડી જશે કે હિન્દુ ધર્મના વર્ણોમાં આન્તર્જાતીય નુકશાનકારક હોવાનો આ લેખક મત દર્શાવે છે. પૂર્વે દરેક વર્ણમાં એવાં લગ્ન થતાં, અને એ લગ્નની પ્રજાને વારમા વગેરે નો પ્રબન્ધ પણ હતો એ સ્મૃતિઓમાં સુરપષ્ટ છે. ત્યારે સહુ વર્ણો આર્ય કે આર્ય કે સ્માર્ત સંસ્કૃતિથી રંગેલા હતા એટલે આ વર્ણાન્તર્જાતીયના ગેર ફાયદા નહિ થતા હોય. ત્યાર પછી અંધાધુંધીના વખતમાં કાંઈ વર્ણ સંસ્કૃતિને જેમ તેમ ટકાવી રહ્યો તો કાંઈ એકદમ અસંસ્કૃત દર્શામાં આવી પડ્યો એવી છિન્ન લિન્ન અવસ્થામાં વર્ણાન્તર લગ્નો બંધ પડ્યા. આજે સહુ વર્ણો સમાન ભૂમિદા ઉપર છે. બ્રાહ્મણ શુદ્ર બની રહ્યો છે શુદ્ર ઉત્તમ શિક્ષણ લઈ ઇંછ શકે છે, વૈશ્યો ઉંચા પ્રકારના મુસદ્દિ નીવડ્યા છે અને સંસ્કૃતિની સપાટી ફરી બધા માટે એકજ આવી રહી છે. આ સપાટી તળાપાંચી બહુ ઉપર નથી એ વાત પણ ભુલાવી ન જોઈએ, પશ્ચિમના સંસ્કાર અને પુર્વ માટેનું અભિમાન આ સપાટી ઉંચી લાવવા મથે છે, અને એ ઉન્નતિના પ્રયત્નો સમજી કામે સરખી ઉત્સુકતાએ કરી રહ્યા છે, બધાં ઉંચી કામે મિથ્યા અભિમાનમાં આ પ્રયત્નમાં મન્દોદર છે, આજે ફરી સ્મૃતિ કાળ પેટેજ (Same level and kind of culture) સંસ્કૃતિની જાત અને સપાટી બધા વર્ણોની એક હોવાથી આજના હિન્દુસમાજની અન્દરનાં વર્ણાન્તર્જાતીય સમાજશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ સફલ કે વિફલ લેખાય એ પ્રશ્નનો પ્રસ્તુત લેખ મોઘમ રીતે જવાબ આપે છે કે ધાર્મિક (Cultural) કે જાતીય (Racial) ફરકજ વર્ણાન્તર્જાતીયને આધક થઈ પડે કેવળ માની લીધેલા વર્ણો અને વાડાઓ વચ્ચેનાં લગ્ન નહિ.

(૨) હોળી.

હાલ પ્રેમરાય ગુજરાતને સાવ અજાણ્યા નથી. એમનો લેખ હંમેશ પેઠે સર્વદેશી દ્રષ્ટિથી લખાયો છે. હોળી વિષે સમાજશાસ્ત્રની

દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરી સુધારાની ખરી દિશા દેખાડનાર આવા લેખોની જરૂર છે. જુના સંપ્રદાયને ઉતારી પાડનારને આ લેખમાં ઘણુંજ શીખવાનું મેળશે. આ વિષયમાં આખી માનવતાની રસમ એક પ્રકારની જણાઈ છે એ આ લેખનો મુદ્દો છે. રપેન્સર અને ગિલ્ડનામના જે મનુષ્યશાસ્ત્રીઓ (anthropologists) એમના એ પુસ્તકમાં (Northerntribes of central australia p. 136) અન્ય પ્રજાઓમાં આવાજ પ્રકારના ઉત્સવનું વર્ણન કરે છે, હિન્દુ સ્થાનનો ખેડુવર્ગ અને પછાત વર્ગ આ ઉત્સવ જે રીતે ઉજવે છે તેનું વર્ણન કરતાં ડાહટન લખે છે “આ વર્ગોમાં સહુથી મોટો ઉત્સવ માધવર્વનો હોય છે. ત્યારે ઢાડીઓ દાણાંથી ફાટ ફાટ હોય છે અને લોકો મદોન્મત બને છે, કાચુ કાપણીનો વખત એ વર્ષભરની જહેમતનો અને ચિન્તાના અંતનો વખત છે. પુનમે આ ઉત્સવ રંગે ચડે છે. ધર્મ ફરજ, શરમ કોરે મુશાય છે. સ્ત્રીઓ અને જુવાનીને ડોલે મહાત્મી ઓકરીઓ સ્વચ્છન્દ જની જાય છે, ધાર્મિક હોમ હવન વીગેરે ખલાસ થયા પછી ખાણીપોણી ઉડે છે, ધરગથ્થુ ઘર જે બનાવવામાં દરેક ઓકરીઓ કુશલ હોય છે, ને. છુટથી પીવાય છે, પછી જુવાનિયાઓ વડીલોને છુટથી ગાળો ભાંડે છે; વડીલો રહામે ગાળા ભાંડે છે, સ્ત્રીઓ મરજાદા મુઝી પથુ પેડે વર્તાવ કરે છે, અને ઘોળે દીવસે મેદનીમાં પણ મરજી પડે તેમ વર્તાવ કરે છે. આ ઉત્સવ પર રાત્રીનો અંધારપછેડો પડતાં શીશ સાચવાની ઢાઢ દરકાર કરતું નથી—જોકે આ ઉત્સવ દર્મ્યોત બંધાયેલા સંબંધ ઘણીએ વાર લગત રૂપે પરિણમે છે. હિન્દુસ્થાનની નીચી કોમો અન્યથા બધી રીતે નીતીમાન, સ્ત્રી તરફ માયાળુ અને નરમ હોય છે તેમનામાં સમયને બળે આ ફેરફાર પુરના મોજા પેડે આવે છે અને બેચાર દહાડે રામી જાય છે.”

ભાઈ પ્રેમરાય કહેવાતી ઉંચી કોમોની આ વિષયમાં અધમતા ઉપર ધ્યાન ખેંચે છે એ કડવું સત્ય ગળેઉતારવાની જરૂર છે, એમણે

ઉત્તમ સંસ્કારના ઉપાયો વર્ણવ્યા છે એ આ વિષયમાં સુધારો ઇચ્છનારે મનન કરવા જેવા છે.

(૩) ન્યાતબ્હાર.

આ પણ સર્વદેશી નગરે લખાયેલો લેખ છે. સર્પદષ્ટ આંગળી કાપી નાંખવાથી શરીરનો બચાવ થાય છે એ મુદ્દે ન્યાતબ્હાર મુકવાનો રિવાજ ન્યાતને સમાજને કે રાજ્યને ઇષ્ટ છે. આજ વિષયને ઉદ્દેશી એક વેરાવળથી અને એક ધારેસલામથી પત્ર અમને છાપવા માટે મળ્યા છે. બેયમાં જુદી જુદી નગરે ચર્ચા થઇ છે પણ આ લેખ અને બેય પત્રો જ્ઞાતિના હાલના બંધારણમાં ફેરફાર થવા જોઇએ એ સૂચના એકમતે કરે છે. નગદીક અને દૂરના બધા જ્ઞાતિજનો આજ વિચાર દર્શાવે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આપણા અન્ય ભાષાઓને કહેવાની જરૂર નથી કે વિપરીત સંજોગોમાં પરદેશ ખેડનારાઓના સાહસને પરિણામે જ્ઞાતિ રસાતલ જતાં અટકી છે એનો વિચાર કરી એમની અગવડોને વિચારપૂર્વક દૂર કરવાથીજ ન્યાય સચવાશે. આ લેખને અન્તે મુચવેલાં બંધારણ વિષેના અભિપ્રાય ટૂંકમાં જણાવવાને સહુને આમન્ત્રણ આપિયે છિયે.

(૪) હિસ્ટોરિયા

આ લેખ વિષે લક્ષમણ હોયજ નહિ. ઘેર ઘેર લોહી ચૂમતાં આ દર્દ વિષે જેટલી માહિતી ફેલાય તેટલી ઓછી છે. નિર્જલ પુરુષ વર્ગ અને અધર્મીયાં મનનો સ્ત્રીવર્ગ એતો ધર ધરનું પ્રદર્શન છે. અમે આ ભાષાને વિનંતિ કરિયે છિયે કે-આ પ્રમાણે સંસારના રોગના કડવા ખાટા અનુભવોને વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ ચર્ચનારા લેખો અમને મોકલે અને આવા અનુભવો વિરલ જનાવવાની અમારી હાંશને ક્રિયારૂપ અર્પે. આ વિષયમાં એક પ્રખ્યાત તખ્તીજ વિલ્યમ જે. રૉબિન્સન નીચે પ્રમાણે લખે છે “હેલાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન હિસ્ટોરિયા વિષેના આપણા વિચારોમાં મોટો ફેરફાર થયો છે, અને હવે આપણે જાણિયે

છિયે કે દિસ્ટેરિયાના બધાં નહિ તો ધણાખરા કેસ જાણી (૨૧. પ્રેમ-
રાયનો આ શબ્દ અમે સ્વીકાર્યો છે) હાજતને ન શમાવવાથી યા અસં-
તોષકારક રીતે અધુરી રાખવાથી પેદા થાય છે. ધણીયેવાર લગ્ન પંદ્રેલાં
જે છોકરી બહુ દિસ્ટેરિકલ હોય છે તે લગ્ન પછી હાજત શરી-
રવાથી તુરતજ સારી થઈ જાય છે જ્યારે કેટલીયે વાર તન્દુરસ્ત
અને મજબૂત છોકરીઓ જે એવા માણસને પરણે જે નિર્જન હોય
કે એને બહુ અણગમતો હોય કે અન્ય રીતે એની હાજત પૂરી ન
કરી શકતો હોય તો એમને દિસ્ટેરિયા લાગૂ પડે છે. દિસ્ટેરિયા આત્મ-
વંશિક ન હોવા છતાં પ્રજા તો છેજ કે દિસ્ટેરિકલ સ્ત્રી તન્દુરસ્ત માતા
થઈ શકે કે કેમ? માટે જો આખા કુટુંબમાં દિસ્ટેરિયાના ધણા દર્દીઓ
હોય તો એ કુટુંબની છોકરી સાથે વિવાહ કરવો સંસ્કારકારક
નથી; નિદાન વિવાહ થાય તો પણ જ્યાં સુધી વહુની શરીરસંપત્તિ
બહુજ તન્દુરસ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સંતાનોત્પત્તિ અટકાવવાની સ્વલ-
ચર્યાથી નહિ પણ પ્રત્યાધાન contraception પદ્ધતિથી) ખાસ અગત્ય
છે, જોકે કેટલાક દર્દીઓને એકાદ બાલકનો જન્મજ ઉત્તમ ઉપચાર
રૂપ થઈ પડે છે. મતલબ દરેક દર્દીનો ઇતિહાસ અને બંધારણ જોઈ
ઉપાય યોગ્યો જોઈએ અને આ વિષયમાં માનસશાસ્ત્ર (Psy-
chology) અને માનસપૃથક્કણશાસ્ત્ર (Psychoanalysis)ની સહાય
લેવી જોઈએ." (Eugenics and Marriage by W. G. Robi-
nson M. D.)

લેખકો પ્રત્યે

આ અને પાછલા અંકમાં પ્રકટ કરેલા લેખો ઉપરથી અમહે
ક્યા પ્રકારનું વાંચન પુરૂ પાડવા પ્રયત્નિયે છિયે એ સમજી શકાશે. જુનાં
પિપ્પેયણ કે નકામી ચર્ચાને બદલે જે વાંચવાથી વાંચક વિચાર
કરતો થાય, અભ્યાસ રસિક થાય અને સત્યની કદર કરતાં શીખે એવા
લેખોની ઉણપ પુરી પાડવા અમારી ઇચ્છા છે, આપણે ધણુ દતા

કમળોરનો કદો શત્રુ અને તાકાતનો સમુદ્ર

હિંદુસ્તાનને અત્યારે કેવા માણસની જરૂર છે ?

મજબુત અને બળવાન

તે કેમ થવાય ? તેનો એક જ ઇલાજ અને તે
હુનીઆમાં પ્રખ્યાત થએલ

લાલવાણીઝ નરવેન્ડાર્ઝન

મનુષ્યને તાકાત આપે છે

ખીમારીનો કુદરતી ઇલાજ છે, મગજનું ફરવું, આંખોને
અંધારા આવવાં, કમરનો દુખાવો, નસોની ખીમારી—કમળોરી,
કબજાઆત, વીર્યનું કમળોર થવું લોહી કમળોર થવું અને કમી
થવું છાતીની, કમળોરી, મોંનું સુકાઈ જવું અને મોંમાંથી ખરાબ
વાસ આવવી, સંધાનું દુખવું, બદનની કમતાકાત મગજની
કમળોરી, ઘણો પસીનો આવવો વગેરે વગેરે દરદો ઉપર અક-
સીર ઉપાય

આજકાલ હજારો મનુષ્યો હીંદની સખત ગરમીથી તથા
મનના સખત બોજને લીધે બદહજમી, તાવ અને ખીજ દરદોથી
પીડાતા દર્દીને ‘આ એક જ આરોગ્ય દર્શાવતો સંદેશ’

ખરચાં અને પુરુષો સ્ત્રીઓ અને બાળકોની અશક્તિનો
આ કુદરતી ઇલાજ છે.

બધા વેપારીઓ પાસેથી મળી મકશે. અથવા

સોલ એજન્ટસ

૨. તીરથ એન્ડ કંપની,

દવા વેચનાર, બંદર રોડ, -કરાચી

‘ ના ગ રિ ક ’

• (ત્રિમાસિક)

તંત્રીમંડળ.

રા. રા. ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ ખુચ... સુખ્ય તંત્રી.

” ” જયાશંકર પ્રાણશંકર ઢેબર

” ” ગૌરીશંકર જીવેરીલાલ અંબારીયા.

” ” ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ... મંત્રી.

હિંદો.

૧. ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, જ્ઞાતિવિષયક અને ખામ કરીને નાગર જ્ઞાતિને લગતા વિષયો ચર્ચવા.

૨. મતત અધ્યાસ અને શાધકૃતિઓ. જ્ઞાતિવિષયક પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારોનો સુમયોગ કરવો.

૩. નાગરજ્ઞાતિના જૂદા જૂદા સ્થળોને લગતા સમાચારો, હકીકતો વગેરે, દર વસના બાધઓનો જાણ મોટે પ્રસિદ્ધ કરવા.

ઉપરના હિંદો પુરા પાડવા માટે, અમે વિદ્વાન લેખકોને નેમજ ઉદારદીપ બાધઓને લેખો મોકલવા તથા આદક થવા ત્રીનવીએ છીએ.

સુધારો:—ગયા અંકમાં દિમ્મતલાલ દ્વારાશંકર પ્રાઈઝ જીપાધુને તેને બદલે દિમ્મતલાલ દેવજંકર ત્રાંચવું.

આ ત્રિમાસિક કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ, કરાંચી તરફ-સાગર પ્રેસમાં જીપાધુ અને ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડે, ૨. રમાનાથ ખુચન રજુ-છોડ લાઇન કરાંચીમાંથી ત્રીકરંચીવડગરાનાગર મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

અ નુ ક્ર મ

પુસ્તક ૧: જ્યેષ્ઠ,
અંક ૩: ૧૯૮૨:

૧. રૂઢાધ્યાય...	...	૧૪૧
૨. લગ્નસંબંધ અને વ્યક્તિત્વ.....૨ા. 'માર્ક'ડય'...	...	૧૪૫
૩. લાજ...	૨ા. Somnambulist...	૧૫૦
૪. સંતતિનિયમન.....	૨ા. ગોરીશંકર ઝવેરીલાલ...	૧૬૦
૫. રાજા છખીલારામ બહાદુર...	૨ા. માનશંકર પીતામ્બરદાસ	૧૬૩
૬. ૨ા. ૨ા. મુ. ત્રિપુરારિશંકર વેદાન્તી.....૨ા. વામવર્મા...		૧૭૮
૭. સ્ત્રીઆરાજ્ય.....	૨ા. ડોલરરાય રંગીલદાસ...	૧૮૬
૮. એક ઉપાધ્યુ.....	૨ા. દોલતરાય હિમ્મતરામ...	૧૯૨
૯. પરિવદ્—નજરનોધ.....	૨ા. જયાશંકર પ્રાણુશંકર...	૧૯૪
૧૦. પરિવદ્ના દરારો.....	૧૯૬
૧૧. પરિવદ્નું સમતોલપદ્યુ...	૨ા. 'દિનકર'	૨૦૧
૧૨. ૨વ. ૨ા. ૨ા. અળવંતરાય વંજેશંકર છાયા.....		૨૦૪
૧૩. જ્ઞાતિવર્તમાન	૨૦૭
૧૪. નાગરમિત્ર.....	...	૨૧૭
૧૫. નોંધ.	૨૦૯

‘નાગરિક’ ત્રૈમાસિક. વાર્ષિક લવાજમ અઢી રૂપિયા, પરદેશની પાંચ શિલ્ડીંગ, સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને શરનામે કરવો,

ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ, મંત્રી, નાગરિક, ૨, રમાનાથજીવન,
રજુછોડ લાઇન્સ, કરાંચી,

સૂચના: આ ત્રૈમાસિકમાં ચર્ચાતા વ્યક્તિગત મતોની પ્રમાણેજ નાગરિકની નીતિરીતિ રહેશે એમ કોઇએ ન માનવું. —મંત્રી.

॥ श्रीहाटकेश्वरो जयति ॥

નાગરિક.

(ત્રિમાસિક)

પુસ્તક પહેલું
અંક ત્રીજો

સુદ, ૭, જ્યેષ્ઠ.
૧૯૮૨.

રુદ્રાધ્યાયઃ ।

અથ તૃતીયોઽનુવાકઃ।

નમઃ સહમાનાય નિવ્યાધિન આવ્યાધિનીનાં પતયે નમઃ ॥૧॥

(અપરાધીને) સહન કરનારને, હુંમેશ વિરોધીઓનો નાશ કરનારને અને સેનાના પતિને નમસ્કાર ૧.

નમઃ કકુભાય નિપક્ષિણે સ્તેનાનાં પતયે નમઃ ॥૨॥

દિશા જેવા વિશાળને, હાથમાં ખડગ વાળને, અને ચોરોના પતિને નમસ્કાર ૨.

નમો નિપક્ષિણ ઇપુધિમતે તસ્કરાણાં પતયે નમઃ ॥૩॥

ખડગવાળા, ખાણના ભાથાવાળા અને તસ્કરોના પતિને નમસ્કાર ૩.

૧ અર્થમાં રૂદ્રને ચોરોના પતિ કહ્યા છે નું કાગળ, તેને ચોર વગેરેના શરીરમાં છવ અને ઇશ્વર એવાં એ રૂપે રહે છે એમ સાચણુ આપે છે. અને ચોરો વગેરેનાં પાપને નષ્ટ કરી તેમનું તે પાલન કરે છે એ સમજાવી ભટ ભાસ્કર આપે છે.

મુળ અર્થ. આમ છતાં બરાબર સમજાતા હોય એમ નથી સાગતું. ગાંધી વૈદિક સાહિત્ય પંચીનાં સાહિત્યમાં, જ્યારે રૂદ્રને શિવનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું ત્યારે ચોરો, શંકરના પુત્ર કાર્તિકેયને પોતાના ઇષ્ટદેવ ગણતા એમ માનવાને કારણ મળે છે. જુઓ.

શર્વિલકઃ-નમો વરદાય કુમાર કાર્તિકેયાય । મૃચ્છ.
પ. ૮૬. નિર્ણય સા.

નમો વશ્ચતે પરિવશ્ચતે સ્તાયુનાં પતયે નમઃ ॥૪॥

છેતરપીંડીવાળા, કપટવાળા અને છાના ચોરોના પતિને નમસ્કાર ૪.

નમો નિચેરવે પરિચરાયાઽરણ્યાનાં પતયે નમઃ ॥૫॥

સદા (કપટબુદ્ધિથી) ચાલતા અને અરણ્યના સ્વામીને નમસ્કાર ૫

નમઃ સૃકાવિભ્યો જિઘ્રાં સદ્વ્યો મુષ્ણતાં પતયે નમઃ ॥૬॥

વજ્રવાળાને, મારવાની ઇચ્છાવાળાને, અને ચોરી કરનારના પતિને નમસ્કાર ૬

નમોઽસિમદ્વ્યો નક્તં ચરદ્વયઃ પ્રકૃન્તાનાં પતયે નમઃ ॥૭॥

અસિવાળાને, નિશાચરને, અને જોરથી કાપીનાળનારના પતિને નમસ્કાર ૭

નમ ઉષ્ણીપિણે ગિરિચરાય કુલુઙ્ગાનાં પતયે નમઃ ॥૮॥

પાઘડીવાળાને, પર્વતમાં ફરનારને, અને ભૂમીનું હરણ કરનારના પતિને નમસ્કાર ૮.

નમઃ ઇપુમદ્વ્યો ધન્વાવિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૯॥

બાણ અને ધનુષ્ય વાળા તમને નમસ્કાર ૯.

નમ આતન્વાનેભ્યઃ પ્રતિદધાનેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૦॥

ધનુષ્યની દોરીને સજ્જ કરનાર અને ઉપર બાણ ચડાવનાર તમને નમસ્કાર ૧૦.

નમ આયચ્છદ્ભયો વિસૃજદ્ભયશ્ચ વો નમઃ ॥૧૧॥

દોરી ખેંચનાર અને બાણ છોડનાર તમને નમસ્કાર ૧૧.

નમોઽસ્યદ્ભયો વિધ્યદ્ભયશ્ચ વો નમઃ ॥૧૨॥

બાણ ફેંકનાર અને લક્ષ્ય વીધનાર તમને નમસ્કાર ૧૨.

નમ આસીનેભ્યઃ શયાનેભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥૧૩॥

ખેઠેલા અને સૂતેલા તમને નમસ્કાર ૧૩.

નમઃ સ્વપદ્ભયો જાગ્રદ્ભયશ્ચ વો નમઃ ॥૧૪॥

સૂતેલા અને જાગતા તમને નમસ્કાર ૧૪.

નમસ્તિષ્ઠદ્ભ્યો ધાદ્ભ્યથ્વો નમઃ ॥૧૫॥

ઊલેલા અને દોડતા તમને નમસ્કાર ૧૫

નમઃ સમાભ્યઃ સમાપતિભ્યથ્વો નમઃ ॥૧૬॥

સંઘરૂપ અને સંઘસ્વામી રૂપ તમને નમસ્કાર ૧૬.

નમો અશ્વેભ્યોઽશ્વપતિભ્યથ્વો નમઃ ॥૧૭॥

અશ્વરૂપ અને અશ્વપતિરૂપ તમને નમસ્કાર ૧૭.

इति तृतीयोऽनुवाकः

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

નમ આવ્યાધિનીભ્યો વિધિધ્યન્તીભ્યથ્વો નમઃ ॥૧॥

તમારી બધી બાબુથી વિનાશ કરવાને શક્તિવાન, સેનાને નમસ્કાર બુદ્ધી બુદ્ધી જાતનો નાશ કરવાને શક્તિવાનને પણ નમસ્કાર ૧.

નમ લગનાભ્યસ્તૃંહતીભ્યથ્વો નમઃ ॥૨॥

તમારી મોટા જથ્થાવાળી સેનાને નમસ્કાર, તૃંહતી વગેરે ઉપ દેવતાઓને પણ નમસ્કાર ૨.

નમો શૃત્સેભ્યો શૃત્સપતિભ્યથ્વો નમઃ ॥૩॥

નિપુણને ૧ નમસ્કાર તેમજ નિપુણના સ્વામીને નમસ્કાર ૩.

નમો વ્રતિભ્યો વ્રાતપતિભ્યથ્વો નમઃ ॥૪॥

જાતિઓને નમસ્કાર. જાતિઓ પતિને પણ નમસ્કાર ૪.

નમો ગણેભ્યો ગણપતિભ્યથ્વો નમઃ ॥૫॥

અનુચર ગણને નમસ્કાર વળી ગણના પતિને પણ નમસ્કાર ૫.

૧ સાયણ ગૃહ્યનો અર્થ વિષયલંપટ કરે છે.

૨. ૩૬ાધ્યાયના બુદ્ધબુદ્ધા અનુવાકમાં ૩૬ને લગાડેલ વિશેષ-ણાની સાર્થકતા કે નિર્થકતા વિશે તેમજ ૩૬ાધ્યાયને લગતા બીજા પ્રશ્નો વિશે આખો ૩૬ાધ્યાય આવ્યા પછી, અમે એક સ્વતંત્ર નિર્ગંધમાં ચર્ચા કરવાના છીએ.

નમો વિરુપેભ્યો વિશ્વરુપેભ્યોશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૬॥

તમારા વિદ્યુત તેમજ બહુ રૂપોને નમસ્કાર. ૬.

નમો મહદભ્યઃ ક્ષુલ્લકેભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૭॥

મહાન અને ક્ષુલ્લક એવા તમને નમસ્કાર ૭.

નમો રથિભ્યેઽરથિભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૮॥

રથમાં બેઠેલા અને ન બેઠેલા એવા તમને નમસ્કાર ૮.

નમો રથેભ્યો રથપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૯॥

રથને અને રથના પતિ એવા તમને નમસ્કાર. ૯.

નમઃ સેનાભ્યઃ સેનાનિભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૦॥

સેનાને અને સેનાનાયક તમને નમસ્કાર. ૧૦.

નમઃ ક્ષત્રુભ્યઃ સંગૃહીતૃભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૧॥

રથ ચલાવનાર અને જીતેલા રાખનાર તમને નમસ્કાર ૧૧.

નમ સ્તક્ષ્મ્યો રથકારેભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૨॥

શીટ્પીને અને રથકાર તમને નમસ્કાર ૧૨.

નમઃ કુલાલેભ્ય કર્મારેભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૩॥

કુલાર અને લુહાર એવા તમને નમસ્કાર. ૧૩.

નમઃ પુઞ્જિષ્ટેભ્યો નિપાદેભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૪॥

શાકુનિકોને (પક્ષીના મારકોને) અને માછીમાર એવા તમને નમસ્કાર. ૧૪.

નમ ઇષુકૃદ્ભ્યો ધન્વકૃદ્ભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૫॥

બાણ બનાવનારને અને ધનુષ્ય બનાવનાર તમને નમસ્કાર ૧૫..

નમો મૃગયુભ્યઃ શ્વનિભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૬॥

શિકારીને અને શિકારી કુતરાના પાલક તમને નમસ્કાર ૧૬.

નમ શ્વભ્યઃ શ્વપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ઇતિ ॥૧૭॥

શ્વાનને અને શ્વાનના સ્વામી તમને નમસ્કાર. ૧૭.

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

‘માર્ક’ ડેવ.’

લગ્નસંબંધ અને વ્યક્તિત્વ.

લગ્ન સંબંધથી સ્ત્રી પુરુષનો જે સંયોગ થાય, તેને અમુક જાતનાં વ્યક્તિત્વનો અંતર આવશ્યક છે અને અમુક જાતનાં વ્યક્તિત્વનો અંતર આવશ્યક નથી એમ ઉપર જોવાયું. જાતીય (racial) અને ધાર્મિક અંતર આ સંયોગ સહી શકે નહીં, અને તે વ્યક્તિત્વમાં અંતર હોયતો પ્રજોત્પાદનમાં પરિણામ ઉદ્ભટું આવે છે તે બતાવે છે કે ઉચ્ચ કેળવણી પામેલ સ્ત્રી પુરુષના સંયોગથી પ્રજોત્પાદન શક્તિમાં જીથુપ લાગે છે તેનું કારણ બીજું છે.

આ કારણ કોઇપણ જાતનાં વ્યક્તિત્વનો અંતર હોવોજ જોઇએ ને હોય એમ લાગે છે. પણ તે વ્યક્તિત્વ કયી જાતનું તે નિશ્ચિત કરતાં પહેલાં આપણે થોડીક બીજી આગત તપાસવી પડશે.

ગર્ભમાં રહેલ બાળક ઉપર આનુવંશિક (hereditary) અસર થાય છે એમ જે મત છે તેમાં ઘણો વિદ્વાનોમાં ભેદ છે. આ ભેદ મગજવામાં આપણે જરા ઊંડા જવું પડશે. ૧ વીઝમેન (Weismann) ના મત પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિમાં બે જાતના પદાર્થો છે—

૧ આ સંબંધી નિરૂકતમાં તો નીચેનો વિચાર નોંધવા લાયક છે.

यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्णन्तेऽथ गर्भो भवति ।

“ત્યારે સ્ત્રી (પુરુષનાં) પ્રાણુતત્ત્વો —life germs—ગ્રહણ કરે છે અને તેનાં પ્રાણુજંતુઓ પણ લેવાય છે, ત્યારે ગર્ભ થાય છે.”

નિરુક્ત. ૧૮, ૨૩.

જંતુતત્વો (germ plasm) જે આનુવંશિક છે અને સોમેટો-તત્વો (somato plasm), જે વ્યક્તિગતજ છે. હવે આમાંનાં જંતુતત્વ ઉપર જે આસપાસના સંયોગોથી અસર થતી હોયતો જ્યાં સારા સંયોગો હોય ત્યાં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તે જ્યાં ખરાબ સંયોગો હોય ત્યાં ખરાબ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય. આ બાબતમાં જંતુતત્વો ઉપર બાહ્ય સંયોગોની અસર બહુજા ઓછી થાય છે એમ કેટલીક બાબતો ઉપરથી તેણે સાબીત થયું છે. આમ આ જંતુતત્વોનું જીવન વ્યક્તિથી સ્વતંત્ર છે. હવે જે આ જંતુતત્વો બે બાહ્ય સંયોગોથી સ્વતંત્ર હોય તો, 'કાંઈપણ' પ્રજા ખરાબ સંયોગોમાં રહેવા છતાં, પ્રાણીશાસ્ત્રના એક મથુકા તરીકે તો આગળજ વધશે. *પરંતુ આવું હમેશ માત્રુમ નથી પડતું. ધણીયે જાતો અને પ્રજાઓ, પોતાના શારીરિક ને માનસિક વિકાસમાં એક વખત આગળ પડતી હોય તે બીજે વખતે નીચે ઉતરેલી ઇતિહાસ બતાવે છે. ત્યારે આવું કારણ શું ?

જંતુતત્વો ઉપર બાહ્ય સંયોગો (જેમાં આ ચાર ખાસ છે. (૧) શ્વા વગેરેની અસર + (૨) ઉપયોગને અનુપયોગ (૩) વાતાવરણની અસર (૪) ખોરાક અને રોગની અસર) અસર નથી કરના તો પણ બીજા

* એવું સાબીત થયું છે કે જેમ પરણેલ સ્ત્રી પુત્રપત્ન વધુ નાનું તેમ પ્રજાંતપાદન શક્તિ વધુ. આ બાબતમાં નીચેના આંકડાઓ અગત્યના છે.

પુરુષનું વય.	સરાસરી સંતાનની સંખ્યા	નાલાયક સંતાનની સંખ્યા.	સરાસરી	
	વહુ પતિથી નાની.	વહુ પતિથી મોટી.	વહુ નાની.	વહુ મોટી.
૨૨-૨૫	૫.૫	૪.૬	૪.૫	૪.૬
૨૬-૨૯	૫.૨	૪.૪	૪.૭	૪.૯

આના ઉપરથી જોઈ શકશે કે આ સંતાન શાસ્ત્ર (Eugenics)માં, આપણે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એ છે કે લગ્નનું સુપરિજીઅમ, સંતાન જન્મના સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રજામાં શક્તિ અને વિકાસની આપણે અપેક્ષા રાખતા હઈએ તો લાયક સંતાન જન્મ ઉપર આપણે વધુ ધ્યાન મુકવો જોઈએ.

+ વીઝમેનને, આ ચોથી વાતની કંઈક પણ ? જંતુતત્વો ઉપર થાય છે એમ લાગ્યું છે.

સંયોગો એવા પણ છે કે જે અસર કરે છે. તે માનસિક સંયોગો છે. માનસિક સંયોગોની અસર જંતુતત્વો ઉપર થાયીજ નોંધએ. તેને નીચેની વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. ઉપર આપણે ફ્રાન્સમાં સ્ત્રી પુરૂષોની પ્રજોત્પાદન શક્તિની ઉચ્ચપત્નું કારણ તેમાં મતીય અંતર ધણું છે એમ કહ્યું છે. હવે આ બે જાતો વચ્ચે માનસિક વિરોધ જાણીએ છે અને તેથીજ તેવા સંયોગોની અસર પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઉપર હાનિ કારક થાય, રા. ચેટર્ટન હીલ આ સંબંધમાં લખે છે કે " Now just as there is a physical difference between the two types in France, there is a psychological disharmony. And when two persons, having such mental disharmony are wedded, the result would be that they would never completely comprehend one another. Where complete psychological heterogeneity exists-nay complete psychological antago-nism-estrangement must speedily ensue." આમ જો માનસિક વિરોધથી પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઘટતી હોય તો તેથી જંતુ તત્વો નબળા પડે એટલું તો જરૂર. અને એમ જતાવેછે કે ગમે તેમ હોય પણ માનસિક સંયોગોની અસર જંતુતત્વો ઉપર થાયછેજ.

પરંતુ ફ્રાન્સમાં જે માનસિક વિરોધની વાત કરી તે બે જાતના માનસની ખીલવણીમાં હોય તેવા વિરોધની વાત થઈ એ જાતનો વિરોધ દંપતિમાં ન હોવો નોંધએ એ ખરુંજ પરંતુ બીજી જાતનો માનસિક ખીલવણીને વિરોધ (માનસિક વિરોધ નહિ) કે જેના બે માર્ગો જુદા હોવા છતાં અંતે બેગા બગા સુખદ પરીણામ આપનાર હોય છે, તે પરણેલ સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે હોવો આવશ્યક છે માનસિક વિદ્યમનો ગંધા આધાર, બાળપણથી માંડી પુખ્ત કુંભર સુધી બાલ્ય સંયોગો ઉપર છે ધરતું વાતાવરણ તેમજ બદલતી સોજત અને શાળા વગેરેમાં થતા માનસિક ખીલવણીના પ્રકારો, આપણે લક્ષમાં રાખવા નોંધએ. અને સ્ત્રી અને પુરૂષનું જીવન સંવાદી બને એમ જો આપણે ધ્યક્ષતા લઈએ તો, જોડણી સ્ત્રી પુરૂષની શારીરિક રચનામાં તફાવત

સાસુજી કહેશે કે “નહિ એમજ હતું. વહુ જોડું જોલે છે.” તે વખતે પણ વહુથી બહાર આવીને મોઢા મોઢ સાચું ચોખ્ખું થવાય નહિ. તેતો વળી ઠંડ રાતે વાન થાય. આમ જેર સમજનો પાર આવેજ નહિ કારણ કે સાસુ, વહુ, ને વર, બેઠાં મળીને વાતનો નીકાલ લાવી શકેજ નહિ, અને ઘણું ભાગે, વાતનો નીકાલ નઆવે એમાંજ સાસુનો લાલ સમાયેલો હોય છે તેથી તેણી લાજનો રીવાજ પોતાનું ચાલે તો કાંઈ દીવસ બંધ નજ કરવા દે. સસરાે પણ “મારી વહુ (સાસુજી) કાંઈ દી જોડું જોલેજ નહિ” એવાં જોડાં અભીમાનથી કરીને સાસુએ કહેલી વહુની વિરૂધ્ધની વાતો સાચી માને અને વહુને વઢે ને તેના ઉપર નારાજ દેખાડે. આ વખતે પણ બીયારી વહુ બહુ મનમાં સમજતી હોય, કહેવાનું મન થતું હોય પણ દેને કહે ? આ બધું લાજને પરિણામે.

લાજ નહોતોતો સાસુનો મગદુર નથી કે વહુની વિરૂધ્ધ જરાએ વાંકું જોલી શકે અને કદાચ જોલે તો વહુ તરતજ તેની ભૂલ સુધારે.

આ લખવાનો મારો હેતુ એવો નથી કે સાસુ હમેશાં જોડું જોલે; પણ એ, સાસુ વહુનો સંબંધ એવો છે કે એક બીજાનું કાપ્યા વગર ચાલેજ નહિ. તેથીજ રીતે વહુ બે પોતાના વરને મોઢે સાચુતું વાકું જોલેતો તે પણ સાસુને ખજર ન પડે અને શરમના રીવાજને કરીને ખરું શું હતું એમ વરથી સાસુને પુછી ન શકાય.

એ રિવાજની એક એવી “ઝેટીકેટ ” (પેટા કાપદો) છે (હમ બાં તો ઓછી પડી ગઈ છે) કે જે સ્ત્રી રસ્તામાં પોતાનું છાંફું તેડીને ચાલતી હોય અને સામેથી પોતાનાં સાસરાનું સચું કે સંબંધી, લાજ કાઢવા જેવું આવતું હોયતો તરતજ તેને દેખીને પોતાનાં છાંફરાંને તેજ ધડીએ. તેજ ઠેકાણે (રસ્તા વચે) તે સ્ત્રીએ મુકીને પડખું વાળી લાજ ફાટીને ઉભા રહેવું જોઈએ પછી ભલે દોર ઢાંખર બચાવે કચરી નાખે તેવી પરિસ્થિતિ હોય.

લાજ અને શરમને મારે સ્ત્રીઓથી પુરૂષના દેખતાં ખાસ કરીને સાસરાનાં મોટરાં સગાં દેખતાં ઝાંડે કે પેશાએ પણ જવાય નહિ. ધણીયે વાર એવું બને છે કે સ્ત્રી વર્ગ અંદર ઓરડામાં હોય,

પુરુષ વર્ગ બહાર ઓશરીમાં હોય, અને પાઈખાનું બહાર ફળીઆમાં હોય, તે વખતે જો કાંઈ વહુવારને હાજત હાજે તો જઈ શકાય નહિ. પછી જાણે તેનું ગમે તેવું છુર પરિણામ આવે.

જ્યારે કાંઈને હાથી જ્યાં સરમ કરવાની ટેવ પડે છે ત્યારે તેનામાં પુરતી ચાલાકી કે તેનાં મોઢાં ઉપર આત્મવિશ્વાસનાં તેજની છાપ પડતી નથી. વળી સ્વભાવ પણ અતિ નમ્ર અને ભુદ્ધિ પણ ગુણમત્તા જેવી થઈ જાય છે. લાગતે લાગતે અન્યાય સહન કરવો તે સ્વભાવિક મનોદશા થઈ જાય છે, અને જ્યારે બીજાં ઉપર પોતાના જેવી વીટંબણા પડતી હોય ત્યારે તેના ઉપર દયા નથી આવતી પણ ઉગ્રદંડ એમ થઈ જાય છે કે ‘એમાં શું ? એતો વહુવારને એમજ હોય. કાંઈ નવાઈ નથી થતી.’

ઉપર જણાવ્યા તેવા અને બીજા અનેક પ્રસંગો એ લાજનો રિવાજ હોવાથી વહુ વારને તથા વરને હાહાકારો અન્યાય કરવામાં આવે છે અને તેઓ મુજે મોઢે સહન કરે છે આ જો કે દેખીતી નહિ જેવી વાત છે પણ હિંદુ સંસાર ઉપર સાસુ વહુનાં ભરામણાંના રીવાજ તે અંગે મોટી અસર થાય અને દુઃખ અને કંકાસનું મુગ કાગળુ થઈ પડી છે; કેમકે હમેશાં ગેરસમજ થવાથી દુઃખ અને કંકાસ થાય છે અને જ્યાં મોઢાં મોઢ કાંઈપણ ખુલાસો કરવાની અશક્યતા હોય ત્યાં તો ગેરસમજ થાયજ.

હવે આ રિવાજની તરફથીમાં લોકો શું કરે છે તે સાંભળો અમુક લોકો કહે છે કે લાજનો રીવાજ છે તેથી વ્યભિચાર ઓછો થાય છે. આ વાત તદ્દન ગલત છે. અત્યારે ઉચ વર્ણના હિંદુ અને મુસલમાનો (અધાઓ)માં લાજ (પડકો)નો રીવાજ છે છતાં એમાંથી કાંઈએ એમ નહિ કહે કે અમારામાં બીજી કામો કરતાં વ્યભિચાર ઘણે દરજ્જે ઓછો છે. અમુક કામમાં વ્યભિચાર છે કે નહિ તેની ખજર દરેક વ્યક્તિને પડી શકતી નથી. એનો જો એ વિદ્યામાં પ્રવીણ હોય તેજ જાણે અને જો તેજ દાખલા પુરાવાથી કહેતોજ બીજાને ખજર પડે. મને એવાઓ પાસેથી ખજર મળી છે કે નાગર બ્રાહ્મણ, વાણીયા, જાડીયા, હુવાણા, વેગા, ખેતી, પડાણ, મકરાણી, મોગલ, રાણીયા, બીજીઓ, વીગેરેમાં આપણા ધારવા કરતાં વધારે વ્યભિચાર

છે. અન્ય કામ કે જેમાં ઝાંઝુ ઓઝલ જેવું નથી તેમાં પણ કાંઈ ઉપલી કામ કરતાં વિશેષ વ્યભિચાર છે એમ મારી તપાસમાં નથી આવ્યું. (હું માનસિક કેળવણી અને સમાજમાંની પરિસ્થિતિના પ્રમાણુ ધ્યાનમાં રાખીને હું છું.) તેમ હું કાંઈ લાજ કાઢી નાખવી એટલે કાંઈ પારસી કે યુરોપીયનના જેટલીજ છૂટ લેવાનું કહેતો નથી. તેઓની કામના બગાડા (આપણી માન્યતા પ્રમાણે) માથે આપણે સરખામણી કરવાની જરૂરજ નહોતી.

ઉલટાનું હુંતો એમ માનું છું કે લાજ અને પડો હોવાથી માણસો માનસિક વ્યભિચાર વધારે કરે છે અને જેટલો માનસિક વ્યભિચાર વધારે તેટલો તેના પ્રમાણમાં શારીરિક પણ વધારે હોય એમ માનવામાં ખોટું નથી કેમકે દરેક કાર્યમાં “વિચાર” મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

કેટલાકનું કહેવું છે કે સ્ત્રીઓ લાજ કાઢે છે તેથી તેઓમાં મોહકતા આવે છે અને તેથી સંસાર મુખનો ખરો લહાવો અને મીઠાશ મળે છે કે જે બીજી સ્થિતિમાં મળતો નથી. પણ આવી દલીલનો ભેગ વગરનાજ કરે છે એટલે તેનો જવાબ દેવા જેટલીએ જરૂર નથી. કેમકે જ્યારે તેઓને બીજી સ્થિતિનો અનુભવજ નથી. એટલે તેઓને શું ખબર પડે સાકરનો સ્વાદ ગધેડા ક્યાંથી જાણે ?

બીજી પણ તે રિવાજની તરફેણમાં નાની અને ઓછી અગત્યની દલીલો છે. જેવાકે “સ્ત્રીઓ સામે બોલતાં શીખે, સ્ત્રીઓ વંદી બન, વગેરે પણ તે બધી દલીલો સહેજ વિચાર કરતાં નકામી જણાશે.

ત્યારે મારે તે રિવાજ વિરૂદ્ધમાં એક વાત એમ કહેવાની છે કે તે રિવાજ શાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ છે (આ જગ્યાએ શ્રીતા જનોએ મોટો હર્ષનાદ કર્યો હતો અને તાળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું.) જે સ્ત્રીજ શાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ હોય એટલે કે, જે સ્ત્રીજ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા નથી આપી છતાં તે, સ્ત્રીજ જેમ, આપણે કરીએ છીએ તે જેમ બાધ નથી ગણાતો તેમ, તેજ સ્ત્રીજ (રિવાજ) પાછી મુકી દધએ નો શાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ કરીએ છીએ એમ ગણાયજ નહિ.

વળી બીજી મારી દલીલ એ છે કે આગળ વર્ણુનેલી દુઃખદ ઘટનાઓનું મુળ આ રિવાજ છે અને તે આપણને તુકશાન કરી રહ્યો છે તેથી પણ કાઠી નાખવો જોઈએ.

જે સ્ત્રી લાજ કાઢે છે તે પોતે પણ પહેલાં લાજ કાઢવા યોગ્ય પુરુષનું મોઢું જોઈ પછીજ લાજ કાઢી શકે અને તે પુરુષને નેણી એટલે બધો ઝોળખતી હોવાની જરૂર છે કે એકજ નજરે ઝોળખી કાઢે અને તોજ જલદી લાજ કાઢી શકે. એટલે સ્ત્રીઓ તો પર પુરુષનું મોઢું જુએ છે; એટલુંજ નહિ પણ લાજ કાઢવા યોગ્ય દરેક પુરુષના અહેરા સારી રીતે, જોઈ ઝોળખી યાદ રાખે છે કે જેથી લાજ કાઢવી સુગમ પડે, એટલે “ પર પુરુષનું મોઢું જોવું નહિ ” એ દલીલ લાંગી પડે છે. બીજી તરફ પુરુષ પણ તે સ્ત્રીને અમુક વખતે ઝોળખતાં શીખે છે એટલેકે જોઈતી ઝડપથી સ્ત્રી લાજ કાઢે છે નેટ-લીજ ઝડપથી પુરુષ પણ તેનું મોઢું જોઈ લે છે અને એકદમ ઝોળખે છે ત્યારે તે સ્ત્રી ગામતી કે ધરતીજ હોય તો તે જોવાના ધણા પ્રમગો મગે છે અને પછીતો પુરુષ જરાજર ઝોળખે છે આ વાતની ખાત્રી દરેક પુરુષ મનમાં પુરનો હશે. કાંઈ અપવાદ હશે તો તે પુરુષ ટુકી નજર (Shorp sighted) નો હશે તોજ; શિવાય કાંઈ બાકી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટાનું લાજ કાઢવા યોગ્ય પુરુષ, લાજ કાઢતી સ્ત્રીઓના મોઢાં જોઈ લેવાની મનમાં ચીવટ રાખે છે. આ વાત, કદાચ પુરુષો જાહેરમાં કબુલ નહિ કરે પણ હું જાતી કોઢીને કહું છું કે આ છેલ્લી વાત સાચી સાચી છે અને તેને એ કે અપવાદ નહિ હોય. એટલે “ બીજા પુરુષો મોઢું ન જુએ ” એ દલીલ પણ ટુટી જાય છે.

કદાચ કાંઈ એમ કહે કે મોઢાં જોઈને જોઈ જાય પણ લાજના રીવાજથી મોઢા મોઢ વાતતો નયાય ? તોને મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે તે ખરી વાત, પણ તેમતો આંહી કે ચિંતાયતમાં, અભણી સ્ત્રી સાથે કયાં વાત કરી શકાય છે ? ત્યાં દલીલ કે ગુજરાતમાં લાજ નથી કાઢતાં અગર ત્યાં અન્ય વસ્ત્રોમાં લાજ નહીં જોવી છે ત્યાં પણ કાંઈ વાત કરે છે ? અગર તો અન્ય વસ્ત્રોમાં લાજનો રીવાજ છે ત્યાં સમરા સાથે જરૂર જોગી વાત કરવામાં લાજ કયાં આડી આવે છે (તેઓ લાજમાંથી બચી જાય છે) ?

લાજનો રીવાજ કાઢી નાખીએ તો વાત કરવાની છુટ મળે તે દલીલ પણ અનુભવથી ખોટી હરે છે. બાકી તો એવા દાખલા અનેક છે કે લાજનાં નાતરાં વાળાં સ્ત્રી પુરુષોને આડો વ્યવહાર છે. તો તે કેમ બન્યું ?

પણ આતો બધી મારી સાદી અને ખીજ નંખરની દલીલો થઈ. મારી મુખ્ય દલીલતો એ છે કે “સ્ત્રીઓને, આમ વર્તે તેમ વર્તો” એમ ફરજ પાડનારા તમે, પુરુષો, કાણ ? દરેક વ્યાકરણને પોતાના આત્માની અને શરીરની ઉન્નતિ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની છુટ હોવીજ જોઈએ. તે છુટ પડાવી લેનાર રાક્ષસો કહેવાય. સ્ત્રીઓ પણ તમારા જેવુંજ મનુષ્ય પ્રાણી છે, તેને પણ ધર્મવરેજ બનાવ્યું છે અને તે ધર્મવરેજ જવાબદાર છે, તે પણ ધર્મ સાચવવા પુરુષો જેટલીજ બહેન તેથી પણ ઘણી વધારે ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, તેને પણ સ્વંત્રતા વહાલી છે. જેમ પુરુષોને પોતાનો ધર્મ (એક પતિનું વૃત્ત પાળવા વગેરે) અનુભવીનેજ “બસ” ગણત્રામાં આવ્યું છે અને તે ધર્મ પળાવવા માટે કામ જાતની સારીરીત અટકાયત કે સગ્ન કે દયાણુ કરવામાં આવ્યું નથી અને તે ધર્મ પછી, પાળવો કે નહિ તે પુરુષની બુદ્ધિ ઉપર છોડવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓ માટે પણ સામાન્ય ન હોવું જોઈએ ? તેઓને કાંઈ પુરુષોએ પેદા નથી કરી; અથવા જેથી રીતે તેણી પુરુષો માટે પેદા થયેલી છે એમ માનીએ તો પુરુષો પણ તેણી માટેજ પેદા થયેલા છે. તેણી પણ પુરુષોની માફક ધર્મવરેજ જવાબદાર છે અને હોવી જોઈએ. જેટલે દરજ્જે પુરુષ પોતાની પરજીવનને જવાબદાર હોયછે તેટલેજ દરજ્જે તેણી પણ પોતાના પતિને જવાબદાર હોય શકે—જગએ વધારે નહિ.

ભાઈઓ ! જે અકિત પોતાની મરજીથી કાંઈપણ લીધા વગર પુરુષોતા તાબામાં પોતાને મુકે છે તેના ઉપર અવિશ્વાસથી જોવું તે શું પુરુષના પુરુષતત્વને જાણે ? એક અમળા કે જે ખરેખર અમળા (શરીરમાં નિર્બળ) છે તેને તાબામાં રાખવાથી પુરુષોની શું બહાદુરી ? બહાદુરી તો, તેજ. કહેવાય કે કાંઈ પુરુષ કે સિંહને તાબામાં રાખી તેના પાસે પોતાની મરજી પડે તેમ વર્તવો. આતો બિચારી સ્ત્રી-શરીરે નિર્બળ (ધર્મ તરફથીજ) તેમાં વળી તેના મનને અનેક બોધ-

બંધનોથી નિર્જળ—અનિક્સિત—રાખેલું. આ ઉપરાંત પુરૂષો પોતાના સ્વાર્થ માટે જન્મથીજ તાબેદારી—ગુલામગીરીનું શિક્ષણ આપે અને તે પણ ઇશ્વરને નામે ! પછી આવી વ્યક્તિને તાબામાં રાખવી એટલો નરી અધમતાજ ગણાય.

માટે બેહેનો અને ભાઈઓ, હું આપ સર્વને વિનવીને છું છું કે ઇશ્વરનો ડર રાખો અને આવો જીલ્લમ બંધ કરો તેઓ પોતેજ જોડલી શરમ રાખવા માગે તેટલીજ ભણે રાખે. ઇશ્વરે તેઓનું શરીર—મન—બુદ્ધિ—એવાં બનાવ્યાં છે કે જોઈતાં પ્રમાણમાં તેનાથી શરમ રખાઈજ જવાય. ઇશ્વરથી ડરી ઇન્સાફ ખાતર—ઇશ્વરના નામ ખાતર—તમારી સ્ત્રીઓ ખાતર—આ રિવાજ બંધ કરો.

આ વખતે તાળીયોનો એટલો બધો ગરબગાટ

આ વખતે કાંઈક મોટો અવાજ થયો અને મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. જોઈ છું તો હું એક પ્લાટફોર્મમાં સુતોછું. આસપાસ બે ત્રણ માણસો ઉભાં છે તેમાંથી એકતો દાકતર હોય એવું જણાયું અને બીજી દ્રાઈ નર્સ જેવી લાગી. હું બોલવા ગયો પણ ત્યાંતો મને મુંગા સુઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું અને જાણે કેમ હું કોઈ ભયંકર મંદ-વાડથી પીડાતો હોઈ ચોડા દીવસ પછી જાંધી મને સમજણ પડી કે આ બધું મારું સ્વપ્ન હતું.

સંતતિ નિયમન.

આ પછા સમાજમાં અને ખાસકરી આપણી જ્ઞાતિમાં આચાર-
તત્ત્વો કેાઈને આવશ્યકતા જણાઈ છે કે કેમ એ કહી શકાય
નથી. પરંતુ પાશ્ચિમદ્વય તેમજ અમેરિકા વગેરે દેશોમાં આ વિષયપર ખાસ
ચર્ચા, પ્રયોગો અને પુસ્તકો રચાયાં છે અને લાંબો સમય થયાં આ
વિષય પર લખવું એજ એક મહાન ગુન્હો છે એવું કહેનારા આપ-
ણામાં ઘણાઓ છે કેમકે જન્મ મરણ પ્રવરતે હાય એમ કહી આ
બાબતનો વિચાર સરખો એ કરવાનું પાપ સમજાય છે. પરંતુ એટલુંજ
ભુલી જવાય છે કે એ “જન્મ મરણ” એટલે એની છેલ્લી પણ નહીં
કે પેદા થવું અને મરણ પામવું. અમુક વૃક્ષને ઉગાડવું કે ન ઉગા-
ડવું, કેવી રીતે ઉગાડવું, વધારે ફળદ્રુપ કેમ બનાવવું વિગેરે બાબતો
જેમ બાગબાનની મરજી અને જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે તેવીજ
રીતે સંતતિ પેદા કરવી કે કેમ કેટલી હદ સુધી, કેવા સંજોગોમાં
અને કેટલે સમયને આંતરે કરવી, એ સઘળીવાત સંતતિ પેદા કરનારને
સ્વાધિન છે આ વિષયે અત્યારે દુનીયાના આજળ વધેલા દેશોના
લોકોનું જોટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેનાથી લાખમા લાખનું એ ધ્યાન
આ દેશના લોકોનું નથી ખેંચ્યું.

તેજ કારણથી ત્યાંની સઘળી શાળાઓમાં બાળકોને નહાન
પણથીજ વનસ્પતિ શાસ્ત્રનાં શિક્ષણમાં રસ લેતાં કરાય છે અને
મોટી ઉમરના છોકરાઓ અને છોકરીઓને સાથે એકજ વર્ગમાં આ
વિષયપર નિષ્ણાત પંડિતો દ્વારા તરેહ વાર જ્ઞાન અપાય છે, ચર્ચા
ચલાવાય છે અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરાવાય છે. એ સઘળા શિક્ષણો
હેતુ તેઓની પરણેલી જીંદગીનાં સુખની વૃદ્ધિમાં બર આવે છે.

આખા દેશની અને આપણા સમાજની અત્યારે સ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે આપણાં બાળકોને પણ આવીજ તાલીમ મળે અને આપોઆપ એનું કૃષ્ણ એની છાંદગીમાં આવે. પરંતુ આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા માત્ર આપણે શાળાઓ ઉપર આધાર રાખીને એમી રહેશું તો પરિણામ ધાર્યા મુજબનું, સંતોષ કારક, અને થોડા સમયમાંજ નહિ આવે. આપણે ઉમરે પુગેલાંઓ પણ એ વિષયમાં રસ લઈ કંઈ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરીશું તોજ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ સદૃશ થશે.

આપણા એક સારણુ કુટુંબની સ્થિતિજ તપાસીએ. ઘરમાં એક માણસ ૫૦ રૂપીઆ બલકે કાષ્ઠક ઠેકાણે રમ સંકારી લાવનાર તથા ઘરમાં પાંચ માણસ ખાનાર. પણ એટલેથીજ ગ્રસ નથી. પ્રતિવર્ષ કુટુંબમાં નાનાં બાળકોની વૃદ્ધિ તેમના મંદવાડ, તેમની માનાનું કૃશ થતું શરીર, મોટાં છોકરાંઓની ઉચ્ચ કેળવણીનો ખોજો. દન્યાઓનાં લગ્ન સમયેથી વિદ્યભના, ઉમરે પહોંચેલાઓને ગ્રમ મેળવવાની ઓછી તક વિગેરે આપોઆપી જીવનનાં અંધારણુ અને રહેણી કરણીની પ્રયામાં ફેર પડેછે—અને અંતે પુરું કરવાના પ્રયત્નમાં જીવન રમ વિનાનું, લુપ્ત, હલકી કારીનું અને સંસ્કાર વિહીન યત્ન લાયક છે. આ સધળાની અસર ઓછી નથી. પછી આપણે ફક્ત એ કે ક્યાં છે એ અગાઉનું નાગરત્વ ! અને ક્યાં છે એ પ્રાચીન મહત્તા ! આવા સંયોગોમાં એ સધળું ગૌરવ કાયમ રહે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે અગાઉના સમયમાં જ્યારે અત્યંત સૌધારત હતી, રામરાજ્ય હતું. પરતંત્રતાની ઘોસરી ન હોતી, ખાવા પીવાનાં દ્રવ્યો પુષ્કળ હતાં અને અનાજનો પચ્છેશમાં નિકાસ ન હોતો તેવા ધન્ય દિવસોમાં પણ આપણા સ્મૃતિકારોએ સંતતિ નિયમના કેટલાક કાયદા પાળવાના કલા હતા અને મનુસ્મૃતિ માં તો એક જગ્યા પર છે કે ગૃહસ્થ તરીકેની ૨૫ વર્ષની છાંદગીમાં વધારેમાં વધારે ૧૦ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી. આ હદ તો અતિશય કામની ધ્યેય વાળાઓને માટેજ હશે એમ અનુમાન થાય છે. કેમકે સાંખ્યે સમયે સંતાન ઉત્પન્ન કરવાથી પ્રભાવશાળી, તંદુરસ્ત અને ઓજસવાળી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે કે જે જ્ઞાતિ અને દેશનાં ગૌરવને જળવવાને શક્તિમંત થાય છે એ પણ ત્યાંજ દર્શાવાયું છે. દશ માંદલાં, અરકત, વ્યાધિગૃસ્ત, ઓછી બુદ્ધિવાળાં બાળકો કરતાં ત્રણ સમર્થ, તંદુરસ્ત, કુશાગ્ર બુદ્ધિના બાળકો

કુટુંબનો અને દેશનો સારો ઉદ્ધાર કરી શકે એ નિશંક છે. વળી તે ત્રણનાં ભરણ પોષણ અને કળવણી વિગેરેમાં પહોંચી વળવાને પણ માયાપોથી પૂરતી સંભાળ લેવાનું સની શકે, ઉચ્ચ જીવન પ્રથા Standard of life ને ટકાવી શકાય અને એ પ્રજામાં યુમાવેલાં નુર અને ગૌરવની આશા ભરી દ્રષ્ટિ રાખી શકાય.

અમેરિકા અને પશ્ચિમના દેશોમાં આ વિષય પર પુષ્કળ સાહિત્યાં પણ લખાયું છે અને કંઈ નજીવા પ્રયત્નો દિંદુસ્તાનમાં પણ એ દિશામાં થયા છે પરંતુ હજી અહીંના લોકોમાં અરે! ઉચ્ચ કહેવાતી ગતિઓમાં પણ આ પ્રશ્નની અગત્યતા તરફ ધ્યાનનું લક્ષ દોરાયું જણાતું નથી તેા પછી આ બાબતમાં યોગ્ય યોજનાઓ હાથ લેવાની તેા વાતજ રહી પુછવી. આજને કાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં કામેકામની, અને જાતની ઉચ્ચ અને નીચ, ચડતા અને ઉતરતા—તમામ વર્ગના લોકોની પારેપદે, મમાજે અને મંડળોનાં સંમેલન થઈ રહેલાં છે. રખત અને નાણાનો વ્યય ચાલુ છે અને આર્થિક અવનતીની ફરીયાદ, શારીરિક સંપત્તિના સત્યાનાશનો પોકાર અને ધર્મના ધ્વંશનો આર્તનાદ ચોફેર સંભળાય છે પરંતુ આ દુઃખોનું એક ખરું અને મૂળ કારણ તે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાના નિયમોનો ભંગ એવાત બરાબર સમજવા સમજાવવામાં આવતી નથી—વર્તુશ્રમ ધર્મ પ્રમાણેના અહમચારાશ્રમ અને વાતપ્રસ્થાશ્રમના પાલનનો આપણે છેક ત્યાગ કરી દીધો. તેના કડવાં ફળોનો વિપાક આપણે હાત ભોગવી રહેલા છીએ—અને આત્મ વિનાશને પંથે ફટલીએક મજલો આગળ વધી ગયા એછી. ઇશ્વર આપણુ સર્વને આ નિપત્તિ પંથે જતાં જાંધ પાડી સંપત્તિના સન્માર્ગે જવાનું સામર્થ્ય આપો એવી પ્રાર્થના છે—

आपदः कथितः पन्था इन्दियाणामसयमः
तज्जयो सम्पर्यामार्गं येनेष्टतेन गम्यताम् ॥

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

રાજ છબીલારામ બહારદૂર,

અથવા

નાગરવીરસત્ક.

૭ આગ્રાની સુબેદારી

અધિષ્ઠિત ઇ. સ. ૧૭૧૩

સૈ યદ્ય અબદલાખાને દિલ્હીમાં અલાવેલી રાજનીતિ અને મુસલ-
માન સરદારોની ખટપટના ઇતિહાસ સાથે પ્રસ્તુત વિષયને કંઈ
સાક્ષાત્ સંબંધ નહોતોતી એટલુંજ વકતવ્ય બસ છે કે તેણે જહાંગીર
શાહના પક્ષકારોમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો. વજીર જુલ્હીકરખાને આ
પ્રસંગે પોતાના પિતાના ઉપદેશથી આશ્રયે આવીને રહેલા પોતાના
સ્વામીને દગો દઈ અબદુલાખાનને સોંપી દીધો, પરંતુ તેથી તેને પોતાને
કંઈપણ લાભ નયતાં તેના પણ તેવાજ હાલ થયા. ફરખસીયર દિલ્હીમાં
આવ્યો કે તુરત તેના હુકમથી બંને સ્વામી સેવકોને નિર્દયતાથી
મારી નાંખવામાં આવ્યા, શાહજહા અમોજુદીનને પકડીને તેની આંખો
ફેડી નાંખવામાં આવી. તે સંઘળા સમયનાંતરમાં એટલે તા. ૧૧ જાન્યુ-
આરીથી તા. ૨૧મી જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૭૧૩ સુધીમાં ફરખસીયર
આગ્રામાં હતો. પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવાને માટે તેણે પ્રથમ જુમ્મા
મસીદમાં નીમાજ પઢી અને તે પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના બાદશાહ તરીકે
પોતાનું નામ દાખલ કર્યું, રાજ છબીલારામના આગ્રહથી હિંદુ પ્રજા
અને હિંદુરાજાઓમાં અકારો થઈ પડેલો નિર્નિયા વેરો કાઢી નાંખ-

વાનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. * અને તેઓને પોતાને ફરેલી સેવા બદલ ખાસસાની દીવાનીની એટલે બાદશાહીના મુદ્દામાં સરસુઆની જગ્યા આપવાનું વચન આપ્યું. † તે સાથે તેઓને પાંચ હજાર સ્વા-રના મનસબદારનો અધિકાર અને રાજા 'બહાદુર'ના ઇન્કામ તો તુરત આપી દીધો ‡

જ્યાં સંસ્કૃતી રાજમુકુટના વિનિમયનો નિર્ણય થાય, ત્યાં આખી રાજવ્યવસ્થામાં કિયલ પાયલ થઈ જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરાજીત હકદારના પસકારોનું તો નિકંદનજ દાદી નાંખવામાં આવતું હતું, અને યોગ્ય હોય કે ન હોય તો પણ પોતાના સ્વજન, પરિજન અને મિત્રોમાં પ્રતિપક્ષી અધિકારીઓના અધિકારો, જગીરો અને સંપત્તિ વેહેંચી દેવામાં આવતી હતી. શત્રુઓથી નિષ્કંટક ચતાંજ સૈયદ અબ્દુલાખાને પ્રથમ અધિકારોનું હક્કાણું કરવાનું કામ હાથમાં લીધું દિલ્હીના બાદશાહી ખાતાની નેમજ પ્રાંતોના મુખાઓની નિમણૂક કરી દઈ એક યાદી તૈયાર કરી. આ યાદી પ્રમાણે લુલ્હુલખાન સન્નિહતે ખાસસાની દીવાનીની અને સૈયદ અબ્દુલાખાનને સદર-ઉસ-સદર એટલે ધર્માદા ખાતાના ઉપરિ અધિકારીની જગ્યાએ ગોકવવામાં આવ્યા હતા. તેજ પ્રમાણે છબીલાલામને આખાની મુએદારી આપવામાં આવી હતી. ફરખસીયર તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી ઈ. મ. ૧૭૧૩ને રાજ દિલ્હીમાં આવ્યો કે તુરત સૈયદ અબ્દુલાખાન પ્રતિ વૈમનસ્યનું પ્રથમ ખીજ રોપાવાનું કારણ તે નિમણૂકાની યાદી થઈ પડી, બાદશાહે ખીજ ઉઘળી નિમણૂકા મંજુર રાખી, પરંતુ ખાસસાની દીવાનીની અને સદર-ઉસ-સદરની નિમણૂકા માટે વાંધો જતાવ્યો. પ્રથમ તો સૈયદ ધણો દબ રહ્યો, પરંતુ ખીજ અમીરોએ વચમાં પડી કહ્યો પતાવ્યો. સદર-ઉસ-સદરની જગ્યા બાદશાહના ગુરૂ અફઝલખાનને આપવાનું કબુલ કર્યું, પરંતુ ખાસસાની દીવાનીની જગ્યા તો લુલ્હુલખાનને આપવાનો અત્યંત

* Later Mughals, Vol. I P. 246

† Ibid Vol. I P. 283

‡ ખસાસી-ઉક્તિ રા.પુ. ૨ પૃ. ૩૨૮

† Ibid Vol. I P. 262.

આગ્રહ કરવાથી રાગ જીવીકારામને છેવટે આગ્રાના જુલા તરીકે ગોઠવવામાં આવ્યા * આ બાબતનું જાદશાહે જે ફરમાન પત્ર કાઢ્યું હતું, તે અસત્ત પત્ર હોવાંડાનો એક કય ગૃહસ્થના કબજામાંથી મળી આવ્યું છે. તે પત્રની એક બાબતએ ફરૂખસીયરની રાજસલાતું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. તે ફરમાન પત્ર અલ્લાખાદના ઇતિહાસ મશોધન મંડળ તરફથી પ્રસિધ્ધ થતા ઇ. સ. ૧૯૨૨ના માસિક પત્રમાં મંડળના પ્રમુખની દિવણી સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. તેના ઇત્રેજી ભાષાંતર ઉપરથી અત્રે અનુવાદ આપવામાં આવે છે. †

૮ ફરમાન પત્ર.

સુખલાખ અને અમિનય રાગ જીવીકારામ બદાશર. જેઓ અમારા અનુરકત સેવક છે, જેઓ અમારી કૃપા અને ફરજીયાતું યોગ્ય આરપદ છે, જેઓ અમારા નિરવધિ અનુમોદને પાત્ર છે અને જેઓ અમારી માયા અને ઉદારતાની આશા રાખે છે. તેઓને અમે જણવીએ છીએ કે-આ પ્રસંગે તેઓના જેવા અમારી ઉપર નિશ્ચય થઈ અને નિર્મળ ભક્તિ રાખનાર સેવકને અમારા સાંનિધ્યમાં રાખવા, તે અમને હિતકર અને ઉચિત લાગે છે. રાજ્યના દિનખાતર, તેઓના જેવા સામ્રાજ્યનું શ્રેય ધન્યજનાર અમારા વિજયક્ષેત્રની મર્યાદામાં હોય, તેજ આવશ્યક છે. તેટલા માટે અમારા સાચા સ્વામી નિષ્ઠ સેવક જીવીકારામને અમે ખિલાફતના નિવાસસ્થાન અકબરાબાદ (આગ્રા) ની સુબેદારી અર્પણ કરીએ છીએ. જેવું આ અમારું ઉદાર ફરમાન પત્ર તેઓને મળે કે તુરત અલ્લાખાદની સુબેદારી અને આખું ખાતું રાગ

* Ibid Vol. I P. 284. જાદશાદને સૈયદો સાથે આ વધી એપ્રિલ ઇ. સ. ૧૭૧૩માં પડ્યો હતો (પૃ. ૨૧૨) તે ઉપરથી આગ્રાની સુબેદારીની નિમણૂક પણ તેજ માસમાં થયાનું જણાય છે.

† The Struggle between Farrukh Siyar and Jahandar Shah by Lala Sitaram. P. 36-37-38. ફરમાનપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે આગ્રેથી જાદશાહે દિલ્હી જતાં જીવીકારામને અલ્લાખાદના સુબાની કામ ચલાવે નિમણૂક આપી હતી. તે કામ ચલાવે નિમણૂકનો ફેલુઆરીથી એપ્રિલ સુધી એટલે માત્ર એમાસનો કાલ લીધો હતો.

ગિરિધર બહાદુરને સોંપીને તેઓએ ગની શકે તેટલી ઝડપથી યમુનાનદીની આ બાજુએ આવી પહોંચ્યું, અને અમારી સર્વગ્રાહી આરાઓ અમલમાં લાવવાને માટે અમને રિપોર્ટ કરી મોકલવો. અમારી કૃપા અને ઉદારતાના ચિન્હ તરીકે અમારા માંગલિક મહેમાન પ્રસંગે અમે નેઓને ખાસ પોશાક મોકલવાની મેહેંગાની કરીએ છીએ. અંતકલિતકર સેવાઓ કરવાથી અમારા વિશ્વાસ અને અનુગ્રહોને પાત્ર થઈ ચૂકેલા ઇતિકાદખાન બહાદુરને અમે ફરમાવીએ છીએ કે- અમારી શ્રદ્ધાવાન અને તેજસ્વી હજુર અને રાજા છખીલારામ બહાદુર વચ્ચેનો અમારી આરાનુસાર મધ્યો પત્ર વ્યવહાર તેઓએ ચલાવવો. અમે અમારા અદ્વિતીય સ્વામી લક્ષ્મ સેવકને પણ ફરમાવીએ છીએ કે- અમારા તરફથી આવતા સધળા પત્રોના પ્રત્યુત્તરો તેઓએ ઇતિકાદખાન બહાદુર મારફત રવાને કરવા. અમારી અંતકરણ પુર્વક ઇચ્છા છે કે-અમારા ખાસ પત્રો અમે અમારા ખાસ બાદશાહી અંગરક્ષકો સાથે મોકલશું, અને તેવા મધ્યો પત્રોનો પત્રવ્યવહાર ઉપર્યુક્ત ખાન બહાદુર તેમજ અમારા વિશ્વાસુ તોકર અમીનુદ્દીનખાને ચલાવવા. રાજા છખીલારામને અમે ફરીથી જણાવીએ છીએ કે તેઓના ઉપર અમારી જે કૃપાદ્રષ્ટિ છે તેમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી રહેશે.

૯ આગ્રાથી અલ્હાબાદ.

(અક્ટોબર ઇ. સ. ૧૭૧૩.)

રાજા છખીલારામ ઉપર બાદશાહને અપુર્વ પ્રેમ નોંધને. સૈયદ અબ્દુલાખાનના હૃદયમાં તેઓનો પ્રતિ દુર્ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને હરકોઈ રીતે તેઓને તેજો હીન કરવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. તેવામાં એક સરસ નિમિત્ત તેને મળી આવ્યું. સેંકડો વર્ષોથી યમુના નદીની દક્ષિણે દિલ્હીથી આગ્રા સુધી અને આગ્રાથી ચંબલ નદી સુધી એક અતિ બળવાન પણ અર્ધ શિક્ષિત જાટ નામની જાતિ વસતી હતી. જાટલોકો આસપાસના પ્રદેશમાં લુટકાટ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા. બાદશાહ શાહજહાંના વખતથી તેઓનો ત્રાસ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. બાદશાહ ઔરંગઝબને પોતાને તેઓની પાછળ લશ્કર લઈને ચઢવું પડ્યું હતું. તે પ્રસંગે તેઓના મુખી ગોકુળ અને તેના સાથીઓની કતલ કરી પુરતો દાગ ખેંચાડ્યો હતો. છતાં તેઓનું જોર

ગિજકુલ નરમ પડ્યું ન હતું. ગોકુળનો પૌત્ર ચૂડામણી મળ્યા હિમતવાન, સમયસચ્ચ અને બહાદૂર હતો. બહાદૂરશાહ અને તેના લાઘ આઝમ શાહ વચ્ચે ગામડિયું યુદ્ધ થયું; ત્યારે હેવટને દિવસે તેણે આઝમશાહની છાવણીમાં હુલ્લે ચલાવી દેલી. બહાદૂરશાહને તેની સાથે મંધિ કરવી પડી હતી અને તેને ૧૫૦૦ જાદ અને ૫૦૦ રૂપાંતો મનમજ દાર બંનાવ્યાં હતાં. અને રજપુતો તથા સીંધોની સામે લડાઈ કરવામાં બાદશાહે તેને મોકલ્યાં હતાં. બહાદૂરશાહના મરણ પછી લાહોરના યુદ્ધમાં પણ તે જહાંદારશાહના પક્ષમાં સામેલ હતો. છતાં જહાંદારશાહ અને ફરુખસીયર વચ્ચે આગ્રાનું યુદ્ધ થયું, ત્યારે તેણે બંને પક્ષોની છાવણી બાંધી નિર્દયતાથી હુમ્મી લીધી હતી. સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનની સલાહથી બાદશાહે તે ચૂડામણી અને નેના માથાઓનું નિકલન કાઢી નાંખવાનો રાગ જાણીજારામ ઉપર હુકમ જાહેર મોકલ્યો. જાણીજારામને આગ્રે આવું હતું એકાદ બે માસ થયા હતા, તેઓની પામે જોઈએ તેટલું કશકર તેમજ ખીજાં સાધનો ન હતાં, છતાં બાદશાહના હુકમને માન આપી. તેઓ એકદમ ચૂડામણીની પાછળ પડ્યા તેમજ બાદશાહને મદદ મોકલવા માટે અરજ પત્ર લખી મોકલ્યો. સૈયદ અબ્દુલ્લાખાને જાની શકે તેટલી દીલ કરીને ગિજકુલ મદદ મોકલી નહિ, તેથી જાણીજારામનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. સૈયદ તે સંધિનો લાભ વધતે ઇ. સ. ૧૭૧૩ ના અક્ટોબર માસમાં તેઓની આગ્રેથી અદલાયાદ બહારી કરાવી અને તેઓની જગ્યા સમસર્મ-હેદ દોષ્ટાખાનને આપી *

ગિજિયા વેરો અને તેનો સમૂલ ઉચ્છેદ

(તા. ૨૫ નવેમ્બર ઇ. સ. ૧૭૨૦)

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ રાગ જાણીજારામ જ્યારે આગ્રા મુકામે બાદશાહ ફરુખસીયરની સાથે હતા ત્યારે રજપુત રાગજોનો અને હિંદુ પ્રજાનો પ્રેમ તેમજ વિશ્વાસ સંપાદન કરવાના હેતુથી બાદશાહને અત્યાચ્છ કરી, તેઓએ ગિજિયા વેરો માફ કરાવ્યા હતા. પરંતુ શુંલ નિશુંલની સેનાની રક્તખીજની પેઠે અથવા ગ્રીક પુરા-

જુના હાઇડ્રા નામના રાક્ષસની પેઠે તેનો ગમે તેટલી 'વાર વધ કરવામાં આવતાં છતાં, તે પુનઃ પુનઃ સજીવન થતો હતો. નિર્જિવા વેરો શા માટે એટલો બધો અકારો યદ્યપિ પડ્યો હતો, તેનું કાંઈ પણ વિવેચન કર્યા વિના તેનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે નહિ. મુમુક્ષુમાની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિજીત પ્રજાને ક્રીમી એટલે ગુલામ ગણવામાં આવતી હતી. કેાઈ પણ નગર કે ગ્રામ જીતાય કે સુરત તેની આખી પ્રજાને મુમુક્ષુમાની ધર્મનો અંગીકાર કરવોજ જોઈએ નહીં તે તેઓની સંપત્તિ લુપ્તી લેવાને પાત્ર ગણાતી હતી, સ્ત્રી, પુરૂષો, છોકરાં, સર્વે ગુલામોની સ્થિતિમાં હોઈને વેચાવાને ચોખ્ખા ગણાતાં હતાં. શિક્ષામાંથી બચવાનો માત્ર એકજ ઉપાય હતો, અને તે એજ હતો કે તેઓએ માનભંગ યદ્યપે વિજેતાની ગુલામ ગીરી સ્વીકારવી, અને નિર્વિદ્વં રહેવા દેવાના બદલામાં તેઓએ નિર્જિવા વેરો એટલે હડીવા વેરો અથવા મુંડકા વેરો આપવાની કળુજત આપવી છ. સ. ૭૧૨માં મહમદ કાસીમે સિંધ દેશ જીતી લીધો, ત્યારે તેણે પ્રથમ ત્યાંની પ્રજા ઉપર આ કર નાંખ્યો હતો. આ કરનું લેવાણું કરવાને માટે ગરીબ, મધ્યમ અને ધનવાન— એવા ત્રણ વર્ગો પાડવામાં આવ્યા હતા ૨૦૦ દિહમિ અથવા આજને હીસાએ રૂ. ૧૨૫૦-૦-૦ સુધીની મિદકત વાળો ગરીબ, ૨૦૦થી ૧૦૦૦૦ દિહમિ સુધી એટલે આજને હીસાએ રૂ. ૧૨૫૦થી રૂ. ૧૨૫૦૦ સુધીની મિદકત વાળો મધ્યમ અને તદુપરાંત કિમ્મતની મિદકત વાળો ધનવાન ગણાતો હતો પ્રત્યેક ગરીબ પુરૂષ પાસેથી દરવર્ષે ૧૨ દિહમિ અથવા નવ બંગાળી મણુ ધઉંની કિમ્મત એટલે આજને હીસાએ રૂ. ૭૫-૦-૦ લેવાતા હતા. મધ્યમ વર્ગ પાસેથી ૨૪ દિહમિ અથવા રૂ. ૬ ૨/૩ અથવા અઢાર મણુ ધઉંની કિમ્મત એટલે આજને હીસાએ રૂ. ૧૫૦-૦-૦ લેવાતા હતા, અને ધનવાનો પાસેથી ૪૮ દિહમિ અથવા રૂ. ૧૩ ૧/૩ અથવા છત્રીશ મણુ ધઉંની કિમ્મત એટલે આજને હીસાએ રૂ. ૩૦૦-૦-૦ લેવાતા હતા. આ કર ૧૪ વર્ષ અથવા તેથી અધિક વર્ષની ઉંમર વાળા પ્રત્યેક પુરૂષ ઉપર નાંખવામાં આવ્યો હતો. યદ્યાપિ આંધળા, પાંગળા, લુલા વગેરે શાશ્વત અશક્ત પુરૂષોને આવેરામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. સ્ત્રીઓ અને ગુલામો પાસેથી તે વેરો

લેવામાં આવતો નહોતો, તેજ પ્રમાણે સરકારી અમલદારોને પણ તેની માફી આપવામાં આવતી હતી; છતાં વેરો વસુલ કરનાર કાજીઓનું લશ્કર પ્રગ્ન ઉપર તુટી પડી, ગમે તેટલો અનર્થ કરવામાં કયાશ રાખવું નહતું. મોટામાં મોટો અમીર હોય, લાખો રૂપીઆનો વ્યાપારી હોય કે અગ્નિહોત્રી પાલણી હોય, પણ તેને જાને કાજીની કચેરીમાં હાજર થઇ, કાજીના ચરણપર પડી વેરાની રકમ તેના ચરણમાં મુકવી પડતી હતી. મહમદ કામીએ તે વેરાની પાલણી. સાધુઓ અને સન્નાસીઓને માફી આપી હતી; પરંતુ તે નીતિનો અમલ લાંબી મુદત સુધી ચાલ્યો નહોતો. * દિલ્હીની બાદશાહીમાં અફઝાલુદ્દીન ખુનીએ ઇ. સ. ૧૩૦૦માં મહમદ કામીમને પગલે ચાલીને તે વેરા દાખલ કર્યો. પરંતુ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૩૫૫માં શીરોજશાહ તખલ્લુસે તેનાથી બની શકે તેટલી મજા કરી અને પાલણી, સાધુઓ, અને સન્નાસીઓ પાસેથી પણ તે વેરા લેવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી અઠ્ઠાસર બાદશાહે દિલ્હીમાં સ્વપક્ષમાં લેવાના હેતુથી તે વેરા ઇ. સ. ૧૫૭૬માં કાઢી નાંખ્યો; પરંતુ ધર્મેન્દ્ર તખલ્લુસે ઔરંગઝેબે દિલ્હીમાં રંજડીને મુસલમાન ગનાવવાની ઇચ્છાથી ઇ. સ. ૧૬૭૬માં તે વેરા ફરી દાખલ કર્યો, અને પુરી મજાથી તેનો અમલ કરવા માંડ્યો. તેમ છતાં રાવણ જેવા ઔરંગઝેબનો તે મનોરથ સફળ થયો નહિ. ધર્મના ઝનુનથી અને રાજસત્તાના લોભથી તેણે આખી બાદશાહી દાવાનલમાં ફેંકી દીધી. રાજા જમીનારાએ ને સઘળા ઐતિહાસિક વિદ્વાનોએ ફરજીયાતે મુસલમાની હોય, તેમ જલાય છે બાદશાહીમાં શાંતિનું વાતાવરણ જિજિયાના ઉચ્છેદથીજ ઉપરિચિત થઇ શકે, તેમ હતું, એમ જ્યારે બાદશાહને પ્રતીતિ થઇ ત્યારે એટલે ઇ. સ. ૧૧૭-૧૩ના જાન્યુઆરીમાં તેણે કાંઇ પણ મુસલમાન અધિકારીઓને પુછવા વિના તે પિશાચનો દેશનિકાલ કર્યો * એ રીતે રાજા જમીનારાએ આખી દિલ્હીપ્રજાનો અંતરનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યો. પરંતુ રાજા

* History of Aurangzib by Jadu Nath Sarkar M. A. Vol. III P. 305-318. વધારે વિસ્તાર માટે જુઓ, Encyclopaedia of Islam Vol. i P. 1051-1052

* Later Mughals vol 1 p. 283.

છબીલારામ જેવા દીર્ઘદ્રષ્ટિવાન અને કાર્યદક્ષ રાજપુરુષને સૈયદ ભાઈ-
ઓએ બાદશાહની સંગતિમાંથી દૂર કરાવ્યા, ખટપટો અને પડયંત્રાથી
રાજકાર્યભારના ગણેશ મંડાયા. સૈયદોએ ધમંડમાં ને ધમંડમાં
પોતાનાં બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી જેટલાં કાર્યો કર્યાં, તેનાં કડવાં ફળો
તેઓને પોતાનેજ આપવા પડ્યાં. રજપુતો, જાટો, અને સીખોએ
બળવા ઉઠાવ્યા; પોતાના વિશ્વાસુ અમલદારો પણ ફરી બેઠા. તોપણ
જ્યાં સુધી રાજા રત્નચંદ્રને તેઓ દીવાનના પદ ઉપર રાખી શક્યા,
ત્યાં સુધી આર્થિક રિયતિ મુશ્કેલસ્થિત રહી શકી. પરંતુ બાદશાહ
પોતેજ તે સૈયદોનો ઉન્નાદ અને દાગ મહન કરી શક્યો નહિ. સૈય-
દોની સત્તા તોડવાના હેતુથી તેણે સૈયદના કટ્ટા વિદેષી, ઔરંગઝેબના
જુલ્લી વજીર ઇનાયત-ઉલ્લાખખાનને દીવાનની જગ્યા આપી, ઇનાયત-
ઉલ્લાખખાન કંઈ સૈયદોથી ઉતરે તેવો નહોતો. હિંદુઓનો તે પુર્વભ-
વનો વેરી હતો અને તેણેજ ઔરંગઝેબ બાદશાહને નિજિયા વેશ
નાંખવાની સલાહ આપી હતી. આ વખતે ફરી તેને લાગ મળ્યો;
ફરેખસીયર જેવા હૃદય દુર્ગંધ બાદશાહને વશ કરવો, તે
કંઈ કઠિન ન હતું. તેની સલાહથી બાદશાહે ઇ સ. ૧૭૧૭
ના એપ્રિલ માસમાં તે કર ફરીથી દાખલ કર્યો, † પરંતુ
બાદશાહને લોહીથી ખરડાએલા તે કરધનનો ઉપભોગ કરવાનો
સમય આવ્યોજ નહિ. પ્રપંચોનાં વમળો અને અંતર્વમળોમાં તે ડોલાં
ખાવા લાગ્યો, ભેંધપુરના મહારાજા અજિતસિંહે સૈયદોના દબાણથી
પોતાની પુત્રી બાદશાહને પરણાવી હતી. તેઓ પણ સયદોના પક્ષમાં
ભળી ગયા. જે જે અમીરોને તે પોતાના પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરે
હતો, તેઓ પણ સૈયદોને શરણ હતા. બાદશાહને પકડીને કેદ કરવા
માટે તે ભાઈઓ દક્ષિણમાંથી મરાઠાનું લશ્કર બોલાવ્યા વિના રહ્યા
નહિ. પ્રસિદ્ધ ચુડામણુ જાટની પણ નેએને ઓસવાળી ભોગવવી પડી
છેવટે મહારાજા અજિતસિંહ પણ તેઓએ ચુંથેલા પડયંત્રમાં સામેલ
થયા, બાદશાહનો મહેલ થેરી લીધો. કેટલાક વફાદાર અમીરો બળવો
ઉઠાવી બાદશાહની મદદ દોડ્યા. દિલ્હીની આખી પ્રજા સૈયદોના હરામી
પણાને ઇડેઓક નિંદવા લાગી અને તેણે બળવાનું સ્વરૂપ પકડ્યું.

મામલો આવી રીતે કચળા ગયેલો જોઇને સૈયદોએ ફરખસીયરના કાકાના દીકરા રશી-ઉદ્-દરગતને અંતઃપુરમાંથી પકડી મંગાવ્યો અને યની શકે તેટલી ત્યાંથી દરબાર લગીને તે વીસ વર્ષના વ્યાધિ-ગ્રસ્ત, યુવકને સૈયદોએ અને મંદારાજ અજિતસિંહે દિલ્હીના મયુરામન ઉપર બેસારો હિંદુસ્થાનનો ખાદશાહ બનાવી દીધો (તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૧૭૧૯). § તેમ છતાં ઉસ્કેરામ ગયેલી પ્રજા ગિલકૂલ શાંત થઇ નહિ, ફરખસીયરના પક્ષના જે અમીરોએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો, તેઓ લેશ માત્ર નિરાશ થયા નહિ. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રજામાં શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવવાની પ્રથમ આવશ્યકતા હતી, તે પ્રસંગનો લાભ લઇને મદારાજ અજિતસિંહ, કાટાના રાજા બીમસિંહ અને રાજા રત્નચંદ્રે જિજિયો કાઢી નાંખવાની માગણી કરી. સૈયદોને તે માગણી સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નહોતો તુરત રાજસભામાં જિજિયો કાઢી નાંખવાનું જાહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું. (તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૬. સ. ૧૭૧૯) † સૈયદોએ સમયને અનુસરીને જિજિયા ત્રેસ કાઢી નાંખવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ તેનો અમલ કરવાની નેઓને પુરમ્ ક્યાં હતી ? જે ફરખસીયર માટે તેઓએ આમ્રાના યુધ્ધમાં પોતાના પ્રાણો અર્પણ કર્યા હતા, તેજ ફરખસીયરને તેઓએ અંતઃ પુરમાંથી પકડી મંગાવ્યો, ત્રણબ્રાતા અમલદારોને પોતેજ નેતી આપ્યો ફાંડી નાંખી (તા. ૨૮-૨-૧૭૧૯) અને તેને કારાગૃહમાં પુરાવી દીધો, કારા-ગૃહમાં પહોં તેના ઉપર અત્યાચાર કરવામાં ખામી રાખી નહિ, ઉચટે તા. ૨૮-૪-૧૭૧૯ને રોજ મારા મોકલી તેને મરાઠી નાંખ્યો. ફરખ-સીયરના પક્ષના જે અમીરોએ ખુલ્લી રીતે તેને સદાચ્ચ કરવા પ્રય-ત્ન કર્યો હતો તેઓને પકડી મંગાવ્યા, તેઓનો સંહાર કરી નાખી, તેઓની સંપત્તિ લુટી લીધી, ખાદશાહનો ખાનગી ખજાનો ત્રણબ્રાતાએ હાથ કર્યો અને તે તેણે એકલાએ રચાહા કર્યો. ઘેટા લાઇથી તે સાંખી રાકાયું નહિ, ડાહ્યા દીવાન રત્નચંદ્રની સલાહ સ્વીકારી અને પ્રતિપક્ષી અમીરોની જગ્યાએ અને જાગીરો સૈયદ હુસેનઅલીખાનના ખુશામદી-આઓને વેંદવી આપી. એ રીતે દિલ્હીમાં ઉઠેલા બળવાનું સંત્વન કર્યું.

જોધપુરના મહારાજા અભિનંદસિંહ પ્રજામાં બહુ અકારા થઇ પડ્યા, ત્યારે ત્યારે પ્રજાજનોના દ્રષ્ટિ પથમાં તેઓ આવતા ત્યારે તેઓને “જમાઇ ખોર ! જમાઇ ખોર !” જેવા શબ્દોથી સૌ વધારી લેતા હતા. તેઓએ પણ કંટાળીને રૂખસદ લીધી. પરંતુ ફરિયાદીયરની દુર્દશા કરવાના બદલામાં તેઓને ગુજરાતની સુનાગીરી આપવામાં આવી. મહારાજા જયસિંહ સલામતે તો પ્રથમથીજ વળાવી દીધા હતા. નીળમ-ઉલ-મુલે આ પડવંત્રમાં કંઈ પણ સક્રિય ભાગ લીધો ન હતો, છતાં તેની અંતરની ભાવના તો ફરિયાદીયર પ્રતિજ્ઞ હતી. તે કારણથી તેને માળવાનો સુખો બનાવવા વિદાય કરી દીધો (તા. ૧૫-૧-૧૭૧૬)

એ રીતે બંને ભાઇઓની આકાંક્ષા પૂરી થઇ, પરંતુ તેની કિંમતમાં તેઓની બાદશાહીના પાયા મરબડારી નાંખવાની જરૂર પડી. મરાઠી સેનાને વિદાય કરી, પણ તે સાથે દક્ષિણના બાદશા પ્રાંતોની યોથ, સરદેશ મુખી અને સ્વરાજ્યના હોકાની સનદો સંયદોએ પોતે મંદારાખ્યાધિપતિ શાહુ જયપતિને કરી આપી (તા. ૩૦-૩-૧૭૧૬)

રાજધાનીના નગરમાં સંયદોની સામે વક્રદ્રષ્ટિથી જોવાની કાંઈમાં હિંમત તેઓએ રહેવા દીધી નહિ. પરંતુ છુદીના રાજ્ય બુધભિંદે અને અલ્લાબાદના સુબા રાજ્ય છબીલાલરામ બહાદુર ફરિયાદીયરના પુરા વફાદાર હતા, એમ તેઓના બલુવામાં હતું. ફરિયાદીયરને પકડવાની ધમાકા આપી રહી હતી, તેવે પ્રસંગે દિલ્હીની બહારના પ્રદેશની પ્રજામાં પણ તેટલોજ અસંતોષ અને ત્રાસ ફેલાઇ રહ્યો હતો. આગ્રાના કિલ્લામાં ઔરંગજેબના પુત્ર અકબરના પુત્ર નેકુસીયરને નજર કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંનો કિલ્લેદાર નેકુસીયરના કામદાર મિત્રરામની પ્રેરણાથી બળવો ઉઠાવવાની નજવીજ કરતો હતો. તેમાં રાજ્ય છબીલાલરામ છુપી રીતે મદદ આપેજે, એવી શંકા લાગી. સદ્ગતની જામીનગીરી તરીકે રાજ્ય ગિરિધર બહાદુરને દિલ્હી બોલાવ્યા અને તેઓને તુરતજ નજર કેદ કર્યા (તા. ૧૮-૨-૧૭૧૮) ત્યાર પછીનો સંયદોનો ઇતિહાસ તે મુગલ બાદશાહીના વિનિષાતની પરંપરાનો ઇતિહાસ છે. ફરિયાદીયરને તા. ૨૮-૨-૧૭૧૬ ને રોજ પકડ્યો ત્યારથી તા. ૧૩-૧૧-૧૭૨૦ સુધી એટલે લગભગ પોણા બે વર્ષમાં તેઓએ દિલ્હીના

સામ્રાજ્યના સિદ્ધાસન ઉપર ચાર બાદશાહોને બેસાડવા અને ત્રણ બાદ-
શાહોને પદબ્રષ્ટ કર્યા. રજપુતાનાના રાજાઓમાં કુસંપ કરાવ્યો. મહા-
રાજા જયસિંહ સવાઈ તથા ભુંદીના રાજા બુધસિંહ બાદશાહી પક્ષમાં
હતા, ત્યારે મહારાજા અછતસિંહ, કોટાના રાજા ભીમસિંહ, અને
નરવરના રાજા ગજસિંહને પોતાના પક્ષમાં બેઠ્યા. આગ્રાનો બળવો
સમાપ્ત થઈ સૈન્ય હુસેનઅલીખાન પોતે ગયો. તેણે બળવો તો સમાપ્ત્યો,
પરંતુ જૂના કાળથી સંઘર્ષ રાખેલો બાદશાહી ખખનો શોધી કાઢી
પોતાને હાથ કર્યો. આ પ્રસંગે કલદ કરવાનો મોટાભાઈનો વારો
આવ્યો. પરંતુ બાદશાહ રશી-ઉદ-દર જાતે તે ભાઈઓના ત્રાસથી
કટાણી જઈ ગાદી છોડી દીધી (૪-૬-૧૭૧૯) તેની જગ્યાએ તુરત
તેના ભાઈ રશી-ઉદ્ દૌલાને પકડી મગીવી ગાદીએ બેસાડી દીધો તા.
(૬-૬-૧૭૧૯) બાદશાહોની ફેર બદલી કરવાના કામથી પરવાર્યા પછી
સૈન્ય અમલદારખાન બાદશાહને સાથે લઈને આગ્રા તરફ ગયો. માર્ગમાં
ફતેહપુરની પાસે વિદ્યાપુર ગામમાં જાગ્રણી જમાવી (તા. ૨૯-૭-૧૭૧૯)
આ તકનો લાભ લઈને રાજા ગિરિધર બહાદુર મહારાજા શિવાજીની
જેમ યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી દિલ્હીના કદખાનામાંથી નાસ્તો ગયા (૧-
૮-૧૭૧૯) અને અલ્લાબાદ પહોંચી ગયા તેકુસીયર શરણે આવ્યો
(૧૨-૮-૧૭૧૯) અને તેને જન્મ પર્યંત કાગઝમાં પુરી ગણવા
:દિલ્હી મોકલાવી દીધો.

મહારાજા જયસિંહે રાજા હમીદગરામ અને માળવાના સુગા
નીગમ-ઉલ્લ-મુલ્કની મદદની આજ્ઞા રાખી હતી. તેમાં તેઓ નિષ્ફળ
ગયા. આગ્રાના બળવો બોરોને મદદ આપવા તેઓ સેના લઈને જતાં
માર્ગમાં પોતાનીજ હદમાં મુકામ કરી પડી રહ્યા. તેઓની સાથે યુદ્ધ
કરવાનું પાત્રવે તેમ ન હતું. સૈન્યોએ તેઓને ફપીઆ વીસ લાખ
આપી, તેઓનું મન મનાવ્યું અને તેઓ સાથે સંધિ કરી. તે ઉપરાંત
અમદાવાદથી સુરત સુધીના ગુજરાત પ્રાંતની તેઓને સુગાગીરી આપી
અને મહારાજા અછતસિંહને તેના બદલામાં અજમેરની સુગાગીરી
વધારી આપી. એ રીતે અજમેરથી સુરતગંદર સુધી આખો પ્રદેશ
રજપુતરાજાઓના હાથમાં આવ્યો. (૫-૧૧-૧૭૧૯)

દરમ્યાન વિઘાપુરની જાવણીમાં બાદશાહ રશી-ઉદ્-દૌલાનું મૃત્યુ થયું. (તા. ૧૭-૯-૧૭૧૯) તેની જગ્યાએ તેનો પિત્રાઈ ભાઈ જહાનશાહના પુત્ર મહમદશાહને ગાદીએ બેસાડી દીધો (તા. ૨૮-૯-૧૭૧૯) રાજા બુધસિંહ અને રાજા બીમસિંહને અંદર અંદર લડાવી માર્યા. છેવટે સૈયદોની મદદથી એક મોટા યુધ્ધમાં બીમસિંહે રાજા બુધસિંહને હણ્યા અને તેઓની આખી સેનાનો સંહાર કરી નાંખ્યો. (તા. ૧૨-૨-૧૭૨૦).

હવે રાજા છબીલારામનો વારો આવ્યો; તેઓને પકડવા અને અલ્હાબાદનો કિલ્લો તાબે કરવા સૈયદોએ મોટું લશ્કર મોકલ્યું. રાજા છબીલારામ, તે લશ્કરને વધાવી લેવા કિલ્લામાંથી બહાર આવી મેદાન પડ્યા, તેવામાં સૈયદ અબ્દુલખાનનો વિધિસિત પત્ર ખુલ્લીને વાંચવો શરૂ કરતાંજ તેઓનો સ્વર્ગ વાસ થયો. (તા. ૫-૧૧-૧૭૧૯) રાજા છબીલારામને આમ પ્રપચથી સૈયદો પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરી શક્યા, પરંતુ રાજા ગિરિધર બહાદુર ગાંજ્યા જાય તેવા ન હતા. પન્નાના મહારાજા જત્રસાહજીદેલા. જુદીના રાજા બુધસિંહ અને અલ્હાબાદ પ્રાંતના હિંદુગઝીનદારોની તેઓને પુરતી સહાય હતી. સૈયદોના લશ્કરી સરદારોએ કિલ્લો તાબે કરવા તન તોડ મહેનત કરી, પરંતુ જ્યારે તેઓ ફાળ્યા નહિ, ત્યારે રાજા રત્નચંદ્રને સધિનીવિશિષ્ટ કરવા મોકલ્યા રાજા રત્નચંદ્ર તેઓને અયોધ્યાની સુબાગીરી, લખનૌ ગોરખપુરની ફેજદારી તથા મીરજમશેર અને રાજા બહાદુરના ઇલ્કાબો, તેમજ પાંચ હજાર સ્વારની મનમથદારી અને ત્રીશ લાખ રૂપિયા રોકડા આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તે શરતોનો સ્વીકાર કરી રાજા ગિરિધર બહાદુર અયોધ્યે ગયા. (તા. ૧૧-૫-૧૭૨૦) *

રાજા ગિરિધર બહાદુરનો એ રીતે નીકાલ કર્યા પછી, સૈયદોને માળવાના સુબા નીજમ-ઉલ્-મુલ્કનો ઉત્ર લાય હતો તેનો તેઓએ ઘાટ ધડવાની બાજુ રમવા માંડી પરંતુ હવે તેઓ પુર્વજન્માર્જિત પુણ્ય પરવારી બેડા હતા. નીજમ-ઉલ્-મુલ્કને સળગાવી દેવા જે દાવા

* આ બાબતનું સવિસ્તર વર્ણન જુદા પરિચ્છેદોથી હવે પછી આપવામાં આવશે.

નળ તેઓએ પ્રકટયો, તેજ દાવા નળમાં તેઓ ઝંપલાવા અને ભસ્માવશેષ થઇ ગયા, નીળમ-ઉલ-મુલ્કનો પિત્રાઇ લાઇ મહમદ અમીન-ખાન દિલ્હી દરબારમાં તેઓના પ્રતિનિધિ રૂપે રહેતો હતો. એક તરફથી તે મુગલ અમીરો અને સરદારોને પોતાના પક્ષમાં એકઠો કરતો હતો અને બીજી તરફ સૈયદોની ખટપટાથી નીળમ-ઉલ-મુલ્કને પુરે-પુરો વાકેફ રાખતો હતો. આ વખતે એટલે તા. ૧૪-૨૨-૧૭૨૯ને રોજ સૈયદ અબ્દુલખાન બાદશાહ મહમદશાહને ત્રિઘાપુરમાં લઇને આગ્રામાં આવીને રહ્યો હતો. નિળમ-ઉલ-મુલ્કે આલીગઢ અને જુરાન પુરના ફોજદારો સાથે છુપી સલાહ કરી તેઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને તે બંને દિલ્હીએ પોતાને કબજે કર્યા. સૈયદોએ એક તરફથી નીળમ-ઉલ-મુલ્કને ધેરવાને દિલાવર ખાનને મોટી સેના આપી મોકલ્યો. બીજી તરફથી ઔરંગઝાબના સરસુઆ આલીમ અલીખાનને દક્ષિણની આખી સેના અને મરાઠાઓનું લશ્કર લઇ મોકલાવ્યો. દિલાવર ખાન સાથે નિળમ-ઉલ-મુલ્કે જુરાન પુર પાસે આવેલા ગામ પંકર પાસે મુધ્ધ ક્યું, તેમાં દિલાવરખાન મરાયો અને તેની આખી સેનાનો નાશ થયો. તેને મદદ કરવાને સૈયદોએ કોટાના રાજા બીમસિંહ અને નરવરના રાજા ગજસિંહને મોકલ્યા, તેઓના પશુ તેવાજ હાથ થયા. (તા. ૧૬-૬-૧૭૨૦) ઔરંગઝાબથી સૈયદોનો લત્રીને આલીમ અલીખાન મોટી સેના લઇ ધસી આવતો હતો. તેની સાથે નિળમ-ઉલ-મુલ્કને બક્ષપુર ગામ પાસે બેટો થયો, બંને સેનાઓનું બીજી ઘર્ષણ થયું પરંતુ લાગ્ય દેવી નિળમ-ઉલ-મુલ્કને પ્રસન્ન હતી. આલીમ-અલીખાન અને તેની સમગ્ર સેનાનો વિનાશ થયો. (તા. ૬-૮-૧૭૨૦)

આગ્રા મુકામે આ ખબર પોહોંચતાંજ, બંને સૈયદ લાઇઓ જેમ કાળી નાગજો છંછેડાય, તેમ છંછેડાયા. સૈયદ હુસેનઅલીખાન પોતે નીળમ-ઉલ-મુલ્કનો ગર્વ ગંજન કરવા બાદશાહને સાથે લઇને બની રોકે તેટલું લશ્કર એકઠું કરી છેડયો સૈયદ અબ્દુલખાન ઉત્તર વિભાગની મુલ્ક સાચવવા દિલ્હી તરફ સીધાવ્યો. (તા. ૧-૬-૧૭૨૦) સૈયદ હુસેનઅલીખાન ઉપરિચિત પ્રમંગને પાછા ગયો હતો. મુગલ અમીરો સૈયદના ઠટા રાત્રીઓ હતા, લશ્કરમાં તેઓનું તત્વ વધારે હતું. તેઓને

સંતાપવાને માટે તે બની શકે તેવા ઉપાયો યોજતો હતો, છતાં મહમદઅલીનખાન, હંદરકુલીખાન વગેરે મુગલ અમીરો તેનું કાસળ કાઢી નાંખવાનો પ્રયત્ન રચતા હતા. તા. ૮-૧૦-૧૭૨૦ ને રાજા બાદશાહની જાવણી જયપુર રાજ્યની હદમાં ટોડા સીમ નામના ગામ પાસે હતી. સૂર્યનારાયણ મધ્યમાં આવી, વિશ્રામી રહ્યા હતા, તેવામાં સૈયદ હુસેન-અલીખાન બાદશાહને જીહાર કરવા જતો હતો, ત્યાં બાદશાહના તંત્રુ પાસેજ મુગલ અમીરોના ધાતકે તેનું જીએચેક ખુત કર્યું. આખી જાવણીમાં હાહાકાર મચી રહ્યો, મહમદઅલીખાન બાદશાહને લઇને શાંતિ ફેલાવવા આવતાં સૈયદ પક્ષના અમીરો અને સૈનિકા સામે થયા. શત્રુ મિત્રની શ્રાંતિ રહી નહિ. પરસ્પર કાપા કાપી ચાલી રહી, અંતે સૈયદ પક્ષનો નાશ થયો, સૈયદ હુસેનઅલીખાન અને તેના પક્ષકારોની મિલકત હુંદી લીધી, રાજા રત્નચંદ્રે બની શકે ત્યાં સુધી યુદ્ધ કર્યું. છેવટે તેણે પકડાઇ ગયો, અને હસનપુરના યુદ્ધને દિવસે બાદશાહના હુકમથી તેને ગરહન મારવામાં આવ્યો. (તા. ૧૩-૧૧-૧૭૨૦)

હુસેનઅલીખાનના ખુન થયાના સમાચાર સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનને સગાઇયાથ ગામ પાસે પોહ્યેયા; તેનો મિત્રજ તેના હાથમાં રહ્યો નહિ. દિલ્હીના સુબેદાર સૈયદ નિજમ-ઉદ્દીન-અલીખાનને મહમદઅલીખાનની મિલકત જપ્ત કરવા તથા દિલ્હીના તુરંગોમાં પુરાઇ રહેલા કામપણ શાહખાનને પકડી લાવીને ગાદીએ બેસાડવાનું લખ્યું. નિજમ-ઉદ્દીન અલીખાન તેનો કનિષ્ઠ ભાઇ હતો, વડા ભાઇની આગનો તેણે તુરત અમલ કર્યો, રશી-ઉદ્-દરગાત અને રશી-ઉદ્-દૌલાના ત્રીણ ભાઈ મુબ્બાલીમને ગાદીએ બેસાડ્યો અને મહમદશાહને પદઅષ્ટ કર્યાનો હંદેરો પીટાવ્યો તા. ૧૫-૧૦-૧૭૨૦

બાદશાહને હવે દક્ષિણ તરફ જવાની જરૂર રહી નહિ. નિજમ-ઉલ-મુલકને પોતાની હજુરમાં હાજર થવાનો હુકમ લખી મોકલ્યો અને મહમદ-અલીખાનને વંજરની એટલે મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યા આપી. તુરત આખા લશ્કરે અબ્દુલ્લાખાને ઉકાવેલા ખજેવાને લાખી દેવા દિલ્હી તરફ દૃષ્ટ કરી. માર્ગમાં જુલાવર ગામ પાસે વિશ્રામ લેવા જાવણી નાખી. (તા. ૧૧-૧૦-૧૭૨૦) આમપાસના પ્રાંતના સુબાઓને તેમજ ધ્રગ-જાના ફોજદારોને હાજર થવા ફરમાન પત્રો મોકલાઇ ગયાં હતાં.

રાજા ગિરિધર ખડાદૂર આ પ્રસંગે બાદશાહને મદદ કરવા બની શકે તેટલું લશ્કર લઈ દાગર થયા. મહારાજા જયસિંહે પણ પોતાની રમ-પુત સેના મોકલી દીધી. એક તરફથી બની શકે તેટલું લશ્કર એકઠું કરી અબદલાખાન બાદશાહની સામે ધસ્યો આવતો હતો. બીજી તરફ બાદશાહ પોતે તેને વધારી લેવાને આતુરતાથી આગળ વધતા રતા. તા. ૧૩-૧૧-૧૭૨૦ ને રોજ દિલ્હીથી ફટલેક દૂર યમુના નદીને કિનારે હસનપુર ગામ પાસે બન્ને લશ્કરને ભેટો થયો. સૈયદ અબદલાખાન અને તેના પક્ષકારો કેસરીયાં કરી ઉતરી પડ્યા, પરંતુ હવે પાપતો ઘડો ભરાઈ ગયો હતો, તેની આંખી એના કપાઈ ગયું અને તે પોતે પકડાઈ ગયો. બાદશાહે તેને તુરત કારાગ્રહમાં પૂરવા માટે દિલ્હી મોકલી દીધો. * વેળાપારી બાદશાહ ખીચારો ઇસ્લામી અંબીયાં તહીં નાશ ભાગ કરવા લાગ્યો, તેને પણ પકડી પાડ્યો અને તેની પણ તેવીજ દશા કરવામાં આવી. આ વિજયથી નિષ્કંટક થઈને બાદશાહે વિજય ધોપણા કરતાં દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો (તા. ૨૨-૧૧-૧૭૨૦)

દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરવાની સાથેજ નવા નીમાયેલા વજીર મહમદઅમીનખાનનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ હતું કે-પ્રજામાં શાંતિ ફેલાવવી અને ઊંજામિત થયેલી રાજસત્તાને વ્યવસ્થિત કરી પ્રગતિ અને અમી-રોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો. મદમદઅમીનખાન તે ભાર ઉપાડી શકે, તેણે તેણે સામર્થ્ય ન હતું. નિમ્ન-ઉચ્ચ-મુદક હમ્મુ આવી પહોંચ્યો ન હતો, તે અરસામાં જિજિયા વેરાના ત્રાસથી ત્રાદિ ! ત્રાદિ ! પેકા-રતી દિલ્હીની પ્રગતિ દડતાલ પાડી. તા. ૨૪-૧૧-૧૭૨૦ ને રોજ જયપુરના મહારાજા જયસિંહ સવાઈ આવી પહોંચ્યા. તા. ૨૫-૧૧-૧૭૨૦ ને રોજ બાદશાહે વિજયોત્સવ ઉજવવા એક લગ્ન દરબાર ભર્યો. ઘણા અમીરો અને સરદારોને સિરપાવો આપવામાં આવ્યા, તેઓની જાગીરોમાં વધારો કરી આપવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે જિજિયાવેરાનો સમુદ્ધ ઉચ્છેદ કરવાનો મહારાજા જયસિંહ સવાઈ અને રાજા

* એ વર્ષ પછી એટલે તા. ૧૧-૧૦-૧૭૨૨ ને રોજ નીમ-મ-ઉચ્ચ-મુદકની વજીરાતમાં મુગલોની ખટપટથી જે કારાગ્રહમાં તેણે બાદશાહ જહાંઘરશાહ અને ફરખસીયરનાં ખુતો કરાવ્યાં હતાં, તે કારાગ્રહમાં તેને વિષ દઈ મારી નાખવામાં આવ્યો.

ગિરિધર બહાદુરે લાગ સાધ્યો. મહારાજા જયસિંહે હિંદુઓની વફાદારી ની પ્રતીતિ કરાવી. રાજા ગિરિધર બહાદુરે તેઓને ટેકા આપતાં કહ્યું કે—આવેજ પ્રસંગે રાજા છખીલારામની અરજ ધ્યાનમાં લઈ આદશાહ ફરમાસીયરે જિજિયાવેરો કાઢી નાંખ્યા હશે. હિંદુ પ્રજાનો આશીર્વાદ અને વિશ્વાસ મેળવવાનો આ અવસર આદશાહ જ્યાં દેશે નહિ અને અમારી અરજ ધ્યાનમાં લઈને જિજિયા વેરાનું હિંદુસ્થાનમાં નામ નિરાળ રહેવા દેશે નહિ. ” * જિજિયા વેરાની આખા રાજ્યમાંથી ચાર કોડ રૂપીઆની ઉપજ આવતી હતી છતાં આદશાહના મનોદશાએ ચેતી ગયા અને સમયને સરલું થઈને ચાર કોડ રૂપીઆની ઉપજને જતી કરવાને તેઓને જરૂર પડી. તુરત જિજિયા વેરો કાઢી નાખવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું અને તેનો પુરેપુરો અમલ કરવામાં આવ્યો.

એ રીતે રાજા છખીલારામ બહાદુરે હિંદુ પ્રજાનો આશીર્વાદ લેવાનો ઉપક્રમ કર્યો હતો, તેની પુર્ણાહુતિ કરવાનો પ્રસંગ પણ તેઓના જ ભત્રીજા રાજા ગિરિધર બહાદુરને પ્રાપ્ત થયો આ અધ્ધુત રાક્ષસની ભસ્મ પણ ચેતનવતી હતી નિગમ-ઉત્ત મુલકે પોતાની વજરાતમા તે ભસ્મમાંથી તે રાક્ષસને સજીવન કરાવે. એક વખત ઇ. સ. ૧૭૨૩ માં અને બીજી વખત ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં—એમ બે પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ તે સમયે તે તેનો મનોરથ અંકુરિત પણ થઈ શક્યો નહિ. આજે તે ભસ્મનાં રજકલોમાંથી આપાતવેરો, ઘરવેરો, મીઠાવેરો વગેરે કેટલાક અસુરો યુદ્ધી નીરુણા હિંદી પ્રજાના શીર ઉપર ચઢી બેસા છે. છતાં તે જિજિયા વેરો તો ફરી સજીવન થઈ શક્યો નહિ. બોળા હિંદુ પ્રજાના સ્મરણ પટમાંથી તેનો શાશ્વત લોપ થયો છે, પરંતુ ઇતિહાસના પૃષ્ઠો ઉપરથી તે કદી ભૂંસાઈ જશે નહિ.

* Rajah Giridhar Bahadur, governor of Oudh, added his entreaties, reminding the Emperor, how his uncle Chhabilaram had obtained the same favour from the late Farukhsiyar after his triumph over Jahandar Shah. (Shidas ' Munn-avir qalam 664; Khaphi Khans ' Tarketat-us-salatin-i-bhaghtaiya, 936, 948; and Mirat-i-War-idat by Muhammad Shafi Warid, 6,7.) Later Mughals by W. Irvine, Vol. II. p. 103. •

‘નામવર્મા’

રા. રા. મુરબ્બી ત્રિપુરારિશંકર
ત્રમ્બકલાન વેદાન્તી
એમની લીખે પ્રતિજ્ઞાની વિજયકથા.

થો હા દિવસની વાત ઉપર પુણ્યક્ષેત્ર નાસિકમાં આ વીરજનને
અમને પરિચય થયો. જે જ્ઞાતિનો પ્રત્યેક જણ પોતાને
વિદ્વાન માને છે તેવી જ્ઞાતિમાં પણ મુરબ્બી શ્રી વિદ્વાતા માટે પંકાયા
છે એમ જાણતાં અમે તેમના વિશેષ પરિચય માટે ઉત્સુકત બન્યા
અને તક મળતાં એમના જીવનના અનેક પ્રયોગોનો ઇતિહાસ જાણવા
લાગ્યાશાળી થયા. એઓનું મુળ વતન કચ્છ હોવાથી આ તરફ રાજ
આતમાં સહુ એમને કચ્છી કહેતા પણ એમના વેદાન્તના અભ્યાસનો
અન્ય સર્વને પરિચય થતાં એમનું ઉપનામ વેદાન્તી કાકા પડ્યું.
ગોદાવરીના ઘાટે કાઠ જકાલજીને પોતાના માલ ઉપરનું મિથ્યા મમ-
ત્વ મુકી દેવાને જ્યારે એ સમજાવતા હોય કે ચડી ગયેલા આંકડાની
યાદ આપતા કળિયાના મનમાં કાલની અનન્તતા હસાવતા હોય કે
“ભૂખથી મરી જઈએ છિયે મા બાપ” કહેતાં આવાંઓ પાસે આત્માની
અમરતા પ્રતિપાદન કરતા હોય કે ઓળખીતા પાસેથી ચાલુ ઉધાર
પૈસા માગતી વખતે “સર્વમ્ ખલુ ઇદમ્ ધ્વજ”નો ઉચ્ચાર કરતા હોય
જ્યારે એમને વેદાન્તી કહેનારની જુદી માટે માન ઉપજ્યા વિના
રહેજ નહિ

કાકાનું વય આસરે પંચાવન અને માઠની વચ્ચે છે. ચાર વર્ષ
ઉપર એમનાં બીજાવારનાં પત્ની સ્વર્ગવાસી થયાં ત્યાર પછી દક્ષિ-
ણમાં રિવાજ છે તે મુજબ એમનાં લગ્ન ખીપળી સાથે કરાવ્યાં.
જ્યારે મોટી ઉંમરે ધરલંગ યાવ ત્યારે ફરી લગ્ન કરવા અયોગ્ય

માની પીપળા સાથે વિધુરને પરણાવી દેવાના આજ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં અભેદભાવ આપણા પુર્યંજોને નણા કાળથી વિદિત હતો. અરતુ કાકાએ પીપળા સાથે લગ્ન કર્યા પછી મનને સંયમમાં રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પીપળાના મોહપાશમાં પડી સંસાર માંડવાને બદલે ઘરને આશ્રમ બનાવી “સંસાર શું સરસો રહે તે મન મ્હારી પાસ” એ રીતે નિર્મોહ, નિર્લેપ જીવનમાં એ દંપતી જીવન ગુલરવા લાગ્યાં. ચારેક માસ આમ વીત્યા પછી ગત પત્નીના કારણ માટે દેશમાં જવાનું થયું અને વિવાહની રેતુ હોવાથી સગાઓનો બહુ આગ્રહ થયો એટલે અને હાથે રસોઈથી કંટાળેલા વજેરે કારણોથી પીપળાનો અત્ય વિધિ કરાવી ત્રીજાં લગ્ન કરી કાકાની સ્વારી નાશક પચારી. પણ દુર્ઘૈન એમની સાથેજ નાશક આવેલું એટલે થોડા દિવસની વાન ઉપર ફરી ઘર ભંગ થયું. આવા દાશ્ય પ્રસંગે એમને જે દુઃખ થયું તે તો અનુભવીજ નહોતું. તે પ્રસંગેના ઉગ્ર આવેશમાં એમણે બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું ફરી પરણનાર નથી. આ પ્રતિજ્ઞા આ ઘડી સુધી અખન્ડ પગાઇ છે, જો કે વચ્ચે એનો ભંગ થવાનો જોગ બની આવ્યો હતો પણ મુરખીના ધૈર્યથીજ આ પ્રતિજ્ઞા પાર પડી.

વાત આમ બની સુનક ઉતરતા પહેલાંજ સંબંધીઓ માંહ માંહ ગુસ ગુસ કરવા લાગ્યાં હતાં. મુરખી પાસે પંસો ઠીક હોવાથી કન્યાની પણ જોગવાઈ થઈ જાય એમ લાગતું હતું. ક્યાંકથી એક બે કુંડળીઓ પણ આવી પડી અને કાકાનું મન દુઃખથી વ્યગ્ર હોવાથી મન બહેલાવવા એ બધી કુંડળીઓ તપાસવા માંડ્યા, જોકે મનમાંનો નિશ્ચયજ હતો કે હવે લગ્ન નજ કરવાં. પણ બારમાંને દહાડે એક ચમત્કાર થયો. પીંડદાનની વેળાએ કાકા રીતે કાગડો પીંડરપર્શ કરેજ નહિ. બહુ સમજાવ્યો પણ કાગડો વાંકી ડોક કરી પીંડ રહામે આંખ મટમટાવ્યે જાય પણ પાસે નજ આવે. અર્ધો કલાક આમવીત્યા પછી જેતી ક્ષણે હિમ્મત પકડી કહ્યું “લાઇ મરનારના જીવને શાતા નથી વળતી ત્હમને સુખ કરવા આવી અને હાથી નીકળી એટલે ખાનદાન ઘરનાં બચ્યાંને બોંધપ લાગી ગઈ છે, માટે જો એનું મન રાખો તો પીંડ સ્વીકારે,” કાકાની આંખમાં રતાશ કે બીનાશ જેવું જણાયું.

છેવટે ધીમેથી કંઈ ગણુગણ્યા અને તુરંતજ કાગડાએ સહર્ષ આકોશ પુર્યંક પીંડ સ્પર્શ કર્યો. આ કારમા કનિયુગમાં આ પ્રતિના દેવી શક્તિના હાજરો દાખલા દરરોજ નજરે પડવાથીજ સુધારકો અંદર જળી રહે છે, પણ ખરેખર એક આંખવાળો સનાતની કાગડો ચાર આંખવાળા સુધારક કરતાં વધારે જોઈ શકે છે એની કાણ ના કહી શકશે.

અસ્તુ. ડોસાના સમંધીઓએ કાગડાને ધન્યવાદ અર્પ્યો. આમ-જનના આનંદને નોરસ ન કરવાના લજ્જા હેતુથી કાકા પણ ખુશ દેખાવા લાગ્યા.

ત્યારથી કાકાના મનમાં તરંગોનું પૂર આવ્યું ધડીભર લાગે કે ગત પત્નીની ખરોખરી કરે એવી જોડ મળેજ નહિ, વળી લાગે કે મુલુમાં જોડ ન નીકળે તો પણ જો રૂપમાં અધિક હોય તો ચકાવી લેવાય ખરું, ધડીભર પ્રતિજ્ઞા તોડવા જરૂર શોક લાગે તો બીજીજ કાણે લાગે કે પ્રતિજ્ઞા પાળવાથી કાગડાનો વિશ્વાસઘાત કરવાનું પાપ વહેરવું પડે “હું બીજી સ્ત્રીને અખણ સૌભાગ્યે વળાવી એના પિંડનો સ્પર્શ કરીશ” એ વચન મળવાથીજ વિશ્વામે કાગડાએ ગત સ્ત્રીના પિંડનો સ્પર્શ કર્યો. હવે જો હું ફરી લગ્ન ન કરું તો વિશ્વાસ ઘાતજ થાય. અરેરે ! વિશ્વાસઘાત કરવો અને તે પણ એક ગરીબ બિચારાં પક્ષીનો, એ અમારાં કુલનું ગિરદ નહોય. કાકાએ એક દહાડો મદન ગદ્ ગદ્ કંઈ કુલું. વિશ્વાસઘાત અટકાવવાને એક તો શું પણ ચાર બાયડી કરવી પડે તો પણ હરકત નથી. “કાકાએ હિમ્મતથી ઉમેર્યું”.

ત્યાર પછી દેશમાં વિવાહની વાતો ચાલી, કાકા દેશ ગયા અને ન્યાતિપતો વહેમ બહુ છતાં જન્મોત્તી જોવા કરતાં કન્યાઓ જાતે નજરેજ જોવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. મહેલી કન્યા જોઈ તે નાકનેણે ખરોખર હતી પણ આગળના એ દાંત પડી ગયા હતા અને કાકાનું કહેવું એમ થયું કે નિદાન બેના મ્હોં-મળાને તો દાંતનો સરવાળો બનીશ યવો જરૂરનો છે. ત્યાર પછીનું કેકાણું રૂપે ખરાખર હતું પણ કન્યાની વય ફક્ત સાતજ વર્ષની હતી. કાકા કહે કે કન્યાકાળ વીતી ગયો હોય એતો અધર્મજ છે પણ છોકરી આટલી નાની હોવાની

જરૂર નહિ. એના વયમાં આવવા પહેલાજ કાકાને કંઈ થાય તો સુધારકાથી ભરેલી બ્રષ્ટ થયેલી દુનિયામાં નિર્દોષ બાળકને કાને પુનર્નિર્વાહનો શબ્દ પડે તો પણ એમના જીવને ઉંધે માથે લટકવું પડે. તેમ કાકા કહે કે વર કન્યાના વય વચ્ચે જેમ અન્તર ઓછો તેમ પ્રીતિ અધિક એટલે સાત અને સાત અક્ષાં છપ્પનનો મેળ જરા મોડો જામે ત્રીજો ઠેકાણો વય માઆપ ચૌદ કહેનાંતાં ને પાડોલી સત્તર કહેનાંતાં, પણ કાકાને એનો વાધો નહતો. એવા એવા દેખોનું પરિભ્રમન કરવાનો હિપાય તો આપણા ઉદાર ધર્મે યોજ્યોજ છે. સુવર્ણદાન આવે ત્યાં સંકલ્પ મુક્તતા જઈએ અને રજતદાનમાં આધિયાના છુટા મુક્ત્યા એટલે બધા પાપ ધોવાઈ જાય એવી મગવડ આજના સુધારકો કોઈ પણ ધર્મમાં દેખાડવાનું અસમર્થ છે એ અમારા સનાતન ધર્મનો વિજય કંઈ કમ નથી પણ આ ઠેકાણે જાણે જરિયાની ખાણોનોજ જમાવ હતો. દોલસાનું રતન પદ્મે બાંધતાં કાકાને સકોચ થવા લાગ્યો. બાપડી કાળી હોય એટલે છોકરાં પણ કાળાંજ થવાનાં કુટુંબમાં એકવાર કાળો રંગ પેડો તો તેને પાછો ધોઈ ધોઈને ફહાડતાં નહિં નહિં તો પણ પાંચ સાત પેઢી સહજ નીકળી જાય, અને એટલી પેઢી જોવાનો મુદ્દિન આવે એટલી કાકાની વય ન હોતાં એ ઠેકાણું પણ તજવું પડ્યું.

થોડા દિવસ આમ જતા એક ઘર કાકાને નજરે ચડ્યું. બદલ-ડપણાં કે પુખ્તપણાંની સીમા પરનું વય, અર્ધ અને સોનાની વચ્ચેનો રંગ, સ્પર્શ કરતાં સોયાનો પેડે ભોંકાય એટલી સુકી પણ નહિ અને મોલવધાવ ટાણે ધરેડી રાંઢવાં લાવવા ચડે એટલી સ્થુલ પણ નહિ એવી અંગચણિટ, પણ કાકાએ એનું માથું કરવાનું ખીકું ઝડપ્યું, ઘડી-ભર એ કન્યા મળે તો એ સંલવિત બનાવવા માટે મત સ્ત્રીના મૃત્યુ બદલ હર્ષ પણ થયો. હવે મુશ્કેલી ફક્ત કન્યાપક્ષનો દકાર મેળવવાની હતી.

સામ ભેદથી કાકાએ કન્યાની કુડળી મેળવી કહાડી. કાકાને જ્યોતિષનો અપાર વહેમ હતો. પણ વરવધુની પૌત્રકા તંતેતંત અનુકૂળ અને એ સંલવિતજ નથી ક્યાંક ત્રુટી રહી જાય છે, કોઈ કોઈ વાર તો, એ પક્ષનાં ગ્રહો એવા વિરોધી હોય છે કે બેય પત્રિકાના શત્રુ ગ્રહો

એકમેક પર દ્વેષાઇ લઇ મ્મંદ કલ્પકર સમરાંગણુ જમાવશે એ બ્હીકથી
 એ પત્રિકા પાસે પાસે રાખવામાં પણ બ્હીક લાગે છે. આવીજ એકાદ
 વઢવાડ પ્રસંગે મુખશ્રીમાં લપટક પડવાથી મંગળનું મોં રાતુંચાળ
 થયું દશે; એજ રીતે શનિની જીડમાં ઇમા પરોંગવાથી માંડ માંડ મંદ
 ગનિએ હાલી ગાલી શકે છે. અરતુ કાકાને બંદેમ ઘણો એટલે પત્રિકા
 લઇને બેઠા, પણ કેમે કરી ચિત્ત લાગે નહિ, ચન્દ્રચળ એવા જતાં
 કન્યાનું મુખ યાદ આવતું ઘણી મહેનતે અદ ગોઠવતાં માર નીકળ્યો
 કે કાકાના અદ કન્યાને પ્રતિકૃત્ત હતા. પણ કાકા એમ ગભરાય એવા
 ન હતા, ચંદ્રકદાચિત્ કાકાના અદના બળથી વધુને લગ્નોત્તર થાત
 થાય તો એના મરણુ પછી ફરી લગ્ન નજ કરવાં એવો નિશ્ચય કાકાએ
 જાહેર કર્યો. અને બાકીના અરો માટે કાકાએ જપદારા શાંતિ કરાવવા
 આત્મજો વરાવ્યાં. તેમાં એમના ગોર જગજીવન શુકલ તોતડા હતા
 એટલે તો એક જપ બોલવા જાય ત્યાં જો છ છ સાત સાત જપ કરી
 જાય એટલે જપની સંખ્યા પણ સારી જેવી થાય એ ફાયદો. આમ
 અદશાંતિ થઇ, પણ કન્યાપક્ષના ચિત્તની શાંતિ કરવા કાકાએ નથી
 કુંડળા તૈયારી કરી, સુર્યની યોજના બેઘડક ઠંડાગાર કુંભની રાશીમાં
 ફરી. ચન્દ્રપરના શશલાના છવની દરકાર ન કરતાં એને સિંહરાશીમાં
 ગોઠવ્યો. ભુધ અને વૃષભનું ચોક્કું ખુશાલ બેસાડી દીધું, અર્ત મંગ-
 લની અને મેશનો ટકકર લગાવી દીધી. કુંડળા તૈયાર કરી કાકા ફકકડ
 કપડાં પહેરી કન્યાવાળાને ત્યાં જવા નીકળ્યા. જગજીવન શુકલે પહેલેથી
 ત્યાં કહી રાખ્યું હતું કે રા. ત્રિપુરાચિંકર કન્યાનું માથુ કરવા આવ-
 વાના છે. પોતા માટે કે પોતાના દીકરા માટે એ વાત શુકલે ભરમમાંજ
 રાખી મુકી હતી, કાકાને કન્યાના સગંધીએ આવકાર આપ્યો થોડી-
 વારે કુંડળાઓની અનુકૂલતાની તારીફ પુરી કરી, કાકાએ કન્યાના
 ભણતર વિષે સવાલ પુછ્યો. કન્યા અગ્રેજી ભણેલી છે જાણી કાકાને
 જરા ખેદ થયો કાકાનો દ્રઢ નિશ્ચય હતો કે છોકરીઓને શિક્ષણ આપ-
 વાથી નીતિનો લાંબ થાય જો, છતાં કન્યાનું રૂપ યાદ કરી કાકા બોલ્યા.

“ કંઈ દરકત્ર નહિ, આટલાં ધોરણુ શીખતાં જેટલાં વરસ
 લાગ્યાં એટલાં વર્ષ એ બુદ્ધતાં લાગશે! શીખેલાં ધોરણુ બુદ્ધી જવા માટે

મદદ રૂપે ખાનગી શિક્ષક રાખવા હું તૈયાર છું, એટલે પાંચ સાત વર્ષમાં જ્યાં પુસ્તકો ભૂલી જઈ અરેન્ધતી આદિ સતી સ્ત્રીઓની હુંકમાં એ આવી જશે. અહો, -રસોડું, કાઠાર અને આગણું એજ આર્યસ્ત્રીનું ભૂગોષ્ટ છે, ઘરની ખટપટ અને પડોશીની હાડવાડ એજ હિન્દુ સ્ત્રીનો ઇતિહાસ છે, પકવાન બનાવતા આવડે એજ આર્ય પ્રધુનું ખરું રસાયન સાચું છે, અને કું કું લગાવવું કે છુંદણું પગવવાં એજ આપણી સતીઓની ચિત્રકલા છે, પતિના મનની વાત બાણી લેવી એ એનું ગણિત અને ચાગવું ખાડવું અને એક ચીજના અનેક ઉપયોગ કરવા એ એનું તર્કસાચું છે—”

“હું એ જાણું જરૌંજર છે પણ અમ્હારે છોકરો જોવો છે, કાકા”
“અરે હુંજ પરણવાનો છું, આવું કન્યારત્ન નાદાન છોકરાઓને સોંપાયજ કેમ ?”

જ્યાં હસવા દાગવા. કાકા મુંઝાવા. પણ ફરી પોતાની વક્રત્વ શક્તિ વાપરવા માંડી.

“આ એક ધા ને એ દુકાન જેવી વાત નથી સારો લાંબો વિચાર કરી, શું તે ઠેરવો. મ્હારી ગત સ્ત્રીનો જીવ સફળિત પામે માટેજ હું વિવાહ કરવા તૈયાર છું આ ઉપરથી અટકાવ કરો કે સ્વસ્ત્રી માટે મ્હારું મન ફેટલું કામળ છે, ત્હમ્હારી દીકરી ઉપર દુદ્ધિ જે તેવોજ પ્રસંગ આવશે અને મરણ વખતે ફરીથી લગ્ન કરવાનું એ વચન માગશે તો તે પણ હું આપીશ, અને મારા તરફથી કરો ત્રાસ નહિ થાય એની ખાતરી રાખજો આપણા પરમપુત્ર્ય પુર્વજો કામ વાસનાની તૃપ્તિ નહિ પણ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે વિવાહ કરતા ખરું પુછો તો આ વિવાહમાં મ્હને પુત્રોત્પત્તિની પણ ઇચ્છા નથી, કોરણ ઇશ્વરની દયાથી મ્હને મ્હારા જે વડો એક પુત્ર છે, પણ આ લગ્નતો કેવળ પ્રીતિલગ્ન થશે, કારણ એમાં પુત્રેષણા, વાસના કે એવી નીચવૃત્તિનો સર્વથા અભાવ રહેશે; માત્ર ચોક્ખી પ્રીતિજ રહેશે. આ દેહનો દેહથી વિવાહ નથી. આતો આત્માનો આત્માથી વિવાહ છે. “હિન્દુ ધર્મ” અને સુધારણા” તો વિદ્વાન લેખક કહે છે કે વિધવા સ્ત્રીઓ આપના બાલ ગમ્યાંને ઉછેરવામાં કામેચ્છા વિસરી જઈ અનેક કષ્ટમાં પણ આનંદ માને છે. જે આ વાત સાચી હોય તો તમારી પુત્રી પણ મ્હારી પ્રથમ સ્ત્રીનાં

અચ્ચાંઓને ઉછેરવામાં તામસવૃત્તિ ભૂલી જઈ મંદારી સાથે સારિયક પ્રેમમાં રહી શકશે. વળી બાલવૃદ્ધ રિવાજને આપણા પવિત્ર ધર્મ શાસ્ત્રો એ ક્યાંય પણ જોડાડ્યો નથી,—”

કાકાએ પુષ્કળ ઉપદેશ કર્યો પણ પેલા નિગરગટ સમ્બન્ધી-યોતો વધારે દસવા લાગ્યા કાઠ કાઠ ઠેકાણે ક-યાઓ પોતે દસવા લાગી એટલે છેવટે કાકા વૈશાખ મહિનાની વાટ જોવા વગર દેશથી પાછા ફર્યા.

આ પ્રમાણે કાકાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા હજી મુધી અખંડ રહી છે.

કજોડાંની કકંશતા.

ખેતર વચારે ખીજડી રે	
તેની અવળાસવળી ડાળ રે	પરણ્યો પીંગલે રે.
કાઠ કે’ એનો બેટડો રે.	
કાઠ કે’ એનો વીર રે	પરણ્યો પીંગલે રે.
નથી વીરો ને નથી બેટડો રે	
સગી નથુંદનો વીર રે	પરણ્યો પીંગલે રે.

લોકગીત.

રઠિયાળી રાત ભા. ૨.

પણ આશ્ચર્ય જેવું તો એકે કે, અત્યારે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના Bunda Bush નામના પ્રદેશમાં એજ રિવાજનું અસ્તિત્વ હોવાનો પુરાવો હમણાજ મળી આવ્યો છે. 'Like the heak of a sub-nurged world.' 'અમેરિકન વીકલીના તા. ૫-૧૧-૨૫ના અંકમાં પ્રખ્યાત અમેરિકન મુસાફર જે. એલ. બેકે (કેમ્કન, ન્યુજેરેસી) નીચેની વાત પ્રસિદ્ધ કરી છે.

“ ઉપર ઇસારો કરેલ રિવાજ સમજવાને આપણે પ્રથમ તો તેમના (Bunda Bush ના લોકોના) કેટલાક રિવાજ સમજવા પડશે. આફ્રિકામાં—સીપર ક્ષીઓન પ્રદેશમાં—સ્ત્રીઓ પરણતી વખતેજ સાદી, અને બધી જાતના પુરા જ્ઞાનવાળી હોય છે. સ્ત્રીઓને અમુક સૂચનાઓ વગર, આપણામાં જાતે છે તેમ, પરણાવવાનો ચાલ નથી, એટલા માટે, અમુક અમુક વખતે છુટ્ટી ડોસીઓ, અને પગથેલી સ્ત્રીઓ, યુવાન છોકરીઓને દૂર ઝાડીમાં લઇ જાય છે અને છુદ્ગી અને કુદરત વિશે જાણવા જેટલું જણાવે છે. ”

“ પણ આપણા ભંજા પાદરીઓ, ભયંકર અનીતિ, ગાંડા ચાળા, યંગારિક નૃત્યો અને જડ પદાર્થોની પુજા વિશે ઘણી વખત આપણને કહે છે. કદાચ પશ્ચિમના સુધારકોને આ જાણતો અનીતિમય લાગે પણ આફ્રિકાના જંગલની લગભગ તગ્ન સ્ત્રીઓ, આવાં કર્મોમાં અનીતિ બેળવવાનો વિચાર નથી રાખતી. તેમને તો આવી ક્રિયાઓ એટલે સ્ત્રી ત્વની દીક્ષા, અને આશ્ચર્યકારક મત્યોનું કથનજ લાગે છે માટેજ તેઓ પોતાનાં નૃત્યમાં જન્મ, સંવતન, લગ્ન, માતૃત્વ, મૃત્યુ વગેરે પ્રકૃતિ ક્રમના પાઠો લખાવે છે. તેઓને પોતાનો યુવાન કન્યાઓને, પુસ્તકો કરતાં નાટ્ય હાવલાંવોથી સમજાવવાનું વધુ પસંદ પડે છે. આ આફ્રિકન સ્ત્રીઓ જીવનનાં મત્યો નિખાલસ મને સ્વીકારે છે. ”

“ પણ આવે વખતે, વચમાં પડનાર પુરૂષને તો તેઓ “મૃત્યુની સ્ત્રી”ને, સોંપે છે, તે મૃત્યુ ધણુંજ ભયંકર હોયછે—પણ તે કેટલી હદ સુધી જાય છે તેની મને તે વખતે ખચર નહોતી.”

“ બીલો, કૃષાંગ મજુર દુનો. પણ સીતેર પાઉડનો બોજો લખને. તે આબો દહાડો કામ કરતો છતાં સાંજે ઉત્સાહભર્યો રહી

ગામલોકો સાંભળી રહેતા. અમારી ટોળી, ખીલો જે “ પરગામન ” નામના ગામમાં રહેતો ત્યાં પહોંચી. પંખા નાખેલ છાપરાંવાળાં અને ગારાની લીંતવાળાં ફેટલાંક ધરતું ઝુંમખું તે “ પરગામન. ”

“ ત્યાં અમને ખચર પડી કે છુટ્ટીઓ. હુવાન કન્યાને તે રાત્રે, Bunda Bush નામે જંગલમાં લઇ જતી હતી. મેં તો, તે સ્ત્રીઓ. ત્યાં થું કરે છે તે શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેથી તે રાત્રે, ચન્દ્ર ઉગ્યો તે પહેલાં, ગામમાંથી સરકી જઈને, સ્ત્રીઓના, અસંસિત મન્ત્રના મૃદુ અવાજને અનુસરતો હું ચાલ્યો. ન દેખાઈ શકે તેવી જગ્યાએ ડાળીઓમાં, અવાજ કર્યા વગર હું ભરાયો. મારાથી ચાળાસ શીટ દૂર એક યોગાનમાં, પરગામનની માતાઓ ભેગી થઈ હતી. પાપાણના બનાવેલ ગ્રામ્ય ચૂલામાં અગ્નિ બળતો હતો. એક આખું જંગલી ઘેટું ત્યાં શેકાતું હતું, પરગામનની, ધરડામાં ધરડી કરચલી વળી ગયેલ ડોશી, અગ્નિ પછવાડેથી નીકળી. દેશ્ય ખડતી બનાવેલ “ હુડથી ’ઠંકાએલ માત કન્યાને તે દોરી આવી. આ ‘હુડ’ ઉપર ફાળા રંગથી, આંખ, કાન, નાક, વગેરે મનુષ્યનાં બધાં અંગના ચિતરેલાં જંગલી રેખાચિત્રો હતાં.

જ્યારે ક્રિયા શરૂ થઈ ત્યારે હું, જરા પણ દાહ્યા ચાહ્યા મિલાય, નીચે નમીને પડી રહ્યો. તાડનો યજ્ઞિય દારૂ. તે હુડવાળી કન્યા સિવાય બધાંને આપવામાં આગ્યો. પછી, જેમ જેમ ચન્દ્ર ઉગતો ગયો તેમ તેમ નૃત્ય શરૂ થયું. પ્રથમ તો તે મિત, માપસર, ને મોહક હતું.

“તેઓ, જે ખીને આપણે જમીનમાં નાખીએ છીએ અને જે પાછું જીવન મેળવે છે તેના વિશે ગાતાં હતાં. પોતાના ઉગ્ર પુરુષોના, પોતાની મૃદુ લલનાઓ મારેના સ્નેહ વિશે પણ તેઓ ગાતાં હતાં. શરૂઆતમાં હુવાન પત્નીઓજ નૃત્ય કરતી હતી અને ધરડી ચૂલાનો દેવતા સંભાળતી હતી

‘એક કલાક પછી, બધી સ્ત્રીઓ ચૂટકી અને શેકેલાં ઘેટાની આસપાસ ભેગી થઈ. ગ્રાણીની ખાલી ખોપરીમાં તાડનો દારૂ ફરીથી પીવાયો. અંતે બધી પત્નીઓ એક બાજુએ બેઠી અને તે વૃદ્ધા નેત્રી, પોતાના હાથો ચન્દ્ર તરફ પ્રસારી, એક શોકમય રાગ ગાવા મંડી. ચન્દ્ર

અને દારૂ અને ખોરાક અને ગરમીથી ઉન્નત થતી ગઈ તેમ તેણે પોતાની જંગડીઓ અને અણુધક પારાની બનાવેલ માળાઓ દૂર ફેંકી દીધી.

“તેણે પોતાનો અણુધક ફેંકી દીધો; અને બચકરે રીતે. નગ્ન થઈને નાચવા મંડી. બીજી સ્ત્રીઓએ, પેલી કન્યાએ નાં મોં ઉપરથી ‘હુડ’ ઉતારી અને એક ટોપલીમાંથી, પુરુષનાં નાનાં પુતળાંઓ અને માણસ, થેટાં અને બીજા પ્રાણીઓના વાળમાંથી વણેલ કેટલીક મંત્રલ ચીત્તે કાઢી.”

“બુદ્ધી, બધા બેઠેલી માતા, ચન્દ્રમાને પ્રાર્થતી, નાચતી હતી, તે અટકી અને પછી તેની છેલ્લી રાડ, આખા જંગલમાં અને છોડોમાં રણુકાર કરવા લાગી.

“અને મારાથી બરાબર દસ શીટ દૂર કંઈક હતું. એક કાળાં માથાને, જાડીમાંથી ઉચે આવતાં મેં જોયું. ઘોળા ડોળામાં ફરતી બે કાળાં ત્રસિત કીકીઓ મેં જોય. બચતી એક કીકી કીકી-યારી મેં સાંભળી.

“ગાયક બીલો, પાતળો અને ભવ્યકિત ઉભો. મારી પેઠે, તેને પણ જોવાની ઇચ્છા થઈ હતી પણ તેના બહેમભર્યા બચને પ્રતાપે અત્યારે તે જાડીમાંથી બહાર ખેંચી કઢાયો. તે નૃત્ય તેને માટે બચકર થઈ પડ્યું. બીલેલ છતાં સહિસલામત રહી શકે તેવાં પણ, શિકારીના પગરવથીજ જે પોતાની સત્તાવાની જગ્યામાંથી બીકનું માર્યું; બહાર નીકળી પડે તેવાં હરણુની પેઠે, બીલો પોતાની સંતાવાની જગ્યામાંથી નીકળ્યો. અને અમિત મગજવાળાં માણસની જેમ તે તેજ જગ્યા સામે દોડ્યો.

“વૃધ્ધાની ચીસ પડતાંજ તે બગવા માંડ્યો પણ બીજીજ ક્ષણે દરેક સ્ત્રી તેની પાછળ પડી.

“:Bunda ની પવિત્ર ક્રિયા પતિત થઈ.”

“આવો દેખાવ બીજી વખત જોવાનું હું કદી પણ ઇચ્છતો નથી. મારી પોતાની સહીસલામતી માટે હું નીચો નમીને પડ્યો રહ્યો તે કાંટાળા ને અવ્યવસ્થિત જંગલમાં સ્ત્રીઓએ બીલોની પુંક પકડી. અને તેના ઉપર એક હુડ નાખી તેનાં આખાં શરીરને ઢાપી દીધું.

તે હુડમાં ફાણુ હતું તેની ફાધને ખજર પણ પડી નહિ. તાડના દાડથી તેઓ એવાં તો લાન વગરનાં થયાં હતાં કે તેમને કંઈ અસર રહીજ નહીં કે તે હુડમાં ફાણુ હતું.

“બીજીજ દાણે, તે બિચારાને વચમાં રાખી, આ બધા સ્ત્રીઓ ગામ લણી ઉપડી. રસ્તામાં, પેલી જુદી દેવતા દલાવવાનાં ચૂંકણાંથી તેને બોંકતી જતી હતી.

“ મને પાછળથી ખજર પડી કે ગામમાં, તેને એક ઝુંપડામાં ધકેલવામાં આવ્યો અને ફેટલીક સ્ત્રીઓ ત્યાં ચોકી કરવા રહી અને બીજી સ્ત્રીઓ, bunda bush માં દાખલ કરેલ આ પાતકના સંસર્ગથી મુક્ત થવા, જળી લાવવા ગઇ. અમુક વખત પછી, હું પાછો આવ્યો, બીજે દિવસે અમે ચાલ્યા ગયા. પણ ઘુરકતી સ્ત્રીઓ તો હજી પણ, તે આખા શરીરે વીટેલા છોકરાને રક્ષતી ઊભી હતી.

“ જે કંચણજનક બનાવ પછી અન્યો તેનું મને રવંતું પણ નહોતું, નહિંતર કદાચ હું વચમાં પડ્યો હોત. પણ હું જ્યારે ફેટલીક અડવાડિયાં પછી પાછો ફર્યો ત્યારે મને તેની ખજર પડી.

“ પ્રાચિત્તના દિવસ પછી બીજે દિવસે, પોતાની વીસ શિષ્યાઓ પાસે, તે ડોશીએ લીઆના નામની વેલની એક મોટી ટોપલી બનાવરાતી અને તેમાં તે છોકરાને હુડ સહિત ખોસી મુકવામાં આવ્યો.

“પછી રિબાવવાનું રાડું ચડ્યું. તે જુદી, ત્રણ લાગક દિવસ સુધી તે ટોપલી પામે જતી અને તેમાં સેંકડો કરકણી છોડીઓ નાખતી, ચોથે દિવસે તે નામક પાસે ગઇ. આફ્રિકામાં, સ્ત્રીઓને મુખીઓ જરા પણ માન કે હકક નથી. આપતા. પણ જ્યારે તેમનીજ કિયાનો બંગ થાય છે ત્યારે મત્તા તેમની રહે છે, ઘરડી ડોશીએ કહ્યું.

“જાતિના ઓ પિતા, તે કુતરાનું માથું મુંડવા તું તારા એક પિશાચવૈદને મોકલ અને તેને હીનાથી રંગ.

“થોડા વખત પછી તે પિશાચવૈદ ઝુંપડામાંથી બહાર આવ્યો. તેણે ક્યું મેં તેનું માથું મુંડ્યું છે. તેને શાપ આપ્યો છે અને માથે રાતો હીના ચોપડ્યો છે.

“ એક દિવસ વીતી ગયો. સખ્તાઇથી અધમુઓ થએલ બીલો, પાણી સિવાય બીજું આવવાનું નહિં મળતાં, ટોપલીમાં પડ્યો છે, પાંચમે

દિવસે સ્ત્રીઓની પ્રાયશ્ચિત્તક્રિયાઓ પુરી થઈ અને તે દિવસે વળી તે શુદ્ધીએ નાચકને કહ્યું તેણે તેને એક જગડું અણીદાર કારવાળું હથિયાર આપ્યું. સ્ત્રીઓની ટોપલી ઝુંપડામાંથી લેવામાં આવી. ઘરડો નાચક-પિશાય વૈદ્ય તેં ચોદાઓ પાછળ હિલા. આગળ ગામની સ્ત્રીઓ અને પેલી વૃદ્ધા નેત્રી હતાં.

“ બધાં બેગાં થયાં કે તરત નેત્રીએ સ્ત્રીઓની ટોપલી ઉપર ઊપર હિલાં થઈ પોતાનો હુડમ કહ્યો, નિયમભંગ કરનાર યુવાનને ટોપ-લીમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યો. તેનું માથું હજી હુડમાં હતું, પણ તેનું શરીર ખુલ્લું હતું. બહાર આવ્યો ત્યારે તે લગભગ બેલાન હતો. ઘરડી ડોશીએ પોતાનું હથિયાર હિંચું કર્યું. તેની દાર તડકામાં ચમકવા લાગી. મદદગારોએ, બીલોની, મુઠેલને ચોપડેલ ડોકનો પાછળનો ભાગ ખુલ્લો કર્યો. અને આ વેર લેતી, ડોશી માટે તેને બરાબર વાંકો વાળ્યો ડોશીની કારમી રાડ સંભરાણી. પછી તેનું હથિયાર પડ્યું. અને સ્ત્રીની પવિત્ર કિયાને ભ્રષ્ટ કરનારનું મસ્તક તેની હુડમાંથી બહાર જમીન ઉપર ગચડી પડ્યું.

વિધિ મુજબ, મદદગારોએ દવે, તે મસ્તક હાથમાં લઈ તે ડોશીને આપવાનું હતું. તેમણે તે આપવા માટે ધક્યું. ડોશીએ હાથ સંજાવ્યા પણ ત્યાં તો એક ચીમ સાથે તે જમીન ઉપર બેલાન થઈ, પડી ગઈ.

“તે ફર વૃધ્ધાએ, પોતાનાજ પોતરાને મારી નાખ્યો હતો.

“ જ્યારે પિશાય વૈદ્ય, મુઠીની ઝુંપડામાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે તેણે તે છોકરાને ઓળખ્યો હતો, પણ તેણે કશું નહિ. તે એક જાતની આક્રીકન મસ્કરી કરવા માગતો હતો. દાદી પડી કે બધા હરવા. bhavda ની પવિત્ર કિયાનો રંગ રહ્યો—પણ જંગલી મુરૂપ અને જંગલી ખાતાના બોંને.

‘દોલતરાય હિમ્મતરામ.’

એક ઉખાણું.

મારું નામ બે અક્ષરનું છે. અને હું એક જીવનું જીવનું પ્રાણી છું. મને પણ ધધરેજ પેદા કર્યું છે. લગભગ દરેક સંસારી ધરમાં હું હોઉં છું, અને અક્ષર જુદા જુદા બોલીએ તો તેનો કંઈજ અર્થ થતો નથી, પરંતુ માથે બોલવાથી મેં કહ્યું તેમ અગત્યનું પ્રાણી છું અને તે એટલે સુધી કે મારા વિના સંસાર ચાલેજ નહિ અને બે પગ, બે હાથ (આગલા પગ કહો તો પણ ચાલે તેવું છે) બે આંખ અને એક નાક છે (પણ ‘નાક નથી’ એમ ધણીએ વાર મને સમજાવવામાં આવ્યું છે) ધરની બહાર તો જવડેજ દેખાઉં છું, તો એ પ્રાણી કયું ? આ ઉખાણો બરાબર સમજાય તેને માટે નીચેની વધારાની હકીકત વાંચવાથી અર્થ જાણવામાં સુગમતા પડશે.

તે પ્રાણીને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો હોવાનું જણાયું છે. જો કે તેનીજ જાતના અમુક પ્રાણીઓ કે જેઓના પ્રસંગમાં આ પ્રાણી બહુ આવે છે, તેઓનું માનવું છે કે આ પ્રાણીને જ્ઞાનેન્દ્રિયો નથી. અથવા હશે તો મોટી ઉમરે દેખાવ દે છે. આ ઉપરાંત આ પ્રાણીમાં નીચે જણાવેલી ખાસીયતો ‘હોવાજ નોંધએ’ અગર તો ‘છેજ’ એમ પણ આ પ્રાણીની જાતિનાંજ અમુક પ્રાણીઓ ભાર દબને જણાવે છે અગર તેઓ માને છે. (જો કે ખરેખર હોતી નથી) જેવી કે:—

ઉમર કરતાં પ્રમાણમાં વધારે મજબુત હોય છે. તેની પાસેથી ગમે તેટલું કામ લેવામાં આવે તો પણ તેણે એકાધુંજ ગણવું નોંધએ. કરતે કામે ગાળો અને કદાચ માર પણ પડે છતાં તેવી રીતિ તો તેણે સુખ રૂપ ગણવી નોંધએ. યાક શું છે તેની તેને ખચરજ ન હોવી નોંધએ. ખુશામત કરવી તે પોતાની ફરજ સમજવી નોંધએ. તેનાં પાળનારાં તરફથી કૃપા કે ખફાનજર, જે મળે તેને માટે આપનાર તરફ પોતાની ફરજતાજ દર્શાવવી નોંધએ. તેનાથી અજાણમાં અગર

અગાનમાં તો બૂલ થઈ જ શકતી નથી, પણ જો બૂલ થાય તો તે બાણી બુઝીનેજ કરે છે એમ બીજાઓ માને ને કહે તો તે વાત તેણે કબુલ રાખવી જોઈએ.

સારાં કામ માટે તેણે જરૂરી કે ઉપકારની આશા ન રાખવી જોઈએ.

પોતે બીજાકુલ ઓછું ખાધ છે અને મિષ્ટાન્ન કે દૂધ પોતાને ભાવતું નથી એવું બીજાઓ કહેવે અને બહેર કરે તો તે મતને ટેકા મળે તેવું વર્તન રાખવું જોઈએ,

સારે નરસે પ્રસંગે સર્વથી વધારે ઢસરડો પોતેજ કરવા જોઈએ અને તે હક જો બીજાઓ છીનવી લે અગર છીનવી લેવાની કાશીશ કાર્યથી અગર વાણીથી કરે તો તે ગુન્હાની શિક્ષા પોતેજ સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

આ પ્રાણી કોઈ દીવસ માએસાયું માંદું પડતું નથી, પણ જો કદાચ પોતાને મંદવાડ છે એમ જણાવી દેવાય તો તે ઢોંગ છે એમ માનવાનો બીજાઓનો હક સ્વીકારવોજ જોઈએ.

અપાર સફળશક્તિ પોતાનામાં છે એમ બીજાઓ માની તેની કસેટી તેઓ કરે તો તે—અગર આનાકાનીયે કરવા દેવી. જ્યાં પોતાનો વાંક ન હોય અથવા નહિ જેવો હોય ત્યાં બીજાઓને મોટો વાંક નજરમાં દેખાય તો તે જાને વાતનું સત્ય સ્વીકારવું. જેને ચાકની ખખર ન હોવી જોઈએ તેને વિમામની તો જરૂરજ શું હોય? અને જ્યાં બધો વાંક અને કમુર પોતાનાજ હોય ત્યાં છન્સાફ કરાવવાની જરૂર નજ હોય તે તો સ્વભાવિક છે.

સૌથી વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે આ પ્રાણીને કુદરતી દાનતો કાઈની દાનરીમાં લાગતીજ નથી અને લાગતી હશે તો અને જરૂર પડેતો આક આક દિવસ સુધી રોષ્ટ્રી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે વળી આ પ્રાણી જગતમાં મનુષ્ય પ્રાણીની વૃદ્ધિ માટે આવશ્યક મનાયું છે,

આ શિવાય બીજી ધણીયે ખાસિયતો તેનામાં હોય છેજ એવી ભાવના કરવામાં આવી છે પણ દુઝામાં તે પ્રાણીને જીવ વાપરવાનો, ન્યાય માગવાનો, પુરતું ખાવાનો, પુરતી બુદ્ધિ વાપરવાનો કે હોવાનો તથા સ્વમાન હોવાનો હક કે દાવો હોય એમ, તેનીજ જાતનાં અમુક વર્ગનાં પ્રાણીઓ, સ્વીકારવા ના પાડે છે.

તો તે પ્રાણી કયો ?

શ્રી વડનગરાનાગર પરિષદ નજરનોંધ.

મુંળર્ધમાં તા. ૨૦ અને તા. ૨૧મી માર્ચ ૧૯૨૬ના રોજ આન્ડરોડ ધીજ પાસેના મુજફરાબાદ હોલમાં આ પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન થયું હતું. સત્કારસમિતિ આશરે સવાસો સભ્યોની હતી. તેનું પ્રમુખપદ રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબ-રિયાને આપવામાં આવ્યું હતું, અને પરિષદનું પ્રમુખપદ શ્રીમાન લલ્લુભાઈ શામળાદાસ મહેતા સી. આઈ. ઇ. એ શોભાવ્યું હતું. પરિ-ષદમાં હાજર થએલાઓની સંખ્યા લગભગ પાંચસોની હતી. જેમાં પચાસેક સ્ત્રીઓ હતી,

શનિવાર તા. ૨૮-૩-૨૬ના રોજ પરિષદની બેઠક ત્રણ વાગ્યે શરૂ થઈ, રાતના સાંજવાર વાગ્યા સુધી ઉત્સાહભરે ચાલુ રહી હતી. ત્યારે સત્કારસમિતિના પ્રમુખ શ્રી અંબરિયાએ વિદ્વાતભરેલાં અને વિચારણીય ભાષણ દ્વારા, મનુષ્ય સર્વથા *Creature of circum- stances*—કાળને ચરણ—નથી પણ *creator of circumstances* કાળનો કર્તા—છે એમ બહુ યુક્તિપુરઃસર દલીલોથી દર્શાવીને, નાગ-રોને નાગરત્વ ભળવી રાખવા અને તેનું સંવર્ધન કરવા માટે અસ-રકારક પ્રોત્સાહન કર્યું હતું. નેમજ પરિષદના આવશ્યકતા અને સાર્થ-કતા સંબંધી વિચારો બતાવી, આવી પરિષદ અનર્થરૂપ નીવડશે, અને નાગરજાતિનાં ધર્મમુલક ગૌરવનો ઉચ્છેદ કરશે, એવી જ્ઞાન્તિ રાખ-નાર ‘ અતિસ્તેહી પાપશંકી’ વર્ગને આસ્વાસન આપ્યું હતું.

ત્યાર પછી પરિષદના શ્રીમાન પ્રમુખ શ્રીએ પાતાનાં ભાષણમાં જ્ઞાતિબંધુઓની, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની સ્થિતિની નોંધ લીધી

તી અને જ્ઞાતિયધુઓની અવનતિનાં કારણો. અન્ય જ્ઞાતિની તુલનામાં નાગરજ્ઞાતિની દલકી કદર અને ઉત્તરતું સ્થાન, તેમજ ઉત્તરના માર્ગો બહુ સાદી, સરળ, પણ સચોટ ભાષામાં દર્શાવતાં, પોતાના વેશાળ અને વિવિધ પ્રકારના અનુભવસિદ્ધ વિચારો, નિરભિમાન રહે અને એક માત્રા જ્ઞાતિહિતચિંતકનો નિષ્પાત્ર છુદ્ધિ પરીષદ પ્રમદા રજુ કર્યા હતા.

આ યથા બાદ, સંસ્કારસમિતિનાં મંત્રીમંડળે તૈયાર કરેલા ચાર ડરાવો પર વિચાર કરવા સાંકેક સભ્યોની વિષયવિચારક સમિતિ ગોઠવવામાં આવી હતી. તે સમિતિનું કામ બહુ રમ પડતી રીતે, ઉત્સાહ પૂર્વક રાતના સાડાગ્યાર વાગ્યા સુધી ચાલુ હતું.

બીજો દિવસે રવિવારે, પરિષદની એક સભારના અગિય રથી સાંજના સગમગ નવ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહી હતી. ત્યારે વિષયવિચારક સમિતિએ નકકી કરેલ ડરાવો ઉપર ત્રીસેક સભ્યોએ પોતાના વિચારો રજુ કર્યા હતા. ઉવરના પાસ થયેલા ડરાવો આ પત્રમાં બીજો ડાખ્યા છે.

બાદ સંસ્કારસમિતિના અને પરિષદના શ્રીમાન પ્રમુખ મહાશયો પ્રતિ આભારદર્શક ડરાવો કરી પરિષદનું કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું.

એકદરે મર્વ કાર્ય દર્શ અને ઉત્સાહ પૂર્વક ચતું હતું. વિશેષ નોંધ લેવા જેવી દકીકત એ છે કે સૌ મુદ્રિકાબદેન દિગ્મતશક્તિ અંગરિયા અને સૌ સરોજની બદેન નાનક મહેતાએ સ્ત્રીકેળવણીની અગત્ય સંબંધે અને સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરુષવર્ગની તુલનામાં સમાન કારિતું હોવા પરત્વે, અસરકારક રીતે ભાવજાડારા પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા, ને વખતે આપણે નિત્ય તર્પણમાં યાદ કરીએ છીએ તે માર્ગી, વાચકનરી, મેંતરી વગેરે ક્ષપિતરીઓનું સ્થાન આપણી ગૃહસક્ષમીઓ હજી પણ શેલાતી શકે તેમ છે એમ લાગ્યું હતું. સંસારયાત્રા, સુશીલ, સંસ્કારી અને ગૃહસ્થાશ્રમધર્મપરાયણ સ્ત્રી વિના જરૂર નિષ્ફળ નીવડે છે. ના ના નારી નિષ્ફળ લોકયાત્રા એ સિધ્ધાંત આ સૌભાગ્યવતી સજારીઓના દાખલાથી સર્વતી નજરે પુરવાર થયો હતો.

શ્રી અખિલભારતવડનગરાનાગર (આલ્મશુ-ગૃહસ્થ)

પરિષદ.

પ્રથમ અધિવેશન.

તેમાં પસાર થયેલા ઠરાવો.

ઠરાવ ૧.-ફેળવણી.

શ્રી અખિલભારતવડનગરાનાગર (આલ્મશુ-ગૃહસ્થ) પરિષદ પોતાના પ્રથમ અધિવેશન પ્રસંગે ફેળવણી સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પોતાની માન્યતાઓ પ્રગટ કરે છે અને માર્ગો સૂચવે છે:-

(અ) એકંદરે ફેળવાયેલી અને સંસ્કારી જ્ઞાતિ ગણાતી હોવા છતાં વડનગરાનાગરજ્ઞાતિ જેવી વિદ્યોપજીવી અને સમયજ્ઞ જ્ઞાતિએ ચાલુ ફેળવણીનો જેવો અને જેટલો લાભ સાર્વકારિક અને વ્યાવહારિક ઉદ્દેશ માટે લેવો જોઈએ તેવો અને તેટલો લીધો નથી; અને તેથી જ્ઞાતિનાં વિદ્યાર્થસ કરતાં યુવક-યુવતીઓને ભલામણ કરે છે કે તેમણે યથાશક્તિ ચાલુ ફેળવણીનો પુરેપુરો લાભ લેવા અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમીકાએ પ્રમાણમાં વધારે સંખ્યામાં પહોંચવા ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા, તેમજ જ્ઞાતિને વિશિષ્ટ કરે છે કે આપણા યુવક-યુવતીઓ ને ફેળવણીની વ્યાપ્તમાં પુરેપુરી અનુકૂલતા આપવા ફેળવણીભંડારો, લેનો, શિષ્યવૃત્તિઓ, ધનાઓ, જાત્રાલયો વગેરે પ્રકારની સામુદાયિક યોજનાઓ કરવી.

(આ) ફેળવણી. કાયદો, વૈદ્યક આદિ સંસ્કારી (Learned) ગણાતા ધંધાઓની ફેળવણી હિપરાંત.. આપણા જ્ઞાતિજનોએ પોતાના સંયોગો અનુસાર વિજ્ઞાન, કળા, વ્યાપાર, હુજરઉદ્યોગ, અને લશ્કરી જ્ઞાતિની ફેળવણી લેવી જોઈએ, કારણ કે ચાલુ જમાનામાં તેમ કર્યા વિના છુટકો નથી.

(ઈ) ચાલુ ફળવણીની આવશ્યક પુરવણી તરીકે આપણી જ્ઞાતિનાં યુવક-યુવતીઓને આપણા ધર્મનું, આપણા રીતરીવાજો અને આપણી જ્ઞાતિના ઇતિહાસનું જ્ઞાન મળે એવી યોજનાઓ થવાની જરૂર છે.

(ઈ) જમાનાને ચેગ્ય ચાલુ ફળવણીના મંદકાં ઉપરાંત આપણી જ્ઞાતિની બાકાઓને ખાસ કરીને ગૃહવિદ્યા આદિ વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મળે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

રજુ કરનાર:—૨૧૦ ચન્દ્રસંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા (નડીઆદ)

અનુમોદન આપનાર:—(૧)૨૦ હરસિધ્ધિભાઈ વજુભાઈ દીવેદિઆ અમદાવાદ

(૨) સૌં સરોજની નાનક મહેતા (સુરત)

(૩) ડૉ૦ મોદનલાલ પાર્વતીશંકર દવે (સુરત)

(૪) ડૉ૦ રમણલાલ કર્નયાલાલ યજ્ઞિક (નડીઆદ)

(૫) રા જયાશંકર પ્રાણશંકર દેબર (ખંભાળિઆ)*

કરાવ ૨.—આરોગ્ય.

શ્રી અખિલભારતવડનગરાનાગર (આહાણ-ગૃહસ્થ) પરિપદ પોતાના પ્રથમ અધિવેશન પ્રસંગે જ્ઞાતિજનોના આરોગ્ય સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પોતાની માન્યતાઓ પ્રસ્ટુ કરે છે અને માર્ગો મૂકે છે—

(અ) હિમ્ય વર્ષની બીજી જ્ઞાતિના પ્રમાણમાં આપણી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રીપુરુષોનું આરોગ્ય એકંદરે ખાસ ખોટું ભાગ્યે ગણાય, છતાં આગળનાં વખતનાં આપણી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રી-પુરુષોને મુકાબલેજ માત્ર નહિ, પરંતુ નવા જમાનાના સંયોગોને પુરેપુરી રીતે પહોંચી વળવા માટે જોઈએ તેવા આરોગ્યના પ્રમાણમાં પણ આપણી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રી-પુરુષોનું આરોગ્ય કામાપતઃ અને સ્ત્રીઓનું વિશેષતઃ અસંતોષકરક છે.

(આ:) આપણી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓમાં સુવારોગ, ટાયરોગ સંબંધથી, હીરડીરીયા વગેરે જે મહારોગ ચિન્તાજનક પ્રમાણમાં પ્રવેશ પામ્યા છે અને જેમને પરિણામે આપણી યુવતીઓ મ્હોટી સંખ્યામાં અકાલ

* શ્રી કરાચીવડનગરાનાગરમંડળ તરફથી પરિપદમાં મોકલેલાએક પ્રતિનિધિ.

અવસાનની ભોગ બને છે તે બાળકોમાં આપણી ચાલુ રૂઢિઓ કેટલે અંશે અને આપણા હાલના સંયોગો કેટલે અંશે જવાબદાર છે તેની વિચારણા વૈધિકીય દ્રષ્ટિથી તપાસ થવી ઘટે છે.

(ઈ) આપણા યુવક-યુવતીઓ વ્યાયામશાલાઓમાં તેમજ રમતગમતોમાં વધારાકિત ભાગ લે એવું વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

(ઈ) બાળ-વીરપ્રવૃત્તિ (Boy Scout Movement) આપણા શાંતિબાહીને પ્રિય થાય અને તેઓ તેમાં હોંસબેર મહોટી સંખ્યામાં જોડાય તેવા વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક પ્રયાસ થવા જોઈએ.

(ઉ) બાલ-સંરક્ષણ બાલ-ઉછેર વગેરે વહેવારોપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન આપણી શાંતિની સ્ત્રોતોને મળે તેવા યોજનાઓ થવી જોઈએ.

રજુ કરનાર:—૨૧૦ નયનમુખલાલ હરિલાલ પંડ્યા (નડિયાદ)

અનુમોદન આપનાર:—(૧) ૨૧૦ મુકુન્દરાય બળવંતરાય દવે (સુરત)

(૨) ૨૧૦ જયેન્દ્રરાય બગવાનલાલ દુર્ગાજી (અમદાવાદ)

(૩) ૨૧૦ રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (નડિયાદ)

(૪) ૨૧૦ ત્રિકમલાલ કર્ણાશંકર છાયા (ભાવનગર)

(૫) ૨૧૦ પંડિત અમૃતલાલ વૈષ્ણવં (ભૂજ)

(૬) ૨૧૦ રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ

ઠરાવ ૩—આર્થિક સ્થિતિ.

શ્રી અખિલભારતવડનગનાગર (આદિજી-મૃદસ્થ) પરિષદ પોતાના પ્રથમ અધિવેશન પ્રમુખે શાંતિની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પોતાની માન્યતાઓ પ્રગટ કરે છે અને માર્ગો સૂચવે છે.

(અ) આપણા શાંતિજનોનો મહોટો ભાગ જ્યારે રાજ્યની સેવા ખરેખરે હતા ત્યારે આપણી શાંતિની એકંદરે જેવી આર્થિક સ્થિતિ હતી તેથી હાલમાં નથી, તેમજ પુર્વે સંધ્યારી હોવાથી જેટલી આવકમાં બેઠી બાંધણીયા રહી શકતા તેમ હાલ સંયોગો બદલાતાં અને જીવનપદ્ધતિના ખ્યાલોમાં ફેરફાર થતાં રહી શકાય તેમ નથી; તેથી બુદ્ધિબલ ઉપર ઝંઝુમનારી આપણી સ્વાશ્રયી શાંતિએ ચાલુ ટુંબસણીનો પુરેપુરો લાભ લેવો ઘટે છે અને તે દ્વારા સુલભ થતી રાજ્યસેવા.

કાપદો, વૈદ્યક, કેળવણી આદિ પ્રદેશોમાં પુરુષાર્થથી ઉંચે જવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે, અને તે ઉપરાંત વ્યાપાર તથા હુન્નરઉદ્યોગની દિશાઓમાં પણ યથાનુકૂલ આગળ વધવું આવશ્યક છે.

(આ) જે સમયે અવિભક્ત કુટુંબની પ્રયાત્ન બલ કમી થતું જાય છે અને વ્યક્તિગત ખર્ચો વધતાં જાય છે તે સમયે આનન્દના તથા શોકના પ્રસંગોમાં યતા ખર્ચો જોઈતાં થાય એ ધ્યાન રાખવું છે.

(ઇ) જે વ્યક્તિઓ તથા કુટુંબો દુર્ભાગ્યે નાજી રીતિમાં આવી ગયાં હોય અને જેમને આજરૂબરૂ નિર્વાહ માટે આશ્રયની જરૂર પડે તેમ હોય ત્હેમને ત્હેમના સ્વમાનનો ભંગ ન થાય તેવી રીતે મદદ આપવા સ્થાનિક તેમજ કેન્દ્રીય ભંડોળોની જરૂર છે.

(ઇ) જ્ઞાતિજનોના વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક આર્થિક દિન માટે સહકારના સિદ્ધાન્તનો જોડો પ્રયોગ થઈ શકે તેટલો કરવો એ ધ્યાન રાખવું છે.

(ઉ) વધારેમાં વધારે બદલો સલામતીથી મળે તેવી રીતે નાણાં રોકવાના માર્ગો તથા અર્વાચીન કાલની આર્થિક યોજનાઓ સંબંધી વિશ્વાસપાત્ર માહિતી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રસારે તેવી અવસ્થા કરવી એ ધ્યાન રાખવું છે.

રજુ કરનાર:—રા. ગુણવંતરાય ગુલામરાય દેસાઈ (ભાવનગર)

(૨) રા. રમણીકરાય નવનીધરાય મહેતા (ભાવનગર)

અનુમોદન આપનાર:—(૧) ગ્ર. શંકરરાય અમૃતરાય ઝેવડ

(૨) રા. અંબાલાલ ભુલાખીરામ જાની (નડિયાદ)

(૩) સૌ. મુદ્રિકાબેન અંબારિયા (મુંગઢ)

(૪) રા. વસન્તરાય હરિશંકર વછરાજીની (જામનગર)

(૫) રા. મનુભાઈ ચન્દ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા (સુરત)

(૬) રા. ચન્દ્રશંકર મણિશંકર પચોળો (પાટણ)

(૭) રા. ગુલામરાય સોમજી ધોળકિયા (જુજ)

(૮) રા. શંભુલાલ બેચરલાલ દવે (પેટલાદ)

ઠરાવ ૪—સ્થાયી સમિતિ.

(અ) પરિષદનું બીજું અધિવેશન થાય તે પર્યન્ત સામાન્ય મંડળ તરીકે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની સ્થાયી સમિતિ (Standing Committee) નીમવી અને તહેને બે ખાસ કામ સોંપવાં: (૧) જુદાં જુદાં નાગરસ્થાનોનાં વસ્તીપત્રકો તૈયાર કરાવી એકત્ર કરવાં તેમજ તે તે સ્થાનોના રીતરીવાજની નોંધ તૈયાર કરાવી તે એકત્ર કરવી. (૨) પરિષદે મંજૂર કરેલા ઠરાવોના અમલ સંબંધમાં યથાનુકૂલ વિચાર કરવો તથા વ્યવસ્થા કરવી તેમજ પરિષદનું બીજું અધિવેશન ક્યાં ભરવું અને તે પ્રસંગે ક્યા પ્રશ્નો સલામતીથી ચર્ચવા સલાહકારક છે એ વિષે વિચાર અને વ્યવસ્થા કરવાં.

(અ) આ સામાન્ય મંડળને જરૂર લાગે તો સલાહદો ઉમેરવાની તથા કાર્યવાહક સમિતિ અને ઉપ-સમિતિ નીમવાની આ પરિષદ સત્તા આપે છે.

(ઇ) ઉપર (અ) માં જણાવાયેલાં સામાન્ય મંડળમાંથી નીચે જણાવ્યા મુજબનું કાર્યકારી મંડળ આ પરિષદ નીમે છે. તે મંડળ, પોતાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ તથા મંત્રીઓ નીમી લેશે. તથા પોતાની સંખ્યામાં વીસથી વધારે નહિં એટલી સંખ્યાનો વધારો કરી લેશે.

કાર્યકારી મંડળ:- ૨ા, લલ્લુભાઈ શામળદાસ મહેતા. (૨) ૨ા, હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા. (૩) રાજેન્દ્રરાવ મોમનારાયજી દલાલ. (૪) ૨ા, રમણીકરાય નવનીધરાય મહેતા. (૫) ૨ા, અબ્બાસજી ખુલાખીરામ જાની. (૬) ૨ા, કુલશંકર કલ્યાણરાય બક્ષી. (૭) ૨ા, ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, (૮) ૨ા, હરસિંધભાઈ વળુલાઈ દીવે-ટીયા. (૯) ૨ા, ઉચરંગરાય કેશવરાય ઓઝા. (૧૦) ૨ા, ગુલાબશંકર સોમજી ધોળકીયા. (૧૧) ૨ા, વસન્તરાય હરિશંકર વછરાજાની.

‘દિનકર’

પરિષદનું સમતોલપણું.

મંકોડી,

તા રો પત્ર મળ્યો આપણી પરીષદની વીગત તેમજ તેને લગતું
ભાષણો વગેરે— તાદિત્ય પણ મળ્યું, એટલે દવે આ
કાગળમાં, પરિષદ સંબંધી મારા વિચાર લખ્યા વગર કેમ રહેવાય ?
પદ્મ બહેનને પણ આ પત્ર ખાસ વંચાવજે કારણ પરિષદ ભરાયા
પહેલાંજ તે બહુ ઉતાવળીઆં થઈ રહ્યાં હતાં.

આ પરીષદે નાગરની આનુવંશિક મુત્સદીગીરી જાળવી ખરી.
કેટલાય ધર્મસુરત માણસો કેડ છેલ્લી થકી સુધી. નાગરપરિષદ છુટ
છાટ કરી ધર્મનો ધ્વંસ કરશે એવું માની રહ્યા હતા. અમારા મનદુ
જેવા તો કેટલાક, પરિષદ વિસ્થાપત જવાની છુટ આપશે એટલે આવને
વર્ષ ત્યાં જવાની તૈયારી કરતા હતા. આથી ઉત્તરદક્ષિણની મનોદશા-
ઓને સાંધી લેવી એ ઉત્તમ મુત્સદીગીરી નથી બતાવતું તો શું બતાવે છે?

પણ પ્રથમ આધિવેશન વખતે પરિષદે આના કરતાં બીજું
કાંઈ આગળ પગલું લીધું હોતતો ઉગતા છે! અને મુજમાંજ કાપી નાંખવા
જેવું થાત. આમાં પરિષદના કાર્યકર્તાઓએ જે ગંભીર સમતોલ
મનોદશા બતાવી છે તેનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે.
મને ખાતરી છે કે આ ઉપાય, ઉપર સૂચવેલ બન્ને પક્ષનાં મન જો ન
જીતી શકે તો પછી બીજો કાષ્ટ ઉપાય છેજ નહિ.

પરિષદની અંદર પ્રત્યક્ષ ઉત્સાહ ભાષ્યોએ તથા બહેનોએ
કેવો બતાવ્યો તેને વિશે શું બહુ ઉત્સાહયુક્ત વચનો વાપરે છે તે
તે ઠીક પણ બીજે કેટલાં પરિષદની વાત સ્વપ્નમાંજ નથી વિચારાતી
તે પણ સાચીજ વાત છે. એટલે પરિષદની સ્થાયી સમિતિનું હવેનું

કામ વાતાવરણ કેળવવાનું થશે તેના કરતાં પણ પહેલું કામ પરિષદની ખજાનો ગામે ગામ ને ખુલ્લે ખુલ્લે પહોંચાડવાનું રહેશે.

પરિષદમાં મંજૂર થયેલા ઠરાવોની નકલ તેં મને મોકલી તે હજુ મેં ના પુરી વાંચીયે નહિં ત્યાંતો આપણી ઉપા આવીને મને કહેવા માંડી— “ મેં નહોતું કહ્યું ? એમ ક્યાં વગર ચાલેજ નહિ. આમાં ભલેને ઇસારો કર્યો પણ અતે એમ નહિં થાય ત્યાં સુધી કંઈ નહિ વળે. ”

મેં કહ્યું “ છે શું ? ”

ત્યારે તેણે મને ઠરાવ પહેલા (અ)નું “તેમજ જ્ઞાતિને વિસ્તારિ કરે છે—” વગેરે વાક્ય વાંચી સંભળાવ્યું.

તેનો મત એવો છે કે જ્યાં સુધી આપણી જ્ઞાતિનું એક મધ્યસ્થ મંડળ ન બને અને તે મધ્યસ્થ મંડળે નક્કી કરેલી નીતિ પ્રમાણે ચાલનારાં ઉપ-મંડળો, દરેકે દરેક જ્ઞાતિમથકમાં અને નાનાં ગામમાં ન થાય ત્યાં સુધી સક્રિય કામ કંઈ થઈ શકે.

અને એક ખરી વાત વિચારવાની છે કે પરિષદના ઠરાવોની અને પરિષદ પોતાની આપણા જ્ઞાતિમથકો ઉપર અત્યારે તો જરાય અસર નહિ થાય—કંઈક થઈ હશે તો પણ એ દિવસમાં મુસાઈ જશે એ અસર હરહંમેશ જાગ્રત રાખવાનું અને તેને પ્રેરવાનું કામ પણ સ્થાયી મંડળના હાથમાં રહેશે.

પણ ઠરાવો વાંચીને ઘણી વાર સુધી નિરાશ થઈને બેઠેલ ઇન્દુ અચાનક જહાર આવ્યો ને મને કહેવા લાગ્યો “ કાકા, મેં નહોતું કીધું ? સુધારાવાળા સાવ મુકે ખરા કે ? જુઓ તો ખરા ” કહી તેણે મને ઠરાવ બીજાની (આ) અને (ઇ) કલમો વંચાવી. તેને તો એમજ લાગી ગયું છે કે સુધારાવાળાઓએ લુચાઈ કરી આમાંજ બધું લખી નાખ્યું છે અને એ દ્વારા તેઓ પોતાની નેમ પાર પાડશે. ખરું પુછો તો સ્ત્રીઓની અવદશાને માટે આટલોજ માર્ગ સુચવ્યો તે ઘણા ને તો અધુરું લાગે છે.

અહીંનાં ‘નાગરિક’માં જ્યારે ‘ઇન્દુ કુટુંબ’નો લેખ આવ્યો ત્યારે કનુ તો ઇન્દુશેખર ઉપર શ્રીદ્ધ થઈ ગયો હતો. તેણે ત્રીજા ઠરાવ

વમાંથી પોતાને લગતું જોતી. પરિપદ, વિભક્ત કુટુંબમાં જ માને છે એમ સાબીત કરવાનો મહાન પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

સ્થાયીસમિતિના સંગ્રહમાં જે તે ‘લખ્યું’ છે કે પરિપદે કરાં-ચીનું પ્રતિનિધિત્વ સાચ વિસાધું છે તે ખરું છે; પણ કદાચ પરિપદના કાર્યકર્તાઓને એમજ ખચર હશે કે કરાંચીમાં ખીજાં સ્થળની પેઠે નાગરનાં પંદર વીસ માણસો હશે. કરાંચીમાં અત્યારે લગભગ ત્રણ સો માણસો નાગરનાં વસે છે એ જો તેમને માનુષ દન નો ઝાણમાં ઝાણ ત્રણ માણસોને સ્થાયીસમિતિમાં લીધા વગર તેઓ નજ રહેત. પણ તેનો હીક.

બાકી રા. અંગરિયાનું ભાવણ ધણું સમજ છે એમાં ના પડાવજ નહિ. તેના જેવાઓ જે અમારાં મંડળનાં ‘નાગરિક’ને મદદ કરતાં હોય તો ‘નાગરિક’ ખરી સેવા બજાવી શકે. તેમનું ભાવણ ખચખર જે બધે વંચાય અને સમજાય તો પરિપદને માટે દરેકને સહાનુભૂતિ થાય. તેઓનાં ભાવણમાંથી નીચેનાં વાક્ય તરફ સ્થાયી-સમિતિનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું મને ખાસ મન થાય છે

“તેમ ને જ્ઞાતિની જ્ઞાતિ તરીકેનો યોગના ધ્યાનમાં લઇ બધી જ્ઞાતિને રીતસર ઓલાવી શકાએ, પ્રતિનિધિઓ મોકલવા કહી શકાએ, અરે, જ્ઞાતિની પોલીઆઓને તે જાતની પ્રવૃત્તિ માટે વિચાર કરતા કરી શકાએ તો તો લાંબા કાળ પછી કાંઇક સતોષકારક ધોરણ નક્કી કરી શકાય ખરું. પરંતુ, આનું કામ કરવા માટે, જ્ઞાતિ માટે લાગણી ધરાવનારાઓને અનંતરત શ્રમ બેચાર વર્ષો સુધી લેવો જોઇએ, ગામે ગામે ભટકવું જોઇએ. નાની મોટી દરેક વ્યક્તિને મળવા માટે ધીરજ અને સમય ફાગલ પાડવાં જોઇએ અને જ્ઞાતિના કર્મધાર સાધુ તરીકે બેબ લઇ મંડયા રહેવું જોઇએ.”

ખરી રીતે એ ફકરામાં સ્થાયીસમિતિનો બધો કાર્યપ્રદેશ આવી જાય છે. એમ બની શકે તોજ સંગીન કામ થઇ શકે અને કર્મવીરો નજ મળે તેવી અશ્રદ્ધા મને તો નથી. સ્ત્રીઓ માટે કામ કરનાર પંચા બહેન જેવાં કેટલાંય તૈયાર હશે.

પ્રમુખનું ભાવણ તે મોકલ્યું હોતતો હીક થાત. હવે તેના વિશે પછી લખીશ.

વધુ શું ? નવીનને આશીશ,

એજ દિનકર.

[રા. રા. હેલશંકર લક્ષ્મીશંકર ગદ્દી બી. એ. એલ. એલ. બી. તરફથી મળેલ દફતર મુજબ ઉપરનું જતાં છે.]

રાજકોટ શહેર તથા સીવીલ સ્ટેશનની સમગ્ર પ્રજાની જાહેર સભા તા. ૨૩-૫-૨૬ રવિવારને રાજ કૌનટ હોલમાં રા. મે. લરી-લાલ એન. ગોસલીયા એમ. એ. એલ. એલ. બી. કુન્ડલીકટ જગના પ્રમુખ પદમાં નીચે મળી હતી જેમાં નીચે મુજબ કરાવ પચાર કરવામાં આવ્યો હતો.

" રા. રા. બળવંતરાય વજ્રેશંકર છાયાના અકાલ અવસાનથી રાજકોટ શહેર તેમજ સીવીલ સ્ટેશનની સમગ્ર પ્રજાને મોટી ખોટ પડી છે, તેઓ એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ હતા એટલુંજ નહિ પણ દરેક સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ નિષ્ઠામ બુદ્ધિથી નિરન્તર સેવાપરાયણ રહેતા, દુષ્કાળ તથા પાણીની તંગી વખતે તેઓ ગરીબ માણસો તથા જન વરોને રાહત આપવા માટે અથાગ શ્રમ લેતા; આવી અનેક સામાજિક સેવા તેઓએ પોતાની યુવાવસ્થાથી તે જીંદગીના છેલ્લા દિવસ સુધી બળથી પોતાનું જીવન સફળ અને આદર્શરૂપ બનાવ્યું છે; આવા સમાજસેવકનું એકાએક અવસાન થવાથી રાજકોટ શહેર તથા સીવીલ સ્ટેશનની સમસ્ત પ્રજા તરફથી આ સભા અતઃકરણ પૂર્વક દિલગીરી જાહેર કરે છે અને તેના આત્માને પ્રભુ શાન્તિ આપે તેવી પ્રાર્થના કરે છે, તથા નેમના કુટુંબને પડેલ લાગે દુઃખમાં પોતાની દિલસાજી બતાવે છે.

અને આ હવાની એક નકલ સદગતના વકીલ બન્ધુ રા. રા. ગુલામરાય વજ્રેશંકર છાયાને મોકલવા આ સભા મે. પ્રમુખ સાહેબને વિનંતી કરે છે.

- (૧) હરિશંકર નરસિંહરામ પંડ્યા
- (૨) ગુલામ મહમ્મદ સુતસી
- (૩) વિલ્લહાસ ગિરીજાશંકર ત્રિવેદી
- (૪) લક્ષ્મણ કાનજી ગજગર

Passed unanimously in solemn silence all ladies & gentlemen present standing .

Rajkot 23-5-26

(Sd.) H. N. Gosalia.

President of the meeting

જ્ઞાતિવર્તમાન.

શ્રી વડનગરનાંગરમડળ મુંબઇ

નવી લોન તથા સ્ટોકેક્ષરશીપ:—ચાલુ માલની વર્ષ ૧૮૮૧ની શ્રીમંડળ તરફથી શિરસ્તા મુજબ જુન ૧૮૨૬થી શરૂ થતાં મુંબઇ વિદ્યાપીઠના વર્ષમાં ૩૧. ૨) સુધીની માસિક સ્ટોકેક્ષરશીપો દેખ પછુ સ્થળે મેંટ્રીકના ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરતાં આપણી જ્ઞાતિનાં બહેન અથવા બન્ધુને આપવાની છે, તથા મેંટ્રીક પછી દેખ પછુ લાઇનમાં હિસબ અભ્યાસ કરવા માટે ૩૧. ૫૦થી ૭૫ સુધીની લોનો આપવાની છે, તે આ જાણતની અરજીઓ શ્રી મંડળના હાવેલ ફોર્મ મંગાવી તા. ૩૦મી જુન સુધી મંગોને પહોંચતી કરવી.—

ઉપરાંત ચાલુ સાલ ૧૮૨૬ની મુંબઇ વિદ્યાપીઠની બી. એ.ની પરીક્ષામાં આપણી જ્ઞાતિમાંથી પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થનાર બહેન અથવા બન્ધુને “એન. આર: ઓલ્ડ. ૩૫” ચાંદોનો ખાલો આશરે ૩૧. ૩૦) સુધીનો આપવાનો છે, તેમજ હંદસી સ્કુલ લીવીંગ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષામાં આપણી જ્ઞાતિમાં પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થનાર બહેન અથવા બન્ધુને “સ્વ. સારાલાઇ પ્રાઇઝ” આપવાનું છે તે આ માટેની અરજીઓ પોતાના મુંબુર્ણ નામ હામ તથા પરીક્ષામાં મેળવેલા વિષયવાર માર્ક્સ સાથેની હકીકત આપીને તા. ૩૦મી જુન ૧૮૨૬ સુધી શ્રી મંડળના મંત્રીને પહોંચતી કરવી.

જામનગરના રા. રા. મુજસાંકર લક્ષ્મીસાંકર માન્કડને ઉદેપુર રાજમાં પોલીસ અધિકારીમાંથી પ્રાન્ત રાજનગરના હકિમની રૂ. ૨૯૦ ની જગ્યા ઉપર નીમ્યા છે.

રાજકોટ રોટના ન્યાયાધિશ રા. હરખલાલ રેવાસાંકર બુચ B. A. L. L. B. ને સરન્યાયાધિશ સાહેબ રાજ ઉપર જતાં તે જગ્યા નો ચાર્જ સુપ્રત થયો છે.

ડૉ. ભાસ્કર રૂપશંકર અંગ્રીયા M. B. B. S. ને મુંબ-
ઈની સર હરકીસનદાસ હોસ્પીટલમાં રૂ. ૨૨૫થી ક્વાર્ટર્સ સાથે હાઉસ
સર્જનની જગ્યા મળી છે.

ડૉ. ધૃવશંકર કલ્યાણરાય માફે M. B. B. S. મોરબી
સ્ટેટમાં આસિસ્ટન્ટ મેડીકલ ઓફીસર રૂ. ૧૫૦)ના પગારથી નીમાયા
છે. નવા ડૉ. જનકરાય છોટલાલ ખયા ડૉ. માફેની જગ્યાએ મોરા-
રજી મીલમાં મેડીકલ ઓફીસર નીમાયા છે.

રા. દોલતરાય નવલશંકર વકીલ B. A. L L. B. ત્રણ
માસ માટે Western India States Agency માં સંબંધ રૂ.
૮૫૦)થી નીમાયા છે.

રા. જનાર્દન અમૃતલાલ બક્ષી B. A. L L. B. છેવટની
Advocate પરીક્ષામાં પાસ થયા છે.—હાલારી નાગરોમાં તેઓ
પ્રથમ છે.—

રૈજકોટ મિત્ર મંડળ તરફથી રા. દોલતરાય નવલશંકર વકી-
લને તેમજ રા. જનાર્દન બક્ષી, તથા, રા. ગણુપતરાય શંકરપ્રસાદ
બક્ષીને શાંતિ તરફતું અભિનંદન અપાયું છે.—

રા. દોલતરાય વકીલને કાઠીઆવાડ Bar Association
તરફથી address અપાયું છે

શ્રી વડનગરાનાગરમંડળ મુંબઈ તરફથી દરવર્ષે નામાંકિત
નાગરોના જીવનચરિત્ર બહાર પાડવાની યોજના થઈ છે જેને લગતી
બહેર ખબર તા. ૨૩-૫-૨૬ના ધ્રિ ગુજરાતિમાં આવી છે.—

૨૧ લોખાનાથ સારાલાહ.

નાગરમિત્ર.

આપણા હિન્દુધર્મના મુક્ત પાયો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ છે. તેમાં મુખ્ય શ્રુતિના છે. મનુસ્મૃતિના બીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં છે કે

ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ।

(ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારને મુખ્ય પ્રમાણ શ્રુતિ (વેદ) છે.) એ શ્લોકની ટીકામાં કુલ્લુક ભટ્ટ લખે છે કે શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધે તુ શ્રુતિરેવ ગરીયસી. । (શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના અભિપ્રાયમાં વિરોધ આવે તો શ્રુતિ જલ્લવાન છે.) સ્મૃતિમાં આવે મનુસ્મૃતિ મનાયેલી છે, તેમજ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ પણ પ્રમાણ ગ્રંથોમાં મુખ્ય ગણાય છે. સ્મૃતિઓમાં ધણું કરીને આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાપશ્ચિત એ ત્રણ વિષય હોય છે,

હવે બધી સ્મૃતિઓની પ્રવૃત્તિ એક કાલે થઈ નથી, દેશકાલની રિયતિ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ સ્મૃતિઓમાં પણ ફેરફાર થયા તેનાં દૃષ્ટાંતો ધણાં છે. આરંભના સમયથી અત્યાર સુધીના આચાર, ધર્મ, તથા નિયમમાં ઘણા અંતર જોવામાં આવેછે, સ્મૃત્યુક્ત સઘસા આચાર

૧. મન્વત્રિવિષ્ણુહારીતયાજ્ઞવલ્ક્યોશનોંગિરાઃ યમાપ-
સ્તંવસંવર્તાઃ કાત્યાયનઋદ્ધસ્પતિઃ પારાશરવ્યાસશંરવલિચિ
તાદક્ષગૌતમોશતાતપો વસિષ્ઠશ્ચ ધર્મશાસ્ત્રપ્રયોજકાઃ ।

યાજ્ઞાવલ્ક્યસ્મૃતિ. અ. ૧

(મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉશના, અંગિરા, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન, ઋદ્ધસ્પતિ, પારાશર, વ્યાસ, શંખ લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શતાતપ. વસિષ્ઠ, એટલા ધર્મશાસ્ત્રના પ્રવર્તકો છે. એ વિના બીજા પણ સ્મૃતિઓ છે.)

આ સમયમાં પાત્રવામાં આવતા નથી. જે કામને દુષિત ગણીને શાસ્ત્રમાં તેનો પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ લખ્યો છે તે કામનો હવડાંના કાલમાં લોક વ્યવહારમાં દોષ ગણાતો નથી અને તેનો પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પણ કામ કરતું નથી, તેનું કારણ લોકોના આચાર સમયાનુસારે બદલાયા તેમ તેમ નિયમોમાં ફેરફાર થતો ગયો, અથવા કેટલીક બાબતમાં એમ પણ થયું હોય કે લોકોમાં કેટલાક આચાર જે મુજબી ચાલતા આવ્યા તે ફેરવવાનો સ્મૃતિકારે સ્મૃતિવચનોથી પ્રયત્ન કાઢ્યો પણ તે વ્યર્થ ગયો હોય.

ધર્મના બે ભેદ છે. સામાન્ય, અને વિશેષ તેમાં સામાન્ય ધર્મ સર્વકાલે સર્વ દેશમાં એક સરખોજ હોય છે, વિશેષ ધર્મ પ્રત્યેક દેશનો લિન્ન છે; તે સમયાનુસાર બદલાતો આવે છે. મહાત્મા લોકો ધણી દીર્ઘ વિચારના હતા. તેઓએ પોતાના દેશકાલની રિયતિ ઉપરથી જેમ અગત્ય જણાઈ તેમ તેમ સ્મૃતિવચનોથી ધર્મ, માર્ગ તથા આચારના નિયમમાં ફેરફાર કાઢ્યો; અને કેટલાક નિયમ લોકોએ પોતાની મેળે ફેરવી નાખ્યા; હવે લોકોએ ફેરવેલા નિયમમાં બે ભેદ પડ્યા, ધણી ઘણી લોકોએ એકમતથી જે નિયમ ફેરવ્યા તે સુખ કારક થયા અને મુર્ખ અને દુરાગ્રહી લોકોએ જાત્યાલિમાનથી તથા અવિચારથી જુના સારા સારા નિયમો ફેરવીને નવા નકારા નિયમો બાંધ્યા તે દુઃખ કારક થયા, એવા દુઃખાકારક નિયમો બદલાઈને સારા નિયમ ન બાંધાય ત્યાં મુખી આપણા દેશી લોકોના ઉત્કર્ષના દિવસો ધણી વેગળા છે એમ નિશ્ચય જાણવું, પરંપરાથી નિયમો સમયાનુસાર ફરતા આવ્યા છે, તે પ્રમાણે દેશના કિંવા ન્યાતિઓના તથા ન્યાતિઓના નિયમ હોય તે ફેરવવાથી લોકોના સુખમાં વધારો થતો હોય તો તે ફેરવી દેશ કાલને અનુસરીને નવા નિયમ બાંધવા, અને જે ચાલથી અનાચાર તથા અનીતિ વૃદ્ધિ પામે તે ચાલ બંધ કરવા, તે સધલા સ્વદેશ હિતે સ્થુઓનું કર્તવ્ય કર્મ છે, ધણી લોકો મળીને શાસ્ત્રનાં વચન ફેરવી નાખે છે, તો જેમાં શાસ્ત્રની અજ્ઞાનો ભંગ ન થતાં આપણા દેશી લોકોના સંસારી સુખમાં વધારો થાય એવા શ્રેષ્ઠ નિયમો બાંધીને તે પ્રમાણે ચાલવાને સર્વ સુખ લોકોએ એકમત થવું ઘટે છે, આપણે એ શુભ ફત્વો આરંભ નહિ કરીએ ત્યાં મુખી આપણે પોતાનો તથા

આપણી યતી પ્રગ્નનો અભ્યુદય થવાનો માર્ગ આપણે આપણી મેલે બાંધ કરીએ છીએ.—

જીએ. કે. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વ આત્મજ્ઞો એક સરખા છે. આરંભે આટલી બધી આત્મજ્ઞોની શ્યાનો નહોતી— મુળમાં ચાર જાતીઓ ગુણ કર્મના વિભાગથી બાંધી ચાતુર્વર્ણ મયા સૃષ્ટિ ગુણકર્મ વિભાગશઃ ચાર વર્ણુ ગુણ કર્મના વિભાગથી ઉત્પન્ન કાંધી એ ભગવદ્ગીતાનું વચન છે.—

આત્મજ્ઞ. સ્વમિય, વૈશ્ય, ક્ષુદ્ર એ ચારવર્ણુ તેમાં આત્મજ્ઞને ઉત્તમ જાતી માની છે. આત્મજ્ઞનું કર્મ કરે તે આત્મજ્ઞ છે તે વિશે પુષ્કલ પ્રમાણો છે તે આ ઠેકાણે લખવાની અગત્ય નથી—૨

૨ આત્મજ્ઞોની એકજ જાતી છે કતાં તેમાં ઘણા ન્યાતિભેદ થયા તેમાં કેટલીક ન્યાતો નો દેશના નામ ઉપરથી ઓલખાય છે. દક્ષિણમાં રહેનારા તે દક્ષિણી, તેલંગ દેશમાં રહેનારા તેલંગ, વડનગરમાં રહેનારા વડનગરા—નગરમાં રહેનાર તે નાગર કહેવાયા. અને નાગર સંજ્ઞા પડવાનું ૫૩ કારણ પશુ એમ છે કામપશુ નગરમાં રહેનારા તે નાગર એમ, નગરખંડ જેમાં નાગરોની ઉત્પત્તિની કેટલીક વાત કથા ભાગમાં લખી છે તે ઉપરથી જણાય છે.

(આ ઠેકાણે નગર એટલે શહેર એમ અર્થ કામ લેશે એમ લાગતું નથી કારણ ઉપર શહેરોનાં નામ આપ્યાં છે તેથી નગર એ પશુ એક શહેર એમ ગણાશે.)

સારાંશકે,—

સર્વ આત્મજ્ઞ એક સરખા છે તેમાં ભેદ ગૌડ અને દ્રાવિડનો પડ્યો એ ભેદ શંકરસ્વામીના પહેલાં નહોતો એમ લોકોમાં દંતકથા છે. ગૌડ આત્મજ્ઞો મંદ્ર માંસ ભક્ષણ કરે છે અને દ્રાવિડ આત્મજ્ઞોમાં, એ નિંદ્ર વસ્તુ ખાવાનો પ્રાનેયધ અને તેજ કારણથી એ ભેદ પડ્યા દશે આપણા દેશમાં વામમાર્ગવાળા ગુરુતરીતે એ અનાચાર કરે છે તેમજ સુધારાવાલામાં જે અધવધરા અને ચોડું ભણેલા છે તે પશુ મલનો દુર્ગુણ ન જાણતાં તે પીવામાં સુધારો મમજે છે. એ દુર્ગુણ લોકોમાં વધવાથી પરિશ્રામ ધણું નફાડું થશે એવો ભય રહેશે.

ગુજરાતમાં ધણું ન્યાતિ ભેદ તો ઘણું કરીને અવિચાર દુરાચ-
ર્યથી થયા છે. હજી મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો ગુજરાતી બ્રાહ્મણો જેવા ગાંડા
થયા નથી. તેમનામાં આટલી બધી ન્યાતો બંધાયેલી નથી, એક દક્ષણી
બ્રાહ્મણ બીજા દક્ષણી બ્રાહ્મણનું ખાધાથી વટલાતો નથી; પણ ગુજ-
રાતમાં તો ન્યાતોના કડકે કડકા અને તેના પણ કડકા થઈ ગયા—એક
બ્રાહ્મણ જાતીમાં ૮૪ ન્યાતો છે.

નાગરો વિના બીજા બ્રાહ્મણોએ કાંઈક રહ્યાપણ સંભાલી રાખ્યું
છે કે પરસ્પર ભોજન વહેવાર બંધ કીધો નથી; વેદશાસ્ત્રનાં વચન
પ્રમાણે બ્રાહ્મણ માત્ર એક મરખાજ છે. સર્વ બ્રાહ્મણોનો એકજ ધર્મ
છે, પ્રત્યેક ન્યાતોને વાસ્તે જુદાં ધર્મશાસ્ત્ર નથી, સર્વ બ્રાહ્મણોને
ચાલવાના શાસ્ત્રના નિયમ એક સરખા છે, એક બ્રાહ્મણ બીજા બ્રાહ્મ-
ણનું રાંધેલું ખાધાથી ધર્મબ્રષ્ટ કિંવા જાતિબ્રષ્ટ થાય એવું ધર્મમાં
કોઈ ઠેકાણે વચન નથી; તો પણ વડનગરો નાગર બીજા ન્યાતના
બ્રાહ્મણના હાથનું રાંધેલું ખાગ તો વટલી ગયો ગણાય—નાગરો પોતાની
ન્યાતની મર્યાદાને જાણવી સક્યા નહીં તેથી તેમાં પણ છ ભેદ પડ્યા.
તેમાં હવડાં કાંઈક મોટી સંખ્યા વાલી ન્યાત ગણીએ તો માત્ર ત્રણ
ન્યાતો છે, વડનગર—વીસનગર અને સાડોદરા. આ ભેદ ઘણુંકરીને
ગામોના નામ ઉપરથી પડ્યા છે એમ અનુમાન બાંધવાને ધણાં યોગ્ય
કારણ છે, એ નાગરોમાં પરસ્પર ભોજનવહેવાર મુલમાં હતો, ૩
પરંતુ હવડાં વડનગર નાગરો પોતાને પોતાની મેરે ઉંચા
માનીતે બીજા ત્રીજા વર્ગના નાગરો સાથે ભોજનવ્યવહાર રાખતા
નથી.

સાડોદરા તથા વીસનગર નાગર વડનગર નાગરો જેવા હડીલા
નથી. તેઓ વડનગર નાગરો સાથે ભોજન કરવાથી વટલીએ એમ
ગણતા નથી તેથી તેટલી બાબતમાં તેઓને ડાહ્યા કહેવા પડે છે, આ
ભેદ પડવાનું કારણ કેવડ અજ્ઞાન, દુરાચર, અને વિના કારણ માની

૩ નાગપુરમાં વડનગર નાગરો છે તે વીસનગર નાગરો સાથે
ભોજનવ્યવહાર રાખે છે. અને તે નાગપુરનાં વડનગર નાગરની કન્યા
સુરતમાં રહેનારો કાશીનો વડનગર નાગર પરણ્યો છે અને તેની સાથે
સર્વ વડનગર નાગરો જમે છે.

લીધેલી ખોટી મોટાઇ વિના બ્રીલું કાંઇ નથી. નાગરપ્રાહ્મણુ ચોરી કરે, નાગરપ્રાહ્મણુ વ્યભિચાર કરે, નાગરપ્રાહ્મણુ ગમે તેવાં દુરાચર-ણુથી ચાલે તો પણ જાનીઅજ્ઞ થાય નહીં. પણ જે તે બીજી ન્યા-તના પ્રાહ્મણુનું ખાય તો તેને એક સપાટામાં ન્યાતજ્ઞદાર મુકે.

પ્રાચીન કાલમાં આટલી બધી ન્યાનો ન્હોતી તેનું કારણુ તે સમયમાં નિયમ બાંધવાની સત્તા સુદ લોકોના હાથમાં હતી. કામ પણ ધારો બાંધતાં પહેલાં તેની અગત્ય કેવી છે અને તેથી ફલ કે હાની થશે તેના પ્રથમથી વિચાર કરીને તે ધારા તથા નિયમ કારણુમ્મર બાંધતા હતા. વયમાં રાજ્યકાંતિઓ ધણી થવાથી આપણા દેશની સ્થિતિ ધણી નબળી થઇ ગઇ, સ્વદેશ છોડી લોકો દૂર દેશમાં જઇ જુદા જુદા ગામોમાં જ્યાં બાંધીને રહ્યા. વિદ્યાર્થ્યાસ કરવાના સાધનો રહ્યાં નહીં, તેથી પ્રત્યેક ન્યાત અથવા મંડલીમાં શાળા માણુસોની સંખ્યામાં ઘટાડો થઇ ગયો, અને દુર્ભાગ્યથી ન્યાતની સત્તા મુખ્ધ લોકોના હાથમાં આવી તેથી માહોમાંદ ટટો કરીને જુદા પડ્યા. એ વિના પણ ન્યાનોના ઘણા ભેદ પડવાના બીજાં અંતર્ગત કારણો હશે, પરંતુ મુખ્ય કારણુ મુખ્ધતા, મમતા અને દુરાગ્રહને લીધે પર-સ્પર્ધના વિચાર ન મળવાથી સ્વભિમાન વધી ગયું, અને તેનું પરિ-ણામ એ થયું કે, સર્વ ન્યાતોની ખરાબી થઇ અને હજુ પણ થાય છે. અને જે આવીને આવી સ્થિતિ રહી તો કેટલીક ન્યાતોના ઉચ્છેદ થઇ ગયો તેમ હવડા જે ન્યાનો દુંકી થઇ ગઇ છે તે થોડા કાલમાં નિર્મુલ થવાનો મોટો ભય રહે છે. માટે દરેક ન્યાતોના મુદ્ધ અને વિવેકી માણુસોનું મુખ્ય કામ છે કે પોતાની ભુલથી માનું પરિણામ થવાનો ભય હોય તે ભુલ સુધારવાના ઉત્તરવેળેથી ઉપાય કરવા. તેમાં મુખ્ય ઉપાય જ્ઞાનસૂત્ર, અને ઉદ્ધત લોકોના હાથમાં આખી ન્યા-તની સત્તા છે તે હાડી નાખી સુદ સારા અને નીતિમાન માણુસોને સોંપવી.

આ ઉપાય દરેક ન્યાતના સમજુ અને શાળા માણુસોના હાથમાં છતાં, તેના વિચાર માત્ર પણ ચાર સદ્ગુણો એકલા મક્કીને કરતા નથી તો એ વાત અમલમાં આવવાની નો આશા શેનીજ રખાય?

હે આપ' મિત્રો, તમે આલસ્યમાં પડી રહ્યા તમારા દેશીઓનું, તમારા ન્યાયીતાઓનું, તમારા રનેહી મિત્રોનું તથા તમારી પોતાની પ્રજાનું બનું થવાના રૂઝ ઉપાયો નહીં કરો તો તમે તમારો મુખ્ય ધર્મ જાળવી શક્યા નહીં, એ મોટો દોષ તમારા ગળીતી પ્રજા તમારા ઉપર મુકી તમારો ધણો મિકકાર નથા તિરસ્કાર કરશે આ ચિરકાલનો અપવશ તમને ન આવે એવા ઉપાય તથા યુક્તિ તમારા હાથમાં છતાં તમે પ્રમાદ નિંદ્રામાંથી જાગ્રત થતા નથી એ તમને ધટતું નથી, ગયો સમય હાથ આવવાનો નથી, માટે હે પ્રિય મિત્રોએ જાગ્રત થાઓ, અને તમારી પ્રજાનાં મુખ વધવાન ઉપાય કરવામાં શીઘ્રતા રાખો ન્યાતની સત્તા મુખ્ અણુધડ લોકોના હાથમાં રહેવાથી તેઓનું પ્રજાજ મર્યાદા ઉપરાંત વધી ગયું છે, એ જાળ એટલું બધું વધી ગયું છે કે ધર્મ શાસ્ત્રમાં વિદિત કર્મ તે અવિદિત અને અવિદિત તે ત્રિહત ગણાવા જાગ્યાં, એ પ્રજાજ એટલું બધું વધી ગયું કે અનાચાર તથા અધર્મ કરે તો તેને શિક્ષા કરવાને કાંઈ સમર્થ નથી, એ પ્રજાજ એટલું બધું વધી ગયું કે ધર્મશાસ્ત્રોનો નિયમ કાંઈ તેડે તો તે દૂષિત ન ગણાય, પણ જો ન્યાતનો નિયમ તેડે તો તેની નિંદા થાય. એટલુંજ નહીં પણ તેને પોતાની ટોળામાંથી બહાર ફેંકી દે, હેલે એ પ્રજાજ એટલું બધું વધી ગયું કે જોઓના હાથમાં ન્યાતની સત્તા રહી છે તે લોકો ધણાં નકારાં આચારણો કરે તો પણ તેમની સત્તા પાછી લેવાને ન્યાતના નીતિમાન વિદ્વાન, અને ધનવાન માણસોની પણ સત્તા આલી શકતી નથી. ન્યાતનો આધારણ માણસ નો કદી સામો થઇ ન શકે પણ જીજ્ઞા શક્તિમાન માણસો પણ એ જીજ્ઞા સત્તાના સામા થવાને પાછા હડે છે. જોઓના હાથમાં એ સત્તા છે તેઓ કાંઈ રૂઝ કરી શકતાજ નથી પણ જુડાં કામો કરી શકે છે. લોકોમાં આલસી મુર્ખતા તથા વહેમને તે અનુસરતા રહે છે. અને કાંઈ અનાચાર કરે અથવા ન્યાતના ધારાથી ઉલટો વર્તે તેનું રહેણ કરવાની તેમની ઇચ્છા લોક કે પક્ષપાત વગેરે કારણથી હોયતો જુડું બોલી પેલા કુકમ કરનારનો ખ્યાલ કરેછે એવા લોકોમાં લોકોપયોગી સારાં કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી, તેથી કાંઈ પણ નરિન વિચાર તેમને ગમતા નથી, લોકો વહેમના અંધનમાં રહીને નીચી સ્થિતિમાં રહેવામાંજ એ લોકોને લાલ છે! તેથી અના-

માર તથા અધર્મનો પણ ઢાંકપછેડો કરે છે. સુરતમાં એક બ્રાહ્મણે ચાંદલીગમન કર્યું. તે પણ તે ઢાંકી નાખ્યું. એક નાગરબ્રાહ્મણ મઘપાન કરી ન્યાતમાં આવેલો એમ મુખના વાસથી સાબીત થયેલું પણ લવંડર વોરરની વાસ છે એમ દુરાવી તેનો બચાવ કીધો. વંસ્થાની છોકરીને નાગર બ્રાહ્મણે ઘરમાં રાખી છે તેનો કામ તીરસ્કાર કરતું નથી ને તેની માથે બેઘડક રીને ભોજન વ્યવહાર રાખે છે હવડાંના બ્રાહ્મણો કેટલા બધા દુરાચારી છે તે તે પ્રસિદ્ધ કરતાં ઘણી લજ્જા આવે છે. અંબાજી માતામાં બ્રાહ્મણો ગવાઈ કરે છે તેમાં હજારો લોક દેખતા હુકા પીએ છે તથા બીજા ઘણાં પાતક કરે છે, ૪ નીશાના ભેરમાં બે ભાન થઈ મર્યાદા ઉપરાંત ચાલે છે આવા દુરાચરણીના દોષને દેઢે તે સારા કહેવાય, તેઓ ન્યાતની સરદારી ભોગવે અને ન્યાતના સમજી લોકો એ અવિચારી લોકોના હુકમને તાબે થઈ તેમના દોગબ્યા દોરાય. ખરે, ન્યાતના લોકો જીવંતી ધારાને તાબે થવાથી ઘણી નિર્બળ અવસ્થામાં આવી ગયા. એ લોકો એટલા બધા નિર્બળ થઈ ગયા કે એ જીવંતી મતાને આધીન થવાથી છેક દાસત્વસ્થિતિની પાસે આવ્યા છે. આખરે ખરે દેખાવ હાલમાં તો વડનગરા નાગરની ન્યાતમાં ભેવામાં આવે છે એ ઘણું બેદ કારક છે. સર્વ ન્યાતોમાં વડનગરા નાગરો પોતાને ઉત્તમ ગણે છે. તેનું કારણ માચીન કાલના નાગરો ઘણા હીંમતદાર હતા. રણસંઘ્રામમાં તથા રાજ્યકારભારમાં આગલ પડી પોતાનું સ્વતંત્રપણું સંભાળી રાખ્યું તે ઘણા શાણા અને સંપીજા હતા. આ ઘણા કાલથી મેળવેલી કીર્તિનો દવાડાં અરત થવાનો સમય આવ્યો છે. તેમનો માંહેનો પરસ્પરનો રોહસંઘર્ષ તુટી ગયો, કુસંપ તથા કજીઆ રૂપી અગ્નિયે તેઓની ન્યાતમાં પ્રવેશ કીધો છે, અને તેની જવાબદારી સોરઠ સુધી ફેલાઈ છે, તેનું સુલેહ સંપ અને શાન્તિનાં જલથી ઉપશમન કરવું એ મર્વ સમજી અને વિવેકી માણસોનો ધર્મ જતાં તેનો તત્કાલે ઉપાય કરતા નથી એ ભારેમાં ભારે ચુક કરે છે, અગ્નિની જવાબદારી મોટી થયા પછે તે સમાવશી ધણી દુર્ધટ છે અને એ જવાબદારી

૪ કેટલાકે તો મઘ પાન કરી મસ્ત થાય છે, આ વાનની સાબીતી છે તથા નામ પણ જાણવામાં છે પણ તે ટ્રગટ કરવાનું આ પ્રસંગે યોગ્ય જણાતું નથી.

ઘણી વધી ગઇ તો નેનું પરિણામ ઘણુંજ નાશકારક થશે અને તે દુઃખ હવે પછીની પ્રજાને વેઠવું પડશે. નાગરો પોતાના તે પારકા અને પારકા તે પોતાના ગણુવા લાગ્યા. નાગરોએ પારકા એટલે જેનો સાથે કન્યાવ્યવહાર નથી. તેઓને પોતાના સગા કરતાં પણ પ્રિય ગણી તેઓના મમતને વાસ્તે પોતાનો ટેક મુકી દીધો. નાગરોએ પોતાનાં છોકરાં તથા બાઇલાંકુઓ સગાં તથા ઇષ્ટ મિત્રોથી અલગ થઇ તેઓના ઉપરનો રોદ તથા પ્રીતિભાવ ઉઠાવી દીધો—એટલે સુધી કે પોતાના છોકરાના હાથનો પાણીનો છાંટો પણ લેતા નથી. આ સર્વ તેઓની પોતાની નગલાઇ, હડીલાઇ, અને મુર્ખાઇથી થયું છે. તેમાં મુખ્ય ત્રાન એ કે પોતાની સત્તાની હગામ પારકાને સ્વાધીન કીધી. સેવટ નાગરો પોતાનું પ્રાચીન કાળથી મેળવેલું પરાક્રમ તથા શુરવીર પણ ખોઇ બેઠા, આવી રીતની નાગરોની નગલાઇ, નાહાની અને નફરતાઇ જોઇને અન્ય ન્યાતના લોકો તેમની ઘણી ટીકા તથા ઉપહાસ કરે છે, નાગરોની જેવી ઉત્તમ ન્યાત કહેવાતી હતી તેવીજ ઉતરતી કહેવાય છે. આ કલંક ગૃહસ્થોએ કેટલીક વાતે જાણી જોઇને પોતાને માથે બેસાડ્યું છે, મુર્ખ લોકોના હાથથી નજરું અને સૂરીના હાથથી સારું કામ થાય એ સ્વાભાવિક નિયમજ છે. તે છતાં નાગરોએ ન્યાતની આખી સંતા મુર્ખ, ઉદ્વેગ, વૃથાપુષ્ટ ભિક્ષુક ભટ્ટોના હાથમાં સોંપી છે. ભટ્ટ મનંરવી રીતે જે જે જીલમી કરાવે કરે તે ગૃહસ્થો મુંગા મુંગા સદન કરી ટકટક નેપા કરે જુઓ આ કેવા જવાનક તથા ત્રાસ દાયક દેખાવ !!!

ન્યાતના લોકોનું સુખ શી રીતે વધે. હવે પછીની ચતી પ્રજાની સંસારી હાલત શી રીતે સુધરે, તેઓ ઉત્તમ વિદ્યાનો લાભ મેળવી ઉત્તમ પદ્વીઓ ભોગવે એવાં શાં શાં સાધનો છે, અને તે મેલવવાના યોગ્ય ઉપાય શા શા છે, એવા વિચાર કરવાનું કામ ન્યાતના મુખ્ય માણસોનું છે, પણ તેમ ન કરતાં તેથી વિદ્યુત્ત ન્યાતમાં કજીઓ કલેશ તથા કુસંપ વધારવાના તથા ન્યાતના કડકા છે તેમાં ઉમેરો થવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ગૃહસ્થો વધારે ખુબી સમજે છે. વધારે અફસોસ એ છે કે જેઓએ વિદ્યાનો લાભ લીધો છે, જેઓ ન્યાતજાતમાં પંકાએ-લાઇ, જેઓ મોટે મોટે અધિકાર ચટ્ટેલા છે જેઓ દેશી રાજ્યસ્થાનોમાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે તેવા પુરોનો પણ આ નીચ કામમાં પ્રવૃત્તિ થઇ છે.

નાંધ

આભારદર્શન.

બીજા અંકને પણ અમારા વાચકોએ હર્ષભેર વંચાવ્યો છે તેથી અમને અમારાંમાં કંઈક વિશ્વાસ પેદા થયો છે, અને સાથેજ યોગ્ય વરતુને સંસ્કારવામાં હજી આપણા લાભઓ પાછા નથી પડતા એટલો સંતોષ થયો છે. અમને આમ પ્રોત્સાહન આપવા માટે અમારા ગ્રાહકોનો આભાર માનીએ છીએ. ' ગુજરાતી ' વગેરે પત્રોના ચાલકોએ પણ નાગરિકો માટે સુંદર લખણો લખી, અમને મદદ કરી છે. યુનિવર્સિટીનાં પરિણામે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં પરિણામે હમણાં ખદાર પડી ગયાં છે. દરેક સફળ વિદ્યાર્થીનું નામવાર લીસ્ટ આપી દેનિક પત્રનો બોલ્લો અમે અમારા ઉપર જોરવા નથી માગતા પણ ઉપર ટપકે દરેક પરિણામે તપાસતાં, અમને લખતાં દિલગીરી થાય છે કે નાગરના વિદ્યાર્થીઓ પ્રમાણમાં ઓછા સફળ થયા છે, ઘણી પરીક્ષાઓમાં તો તેત્રીશ ટકા જેટલું પણ આપણું પરિણામ નથી આવ્યું. આથી વિદ્યા પ્રદણ તરફ આપણી બેદરકારીજ સમજાય છે— પણ તેમાં એક આશાકરણ છે. આપણા લાભઓ હમણાં Technical જ્ઞાન મેળવવા તરફ વળ્યા છે અને તેમાં—દાકતર, એન્જીનીયર, વકીલ કે એવી પરીક્ષામાં—આપણું પરિણામ, પ્રમાણમાં સારું છે. એ દિશામાં પણ આપણે સફળતા મેળવી શકશું તો આપણે પાછા હકયા નહિ ગયાંએ પણ તે તો ભવિષ્યની વાત. અત્યારેતો નિરાશાજ દેખાણી છે.

આ અંકનાં લખાણો.

(૧) લગ્નસંબંધ અને વ્યક્તિત્વ.

આ મનનીય લેખ, આ અંકમાં પુરો થાય છે. તેમાં જે નિર્ણય ઉપર તેના વિદ્વાન લેખકે આવ્યા છે તેની સાથે બધા મળતા

ન થાય તો પણ એ વિષય વિચારણીય તો જરૂર છે અને એ વિષ-
યને તેના લખકે પુરતો ન્યાય આપ્યો છે. સ્ત્રી અને પુરૂષનાં પૃથક
વ્યક્તિત્વને અનુસરી તેમની ફેળવણીના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરીએ તે એક
દ્રષ્ટીએ જૂની વાતને નવા રૂપમાં મુકવા જરાખર છે, છતાં એટલું તો
ચોકક્સ કે જોડલે અંશે સ્ત્રીપુરૂષનાં શારીરિક બંધારણમાં અંતર છે
તેટલેજ અંશે તેમની માનસિક અહલ્ય શક્તિમાં પણ તફાવત હોય,
અને માટેજ તેમની ફેળવણીમાં ફેર હોવો જોઈએ. આ લેખક જો
તેમણે સૂચવેલ વીગતવાર કાર્યક્રમ બનાવેતો જરૂર ફંદાક વધુ જાણવા
જેવું મળે.

(૨) લાજ

આ લેખના નિર્ણય માટે એ મત હવે નહિંજ હોય. લાજના
રિવાજને લીધે આપણી જુવાન બાળાઓના શારીરિક અને માનસિક
સૌન્દર્યને આપણે ચમત્તી નાખીએ છીએ તે દેખીતુંજ છે. લાજમાં
કેટલાકને જે અદ્ભુત (romantic) લાવણ્યોપભોગમળ લાગે છે તેવું
જો પૃથકકરણ કરીએ તો બીજું કંઈ નહિં પણ શારીરિક સૌન્દર્ય
પ્રતિ એક પ્રકારનો વિકાર (passion) જ છે એમ દેખાશે. જુરખા
પછવાડે સંતાએલ સૌન્દર્ય જોતાં જે લાવ જોનારનાં મનમાં ઉઠે તે
કદાપિ સાત્ત્વિક ન હોય.

આ વિશે નીચેની આગત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અમુક
ચીજનું જેમ તમે જતન કરો તેમ તેનો મોહ તમને વધશે. પણ
તેની સાથે છુટથી સંસર્ગમાં આવો તો તમને તે હંમેશનો સ્વાભાવિક
ક્રમ લાગશે. આ સત્ય જેના મનમાં પ્રકાશશે તેને તો લાજના-રિવાજ
માટે જરાપણ મોહ નહિં રહે, સમાજક રિવાજોમાં રહેલા સજ કળ-
લતાં આપણે જરાપણ અચકાઈએ એનો અર્થ એટલોજ કે આપણે
આગળ વંધતા અટકવું છે.

અને પ્રાચીન સમયમાં પવિત્ર ને ઉજ્જવલ વાતાવરણમાં ઉછ-
રેલ પણ લાજ જેવો રિવાજ ન પાળતી સાધ્વીઓનાં શીલ વિશે કાલ્પ
શંકા લાવશે ?

(૩) સંતતિનિયમન

આવા સાંપ્રત કાળના બળતા પ્રશ્ન ઉપર આટલું ઉજવાળું પાડવા માટે અમે લામ્બ ગૌરીશંકરના આભારી છીએ. દરેક સ્વાશ્રયી બનવા પ્રયત્ન કરી પ્રજાએ સંતતિનિયમન (Birth Control)નો પ્રશ્ન ગંભીરતાથી તપાસવા જોવો છે.

સંતતિનિયમન કરવાના રસ્તાઓ ઘણા સૂચવાયા છે, ઇ. સ. ૧૮૭૭ની પહેલાં માલ્થુસે ધ્રુવચર્ચા અને મોડાં લગ્ન એ બે વાતોનું જરૂરી ગણી હતી. તેનેજ અનુમરનારા માલ્થુસીયન આજે કૃત્રિમ ઉપાયો સંતતિ અટકાવવાને સૂચવે છે. માલ્થુસ પછી આ વિષય પર ઉઘાડી રીતે લખનાર, જેમ્સ મીક્સ, રીચર્ડ કન્નામ્પ, અને ફ્રાન્સીસ ટેલ્મ હતા. ૧૮૪૮માં જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલે તે વિષયને ચર્ચ્યો. આજે પણ ડૉ. મેરી સ્ટ્રાપ્સ, હેવલક એલીમ વગેરે આ વિષયને ચર્ચી રહ્યા છે.

આ વિષયની ચર્ચાના બે લાભ પડી શકે, પહેલાં તો સંતતિનિયમનને માટે વિચાર કરવાની જરૂર છે કે નહિ તેના જવાબ આપવાને જોઈએ, પણ અત્યારના બધી જાનુર્યો ધસી આવતા અને અકિતવાદવાળા જમાનામાં તે વિષય ચર્ચવાની વિરૂદ્ધમાં તો કોઈક દશે, બીજી વાત સંતતિનિયમન કેમ થાય તે છે, તેને વિશે પુષ્કળ મતભેદને અવકાશ છે, કૃત્રિમ માધનો અને ધ્રુવચર્ચા એ બે રસ્તા ઉપર ચર્ચા થવા કરે છે તેને વિશે અત્યારે કંઈ પણ ન લખતાં આદિ મુકેલા લેખથી આ વિષયમાં લાઇઓ તે બહેનો ને વિચાર કરતાં યશો તોપણ થમ ફળીજીત થયો ગણાશે.

(૪) સ્ત્રીઆરોગ્ય

લેખમાંજ લખ્યું છે તેમ એ અમેરીકન વીકલીમાં આવેલ લેખનું લાપાંતર છે. સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને તે લેખ ઘણીજ મોટી અગત્યનો છે. સૃષ્ટિના મંડાલુકાને હૈયાની ધરાવતા રિવાજો જેમ જેમ પ્રસિદ્ધિમાં આવતા જશે તેમ તેમ આપણા સમાજના વિકાસ અને ઉત્કૃષ્ટિ ઉપર નવું અજવાળું પડતું જશે

ચાચકાને

આ ત્રૈમાસિકના અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા અંકોના લખાણ વિરૂદ્ધ, તેના આંતરિક ગુણ દોષથી તદ્દત નીરાળી એવી એક રીકા

અમારે કહ્યું આવી છે, નાગરજ્ઞાતિના મુખપત્રમાં બીજી જ્ઞાતિને અનુકુલ થાય એવી વાતો અમે કેમ મુદ્રાએ છીએ ? તેવા પત્રમાં આપણી જ્ઞાતિની વાત છાપવી, તે બીજી જ્ઞાતિ પાસે આપણું પોગણ હાથે કરી ખુલ્લું કરવા જેવું છે. આવી ટીકાનો એકજ નવાખ હોઈ શકે. સત્ય અને નીખાલસપણાં ઉપર ઝઝૂમનાર જ્ઞાતિને તેનાં છિદ્રો બહાર પડે તેની ખ્હીક નજ હોવી જોઈએ. સૂર્યના ધાખાં જેવડાં આપણા દોષોને એમ ઢાંકવાના ચાળાથી તો ઉદ્ધટું આપણા દોષોને આપણે દ્વિગુણિત બનાવીએ છીએ.

નાગરજ્ઞાતિ સમાજનો એક ભાગ છે તેમજ બીજી જ્ઞાતિઓ પણ છે. અને જે જ્ઞાતિવિવેક પ્રતિષ્ઠા આપણને મુઝવે છે તે બીજી જ્ઞાતિને પણ મુઝવે છે. આપણામાં જે દોષો છે તે બીજી જ્ઞાતિમાં પણ છે અને આપણા દોષો ઉપર હસનાર પરજ્ઞાતિ પોતાનાજ દોષ ઉપર હસશે એ દેખીતું છે.

પણ વિશાળ મન હોવું તે મોટી વાત છે, આપણી જ્ઞાતિ તરીકેની ધીશુતા સ્વીકારી, સમાજ-શાસ્ત્રને સમજી ત-દુરસ્ત સમાજનો એક મણકો બનવાના પ્રયત્નો કરવા તેમાંજ આપણી ખરી ઉન્નતિ છે.

અભિપ્રાયો.

“આપનું” માસિક કેવળ નાગરને માટેજ નહિ, પણ નાગરિકને માટે હોઇ નામ આર્થિક કરે છે. એના લેખ સાતિની જૂમિકાના જે છે. તે પણ જિંવી પ્રતીના છે.”

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ખુવ.

“ તે ગમ્યું છે. ”

રા. રા. નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

“ આ પ્રથમ અંક બહુ કિતમ નીકળ્યો છે એમાં કાંઇ શક નથી. ”

રા. રા. માનશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા.

“ એક સાતિનું” મુખપત્ર દોવા છતાં, ‘નાગરિક’માં સર્વદેશીય સાહિત્ય પત્રના શિષ્ટ ગુણો છે.”

સૌરાષ્ટ્ર, ૧૨-૧૨-૨૫.

“ આ અંકોમાંના વિષયો એવા છે કે જેના વિશે તે સાતિના દરેક સભ્યને કંઇ પણ વિચાર કરવો આવશ્યક થઇ પડે. એ વિચારોને મદદરૂપ થઇ પડે એવા આ લેખોની પસંદગી સારી રીતે કરવામાં આવી છે. ગુમાવેલું સંરક્ષિત્વ, જે વડે પોષાય તેવીજ ચર્ચા પોષવાનો આ ત્રિમાસિકનો ઉદ્દેશ સ્તુત્ય છે. ડા. પંડિત ભગવાનજીજી રાજા જીવીલાલમ બહાદુર, લગ્નસંબંધ અને વ્યક્તિત્વ, હિન્દુકુટુમ્બ, સ્ત્રીશીલ, પર ચવાના કાપદા આદિ લેખો માહિતીને બોધની દ્રષ્ટિએ ઘણા મગ્નના છે. નાગરોની પ્રાચીન અને આધુનિક પરિસ્થિતિનો લેખ મનનીય છે. આ ત્રિમાસિકમાં કેટલાક એવા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે જે નાગર સિવાયની કામને પણ તેટલીજ ઉપયુક્ત થાય તેમ છે. મુદ્રણ અને અપ મુંદર અને આકર્ષક છે, સાતિના લાભાર્થે પ્રકટ થતાં આ ત્રિમાસિકને સાતિજનોએ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.”

ધી ગુજરાતી તા. ૨૫-૪-૨૬.

મજેરનો કદો શત્રુ અને તાકાતનો સમુદ્ર
હિંદુસ્તાનને અત્યારે કેવા માણસની જરૂર છે ?

મજબુત અને બળવાન

તે કેમ થવાય ? તેનો એકજ ઇલાજ અને તે
દુનીયામાં પ્રખ્યાત થયેલ

લાલવાણીઝ નરવેન્ટાઈન

મનુષ્યને તાકાત આપે છે

ખીમારીનો કુદરતી ઇલાજ છે, મગજનું ફરવું, આંખોને
અંધારા આવવાં, કમરનો દુખાવો, નસોની ખીમારી—કમજોરી,
કબજાઆત, વીર્યનું કમજોર થવું લોહી કમજોર થવું અને કમી
થવું, છાતીની કમજોરી, મોંનું સુકાઈ જવું અને મોંમાંથી ખરાબ
વાસ આવવી, સાંધાનું દુખવું, બદનની કમતાકાત મગજની
કમજોરી, ઘણો પસીનો આવવો વગેરે વગેરે દરદો ઉપર અક-
સીર ઉપાય

આજકાલ હજારો મનુષ્યો હિંદની સખત ગરમીથી તથા
મનના સખત બોજને લીધે બદહજમી, તાવ અને ખીજ દરદોથી
પીડાતા દર્દીને ‘આ એકજ આરોગ્ય દર્શાવતો સંદેશ’

બચ્ચાં અને પુરૂષો સીઓ અને બાળકીઓની અશક્તિનો
આ કુદરતી ઇલાજ છે.

બધા વેપારીઓ પાસેથી મળી મકશે. અથવા

સોલ એજન્ટસ

જે. તીરથ એન્ડ કંપની,

દવા વેચનાર, બંદર રોડ, -કરાચી

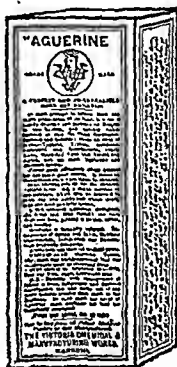
એગ્યુરીન

ચાને

તાવના સંપુર્ણ રામખાણ હલાજ.

આ દવાની મદદથી
અસરની ખાતરી તે વાપર-
વાથી થશે. આ દવાના
અકસીરપણા માટે એક
સર્ટીફિકેટ વચે લખે છે કે-

મુકુન્દરાય બી. ધુગ
મકાન બી. બી. એન્ડ સી.
આઇ. રેલવેથી લગે છે કે
પણીજ ખુશાલી સાથે
જણાવું છું કે ધી વીક્ટો-
રીયા કેમીકલ એન્ડ મેન્યુ-
ફેકચરીંગ વર્કસની અનેલી
એગ્યુરીન નામની તાવની
દવા મેં તથા મારા કેમીલી
મેમ્બર્સમાં વાપરેલ છે તે
દાણી અસરકારક અને દર
દીને જલદી આરામ આપે

છે તાવ તથા બીજા દરદો ઉપર તાતકાલીક ફાયદો આપે છે
હુ આ દવા વાપરવાને સહ કાંઈને ભલામણ કરું છું.

ક્રીમત બા. ૧ નો રા. ૧.

બધા દવા વેચનારાઓને ત્યાં મલી શકે છે, નહિ
તો અમારા પાસેથી મંગાવશે.

ધી વીક્ટોરીયા કેમીકલ એન્ડ મેન્યુફેકચરીંગ વર્કસ
લંદર રોડ, —કરાચી.

नागरिक

त्रैभासिक

द्वितीया

संस्करण संभाराल पुष्प

डा. वसन्त रंगीतदास भांड

“આપનું” માસિક કેવળ નાગરને માટેજ નહિ પણ નાગરિકને માટે હોઈ નામ સાર્યક કરે છે. એના લેખ શાંતિની ભુમિકાના જે છે, તે પણ ઉંચી પ્રતીતિ છે.”

રા. રા. હર્ષદેશવધુવ.

“તે ગમ્યું છે.”

રા. રા. રસિદરાય બોળાનાથ.

“આં પ્રથમ અંક બહુ ઉત્તમ નીકળ્યો છે એમા કાંઈ શક નથી”

રા. રા. માનશંકર પીતામ્બર મહેતા.

એજ કોટિનું પણ કંઈક વધારે મનનીય ને સંગીન લેખો અર્પતું નાગરિક ત્રેમાસીક, કરાચીથી બદાર પડે છે બીજાં નિઃસત્વ નાતિપત્રો આગળ આ બંને ત્રેમાસીકો ઉજળો દ્રશ્ય-શ્રવ્ય છે

સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૪-૭-૨૬

શુભાવેલું સંસ્કરિત્વ જે વડે પોષાય તેવીજ ચર્ચા પોષવાને આ ત્રિમાસીકનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. સુદૃઢ અને ગેટઅપ સુંદર અને આકર્ષક છે.

ધી ગુજરાતી તા. ૨૪-૬-૨૬

“કામી માસિકોમા સૌથી ઉંચેનુંજ આવે એમ મને લાગે છે. લખાણોના વિષયોની પસંદગી પણ ઉપયોગી અને સુદર છે.”

મહેન જયોત્સના શુક્લ

“નાગરિક માત્ર નાગરોનુંજ નહિ પણ સર્વે નાગરિકોનું પત્ર બને એમ કરવા આપે પ્રયત્ન કર્યો છે તે પણ બહુ યોગ્ય છે..... સંતર્પિતનિયમન જેવા ગભીર પ્રશ્ન વિષે લેખો પ્રસિધ્ધ કરવાની આપે સફળતા કરી છે તેથી મને બહુજ આનંદ થયો છે. નાગરમહેનો પોતાના કડવા મીઠા અનુભવો પત્ર રૂપે (જેમે તો સહી વગર) પ્રસિધ્ધ કરે તો બહુ લાભ થાય.

શ્રી સૌ. અરેશ્વરી મહેતા.

“નાગરિકનું” બીજું વર્ષ ફાગણમાં (માગસરમાં)જ બેઠું. ત્યાં લગીના પાંચ અંકમાં તેણે આખા પ્રાંતના પત્રકારિત્વમાં સારો દિરસો આપ્યો છે એમ કહેવામા અત્યુક્તિ નથી. હિત્સાદબર નવીન દ્રષ્ટિ વિદ્વાન પ્રૌઢ વિચારને વરે ત્યારે કેવું, સર્વાનુદકારી ફળ નીપજે તેનો ‘નાગરિક’ અવતો જગતો દાખલો છે. કૌમુદી પુ ૩ આ. ૩

નાગરિક એટલે ?

નાગરને નાગરિકતાના પાઠ પઢાવનાર: જ્ઞાતિપત્રોમાં પ્રથમ યુગપ્રજર્તક: યુજ્જસાતનું સામાજિક લેખો આપનાર અપૂર્વ અને ઉત્તમ સાહસ: અનેક રીતે નવી દિશાઓ ખતાવનાર.

તેના તમે ચાહક રથી ચુ?!

આવી ઉત્તમ સેવા કરવામાં તમારો હિસ્સો તમે નહિ આપો? આરંભશુરવના આરંભમાંથી બચવામાં ચાહકોને સહાય નહિ થાઓ?

લખો:—

નાગરિક કાર્યાલય,

૧૨, ગુલામહુસેન કાશ્મ ખીલ્ડીંગ

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, કરાચી.

જો તમારે દેશનેતા થવું હોય. પ્રજાપ્રિય થવું હોય પ્રભુપ્રિય થવું હોય તો તમો તમારું અંતઃકરણ-મન નિર્મળ રાખતાં રહો. મનને નિર્મળ રાખવા માટે શરીર અને કપડાં સ્વચ્છ અને ચોકખાં જોઈએ. જો તમારે તમારાં કપડાં ચોકખા રાખી આયુષ્ય વધારવું હોય તો અમારું શિરનામું મોંઘી લ્યો.

ધી આઈડીયલ લોન્ડ્રી કંપની

વોશર્સ અને ડાયર્સ

મુખ્ય દુકાન

બ્રાંચ નં. ૧

માર્થના સમાજ

સ્ટ્રેટર રોડ, ચાન્ડેરોડ,

ગિરગામ મુખઈ ૪

મુખઈ નં. ૭

આહકને સંતોષ આપવો એ અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ.

કૌમુદી

સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાનું ત્રૈમાસિક

તમે આહક નેત્રી-તો કેમ નથી? આતુ' અનુપમ ત્રૈમાસિક, જેની જોડી ભર્યાં 'હિન્દુસ્તાનમાં નથી એમ અનુભવીઓ કહે છે. તેના આહક થઈ ગુજરાતનો ને પશ્ચિમનો તેમજ હિંદના બીજા પ્રાંતો મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, ઉત્તમ હિંદ વગેરેનો સાહિત્ય-પરિચય કરવાની તક કેમ લેતા નથી?

વાર્ષિક લવાંજમ રૂ. ૪ પરદેશના રૂ. ૫

લખો:—

કૌમુદી કાર્યાલય

૨૭૦૭ રાયપુર, —અમદાવાદ.

‘નાગરિક’

(ત્રૈમાસિક)

ઉદ્દેશો

૧. ધાર્મિક, નૈતિક, સમાજિક ગતિવિધિ અને ખાસ કરીને નાગર જાતિને લગતા વિષયો ચર્ચવા.

૨. સતત અભ્યાસ અને શોધક શક્તિથી, જ્ઞાતિવિષયક પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારોનો મુસયોગ કરવો.

૩. નાગરજાતિના જુદાં જુદાં સ્થળોને લગતા સમાચારો દર્શાવવા. વગેરે દુર વસતા ભાષાઓની જાણ માટે પ્રસિધ્ધ કરવાં.

ઉપરના ઉદ્દેશો પૂરા પાડવા માટે અમે વિધાન લેખકોને તેમજ દિવાદીલ ભાષાઓને લેખો મોકલવા તથા આહક ચલાવીને છીએ.

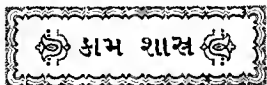
આ ત્રૈમાસિક કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ કરાચી, પારિખ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું અને ડાહરરાય રંગીવદાસ માંકડે ૭૮/૪, હોસ્પીટલ રોડ, કરાચીમાંથી પ્રસિધ્ધ કર્યું.

તમારી ફસીઆદ પાચનશક્તિ કમ હોવાની, દરેતની ચાલુ
અદકાપતની, સ્વપ્નદોષની મગજની નબળાઈ, હાથપગની
કંઈપણ કામ કરતાં થાકી જવાની અને બહુ કમજોર
હોવાની હોય તો વખત જોયા વમર વાપરો.

પ્રખ્યાત-પાષ્ટિક

આતંક નિવ્રહ ગોળીઓ

જોની ચમત્કારિક દ્રવેહ આજ ૪૮ વરસ થયા જગજાહેર છે.
કિંમત ગોળી ૩૨ ની ડળી ૧ નો રૂપીઓ ૧ એક
લાખો જીવાનોની જીંદગીને બચાવી લેનાર, ઉત્તમ
ઉપદેશ દેનાર

ન વાંચ્યું હોય તો વાંચો, કિંમત કે પેસ્ટેજ કંઈ પણ નહિં.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી.

કરાચી પ્રાંત્ય
ખંદર રોડ

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આપ શૈવધર્મી છો કે ?

તો શ્રી વગર આપને કેમ ચાલશે ?

જરૂર મંગાવો.

૩દ્રાધ્યાય અને ૩દ્ર, શિવ અને લિંગ સંપ્રદાય.

(મૂળ, ભાષાન્તર અને ટીકા સહિત)

લેખક: ટોલરરાય માંકડ ચન્દ્રશંકર ધુચ

કિમ્બ ૦-૧૨-૦ ૬. ખ. મૂકું.

ચોટાક. અભિપ્રાયો.

‘જેટલો ભાગ વાંચ્યો છે તેટલાથી પણ ચિત્તને આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે.’ દિ. બ. દેશવ ડ. મુવ.

‘તમારો પ્રયત્ન સુંદર છે. ખાસ કરીને ટીપ્પણીઓ મોટે ધોળો શ્રમ લીધો છે. જો ગ્રિપમક્ટ નાગર ભાઈ જોડેનો જપ, અભિષેક, પાઠ વગેરે સાથે આ રહસ્ય પણ વિચારે તો જરૂર લાભ થાય’

રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

‘તેના ઉપોદ્ધાતના જે અંગો મધુર અને પ્રસાદવાળા શેઢીથી લંબાયાં છે. સંશોધનના આધારે શ્રી ચન્દ્રશંકર ધુચનો લેખ વ્યાપક છે. ૩દ્ર, શિવ અને લિંગની સાંપ્રદાયિક ચર્ચા ઐતિહાસિક રીતિએ થઈ છે. આપના પુસ્તકનો પ્રચાર નાગરામાં અને અન્ય બ્રાહ્મણોમાં થાય અને તેમની વિચારદષ્ટિ ઉપરે એવું ઇચ્છું છું.’ નર્મદાશંકર દેવશંકર જોડેતા.

‘નદી ધાર્મિક અંશ પ્રધાને પોષનાર અને હથેરહત શાસ્ત્રોનીજ પદ્ધતી પામી ખેડેલા પ્રાચીન ગ્રંથોને એક તરફથી અર્વાચીન વિવેકની હસો-ટીએ ચડાવી કેવળ અભ્યાસની ભૂમિકા પરજ ઉતારી લેવા અને છતાં એને વર્તમાન યુગની ઉપરજીવી તિરસ્કાર-દષ્ટિમાંથી ઉગારી લઈ એનાં સર્જન સમયની પરિસ્થિતિ પરથી ન્યાય આપવા ચત્ત કરેલાં એ બંને દષ્ટિને સંયુક્ત ધોરણે આ પુસ્તકનું રૂપાંકન કરવામાં, આવું છે એટલે જે આવકારને પાત્ર છે. આપણી સંસ્કૃતિના પ્રવાહની તવારીખનું એક પાતું ઉઠેલવાનો આ હરેકો પ્રયત્ન છે આખા વિષયનું હોલન, ટીપ્પણી, અનુવાદો અર્થો અને સાદી મીઠી ભાષામાં લખાએલા પ્રવેશકોથી સરવ બન્યું છે.’

મૌરોશંકર તા. ૪-૫-૪૬

‘૩દ્રાધ્યાયનું પુસ્તક શોધક ભુષિથી લખાયું છે. ધાર્મિક દષ્ટિથી તથા ઐતિહાસિક દષ્ટિથી એ ગ્રંથમાં શ્રી શિવનાં સ્વરૂપ વિષે તથા શિવની કૃપાસની વિષે બિન્દુ બિન્દુ વિદ્યાનેના મત જણાવી સારો વિચાર કર્યો છે. શ્રી ૩દ્રેનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છનારને તથા ૩દ્રાધ્યાયનો અર્થ જાણવા ઇચ્છનારને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.’ પૂન્યપાદ કૃપાનાથ શ્રીમન્નથુરામ રામાં

કુટક નક્ક મગાવનારને ૦-૧૨-૦૫-૦-૧-૦-૦-૧૩-૦ ટીકીટ મોકલવાથી

અનુક્રમ.

પુસ્તક ૪

જેમ

અંક ૩

૧૯૮૫

૧. લગ્નવિધિ	૧૪૭
૨. આજનો લગ્નવિધિ	૧૬૭
૩. ભાગેલાં રમકડા	કાન્તિલાલ ધોળકિયા		૧૭૩
૪. શ્રી પેટલાદ નાગર શ્રાતિનો હેવાલ	ડો. ઇન્દુલાલ સે. દવે		૧૮૬
૫. વત્સલ દામ્પત્ય	પ્રેમરાય ગૌરીશંકર		૧૯૭
૬. શ્રાતિવર્તમાન વિભાગ	વિજયરામ પ્રી. ઓઝા		૨૧૧
૭. સ્વીકાર	૨૨૦

‘નાગરિક’ ત્રિમાસિક વાર્ષિક સર્વાજન શ. ૨-૮-૦ પરદેશના પાંચ સિલિંગ.

સાધજો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ, મંત્રી નાગરિક ૭૮/૪
હોસ્પીટલ રોડ કરાચી

સુચના:—આ ત્રિમાસિકમાં ચર્ચાતા વ્યક્તિગત મતોની પ્રમાણે નાગરિકની નીતિરીતિ રહેશે એમ કોઈએ ન માનવું.

પ્રકાશક:—ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ,

૭૮/૪ હોસ્પીટલ રોડ,

કરાચી.

ઢાખ્યું:—પારેખ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

કમ્પોઝ રટ્ટીટ, કરાચી.

જાંડ
૧૯૮૫

પૃ. ૪.
ઝાંક. ૩.

લગ્નવિધિ

(આપણામાં પ્રચલિત વિધિનું ભાષાન્તર)

વાગ્દાન

કન્યાદાતાએ, પવિત્ર જગ્યામાં બેસી, ‘સ્વસ્તિનો મિતીત’^૧ વગેરે મંત્ર ભણી, મંગલતિલક કરી. દેશકાલને સ્મરીને, નીચે મુજબ સંકલ્પ કર્વે: “મ્હારી કન્યાનાં લવિષ્યનાં લગ્નનાં અંગરૂપ વાગ્દાન કર્મની નિર્વિઘ્ન સિદ્ધિ માટે ગણેશ અને અંબિકાનું હું પૂજન કરીશ” પછી પોતાની જગ્યાએ વરના બાપ વગેરેને પશ્ચિમાભિમુખે બેસારી, પોતે પૂર્વાભિમુખ બેસી, વરના બાપ વગેરેને કુંકુમનો લેપ કર્વે. વરના બાપ વગેરે પણ, કન્યાદાતાને કુંકુમો લેપ કરે. પછી કન્યાદાતાએ, સાત સારાં સોપારી હાથમા રાખી. નીચે મુજબ બોલવું: “અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના, અમુક શર્મના પ્રપૌત્રને, અમુક—શર્મના પૌત્રને, અમુક—શર્મના પુત્રને. અમુક નામના અમુક શર્મના વરને, અમુક ગોત્રની, અમુક પ્રવરની, અમુક—શર્મની પ્રપૌત્રી, અમુક શર્મની પૌત્રી, અમુક—શર્મની પુત્રી અમુક નામની કન્યા, બ્યોતિ-પીઓએ કહેલ સુહૃતે આપીશ.” પછી “અપંગ, પાપી કે નપુંસક નથી એવા અને દશ દોષોથી રહિત એવા પતિને, આ કન્યા. દેવ.

૧. સ્વસ્તિ નો ગિમીતામચિના ભગ સ્વસ્તિ દેવ્યદિતિરનર્વાણ સ્વસ્તિ પૃથા અસુરૈઃ કધાતુ નઃ સ્વસ્તિ દ્યાવાપૃથિવી સુચેતુના

(અચિને, ભગ, દેવી, અદિતિ, અને અનર્વાણ અમને સંબળાવો બળવાન પૃથા અને પ્રાણુવાન દ્યાવા પૃથિવી અમને કેસ્યાણુ આપો.)

અગ્નિ અને વડિલોની સમક્ષ આપું છે.” એમ બોલી, તે સોપારી તેનાં લુગડાંના બોળામાં નાખી, લુગડું નીચેના મંત્રથી મજબુત બાંધવું “ ૨ હે મિત્ર વરુણ, અગ્નિ ને યાઓ. અમને યોગક્ષેમ મળે. અમને ધર અને પ્રતિષ્ઠા મળે. મહાન દિવ્ય સ્થાનને નમસ્કાર” પછી તે વચ્ચની ગાંઠને કંકુથી પૂજવી. પછી વરના આપ વગેરેએ કકુવાળાં તે સાત સોપારીઓ સ્વીકારી ‘આ ગોત્રના આ વર વિશે ત્હમે નિશ્ચિંત થાઓ’ એમ બોલી, તેજ સોપારી દાતાના વચ્ચને છેડે મજબુત બાંધવા. પછી દાતાએ વરના આપ વગેરેને કહેવું: “કન્યાને મેં વાણીથી આપી છે. (તમારા) પુત્રને માટે તમે તે સ્વીકારી છે. (હવે) કન્યાનું મુખ જોવાના વિધિમાં તમે નિશ્ચિંતપણે સુખી થાઓ.” પછી વરનો આપ વગેરે પણ કન્યાના પિતાને કહે: “વાણી વડે કન્યા તમે આપી છે (મહારા) પુત્રને માટે મેં તે સ્વીકારી છે. વરને જોવાના વિધિ વિશે તમે નિશ્ચિંતપણે સુખી થાઓ.” પછી બ્રાહ્મણના હાથમાં ચોખ્ખા આપી, તેમની આશિષ લેવી.

કન્યાવરણું

શુભ દિવસે, શુભ ચોથડીએ, વરના આપ વગેરેએ, ‘આચાર્ય’ સહિત, સારા લુગડાંધરેણાં પહેરી, સારાં લુગડાંધરેણાં પહેરેલ મુવાસ-ળીઓ સહિત નીચેની ચીજો લઇને, ગણપતિનું સ્મરણ કરીને મંગલ વાદિત્રના અવાજો સાથે ‘સ્વસ્તિ’ શબ્દ વાળા મંત્રો બજાતાં, કન્યા-વરણું માટે કન્યાને ઘેર જવું. પુલ, ફળ, જવ, સોનું ચંદન, પુલહાર વગેરેથી શણગારેલ, પુર્ણપાત્રથી મોં ઢાકેલ જળથી ભરેલ કળશ વંશપાત્રી અને જોઈએ તે વસ્ત્રો લઈ જવાં. તેઓ જાય ત્યારે વર નીચેના મંત્રથી તેમને વદાય કરવા. “૩ આ જે સુંદર રસતે મહારાં

૨. ૪ તદ્દત મિત્રાવરણું તદ્દંતે સચિરસ્મભ્યમિદમસ્તુ
શસ્તં અશીનહિ ગાધમુત પ્રતિષ્ઠાં નમો દિવે જૃહતે સાદનાય.”

૩ અનૃક્ષરાઃ કલ્પવઃ સત્ત્વ પંથા યેભિઃ સખાયો યન્તિ નો વરેયં ।
સમર્થગા સં બજો નો નિનીયાત્સં નરપત્યં સુયમમસ્તુ દેવાઃ ॥

સગાંજ્ઞાતાંઓ જાય છે તે સુગમ અને વિગ્નરહિત યાઓ. અર્થમાં અને ભગ (તિમતી) સાથે જાય. દંપતિ હે દેવા, સુયુક્ત બનો." પછી કન્યાને ચેર જઈ, જો પહેલાંથી ઓળખાણ ન હોય તો, વરના પિતાએ કે દાદાએ કે કાકાએ કે ભાઈએ કે જે વડિલ હોય તેણે "હું આ છું" એમ ત્રણ વાર પોતાનું નામ મ્હોટેથી બોલવું. પછી કન્યાના પિતાએ કહેવું: 'વધારો. આપના આવવાથી અમ્હારા ભાગ્યધન' પછી વેવાઈઓએ પશ્ચિમાભિમુખે બેસવું કન્યાવાળાએ પૂર્વાભિમુખે. વચમાં પાળીના કળશ મૂકવો. વરના બાપ વગેરેએ આચાર્ય સહિત, "આ ગોત્રના, આ પ્રવરનાં, આ આ શર્મના ના પાંત્ર, આ આ શર્મના પુત્ર, આ આ શર્મને માટે, તમારી કન્યાનાં, પત્ની તરીકે માગાં કરીએ છીએ" એમ કન્યાના વડિલોને કહેવું. પછી કન્યાના પિતા વગેરેએ ગોત્ર પ્રવર એકજ નથી તે, તથા સંપિંડ પણ નથી તે નક્કી કરી, પોતાના ધરનાં માણસોના મન લઈ 'ભલં' એમ કહેવું પછી અલંકારયુક્ત કન્યાને પૂર્વાભિમુખે બેસારી, આચાર્ય પોતે ઉત્તરાભિમુખે બેસી. 'સુમુખ' વગેરે બોલી. આચમન કરી. દેશકાલને સ્મરી, "થવાનાં છે તે લગ્નના અંગરૂપ કન્યાવરણ હું કરું છું" એમ સંકલ્પ કરવો. પછી કન્યાવરણ માટે 'કન્યા' આ ત્હારે માટે અર્ધ્ય એમ અર્ધ્ય આપી કન્યા આ ત્હારે માટે પાછ 'એમ પાછ આપીને કંકુથી ચર્ચિત કરી, પુષ્પમાલા પ્હેરાવવી. પછી દુલ્લ યોખા ફલ જત્ર. સોનાં વગેરે વાળા રિવાજમુજબ મુસ્તાન વસ્ત્રમાં લોકેલ પ્રવૌકત વંશપાત્રી વચ્ચે મૂકી વરવાળા તેમજ કન્યાવાળાં એ સાથે એકથમનિ કરવા, એક સાથે નીચેના મંત્રીથી તેને અડવું "૪ ૩ અનાદૃષ્ટમસ્ત્યનાદૃષ્યં દેવાનામો-
ન્નેભિશાસ્ત્યભિશાસ્તિપાત્રા અનભિશસ્તેન્યમંજસા સત્યમુપગેવંસુવિ-
તેમાધા. પછી આચાર્યે ઉડી પશ્ચિમાભિમુખે રહી, વંશપાત્રી લઈ, નીચેની ઋચા, અને ત્રણ યજુઓ: ભળી, પૂર્વાભિમુખે બેઠેલી કન્યાનાં માથાં

• ૪ • ૬ અપ્રતિહત હા અને અપ્રતિહત થવાને યોગ્ય
હા. દુઃખમાંથી રક્ષનાર દેવોનું તેજ રમે છે. જાનુવાથી બીજાને
તે રમે છે

એક આંગળ જેવડી, એક રેખા કરવી. તેની ઉપર પશ્ચિમથી શરૂ કરી
પૂર્વમાં અંત પામે તેમ, એક આંગળ જેવડી ત્રણ રેખા ઉત્તર તરફ,
વચમાં તથા દક્ષિણ તરફ કરવી. પછી તે રેખામાંથી, એક પછી એક
અંગુઠા તથા અનામિકા વડે વારાફરતી, ધૂળ લઈ પૂર્વ તરફ નાખવી.
પછી તંત્રથી તેને છાંટવી. પછી સોનાનાં પાત્રમાં કે તે ન મળેતો
મારીનાં પાત્રમાં, ઓત્રિય આઢ્યણુને ઘેરથી કે પોતાને ઘેરથી
સુવાસણીઓએ લાવેલ, ખીખં ઠામથી ઢાંકેલ, ધૂમાડાવગરના, ચોળક
નામે અગ્નિને તે રેખાઓ ઉપર, નીચેનો મંત્ર બોલી, પોતા તરફ
રહે તેમ મૂકવો. “૬ હે અગ્નિ, તને કલ્યાણકારી મનથી પ્રણમું છું.
આ લલ્લે અમને ધન અપાવનાર થાય. અમારા વૃષ્ઠ ને કે કુમાર ને
ન મારતો. અમારાં દિપદો તથા ચતુષ્પદો ને સુખ થાઓ.” અથવા
મૌન રાખીને મૂકવો. પછી રિવાજ મુજબ પાત્રમાં ચોખ્ખા નાખવા.
પછી તેમાં (અગ્નિમાં) ઘીવાળાં ઇંધણાં નાખી, વાંસની ધમણીથી કે
ખડ કે લાકડાંની પોલમાં મોંથી પુંકવું. પણ પંખા વગેરેથી, કદી
પણ નહિં. પછી અગ્નિનું ધ્યાન ધરવું: તેમાં આ મંત્ર: “૭ એનાં
ચાર શીંગડાં, ત્રણ પગ, બે માથાં અને સાત હાથ છે. ત્રણ રીતે
બાંધેલો તે વીર મળે છે. મહાન દેવ મનુષ્યમાં આચ્છો છે.” “સાત
હાથ, ચાર શીંગડાં, સાત જુલ, બે માથાં, ત્રણ પગ, પ્રસન્ન વદન
વાળો મુખે બેઠેલો, અને પવિત્ર મનાયેલ અગ્નિ. તારે જમણે પાસે
સ્વાહા ને ડાબે પાસે દેવી સ્વહા છે. જમણા હાથમાં, શકિત, અન્ન,
સુવા ને શ્રેય ધારે છે. તોમર તથા વીંઝણો તથા ઘીનું પાત્ર ડાબા

૬ ૐ અગ્નિં પ્રણુયામિ મનસા શિવેનાયમસ્તુ સંગમનો
વસુનાં મા નો હિંસીઃ સ્થવિરં મા કુમારં શં નો અસ્તુ દિપદે
શં ચતુષ્પદે.

૭ ૐ ચત્વારિ, શૃંગો ત્રયો અસ્ય પાદાઃ દ્વે શીર્ષે
સપ્તહસ્તાસો અસ્ય ત્રિધા બદ્ધો વૃષ્ણો રોરવીતિ મહો દેવો મત્યાં
આવિવેશ.

હાથમાં ધારેલ છે. પોતાની સામે જોઈ અગ્નિ અ વાં - રૂપનો છે. પછી તેને ચન્દન, અક્ષત ને કુલ્થી પૂજવો. પછી ઇરાન ખુણાથી માંડી, ઇરાન પર્વત, હાથમાં પાણી સહિત, અગ્નિની બધી બાબુએ. ફરીથી ફરીને જળ લઈ, ત્રણ વાર દક્ષિણ તરફથી રાફ કરી, માર્જન કરવું. પછી ઉત્તર તરફથી ચક્ર કરી ઇરાન ખુણા મુઠ્ઠી હાથ પાછો વાળી લેવો. પછી અગ્નિની પાસે, અગ્નિ ઉપર રહે તેમ કુશને પાચરી, દક્ષિણ તરફથી પર્વ તરફ અગ્નિ અને પશ્ચિમ તરફ ઉંચાછેડા રહે તેમ અને ઉત્તર તરફથી પર્વ તરફ અગ્નિ રહે તેમ પાચરવાં. પછી અગ્નિની દક્ષિણે, 'સેન્ધરથાપના' કરવા. ઉત્તરે, પ્રણીતાના પ્રણયન માટે તથા નેત્રી પશ્ચિમે પ્રણીતાના સંસ્કાર માટે, પૂર્વ તરફ છેડા રહે તેમ કુશ રાખી, પાત્ર રાખવા માટે ઉત્તર તરફ પણ પૂર્વ તરફ છેડા રહે તેમ રાખવા. પછી, પચ્ચાગ કુશચળાથી બનાવેલ, જમણી બાબુથી ગાંઠ વાળેલ, બ્રહ્માને અગ્નિ આગળ કે પાછળ લાવી અગ્નિની દક્ષિણે, બાબુને વગેરે ઉપર, રાખેલા કુશ ઉપર મૂકવા. "ૐ બ્રૂર્ભવઃ સ્વઃ" વગેરે મંત્રથી. પછી મુંગાં મુંગાં પુષ્પથી પૂજન કરવી. પછી પ્રણીતાનું પાત્ર ડાબા હાથમાં રાખી જમણા હાથથી જળનાં પાત્રમાંથી તેમાં જળ પૂરી, પછી પાચરેલા કુશ ઉપર, જમણે હાથે મૂકી, તે પાત્ર કે તેનું જળ લઈ, જમણા હાથમાં તે રાખી. ઉત્તર તરફ પાચરેલ કુશ ઉપર મંત્ર બોલી મૂકવું. "ૐ કેઃ વઃ પ્રણયતિ" તે મંત્ર. પછી ઉત્તરે પાચરેલ કુશ ઉપર બન્ને બન્ને સાથે ચીન્ને મૂકવી જેમ કેઃ પાચરવાને કુશ. પવિત્ર કરવા, સ્યૌલ્ય નેત્રી અગ્નિ વાળી વચ્ચે સ્થલ વમરની દર્બની બે શણી, તેને છેદવા ત્રણ કુશ, પાણી, ઘીની ચાળી, સુવા. માર્જન માટે કુશ. આંગળ જેવડા પલાશના વીંશ કેટલા, પચ્ચીસ કુશને દગસો, રાગીપત્ર સહિત ચોખ્ખા વાળું સપડું. નવ ઘડા, પુનામે ૭૬. વડ અને ઉદુઅરના છીર વાળાં પદ્મલો, પથ્થરની શિલા, અને દક્ષિણ આ બધાને, આગળ બને તેમ વાળીને મૂકવાં. પછી વાપરવાના કુશના ત્રણ લાગ કરી, તેને જમણે હાથે લઈ, ડાબા હાથમાં મૂકી, એક લાગ ફરીને જમણે હાથે લઈ જમણો પગ

વાળાને, અગ્નિથી પૂર્વ દિશામાં દક્ષિણથી શરૂ કરી, ઉત્તર તરફ, પૂર્વ તરફ અગ્ર રહે તેમ પાથરવો. પછી ત્રીજો ભાગ, જમણે હાથે લઈ, અગ્નિ પાછળ તેવીજ રીતે પાથરવો, પછી ત્રીજો ભાગ લઈ તેની પાછળ પાથરવો ત્રીજા ભાગના અગ્રથી ઈર્ષા ભાગનાં મૂળને કાઢવા, પછી પવિત્ર કરવા હીથેલા બે કુશને આંગળ જેવડા કરી, તથા કુશથી તેનાં મૂળ ત્રીજે તા મંત્રથી, ડાંકવા. “ૐ પવિત્રેસ્થઃ”, પછી ડાબી તરફ અગ્ર કરી; ચત્તા, પાણીવાળા જમણા હાથથી નીચેના મંત્રથી તેનું પ્રેક્ષણ કરવું “ૐ વંષ્ણુવ્યૌ પછી જેનાં અગ્ર ઝાલ્યાં છે એવા તે પવિત્રાથી પાણીવાળા ચત્તા હાથથી ઈશાનથી શરૂ કરી દક્ષિણ તરફથી ઈશાન સુધી અગ્નિના આસપાસ તથા વાર સીંચન કરવું. પછી એથી ઉંધી દિશામાં ફેરવી ઈશાન સુધી હાથ પાછો લેવો. પછી તે પવિત્રાને સૂત્રથી બાંધી, તેને પ્રણીતા ઉપર મૂકવા. પછી મંત્રથી ઘીની થાળી (આન્ત્ય સ્થાલી) લાવવી. “ૐ મહીનાં પયોસિ” તેને ઉત્તર તરફ રાખી મંત્ર જપવો “ૐ ધ્યેત્વા” પછી સુવને જમણે હાથે લઈ, નીચેથી તપાવી, ડાબા હાથમાં તેને ચતું કરી, જમણા હાથથી, માર્જન કરવાના કુશના. અગ્રથી મૂળથી અગ્ર સુધી સીધું માર્જન કરવું પછી કુશના મુળથી ઉંધીરીતે અગ્રથી મુળ સુધી માર્જન કરવું. ફરીથી તેને તપાવી મૂકી દેવું. પછી માર્જનના કુશને અગ્નિમાં નાખી દેવા. પછી આન્ત્યસ્થાલીને રાખીને તથા વાર પાણી પાસે લાવી, પ્રણીતાથી પશ્ચિમે તેને મૂકવી - આ મંત્રથી: “ૐ હિગ્ને ત્વા” પછી જમણા હાથના અંગુઠા અને અનામિકાથી તેનાં અગ્ર લઈ, આગળનો ભાગ વાળી, ઘીમાં નાખી, નીચેના મંત્ર બોલવો. “ૐ સવિતુશ્વ વા પ્રસવ ઉત્પુનામ્ય ચિદ્રેણ પવિત્રેણ વસોઃ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ” પછી ચોખ્ખા ઉપર શ્રુવથી ધારા કરવી. પછી શ્રુવમાં થોડુંક પ્રાણીતાનું જળ લઈ, પ્હેલાંની પેઠે પવિત્રા લઈ શ્રુવમાં નાખી તેજ મંત્ર બોલવો. પછી બીજા સમિધને જાટવા. બાકીની

૮ “સવિતાનો પ્રસવ છિદ્ર વગરના પવિત્રથી વસું એવા સૂર્યનાં રશ્મિથી પવિત્ર કરું છું.”

પ્રેક્ષણી, પવિત્ર અને પ્રણીતામાં મૂકવી. પછી અગ્નિથી પશ્ચિમે મૂકેલા કુશ ઉપર આજ્યસ્થાલી મૂકવી. પછી ડાબે હાથે ઉપગ્રહ લઇ, જમણા હાથથી છેલ્લા ચાર આંગળ મૂકીને મળને પકડી. શંખ જેવો આકાર કરી તેનાથી શ્રુવને નીચેના મંત્રથી ઉપાડવું. “ૐ વિષ્ણો હસ્તોસિ” પછી આધારહોમ. પૂર્વે હોમેલાં સમિધો પૂરા સળગેલા અગ્નિમાં, વાયુ કોણથી માંડી, અગ્નિ કોણ સુધી, ચાલુ થીની ધારથી, સુવથી નીચેના મંત્રથી હોમવા. “ૐ ત્વમગ્ને પ્રમનિસ્ત્વં પિતાસિ નસ્ત્વં વયસ્કૃત્તવ જમયો વયં, સં ત્વા રાયઃ શતિનઃ સં સહત્રિણુઃ સુવીરં યતિ નતપામદાબ્ય સ્વાહા ઇદમગ્નયે ન મમ.” પછી નૈઋત્યકોણથી માંડી, ઇશાનકોણ સુધી એમજ હોમવું. આ મંત્રથી. “૧૦ ૐ યસ્યેગ્રે દિમવંતો મહિત્વા ગસ્ય સમુદ્રં રસયા મહાહુઃ યસ્યેમાઃ પ્રદિશો યસ્ય બાહુ કર્મ દેવાય હવિષા વિધેમ સ્વાહા ઇદં કાય ન મમ. “પછી જે આજ્યભાગો હોમવા અગ્નિથી ઉત્તરે નીચેના મંત્રથી “ૐ અગ્નયે સ્વાહા.” ઇદં અગ્નયે ન મમ” દક્ષિણે નીચેના મંત્રથી “ૐ સોમાય સ્વાહા. ઇદં સોમાય ન મમ.”

(આજ્યભાગ પૂરો)

વર્ધપિપ

પછી શ્વેત વસ્ત્ર પહેરેલ, વિવિધ લેપથી લિપ્ત, મંગલ કુંકમનાં નિલક વાળા, સફેદ પુષ્પ ધારણ કરેલ, વરે, ‘સ્વસ્તિ’ મંત્રના ઘોષ

હ હે અગ્નિ તું પ્રમતિ છે, તું પિતા છે તું ધનનો ઉત્પાદક છે. તારા અગ્રે આધારે છીએ. પ્રતને પાળનાર, અદમ્ય, વીર પ્રતિ સેંકડોનું કે હજારોનું ધન જાય છે. આ અગ્નિને માટે છે, મારે માટે નહિં.

૧૦ મોટાઇથી જેના આદિમવાળા પર્વતો (છે), પ્રવાહીથી જેમાં સમુદ્ર ગણાય છે. જેની આ દિશાઓ બાહુરૂપ છે- કયા દેવને બલિથી અમે પુછ્યો? સ્વાહા. આ કને માટે છે મારે માટે નહિં

કરતા બ્રાહ્મણો અને સુવાસણીઓ સહિત, ગીત ને વાઘના ઘોષની સાથે કન્યાને ઘેર જવું. ત્યાં દરવાજે, કન્યામાતા વગેરે સુવાસણી સ્ત્રી રીત મુજબ વરતું વર્ધાપન કરે. 'વધાવે' તે આમઃ ધૃંસકં. મુશળ, ત્રાક અને શર ને પોતાનાં કપડાંથી ઢાંકે, જૂદા જૂદા બ્રાહ્મણો 'સ્વસ્તિ ન ઇદ્ર' વગેરે મંત્ર બોલતા હોય ત્યારે, પહેલા પોતાનાં નાકને અને પછી વરનાં નાકને અડાડી, પાણીમાં ઢાલવી ભરમના કરેલા ચાર પિંડોમાંથી એકક વરના માથે ફેરવી, ચારે દિશામાં નાખવા. પછી વરતું નાક ખેંચવું વગેરે રીત મુજબ કરી, કન્યાપક્ષનો ક્રોધ પુરૂષ, કન્યાને પોતાના હાથમાં ઉપાડી, ત્યાં લાવી, તેનાં જમણા હાથથી વરના જમણા પગના અંગુઠાને અડાડી, પાછી નેને સ્થાને મૂકી આવે. પછી વર્ધાપન કરનારી સ્ત્રી પાણીથી ભરેલ ઘડો વરને માથે ફેરવે અને તેનું જળ સારે ઠેકાણે નાખે. વર પશુ, પોતાના પગથી પામે પડેલ માટીનાં કોડીઆનાં પુટને લાગી ધરમાં પ્રવેશ કરે.

મધુપર્ક

છાજીથી લીં પેલને, ચુનાથી સાથીઆ કરેલ કન્યાદાનનાં મથળે, કન્યાદાતા પત્રિમાભિમુખે આસને બેસી, આચમન ને પ્રાણાયામ કરી. જમણા હાથમાં ચોખ્ખા સહિત પાણી રાખી. "આજ આદિં કન્યા માટે ઘેર આવેલા, સ્નાતક એવા આ વરને માટે કન્યાદાનનાં અંગબૂત મધુપર્કની ક્રિયા હું કરીશ" એમ સંકલ્પ કરે પછી આચમન કરી, પછી વેણીના આકારે બાંધેલ વિશ્વર નામે કૃત્ય ધાસ લઇને, કૃત્ય કૃત્ય કૃત્ય આ સ્ત્રીકરો એમ બોલવું, વર, 'સ્વીકાર' છું એમ કહી, તે લઈ ઉગર તરફ છેડા રહે તેમ રાખી, નીચેના મંત્ર બોલતાં તેની ઉપર પૂર્વાભિમુખ બેસે કે બેસે. "૧૧અદ્"

૧૧ હે સુન્દર. સુન્દર વીજળીના સર્પ જેવો હું છું
આ હું તેને સોંપું છું જે અમારી સેવા કરે છે.

વર્ષ સાદરશાનાં વિદ્યતામિવ સૂર્યઃ દર્દિં તમધતિષ્ઠામિ. યો અસ્માન્
અભિદક્ષતિ” પછી સુગંધી પુષ્પ, ચોખ્ખા, જવ અને ત્રાંખાનું પાઘપાત્ર
લઈ, પાઘ પાઘ, પાઘ આ લ્યો એમ ઘાતા કહે એટલે વરે તે પાત્ર
અંજલિ વડે નીચેના મંત્રથી સ્વીકારવું: “૧૨ ઓ વિગ્રજો દોહોસિ
વિરાજો દોહમશીય મયિ પાદાયે વિરાજો દોહઃ” એ મંત્ર બોલી
તરતજ પોતાના પગ આગળ કરવા પછી ઘાતાએ પહેલાં તેને
જમણો અને પછી ડાબો પગ ધોવો. પછી ઘાતાએ જવ, કુલ્લ, દર્ભ
વાળું ત્રાંખાનું અર્ધપાત્ર લાવી, અર્ધ, અર્ધ, અર્ધ, આ લ્યો.
એમ કહેવું. એટલે વરે હું સ્વીકારું છું એમ કહી તે લઈ, પોતાના
પગો લઈ લેવા. પછી ઘાતાએ આયમનીયનું પાત્ર લઈ, આયમનીય,
આયમનીય, આયમનીય. આ લ્યો. એમ કહેવું. એટલે વરે ‘હું
સ્વીકારું છું.’ એમ કહી તે લઈ નીચેના મંત્રથી આયમન કરવું.
“૧૩ ઓ આપો દિ ધ્વઃ મયોભુવરના ન જીજે દધાનન । મહે રણાય
અક્ષસે । ધોષ શિવતમે રસસ્તત્ત્વ લાભવનેદ નઃ । ઉશતીરિવ માતરઃ ।
તરમા અરે ગમામ વો યસ્ય દ્વિધાય જિન્નયઃ આપો જનયથા ચ નઃ”
પછી ઘાતાએ. એક લાગ ઘી એ લાગ દહો, અરધો લાગ મધ,
વાળાં કાંસાનાં ઢાંકેત્ર હામને લઈ, મધુપર્ક, મધુપર્ક, મધુપર્ક આ
લ્યો” એમ કહેવું. એટલે વરે નીચેના મંત્ર વડે, ઘાતાના હાથમાંજ
નેને રહેવા દઈ, તે ઉઘાડી તેનું નિરીક્ષણ કરવું. ‘મિત્રનાં ચક્ષુ વડે
તને જોઈ’ છું” પછી નીચેના મંત્રથી તે સ્વીકારવું. “હે દેવ સવિત્ર.
તારી શક્તિ માટે. અગ્નિનના આહુમાંથી, ને મૂષનના હાથમાંથી,
યશ અને બ્રહ્મવર્યસ માટે હું આ સ્વીકારું છું” તે હામને ડાબે
હાથે લઈ, જેનાથી ઢાંકવું હતું તે હામને દુર કરી, અંગૂઠા અને

૧૨ સૌન્દર્યદાહેક છે. સૌન્દર્યદોહકને ચેળવીને મને
પગને માટે સૌન્દર્ય(મળે)

૧૩ જવ સુખદ છે. તે અમે બજ અને સુન્દર વિશાલ
દ્રષ્ટિ માટે ધારણ કરીએ. જે રસ કલ્યાણતમ છે તે અમે અહિ
પ્રેમાળ માતાઓ પેઠે મેળવીએ. તેનાતરફ અમે જઈએ તેના પોષણ
માટે તે મહેનત કરે છે. પાણી અમારે માટે તે ઉત્પન્ન કરે.

અનામિકા વડે પૂર્વ તરફનાં અર્ધામાંથી થોડોક મધુપર્ક લઈ, પાત્રના પૂર્વ તરફના અર્ધા ભાગમાં નીચેના મંત્રથી ચોપડવો. ‘હે અગ્નિ તને ચળકતા વસુઓ ખાય.’ એ વખત મૂગાં મૂગા ચોપડવો. દક્ષિણ તરફના અર્ધા ભાગમાંથી દક્ષિણ તરફ અર્ધા ભાગને ચોપડવો, (નીચેના મંત્રથી) “હે પિતૃઓ તમને યમ રાજ્ય ખાય” એ વખત મૂગાં મૂગાં. પશ્ચિમના અર્ધામાંથી પશ્ચિમ તરફના અર્ધાને નીચેના મંત્રથી ચોપડવો. “હે આદિત્ય તમને ચળકતા વરુણ ખાઓ.” એ વખત મૂગાં મૂગાં. ઉત્તર તરફના અર્ધામાંથી ઉત્તર તરફના અર્ધા ભાગને નીચેના મંત્રથી ચોપડવો. “હે રૂદ્રો તને પ્રકાશમાન ઇન્દ્રો ખાઓ.” એ વાર મૂગાં મૂગાં. વચ્ચેના, મંત્રથી, ઉંચે ફેંકવું “હે વિશ્વે દેવો તમને પ્રજાપતિ ખાઓ.” એ વાર મૂગાં મૂગાં. પછી ખાવું. ૩ ભૂઃ, ૩ ભુવઃ, ૩ સ્વઃ, એમ દરેક વખત ખાવું. પછી ૩ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ એમ બોલી હામથીજ થોડુંક ખાકી રાખી પી જવું. પછી ખાકીનો મધુપર્ક જળમાં નાખવો. પછી શુદ્ધિમાટે આચમન કરવું. પછી અનામિકાના અગ્રભાગથી હૃદયને અડવું. “૧૪ દેવી જળ અન્ધારાં ઈષ્ટ માટે અને પીવા માટે સુખરૂપ થાઓ સુખ અને યોગ અન્ધારા તરફ વહો. ઇશાન તરફ વહેતી નદીનાં પાણીનું તદુરસ્ત પાણી હું વાચું છું પાણીમાં બધાંની અંદર ઔપધરૂપ સોમે મને ફેંચું અને બધાંનું ભત્રું કરનાર અગ્નિને, જગ મારા શરીર માટે” તદુરસ્ત રક્ષણ આપે છે, તેજ અને સૂર્ય, ગેવા માટે. પછી પાણીને પડવું. પછી મંત્રથી, નરેકારાં તથા મુખની અંદરના ભાગને વાળ સહિત જમણા હાથથી એક સાથે અડવું. “તું પ્રાણ રક્ષક છો. મ્હારો પ્રાણ રક્ષ.” પછી એક સાથે બન્ને આંખને નીચેના મંત્રથી અડવું “અક્ષુરક્ષક છો, મ્હારાં ચક્ષુ તું રક્ષ.” પછી જમણા

૧૪ “૩ શં નો દેવીરભિષ્ટય આપો ભવંતું પીતયે શં ચોર્ષભ ભવંતું નઃ ઇશાનાં વાર્યાણાં ક્ષયંતીશ્વર્ષણીનાં - અપાં ચાત્રામિ ભેષજં અમ્ભુ મે સોમો અગ્રવીદંતર્વિશ્વાનિભેષજ અગ્નિ ચ વિશ્વશંભુવં આપઃ પૃણીત ભેષજં વરુણં તન્વે મમ ત્યોદ્ધય સૂર્ય” દશે.”

કાનને “કર્ણુરક્ષક છે, કાનને રક્ષ” કાળા કાનને. “કર્ણુરક્ષક છે કાનને રક્ષ.” નાભિને ઇંદ્રનાં જહરમાં તને બેસાઈ છું “પછી મુખમંડલને મંત્રવડે માર્જન કરવું.” “જે અનિષ્ટ છે તેને અમારાથી દૂર કરો.” પછી દાતા ત્રણવાર ‘ગાય’ એમ બોલે ત્યાંમુધી વરે છાતું બેસવું. ગાય. ગાય. ગાય. પછી નીચેનો મંત્ર બોલવો “૧૫ રૂદ્રની માતા, વસુઓની દીકરી, આદિત્યની બહેન, અમૃતની નાભિ, સમજી માણસો ને મે કહું નિર્દોષ અદિતિ પાસે હું ન જાઉં” એમ જપી તૃણને છોડો, ખાઓ એમ કહેવું. પછી દાતાએ મધુપર્કની ગાયને ખડ આપવું. પછી રીત મુજબ આ મધુપર્કનાં જૂદા જૂદા દેવતાનાં દામ, તથા મધુપર્કની ગાય (અથવા ગાયને બદલે રોકડ) હે વિષ્ણુ રૂપ વર તને આપું છું એમ તેને આપી, આ મધુપર્કની ક્રિયામાં વધુધટ્ટ થયું હોય તે બધું પૂર્ણ થાઓ, અને ઘરમાં સેંકડો વ્રદિ થાઓ અને દરે પછીનાં કાર્યો નિર્વિઘ્ન થાઓ એમ કહેવું.

કન્યાદાન

રીત મુજબ, કન્યાના મામા વગેરેએ નદવરાવેલ એવી, મંગલ કંકુનો ચાંલો કરેલી, કન્યાદાનમાં આપવાના સોનાનાં અલંકારો ધારણ કરેલી, વધૂવસ્ત્ર નામનું કાફં કપડું પહેરેલી, વસ્ત્ર વગેરેથી દાંકેલ આંખો વાળી, કન્યાને લાગી, વરની જમણી બાજુએ પૂર્વાભિ-મુખે બેસાડવી. પછી, પોતાની જમણી બાજુએ બેઠેલ પત્નીવાળો, ઉત્તરાભિમુખે બેઠેલ દાતા, ‘કન્યાદાન માટે વર, આ તને પાછું’ એમ કહી, પહેલાં જમણો અને પછી કામો પગ (વરનો) ધ્રુવે. બોલ્યા વગર કન્યાના પણુ ધોવા. પછી તેને ચંદન અક્ષતથી પૂજવા. પછી દાતાએ પોતાના પગ ધોઈ, આચમન પ્રાણાયામ કરી, વ્યાહતિ સહિત ગાયત્રી બોલી, “કન્યાદાનનાં સાધનો પવિત્ર થાઓ” એમ બોલી,

૧૫ “ ભગ્નમાતા રૂદ્રાણાં હૃદિતા વસુતાં સ્વસાદિત્યાના-
મમૃતસ્યનાભિઃ । પ્ર મુ વોચ્યં ચિકિત્સુષે જતાય ભાગામનાગામાદિતિં
પદ્ધિષ્ટ ”

એમ કહી, પાણી કલ્યાણમય થાઓ' એમ કહી તેમના હાથમાં પાણી આપી, અંદર કુલ તે યવ ત્રીપ્પલા પછી ગણપતિની સ્તુતિ કરવી. જમણા હાથમાં કુશ અને ચોખ્ખા લઈ '૭૦ સકલ ભુક્ષ્મની ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ ભગવાન પુરાણપુરુષની અચિંત્ય અને અમાપ શક્તિથી ટકી રહેતાં, વિવિધ આવરણોથી વીંટળાએલ, અનેક કોટિ ષ્ણાંડમાંથી એક, બધા શેષોમાં ઉત્તમ શેષના ફળનાં મણિઓથી વિભૂષિત, ઐરાવત વગેરેની આઠ પ્રયંડ શુંડરૂપ દંડોથી ધારણ કરાએલ આ ષ્ણાંડમાં, અતલ વગેરે સાત લોકના ઉપરના ભાગમાં, ભુવરૂ વગેરે છ લોકના નીચેના ભાગમાં, ભૂલોકમાં, ક્ષીર વગેરે સાત સાગરથી વીંટળાએલ, પુષ્કર વગેરે સાત દ્વીપવાળાં, પચાસ કોટિ યોજન વિસ્તારવાળાં ભૂમંડલમાં નવ દ્વીપનાં લક્ષણવાળા, આઠ ઉપદ્વીપથી શોભાપમાન, ગંગા વગેરે નદીઓથી પ્રાપ્ત, ધનુષ્ય આકારના ભારતવર્ષમાં, એક હજાર યોજન વિસ્તારવાળા ભરતખંડમાં, મહેન્દ્ર વગેરે સાત કુલાચલથી શોભિત, અંધક વગેરે નવ અરણ્યમાં આવેલ દંડકારણ્યમાં, હિમ અને વિંધ્યની વચ્ચે આવેલ આર્યાવર્તમાં આવેલ અભાવર્તના એક ભાગમાં, કુમારિકાક્ષેત્રમાં, તપતી (તાપી)નાં દક્ષિણ તટે રામેશ્વરક્ષેત્રમાં, અગ્નિની ક્ષેત્રમાં, છાણથી લીપેલ અને ઉપર ચૂનાના સાંધીઆ કરેલ આ મહમંડપમાં, ભૂદેવ અને અગ્નિ મગીષ, બે પરાધર્મ જીવવાવાળા ષ્ણાના બીજ પરાધર્મમાં પહેલાં વર્ષમાં, પહેલે માસે પહેલે પક્ષે પહેલે દિવસે, બીજો પહેલે, ત્રીજો મુહૂર્તે, રથાંતર વગેરે ત્રીશ કલ્પમાંથી શ્રી સ્વેતવારાહકલ્પે, રત્નાંબુવ વગેરે ચૌદ મન્વંતરોમાંથી સાતમે વૈવસ્વત મન્વંતરે, ૪૩૨૦૦૦ વર્ષની સંખ્યાવાળા અશ્વવીશમાં કળીયુગના, પ્રથમ અરણ્યમાં, શ્રી વિષ્ણુના બૌદ્ધાવતારમાં, સત્સરનો ૪૯૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી ઉપર વીતેલ અમુક વર્ષ વાળાં વર્ષમાં રાજધિરાજ શ્રી વિદ્યમના પદ્માબિષેકનાં વર્ષથી ગણતાં ૧૯- વર્ષમાં, તેમાંના શાલિવાહન શકના ૧૮- વર્ષમાં, પ્રભવ વગેરે સાઠ સંવત્સરોમાંથી અમુક નામના સંવત્સરે, અમુક અયનમાં સુર્ય ગયો છે ત્યારે, અમુક રતુમાં, અમુક માસમાં, અમુક પક્ષે, અમુક તિથિએ,

અમુક વારે, અમુક નક્ષત્રે, અમુક યોગે, અમુક કરણે, અમુકે રાશિમાં ચંદ્ર છે ત્યારે, અમુક રાશિમાં સૂર્ય છે ત્યારે, અમુક રાશિમાં ગુરુ છે ત્યારે, બાકીના ગ્રહો મથારથાતે છે ત્યારે, એવા ગ્રહગણ વાળી શુંલ અને પુણ્ય તિથિએ વેદ ને શાસ્ત્રમાં કહેલ પુણ્ય ફલની પ્રાપ્તિ માટે, મહારા બધા પૂર્વજ્ઞેના અખૂટ આનંદરૂપ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ કન્યાદાનકલ્પનાં લિંગ ફલની પ્રાપ્તિ માટે, આ વરથી આ કન્યામાં ઉત્પન્ન થનારી સંતતિથી બાર આગળના અને બાર પછીના પુરુષોને પવિત્ર કરવા, પોતાની શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની પ્રીતિ માટે, અમુક ગોત્રના આ પ્રવરના, આ વેદની આ શાખાના, અમુક અમુક શર્મના પ્રપૌત્ર, અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના અમુક અમુક શર્મના પૌત્ર અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના અમુક વેદની અમુક શાખાના, અમુક અમુક શર્મના પુત્ર, અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના, અમુક શર્મના, શ્રીધરરૂપ હે વર તને, અમુક ગોત્રના અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના અમુક શર્મ—ની પ્રપૌત્રી, અમુક ગોત્રના અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના અમુક શર્મની પૌત્રી, અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના, અમુક શર્મની પુત્રી, અમુક ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી, અમુક પ્રવરવાળી, અમુક નામની કન્યા શ્રીરૂપવાળી, પ્રજ્ઞપતિ દેવત્યરૂપી, 'સુવર્ણ' અને રૂપાંથી ચયાશકિત શણગારેલી, પ્રજ્ઞેત્પતિ માટે, અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના અમુક વેદની અમુક શાખાના અમુક શર્મનો પ્રપૌત્ર, અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના, અમુક શર્મનો પૌત્ર, અમુક ગોત્રના, અમુક પ્રવરના, અમુક વેદની અમુક શાખાના અમુક શર્મનો પુત્ર, અમુક ગોત્રનો, અમુક પ્રવરનો, અમુક વેદની અમુક શાખાનો, અમુક અમુક શર્મનો છુ', (આટલું બોલી લગ્ન સમય થયો હોય તો) આપું છું. એમ કહી પૂર્વાભિમુખે બેઠેલ વરના જમણા હાથમાં, કુશ અને અક્ષત નાખી, ઉત્તરાભિમુખે બેઠેલી કન્યાનો જમણો હાથ આપી

“પ્રજાપતિ પ્રસન્ન થાયો” એમ મનથી સ્મરી, મને નહિ’ એમ કહેવું. કન્યામાતા “મેં પણ આપી” એવ કહે. વર પુણ્ય ‘સ્વસ્તિ’ કહીને સ્વીકારે. પછી અનામિકાના આગળના લાગથી પત્નીને અડીને વરે નીચેનો મંત્ર લખાવે: “૧૭ કેણે આપી? કોને આપી? કામે આપી. કામને આપી. કામ દાતા અને કામ સ્વીકારનાર હે કામ, આ તારા માટે છે. પછી દાતા નીચે મુજબ દાન મંત્ર બોલી, “દિવ્ય મધુપાતિ અને રાતા અમારી પાસેથી ગધ અને દાતામાં પેડી.” પછી નીચેના શ્લોકો બોલે “હે વિપ ગૌરીરૂપ આ કન્યાને, યથાશક્તિ શણુગારીને અમુક ગોત્ર અને સર્મના તને આપી છે. કન્યા મારી આગળ, પાછળ, અને પડખે રહે. તેનાં દાનથી હું મેક્ષ પામું. મોરા કુળમાં જન્મેલી—વર્ષ સુધી પાળેલી, એવી, હે વિપ્ર, તને મેં આપી છે. તે ત્હારા પુત્ર પૌત્રની વ્રિધિ કરશે” પછી સોનું લઇ, કન્યાદાનની સમધિ માટે, આ આગનેથી સુવર્ણ, શ્રીધરરૂપી હે વર તને આપું છું (મને નહિ) એમ કહી જગ સહિત આપવું, વર ‘સ્વસ્તિ થી સ્વીકારી, “કેણે આપી!” વગેરેથી તેને અડે. દાતા પણ કન્યાદાન સમયે ગાય, ભૂમિ. દાસદાસી, શય્યા, ચીંટી, કુંડલ, કોંશ. તાંબા કાંસાના વાસણો, ઘોડા. રથ, હાથી, અલંકાર વગેરે યથાશક્તિ આપે આમ આપી બ્રાહ્મણોનોજનો સંકલ્પ નીચે મુજબ કરવે: “આ કન્યાદાનકર્મની સિધ્ધિ માટે, યથાશક્તિ અજયી યથાશક્તિ બ્રાહ્મણો હું જમાડીશ.” પછી વિવાહમાં આપવાનાં વસ્ત્રો વગેરેનો સંકલ્પ આમ કરવો: “આ કન્યાદાનકર્મની સિધ્ધિ માટે આજથી માંડી, માંડવા ઉપડશે ત્યાં સુધીમાં વરને તથા વરના સગાને વસ્ત્રો ને આભરણો હું આપીશ.” પછી ભૂયસી દક્ષિણને સંકલ્પ કરવો: “આ કન્યાદાનકર્મની સિધ્ધિ માટે, યથાશક્તિ ભૂયસી દક્ષિણા જૂદા જૂદા ગોત્રના બ્રાહ્મણોને હું આપું છું. રીત હોય તો વર પણ

જુવસી આપે. તેનો સંકલ્પ: “મહારા કન્યાકાલના આનંદની રક્ષિ માટે યથાશક્તિ જુવસી, જૂદા જૂદા ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોને હું આપું છું” “આ કન્યાદાનકર્મમાં જે કંઈ વધુધટ્ટુ હો તે બધું, શ્રી લક્ષ્મી-નારાયણ પ્રસાદથી, અને બેડેલા બ્રાહ્મણનાં વચનથી પૂર્ણ થાઓ ઘરમાં સેંકડો રક્ષિ થાઓ. હવે પત્રીનાં કાર્યો નિર્વિધે થાઓ.” પત્રી બ્રાહ્મણો આશિષો બોલે.

કૈતુકાગારગમન

સુવાસણીએ ચીત્રેલ બીંતવાળા કૈતુકાગારમાં ગએલાં વરવધુ તેઓ કહે ત્યાં બેસે. પત્રી તે સ્ત્રીઓ એક બીજાનું (વધુ વરતું) મોઢું જોયરાવે છે. તે તેઓએ કરતું. પત્રી યુવતીઓ કહે એટલે વરે કુમારીને નીચેના મંત્રથી ઉગરીય આપવું. “૧૮ ઓ દેવ્યા રીદનુદેથી નારાસંસી-ચોયની સુર્યાપાલદ્રમિદાસો ગાયત્રીતત્ પરિશ્રુત. પત્રી રીનમુજબ કેળની જાણથી જનાવેલ મોડ વર કન્યાનાં મસ્તકે મૂકે. તે વરે આપેલ વસ્ત્રથી નીચે રાખવો. આ વખતે રીત પ્રમાણે આચાર્ય, હેડાહેડી બાંધે આ મંત્રથી ૧૮ ઓ ચિત્તિરા ઉપજદર્શણ ચક્ષુરા અબ્ધંજનં । છૌર્મૂમિઃ કોશઆસીઘદ્યાત્સુર્યા પતિં॥ પત્રી વર કન્યાની આંખો, નીચેના મંત્રથી આંજે “૨૦ સમંજંતુ વિશ્વે દેવાઃ સમાપો, હૃદ્યાનિ નૌઃ સં માતરંવા સં ધાતા સમુ દેવી દધાતુ નૌ.” પત્રી રીન મુજબ કન્યા પણ વરની આંખો, કંઈ બોલ્યા વગર, આંજે. પત્રી વરે ધોળા સળી સીંમત માટે કન્યાના જમણા હાથમાં

૧૮ દેવ્યા દેવાવાળી અને નારાસંસી ગોત્રવાળી હતી.
સુર્યાતું બદ્ર વસ્ત્ર ઋચાએ સાથે સ્ત્રીકારાયું.

૧૯ હૃદય અશીકું છે. આંખ - અંજન છે. આકાશ ને પૃથ્વી દેરા હતો જ્યારે સુર્યા પતિ આગળ ગઈ ત્યારે.

૨૦ વિશ્વદેવો ને જળ અમારાં હૃદયોને લેખ કરે.
માતરિયા, ધાતા, દેવી અમને રક્ષે.

આપવી. આ મંત્રથી. “૨૧ ઓ વધેય” એ શવાવાતાં સુપુત્રાં એ
યથાદિતિં. અવિધ્વાં આપાદામેવંત્વામિહરક્ષતાદિમં. પછી વરે
કન્યાના જમણા હાથમાં રૂપ જેવા માટે, નીચેના મંત્રથી અરીસો
આપવો “૨૨ રૂપંરૂપં” પ્રતિરૂપો બબૂવ તદસ્મ રૂપં પ્રતિચક્ષણાયા ઇદ્રો
માયાભિ પુરૂરૂપ ધ્યને મુકતા હસ્ય હસ્યઃ શતા દશ. પછી સતર કે
રેશમનો રાતો કે કાળો ત્રિમણિદાર, કન્યાનાં મા, આપ, મામે કે તેનાં
છોકરાંએ લાવેલો કન્યાના કંઠમાં નીચેના મંત્રથી બાંધવો “૨૩ ઓ
નીલલોહિતં ભવતિ કૃત્યાસકિતવ્યંજન્યતો એધંતે અસ્યાઃ શાતયઃ પતિ-
ર્બધેયુ બધ્યતે પછી સતરમાં પેરાવેલ મધુકનો (મહુકા) દાર વરે
કન્યાના કંઠમાં નીચેના મંત્રથી ઘેરાવવો. “૨૪ મધુમતિરોષધીર્ધાવ
આપો મધુમનો ભવતતરિક્ષાં ક્ષેત્રસ્ય પતિર્મધુમાનો અસ્ત્વરિષ્યતો
અન્વેનં” ચરેમ. પછી સ્ત્રીઓ તેમને હાથે મીઠાળ બાંધે તથા પાન
ખવરાવે અને રીત મુજબ બીજું કરે. અભક્ષ્યભક્ષણ ન કરવું.
સ્ત્રીઓએ ગીત ગાવાં

લગ્નવિધિના હવેના ભાગમાં વિવાહહોમ, અને ચતુર્થાકર્મ
આવે છે. વિવાહહોમમાંજ બધી પ્રધાન ક્રિયા છે. સપ્તવદી વગેરે
અગત્યની ક્રિયા વિવાહહોમમાં છે. વિવાહહોમ, ચતુર્થાકર્મ વગેરે
સહિત પૂરા લગ્નવિધિનાં ભાષાંતરવાળી એક આવૃત્તિ નાગરિક
કાર્યાલય તરફથી જ્ઞહાર પડી છે. કિમ્મત ૦-૫-૦ આના છે.
જીવનસર્વસ્વસમા લગ્નના પ્રશ્ને સમજવા ઇચ્છતા દરેકે આ ભાષાંતર
સમજવું જોઈએ. તમારી નકલ આજેજ મગાવો છૂટ નકલ મગાવનારે
૦-૫-૦ x ૦-૧-૦ ટ. ખ. એમ છ આનાની રીકીટ મોકલવી.

નાગરિક પ્રકાશન મંદિર
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, કરાચી.

૨૧ અદિતિની જેડે સુપુત્રા, અવિધવા, અને અપાદા
યાય તેમ તમે એને રક્ષો.

૨૨ દરેક આકારમાં તે રૂપાળો છે. તેનું આ રૂપ જેવા
માટે છે. ઇદ્ર, શકિતથી બહુરૂપી થઈ કરે છે. તેના હૃત્તર અશ્વો
જેરેલા છે.

૨૩ તે લીલું ને રાતું છે. કૃત્યાસકિત દેખાય છે. તેનાં
સગાહાલાં આખાદ યાય છે તેનો પતિ બંધમાં બંધાય છે.

૨૪ ઓષધી, ઘવાપૃથિવી, અંતરિક્ષ, અને ક્ષેત્રપતિ
અમારા આજેજ મગાવો છૂટ નકલ મગાવનારે

આજનો લગ્નવિધિ

સમય પ્રગતિમાન છે. વર્તમાન પ્રગત જે સમય જુઓ છે, તે સમય પોતાની સાથે જૂતકાળનાં કેટલાયે સંસ્મરણો લાવે છે. વર્તમાન વિચારકનું કામ. પ્રગતિને અનુરૂપ રહી, જૂતકાળનાં કેટલાં તત્ત્વો સુસંગ્રહ અને અનુકરણીય છે તે નક્કી કરી તેને સ્વીકારવાનું અને અન્યને પરિચયવાનું છે. એટલા માટેજ ધર્મનાં જૂઠા જૂઠાં રૂપો અને ક્રિયાઓને હુધિવાદની કમોટીએ અડાવવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

સંવાદી અને મધુર મૃદસ્થજીવન ગાળવા માટે લગ્નની સફલતા જરૂરી છે. જે લગ્ન ઉપર જીવનની એકે એક પળ અવલંબી રહે છે તે લગ્ન પોતેજ જીવનરૂપ છે આમ જેટલું મૃત્યુ ચોક્કસ છે તેટલુંજ લગ્ન ચોક્કસ છે; કારણ પ્રણેતૃપત્તિ વગર મૃત્યુ કેમ સંભવે? એટલે લગ્નનો પ્રશ્ન આત્મિક ગ્રહ અને અગત્યનો છે. જીવનના ગંભીરતમ આ પ્રસંગને પાળુ આજે તો આપણે વેડફી નાખીએ છીએ—કુતરાની જેમ કે તેથી પણ ખરાબ રીતે આપણે લગ્નવિધિ તરફ વર્તીએ છીએ. લગ્નનું પૂરું રહસ્ય સમજવા વરવધૂને લગ્નવિધિ ખરાબર સમજવાની પહેલી જરૂર છે. આજે તો નથી સમજતો વર કે નથી સમજતી કન્યા, નથી સમજતો આચાર્ય કે નથી સમજતો કન્યાદાતા કે આ નૈ આય છે તે શું છે? આચાર્ય કોઈક પરદેશી હોય એવી ભાષામાં અગ્રધ્મ ઉચ્ચારે કંઈક ગોટા વાળે છે અને

કન્યાદાતા એમ સમજે છે કે 'મેં કન્યા આપી' અને પ્રતિગ્રહિતા એમ સમજે છે કે 'મેં વધૂ સ્વીકારી.' આ ભયંકર અસાન અને અસંગતતા એક મિનિટ પણ જીરવાય તેમ નથી. મટિજ આ પ્રયત્ન, તેની સેંકડો મર્યાદા છતાં, આવકારદાયક ગણાવેા જોઈએ. નાગરિકે ઘડેલી પ્રતિનાવલિમા 'લગ્નક્રિયા ગુજરાતીમાં જોઈએ?' તેના જવાબમાં ૫૧ ટકા હા પાડી હતી, ૧૨ ટકાએ ના પાડી હતી અને ૩૬ ટકાએ સંસ્કૃત અો ભાષાન્તર જનનેા ઉપયોગ ઇચ્છેા હતા. આ રિચિતિમાં આ પ્રયત્નની જરૂર દેખીતીજ છે

આવેા એક પ્રયત્ન આગળ થયેા હતા પણ ને આજે લગભગ કાલ ગ્રસ્ત (obsolete) છે.

આ ભાષાન્તરને જીરાસુના હાથમાં મૂકવા ખેલા થોડીક સૂચનાની અને ચોખવટની જરૂર છે.

આજે આપણા વિવાહવિધિમાનું પ્રચલિત સૂચીસૂક્ત તે આપણું આજ લગ્નસૂક્ત. ઋગ્વેદમાં લગ્નતું અમુક સ્વરૂપ હતું તે સૂચીસૂક્ત પુરવાર કરે છે. પછીનાં ગૃહ્યમૂત્રો ત્રિવાહ વિધિનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપોનાં વર્ણનો આપે છે. આ ગૃહ્યસૂત્ર ઉપરથી આજના રિવાજને અનુકૂળ થાય એમ આપણા આજના લગ્નવિધિએ ઘડાયા છે. પરિણામે સંસ્કૃતમાં લખાયું એટલે 'બાબાવાક્ય' પ્રમાણુ' ન ગણતાં, એટલું સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે કે આજના વિધિમાં જે જે થાય છે તે બધુંજ હજારો વર્ષથી હિન્દમાં થતું આવ્યું છે એમ નથી. દાખલા તરીકે પ્રસ્તુત વિધિમાં, 'વસ્ત્રાદિના નિમિલિત નેત્રાં'—'વસ્ત્રથી દાકેલ મુખવાળા કન્યા' એવું જે વચન છે તે શાસ્ત્રસિધ્ધ નથી પણ રૂઢમતીય છે. ખરી રીતે જે વૈદિક મંત્રો આ વિધિમાં મૂક્યા છે તે મંત્રો સિવાય, બીજી બધી વીગતો તો થોડાક લગ્નોનો બારિક અભ્યાસ કરનાર કેાઈ પણ, પુસ્તક વગર પણ સમજી શકે છે. જૂનામાં જૂનાં ગૃહ્યસૂત્રથી માંડી, આજના વિધિનાં સ્વરૂપને તપાસનારને એકદમ સમજાશે કે અમુક વખતે બોલવાના મંત્રોમાં પણ મતભેદ રહ્યો છે. તો પછી, કરવાના વિધિની ગૌણ વીગતો દેશકાલ

મુજબ ફરે તે તો સ્વાભાવિકજ છે. અધ્યક્ષાયન આ રિવાજોને ‘ઉચ્ચાવચ્ચા’ ગણાવીને દેશ દેશ મુજબ જુદા લેખે છે. આમ લગ્નવિધિનાં ધાર્મિક તત્ત્વમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીએ તોપણ વિધિની વીગતોને બુદ્ધિએ કસવાની પૂરી જરૂર છે. અહિં આપેલા વિધિની આવી તપાસ કરી. નવો વિધિ ઉપજાવી કાઢવાનો આ પ્રસંગ કે સ્થળ નથી. પણ સમય સમયનું કામ કરશે અને એવો અનુકૂળ વિધિ ઘડાશે ત્યારેજ લગ્ન સંસ્થાનાં રહસ્યો અને પવિત્રતા પાછાં આવતરશે.

સકુન્તલા જે રસિકતાથી સહકારનો યોગ નવવસ્ત્રી સાથે કરે તેટલી રસિકતા પણ, સમજના અભાવ છતાં, આચાર્યોમાં આજે હોત તો આ અકસોસ કરવાનો વખત દૂર છે એમ ગણાત. આજે તો કેવળ ઉદ્ધરપૂર્ણર્થે વેદ કરતા ગધેડા જેવી ઘણાખરા અચાર્યોની રિયતિ છે. પ્રસ્તુત વિધિને એકજવાર વાચવાથી સમજાશે કે વિધિમાનું ધાતું ખરું તો વરે બોલવાનું છે; છતાં, આજે કેટલા પરણેલાઓને ‘ન મમ’ અને ‘સ્વસ્તિ’ સિવાય લગ્નવિધિમાં ખીલું પોતે બોલ્યા હોય એમ યાદ છે? લગ્નવિધિમાં આચાર્યનું સ્થાન, બહુ ત્યારે અધ્યયુક્તું છે. શારીરિક મહેનત કરી, સ્થંડિલ વગેરે તૈયાર કરવું, દર્ભ, દીપ વગેરેનું ધ્યાન રાખવું વગેરે કામ આચાર્યનું છે. ખરે નિષ્ણાત આચાર્ય હોય તોજ વરને પોતાના વિધિમાં દોરી શકે. આજે તો બધું વરને બદલે આચાર્ય બોલે છે અને ત્યારે “તાં પૂર્વનિષ્ઠવતમામે રચન્વ ચર્યાં બ્રીજં મનુષ્યા વર્ષનિ । યા ન ઊરે ઉશતી વિશ્રયાતે યામુશંતઃ પદરામ શેષં ॥” કે “તાવેવ ત્રિરાદાવદે પ્રજ્ઞં પ્રજન યાવદે પુત્રાન્વિન્દાવદે-” વગેરે મંત્રો વરને બદલે આચાર્યને બોલતાં, મૃલ્યમુતકારોના આત્માઓ સાંભળતા દશે ત્યારે આ તેમના વારસોનાં પ્રદક્ષનો ઉપર જરૂર તેઓ એક આંસુ ઢાળતા દશે. અર્થનો અનર્થ કેમ થાય ને બતાવવાને આથી વધુ ઉત્કટ ખીલું કયું નિદર્શન હોય?

આટલું તો સંસ્કૃત ભાષાથી અનભિજ્ઞ સાધારણુજન માટે છે સમન્તાં વગર વિધિ કરવાનું આ એક અનિષ્ટ. વિધિનાં નવનિધાનનો

સમય પણ આવી લાગ્યો છે તે નીચેની જાળત બતાવે છે. આજના વિધિમાં વપરાતા કેટલાયે મંત્રની સાર્થકતા સમજવા માટે, ભણેલા-ઓ! પણ, માથું ખણી ખણીને મરી જાય છતાં. કંઈ કંઈ નથી આવતું. આજે પણ તે ને મંત્રોની સાર્થકતા માટે “અભ્યાસકાઃ અભ્યાસકાન્ દૃષ્ટવા શ્વાનવત્કુરુધુન્નાયન્તે,” અને છતાં કરો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તો પછી પ્રસંગને અનુરૂપ ગંભીરતા કેમ જળવાય? પણ આ અપ્રસ્તુત છે. અદિતો નવસંસ્કારણની રૈખાઓ પણ નથી આંકવી.

આજનો લગ્નવિધિ નીચેની જાળતો હાર દષ્ટને રપટ કરે છે.

(૧) વરવધૂના આત્માનું ઐક્ય: ‘હું’ આકશ તું પૃથ્વી’ વગેરેથી આ બતાવાયુ છે.

(૨) લગ્નનો એક હેતુ પ્રજોત્પાદન. “પ્રજાં પ્રજનયાવહં” વગેરે.

(૩) વરના ધરતી વધૂ હવે અધિષ્ઠાત્રી થાય છે. સાસુ, સસરો નણુંદ, દેર જેઠ વગેરે ઉપર તેનું આધિષ્ઠાત્વ સ્થપાય છે. આમાં ઉદ્ધતાઈ નથી પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમની ગંભીરતાનો ખ્યાલ છે.

(૪) પૃથ્વર જેવું સ્થિર, પત્નીએ થવું. પત્નીનું પતિ ઉપરનું અધીનત્વ અદિ દેખાય છે.

(૫) સમપટ્ટી ભૌતિક સુખની ગણના કરે છે. પણ ઉપર બતાવેલ અધીનત્વની છાયા સાતમે પગલે વિલીન થઈ જાય છે. પતિપત્ની આશ્રવન મિત્રત્વ બાંધે છે.

આટલાં તત્ત્વો, સમજશે કે, પરસ્પર અસંબંધ કે અસંગત નથી. જીવનપથમાં મિત્ર એવાં વરવધૂ, ગૃહકાર્યમાં એક બીજાને અધીન રહી કાર્યો કરે તે સ્વાભાવિક છે. પ્રજોત્પત્તિ લગ્નનો હેતુ છેજ. સાથે જીવન વીતાડતાં વરવધૂ મિત્રો અને અને અતિ એવો

સમય આવે ત્યારે અખંડ એકના તેઓ બંને અરધીઆં છે તે સત્ય પ્રકાશે, ત્યારે પુરુષ અને પ્રકૃતિની જોડ સમાં દર્શાવે છે તે સમજાય છે.

સિધ્ધાંતો બાંધી સિધ્ધાંતચર્યા કરવાની અર્થિ ઈચ્છા તેમજ પ્રસંગ નથી.

અનેકવિધ અધઃપાતના આ જમાનામાં, લગ્નનું મહત્વ સમજાય તોજ સમાજનું સમાજત્વ રહેશે, તોજ જ્ઞાતિનું જ્ઞાતિત્વ રહેશે જે સમાજમાં, અને જે જ્ઞાતિમાં, સદિક્ષમ શાં લગ્નને બાળકની રમત જેટલી બેદરકારીથી પતાવાય છે ત્યાં ગૃહદેવતાઓ કેમ અવતરે? જ્યાં અજ્ઞાન અને અધત્વ ઉપર જીવન રચાય છે ત્યાં જ્ઞાન અને પ્રકાશની આશા ક્યાંથી રખાય? માટેજ નવસંસ્કરણનો યુગ આવ્યો છે એમ કહીએ છીએ.

આ આદર્શનું મૂળ જુનાગદના વે. મૂ. લાલશ કર અભયશંકર પંડ્યાએ સં. ૧૯૪૫માં જાપાન્યું હતું અર્થિ તે મુજબ વિધિનું ભાષાન્તર આપ્યું છે. આ ઉપરાંત આપણા સંસ્કારો માટે બીજાં પુસ્તકો છે, તેમાંથી સામવેદીય લગ્નશંકરી સંસ્કારપદ્ધતિ અને યજુર્વેદીય દિન્દી ભાષાન્તર સદિત, ઉત્તર દિન્દમાં અને આપણા બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ વિધિ. એમ બે પુસ્તકોને સમન્વય આ પુસ્તક સાથે કરવાનું યોગ્ય ધારીને, આ ત્રણે પુસ્તકોનાં અવલોકન પછી, આ પ્રયત્ન બહાર મુકાય છે. એમ લાગ્યું છે કે વિધિની વીગતમાં અને સરળતામાં વે. મૂ. લાલશ કરનું મૂળ ઉત્તમ છે એટલે તેનો આશ્રય લઈનેજ અર્થિ ભાષાન્તર આપ્યું છે.

આ આદર્શમાં, વિધિનું મૂળ નથી જાપ્યું; કારણ તે તદ્દન બીન જરૂરી છે. બોલવાનું મંત્રાનું મૂળ સમગ્ર ખાતર, ગુજરાતી લિપિમાં જાપ્યું છે તેમાં કમ નથી જળવાયેલ. ઘણે ઠેકાણે ચાલુ ભાષાન્તરમાં મૂળ સંસ્કૃત મંત્રો ટાંકી ફૂટનોટમાં ભાષાન્તર મૂક્યું છે, પણ કોઈક ઠેકાણે ચાલુમાં ભાષાન્તર અને ફૂટનોટમાં મૂળ મૂક્યું

પડ્યું છે. આ અસંબધતા માટે સમયનો અભાવ જોખમદાર છે. આ આવૃત્તિ દશ-બાર દિવસમાં તૈયાર કરી છે તેથી ઉપરનો દોષ તેમજ મંત્રોમાં ભાષાન્તરો પણ ક્યાંક અપૂર્ણ નો ક્યાંક સ્ખલનશીલ હોવાનો દોષ પણ રહી ગયો હશે. ભાષાન્તરમાં સ્ખલન અક્ષમ્યજ ગણાય. પણ બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે એ બુલ જરૂર દર થશે. આ વખતે તો કામચલાઉ ભાષાન્તર કર્યું હતું તેમજ પ્રેક્ષમાં મોટાવું પડ્યું એટલે ભાષાન્તરની ચોકકસતા ફરી તપાસવાનો વખત ન રહ્યો માટેજ નો સ્ખલનો રહી ગયાં હોય તો તે અને છાપભૂલો હોય તો તે દરજુબર કરવા વિનંતિ છે

ભાંગેલાં રમકડાં

સત્રી

એ ફરવા જવાની મને ટેવ હતી. ચાંદની રાત હોય કે અંધારી મને બધું સરામું હતું. હંમેશાની એ ટેવ થઈ રહેલી. કાયદો પણ હતો. શાનિ વધારે જણાતી. અસાધારણતાને અંગે મનને જરા ખોરાક પણ જૂદોજ મળતો એટલે એક જાતની લાગણી પણ જૂદીજ અનુભવાતી. તુકસાન શું થતું એ ખબર નથી.

ફરવા જવાનાં સ્થળ જૂદાં જૂદાં હતાં. કોઈ વખતે ગરીબ લતામાં અને કોઈ વખતે પૈસાદાર લતામાં, કોઈ વખતે નાટકશાળા પાસે અને કોઈ વખતે દિવાનાશાળા પાસે, કોઈ વખતે સોરા લતામાં અને કોઈ વખતે નરસા લતામાં, કોઈ વખતે બજારમાં અને કોઈ વખતે ગામ બહાર નદી કિનારે, કોઈ વખતે પ્રસ્થિતિશૂદ્ધ પાસે થઈને અને કોઈ વખતે સ્મશાન પાસે. એમ તરંગ આવે તેમ જૂદે જૂદે કેકોણે જતો. પરિણામે જૂદો જૂદો અનુભવ થતો, જૂદી જૂદી લાગણી અનુભવાતી. અરધી જીંદગી આમજ કાઢતો.

આજે અમાવાર્યા હતી. તો પણ રોજની માફક તૈયાર થયો કપડાં પહેર્યાં. જૂદ પહેરી, રહેજ સિગરેટ ફૂંકવા ઇત્રીચેર પર લંબાચું.

પછી ઉઠ્યો. આજે સ્મશાન તરફજ ફરવા જવા ધાર્યું, જોઈએ શું અનુભવ થાય છે.

ધડિયાળમાં જોયું. અગિયાર વાગ્યા હતા. સ્મશાન નદીને કિનારે દૂર હતું. જતાં જતાં કંઠાક રહેજે થાય.

મેં જલદી જલદી ચાવવા માંડ્યું. રમશાન પાસે આવી
પહોંચ્યો હતો ત્યારે ખગખર

મધ્યરાત્રી

થઈ હતી. મેં રમશાન ઘાટ તરફ જોયું. એક માણસ
પગથિયાં પર બેઠો બેઠો વહેતા પાણીમાં કંઈ જોતો હતો. હું ડોહો.
શું જૂત હશે? મેં ટોચેનો પ્રકાશ એના તરફ ફેંક્યો. એણે મારા
તરફ જોયું. હતો તો માણસજ. મને હિમ્મત આવી, મેં પૂછ્યું:
‘કાણુ છો, ભાઈ! અત્યારે અહિં કાળી રાત્રે? એણે મારી સામે જોયું.
અહો, કેવી વિચિત્ર એ દ્રષ્ટિ હતી. એની અંદર શું શું ન હતું?
આખા જગતનું ન્દાનું સ્વરૂપ હોય તેવી એ કાળી શુષ્ક કીકીઓ
લાગતી હતી આખા જીવનનો અર્થ હોય તેવી નિરાશાભરી એની
દ્રષ્ટિ હતી. એણે ખોલવા માંડ્યું. શું કંઈ એ એનાં જ શબ્દોમાં કહ્યું.
હજી મારા કાનમાં ગણગણે છે: “શું ભાઈ! તમે મને છો પૂછો કે
આવી કાળી રાત્રીએ તુ મસાણામાં કેમ બેઠો છે? કાંઈ ગાંડો માણસ
હું કે વેરાગી છું, એમને? હું તમને પૂછું છું કે તમે જે જીવન
વ્યતીત કરો છો તેમા કાળી રાત્રી સિવાય દિવસ છે ખરો કે? તેમાં
મસાણુ સિવાય બીજું કાંઈ સ્થાન છે? તમે માનો ગમે તે પણ
તમારું અંતર શું કહે છે? અને, રાત્રીને દિવસ માનનારા ગાંડા કે હું?

પણ એમાં તમારો વાંક નથી. હું મેં એક દિવસ એમ
માનતો કે માનવજીવન એટલે જીજ્ઞો દિવસ, એ તો દિવ્ય જ્યોતિના
પ્રકાશનો સમય, જગત્ એટલે માનવ રમકડાંનું કીડારથાન, એમાં
તો દસવાનું અને રમવાનું, માત્ર આનંદજ કરવાનો પણ-પણ એ
વાત ખોટી છે, સાંભળો હું તમને કહું.

અભાત

હોય છે ત્યારે માણસ એમ માને છે કે જે દિવ્ય જ્યોતિ
પ્રાપ્ત થઈ છે એ અખંડ રહેવાની, એ વરેણ્ય-ભર્ગ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ
પામવાનું, એનો લય નથી, એનો ક્ષય નથી. હું મેં એમજ માનતો.

પ્રકૃતિ સમી માતા અને પુરુષ સમા પિતાની મીઠી નજર નીચે હું
ખીસતો- આ બધાં પ્રલડાં ખીલે છે તેમ: વૃદ્ધિ પામતો-આ બધાં
ઝાડો વૃદ્ધિ પામે છે તેમ, ખેલતો આ બધાં લવાડાં ખેલે છે. તેમ નાચ-
તો આ બધાં હરણુ નાચે છે તેમ. જીવનમાં વિપાદ હશે પણ હું
જીવણુતો નહિ, કદાચ અનુભવતો તો જૂલી જતો. મારું કળાઈ એ
મારું બહાઈ, મારું આંગણું અમારું જગત, મારાં બનાવેલાં મારીનાં
રમકડાં એ મારી સુધી, હું પોતે એનો નિયંત્રા લગવાનું, પણ મને
એકલું ન જોઈતું, વિધ્યુને પણ રમવા માટે લક્ષ્મીની જરૂર પડે છે
તો મને પણ રમવા માટે, મારી સૃષ્ટિને રમાડવા માટે કોઈ લક્ષ્મીની
જરૂર પડતી. મને એ લક્ષ્મી મળી રહી હતી. પાડોશની લક્ષ્મી મારે
ત્યાં રમવા આવતી.

અમે આખો દિવસ સાથે રમતાં. સવારે રમતાં, બપોરે ખાવાનું
જૂલી જઈ રમતાં, માંજે અંધારું થઈ જાય તોય રમતાં, દોઈ કોઈ
વખતે વાળુ કરીને પણ રમતાં. અને રમવા માટે ફરી સવાર થયારે
પડે તેની વાટ જોતાં. રમવાને માટે રમકડાં પણ પુષ્કળ હતાં પાટી
અને પેન, અનાજ અને ફળફલ, ગાડી, ઘોડા, હાથી. કૃતરા વાંદરા,
મેર, પોપટ, સાપ, કાચબા, દેડકાં માણસો પણ ઘણાંયે હતાં. પલટન
હતી. લેયા, બ્રાહ્મણ. દરિયારા બધાં લક્ષ્મી પાસે પણ એટલાંજ
રમકડાં હતાં. ચૂંલા ને લાકડાં, પાણીની હેલ, વાસણ કુસણ ગાય,
ખિત્તાડી, ચરકલી, રંગબેરંગી માછલીઓ, પાણીવાળી ઘેરીઓ ખીજીયે
કેટલી પતળા, ઘણાંયે અમે અમારા રમકડાં જોઈવતાં. કોઈ વખતે
હું નિશાળ બનાવતો. મારા છોકરાઓને બણાવતો મારતો તો ખરોજ
છેવટે કંટાળા, ઘંટ વગાડીને છુટ્ટી દેતો. એ પોતાની નિશાળ બનાવતો.
છોકરીઓને ગરબી શીખડાવતી. હું છુટ્ટી દેતો એટલે એ પણ છુટ્ટી
દેતી. પછી અમે કોઈ છોકરા છોકરીને પરણાવતાં. પલટન બેંડ
વગાડતી અલબત્ત હુંજ લપુપુપુ, લપુપુપુ, લપુપુપુ, હું—ફરતો
ઘેરીઓ ગીત ગાતી. એમના વતી 'લક્ષ્મી' એટલીજ ગીત ગાતી પછી
સારી મારી રમોછથો જનનધ્યાને જમાડતી. અને વહુને વંદાય

અપાતી. એ પ્રમાણે કેટલીયે રમતો રમાતી. અમે અમારાં. રમકડાંને રમતાં જોઈ ખુશી થતાં. અમારા માબાપો અમને રમતાં જોઈ ખુશી થતાં. લગવાન હસતો હશે?

પણ એ પ્રમાણે ખુશી લાંબો વખત ચાલે તો તો જગત નહિં, જીવન નહિં. રમતમાં થે ન ચાલે. એક દિવસ. શું થયું મને ખ્યાલ નથી. કદાચ પુરુષત્વની ખુમારી હોય. દિવાળીના મેળામાંથી મેં એક સરસ જોઈને એક પુતળું ખરીદ્યું. કોઈ મુંઝાળો, અકડેખાં મરદ હતો. એનું લઠ્ઠું જેવું શરીર જે બનાવ્યું હતું તેથી હું ખુશી થયો હતો અને મહારા બધા પૈસા. ચાર આના, એ પુતળાં માટે આપી દીધા હતા. ખુશી થતો થતો હું ઘેર આવ્યો. મને થયું કે હું લક્ષ્મીને ચીડવીશ. એની પાસે એવી પુતળી નથી. એ ખીજવાશે. એની બીજી કોઈ પુતળી સાથે આને પરણવા દમશ નહિં. ખસ, કાલે નવાં વરસને દિવસે તો એને સારી પેઠે ચીડવવી, એને પણ એ દિવસ માફ રહી જશે.

પણ સાંજે લક્ષ્મી એ મેળામાં ગઈ હતી. એણે પણ કોઈ સરસ પુતળી ખરીદેલી, કાચની સુંદર પુતળી, મહિં સોનેરી કામ. પુતળી જોતાંજ મન લોલાઈ જાય. એણે પણ ધારણું કે હું એ જોઈશ અને મારાં કોઈ પુતળાં મારે એ માગણી કરીશ. અને એ ના પાડશે. અને પછીપછીનો એણે વિચાર કર્યો નહિં હોય

સાંજ પડી. દિવા થઈ ગયા. અમે રોશની જોઈ આવ્યાં. બન્નેનાં મનમાં પુતળાં દેખાડવાની હોંસ. ઘેર પહોંચ્યાં એટલે લક્ષ્મી દોડીને પોતાની ઓઢણી નીચે કંઈ સતાડીને લાવી. મેં પણ મારું પુતળું તૈયાર રાખ્યું હતું. એણે હસીને કંઈક ગવંથી કહ્યું, "કનુ. જો હું તને કંઈક દેખાડું."

'તું શું દેખાડવાની હતી! આ જો' મેં મારું પુતળું કાઢીને તેની પાસે ધકેલ્યું.

'ખસને! પણ આજો. પછી કહેજો!' એણે એની પુતળી મારી પાસે મૂકી.

હું પુતળા જેમજ રહ્યો. ઘણીજ સરસ હતી. મનમાં વખાણી, પણ બહારથી એની સરસાઇ કણુલ રાખવી. એક છોકરી પાસે મારા જેવા મરદે હારી જતું એ. ખોટું લાગ્યું; મેં કંઈક ધર્પાથી, કંઈક દંભથી કહ્યું: “અંહ મારા રમકડાં જેવી ન થાય!”

“નકમો. ડોળ ન કરીએ. તારું રમકડું કીક છે પણ તેથી મારી પુતળાની તોલે ન આવે આનું રૂપ તો જો!”

“જેયાં, જેયાં”—મને ગુસ્સાતન ચડ્યું. ‘પરણાવવા તો આની સાથે આવીશ ને! એ પરણશેજ નહિ!’

“છો ન પરણે. હું એને કુંવારી રાખીશ.”

“કેમ રાખીશ? દુનીયાં નથી રાખતી ને તું દિંદુ રાખીશ. અને ભસે રાખને, મારો ભાવડો એને ઊપાડી જશે” મેં પરુબળને ભય દેખાડ્યો.

“ઊપાડી તે કેમ જશે? આ. એને હાથજ નહિ આવે”

“તો એ. એમ ભાંગી નાખશે.....”

“ભાંગ્યાં, ભાંગ્યાં, મોટો ભાગવાવાળો આવ્યો!” લક્ષ્મીએ જાણે સાચેસાચ એ પુતળાં જીવતાં હોય અને એને કોઈ ભાંગી નાંખતું હોય નેમ આવેશમાં આંવી જઈ અને એટલા તિરસ્કારથી કહ્યું.

“લે, જો. ત્યારે” મને પણ એની આ શેખી પર ગુસ્સો ચડ્યો. મેં મારું રમકડું ઊપાડ્યું અને એ વતી એની પુતળાને દડસેતો માર્યો. પુતળા પડી ગઈ. એના હાથ પગ વિગેરે ભાંગી ગયા.

લક્ષ્મી રોઈ પડી. ભાંગેલું પુતળું એણે મારાં તરફ ફેંક્યું. મારું રમકડુંયે ભાંગી ગયું હતું. હું ગુસ્સામાં જઈ સૂઈ રહ્યો.

સૂતે સૂતે મને કેટલાયે વિચાર આવ્યા. ધીમે ધીમે મને બૂલ સમજાઈ. લક્ષ્મીનું દીન મો અને રૂદનયાદ આવ્યા. મારું મન મને ડંખવા લાગ્યું. એનાં મનને કેવું લાગ્યું હશે એ વિચાર આવ્યા. ફરી એની

તેન દ્રષ્ટિ યાદ આવી. એ દ્રષ્ટિમાં એનું મન દેખાયું. મેં જોયું કે એનું મન ભાંગી ગયું હતું. મારી આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. મારું મન પણ ભાંગી ગયું.

સવારે ઊઠ્યો ત્યારે ભાંગેલાં રમકડાંના ટુકડા પડ્યા હતા. લક્ષ્મી પોતાનું ભાંગેલું મન પણ રમકડાં સાથેજ મૂકી ગઈ હતી. જોયું તો ભાંગેલાં મનોના ટુકડા પણ પડ્યા હતા. બન્નેને ઊપાડ્યા, કાળના વસ્ત્રમા લપેટ્યા, સ્મૃતિની પેટીમાં ઊંચા મૂક્યા.

સવારથી લક્ષ્મીએ આવવાનું બંધ કર્યું. મેં રમવાનું બંધ કર્યું. જીંદગીની રમત અધવચ્ચે પૂરી (?) થઈ હતી.

ભાંગેલાં રમકડાં ભાંગેલાં મન ગઈ ગયાં.

જીવનનું પ્રભાવ આમ ભાંગીને પડેં થયું. પછી આપું

મધ્યાહ્ન

ત્યારે કેટલોયે વખત કેમે નીકળ્યો હતો. હું નિશાળે જતો હતો, ઘણી ચોપડીઓ વાંચતો હતો અને ઉંચા ધોરણમાં ચડતો હતો. રજીયા, ગુરજહાં, મમતાજના ઇતિહાસો વાંચ્યા. Broken Love ની કવિતા મને મોટે થઈ ગઈ. બીલુએ ઘણું લખ્યો હોઈશ. આ નદીનું પાણી સમજ્યા વગર વેહે છે તેમ જીંદગી વહેતી જતી હતી. પણ પાણીને તળાવે જેમ ભાંગેલી ચીજોના ટુકડા પડી રહે તેમ મારાં જીવનનાં પાણીમાં પડ્યાં રહ્યાં હતાં-ભાંગેલા રમકડાં ભાંગેલાં મન.

જેમ વરસાદમાં આ નદીમાં વેગ આવે છે તેમ મારી જીવનનદીમાં વેગ આવ્યો. વિનાશનો હું બી. એ. માં કમનસીબે પહોંચો આવ્યો. બાપાએ મને એક 'બેબી ઓરિટન' બેટ આપી. પેલું 'પૂતળું' ગમ્યું હતું તેમ આ નવું રમકડું પણ મને ગમ્યું. એમાં જેસીને હું ફરવા જતો ત્યારે રસ્તામાં પડેલી ઘણી ભાંગેલી ચીજોની પેઠે હું મારાં ભાંગેલાં રમકડાં, ભાંગેલા મનને જુલો જતો. પણ ફરીને પાછો આવતો એટલે એ દિવાળીની રાત, એ લક્ષ્મી, એ રમકડાં યાદ આવતાં. એ ભાંગેલાં રમકડાંને જોતો અને રાતો.

એના બાપની બદલી થવાથી લક્ષ્મી ક્યાંક ચાલી ગઈ હતી, રહી ગઈ હતી લક્ષ્મીની ભાંગેલી સ્મૃતિ. એ ભાંગેલાં સ્મૃતિમંદિરની એ ભાંગેલી મનોમૂર્તિનાં ચરણોમાં માફ ભાંગેલું મન મૂકતો અને અશ્રુથી એનાં ચરણો ધોતો—આ નદી આ દેવીમંદિરના ભાંગેલા પ્રગથિયાને ધુએ છે તેમ. રાજનું એ કર્તવ્ય થયું હતું. જેમ આ દેવીમૂર્તિનાં મૂળ દેવી ક્યાં છે એ કોઈ જાણતું નથી તેમ મારી મનોમૂર્તિની મૂળ દેવી ક્યાં હતી હું જાણતો ન હતો.

દિવાળીની છુટ્ટી આવી. ક્યા ગુજારવી વિચાર થતો હતો.

હજી બીજે દિવસે તો વિન્યા દસમી હતી. હજી ધણી વખત હતો.

પણ બાપે અને બાપાએ નક્કી કરી મુકેલું. છુટ્ટા એમના કોઈ મિત્રને ત્યાં ગુજારવી. એ પણ ત્યાં આવવાના.

બીજે દિવસે ઘરમાં રહેજ ધામધુમ હતી. ઘરમાં હસારે રંધાયો દાના. બાનાં મ્હોં પર મિત્ર હતાં. બાપાએ પ્રસન્ન હતા.

કોઈક ચોંધાડીયું થયું ત્યારે બાપે મને તિલક ક્યું અને વધામણી આપી કે મદારાં લગ્ન નક્કી થયા હતાં.

મને નવાઈ લાગી, કુતૂહલ થયું, આનંદ થયો. 'કોણ' પૂછવાનું મન થયું. શરમાયો થયું. તપાસ કરી લઈશ. બા મારા વિચારો જાણે છે. જે ક્યું હશે તે કીકજ ક્યું હશે.

પાછળથી તપાસ કરતા ખચર પડી કે જેમને ત્યાં અમે જવાનાં હતા તેમનીજ એ પુત્રી હતી. અમે લગ્ન પરજ જવાનાં હતા. દિવાળી પછી તરતજ લગ્ન હતાં.

દિવાળી લગભગ આવી ચાગી. આ, બાપા બંધાં ટ્રેઈનથી જવા તૈયાર થયાં. મેં મારી ઓરિટન તૈયાર કરી.

બીજે દિવસે સવારે વહેલાં નીકળવું એમ નક્કી ક્યું. રાત્રે મૂતો. વિચારો આવ્યા આ દિવાળી કેવી જશે? અને એ રાત્રી યાદ

આવી. અને લક્ષ્મી યાદ આવી. અને રમકડાં યાદ આવ્યાં. અને એનાંથી ભાંગેલાં મન યાદ આવ્યાં:

હું મારી ખાલજીવનની સદચરીને બૂલી જતો હતો તે માટે મને પોતાપર તિરસ્કાર-દ્રષ્ટ્યો. કેવો નિષ્કુર! એને બૂલી, હું. અત્યારે ખીજને જીવન સદચરી બનાવી રહ્યો હતો. અહા, લક્ષ્મી ક્યાંય ચાલી ન ગઈ હોત તો! આ છોકરી લક્ષ્મી હોય તો!!—હું એની જરૂર માફી માંગી લઉં. એનું ભાંગેલું મન મારું જીવનતત્ત્વ આખીને પણ સાચું કરું. પણ ક્યાં એ લક્ષ્મી! મારી પાસે તો પડ્યાં છે: એનું ભાંગેલું મનતિયિત્વ, તેની અંદરનું એનું ભાંગેલું મન, આ લટકે છે એ મારાં ભાંગેલાં મનોમંદિરમાં

મને જીવન જે ગતિ લઈ રહ્યું હતું તેના પર કંટાળો આવ્યો. મારી મોટરને હું ધારેલી ગતિથી ધારેલી દિશામાં લઈ જઈ શકું તો મોટા જીવનને ન લઈ શકું? હું લક્ષ્મીને ન ભેરી શકું?... મારી આંખો મીંચાઈ ગઈ.

ખીજે દિવસે મોટરમાં બેપડ્યો. સાંજ લગભગ ગંતવ્ય સ્થાન પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. મોટર ઝપાટા બંધ જતી હતી મારા મનમાં આગલી રાત જેવાજ વિચારો ઝપાટાબંધ જતા હતા. દૂરની વસ્તુ ક્ષણભા નજદિક આવી પાછળ ચાલી જતી હતી દૂરની કદપતા ક્ષણમાં નજદિક આવી પાછળ ચાલી જતી હતી. હું નગરી પાસે પહોંચ્યો હતો, આશા પાસે આવી પહોંચ્યો હતો, નગરીના કાર બિલાડાં દતાં, આશાનાં દૂર બિલાડાં દતાં. હું બન્નેમાં પેડો.

પણ પણ સામેથી આ ટ્રાની મોટર? એમાં આ ટ્રાણ? લક્ષ્મી? એ અદિ ક્યાંથી? એ પણ મોટર ચલાવે છે? હું ચમક્યો: મારાં મગજની અને મોટરની એક જીટકી. એક ભંધકો અનાજ સયો: મને આંખે અધાર્ગ આવ્યાં.....

જાગ્યો. ત્યારે હોમ્પિટલમાં હતો પાસે બા હતી. મને બધું યાદ આવ્યું. મેં પુછ્યું: 'બા, એ ટ્રાણ હતું?'

‘શું કહું, ભાઈ! એ સરોજિની જીએનની લક્ષ્મી! તારાં એની સાથે લગ્ન નકળી કર્યાં હતાં. આ ચાર દહાડા પછી લગ્ન હતાં. અરે ભગવાન! શું થઈ ગયું?’

હું ચકિત થઈ ગયો. અહો, ઇશ્વરે રમે છે ને! એનું શું થયું દરો?

મેં પુછ્યું: ‘એને બહુ વાગ્યું?’

“લાગ્યું તો બહુ છે. ઇશ્વર લાજ રાખે.”

હું મુંગો પડી રહ્યો. શરીરમાં વેદના થતી હતી. હૃદયમાં વેદના થતી હતી. મને લાગ્યું રાત્રિ પડી ગઈ હતી.

મને કંઈ કંઈ વિચાર આત્મા: એ દિવાળીની રાત, આ દિવાળીની રાત: એ માટીનાં રમકડા, આ મોટરનાં રમકડાં એ ભાંગેલાં મન, આ ભાંગેલાં શરીર! વાહ, ઇશ્વર!!!

એ ત્રણ દિવસ પછી હું દરતો કરતો થયો. એટલે પહેલું કામ તો મેં એ ક્યું કે લક્ષ્મીની કેબીન શોધી કાઢી ધીમે પગમે હું અંદર ગયો. એ ભયાનક દ્રશ્ય હતું. શિશિરમોચના કૌમુદી શી એ ફિક્કડી પડી હતી. એનાં બા હુર એક કોચ પર આરામ લેતાં હતાં. મને થયું કે પાછો જાઉં, ત્યાં તો સુંદર પાંખડીશો એનાં નયનો વિકસ્યાં. એણે સ્મિતની સુવાસ પમરાવતાં મને આંખોથી આવકાર આપ્યો.

હું સ્તબ્ધ થયો. કાઈ ચોનાના ખુનીને આવકાર આપે? કસાઈનાથે પગમાં ગેલ કરતાં હોય તો લવારાં. સ્ત્રીઓનાં હૃદય લવારાં જેવાંજ નિર્દોષ હોય છે ને? ઇશ્વરની પ્રાતઃકૃતિ. ઝાપા હોય તો એઓજ

મને મારા પર દોષ આવ્યો મને બહુજ દુઃખ થયું. મારું હૃદય તુટતો લાગ્યું.

ધીરે ધીરે હું એની પાસે ગયો. માત્રી માંગવા હોડ ઉધાડ્યા ત્યાં તો એ બોલી;

“ક્યાં આવી? હું તમારીજ વાટ જોતી હતી. મને ખબર પડી હતી. હું તમને મળવાજ બહાર નીકળી છું. પણ આમ મળાતું હશે?”

હું ગભરાયો મેં નાસવાનું કયું. આ ગાંડી ડાણુ? અરે, આતો લક્ષ્મી!”

“ના, ના, જાઓ ક્યા છો? પણ ખરીવાત. રસ્તામાં આમ લાપ વધૂથી વાત કરત શરમાતા હશે. ચાલો મારા મહેલમાં.”

એ મને જોરથી ખેંચી સામેની ઝુપડીમાં તેડી ગઈ. હું ધસડાનો ગયો

‘લક્ષ્મી!’ મેં બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મારો અવાજ ધુંદાઈ ગયો હતો.

“તમે ચાકી રહ્યા હશે. બોલોમાં. પણ આજની રાત યાદ છે. આપણાં રમકડા લાંગી ગયા હતાં પછી આપણે લાંગી ગયાં હતાં. પણ હું તો સાજી થઈ ગઈ. હું તો રોજ તમારી વાટ જોઈ. ક્યારે પરણીએ. આજની રાત તો સોદાગીની રાત. ચાલો, આપણે પરણીએ”

એ એક શ્વાસે બોલે જતી હતી. એણે મારો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. માથાનું ફાટણું ઓઢણું જરા નીચે તાણ્યું.

‘કાંઈ ગીત કેમ ગાતું નથી. હ્યો હુંજ મારું ગીત ગાઉં.’

આપણે રમતાં ત્યારે આમજ કરતાં નહિં.”

મને પરસેવો પરસેવો વળી ગયો. મારું પાપ મને ડાંખવા લાગ્યું. હું જડવત બેઠો રહ્યો.

“હ્યો, આપણે પરણ્યાં. આ આપણી પુષ્પશય્યા. ચાલો, પોદો. હું તમારા પગ દાણું પણ. મને ચુંબન ન લેતા હોં!”

મારું બળ હરાઈ ગયું હતું. એણે મને એક ફાટેલી ગોદડી પર ફેંક્યો. મારા પગ દાખવા લાગી. તેના હોઠ મારા હોઠ તરફ લંબાયા. હું એના આત્માની ઇચ્છા સમજ્યો, પણ છેવટની અણીએ પણ હું પોતાની સાથે દગો રમ્યો.

હું ગભરાઈ ગયો. જૂમ મારવા ગયો ત્યાં એણે મારાં મોં
પર હોડ મુક્યો એક જુલકારો થયો અને એ એચિંતી ઢળી પડી.
એણે શરીર ઠંડુ થઈ ગયું. એનો આત્મા ભાંગી ગયો એ મૃત્યુ પામી.

હું ત્યાંથી દોડ્યો. આ અહિં આવી બેઠો છું આ નદીનાં
પાણીમાં મારી જીવંતને જોઈ રહ્યો છું. જીવનનો અર્થ શોધું છું.
એ ભાંગી ગઈ. હું સાજો છું. પણ એ ક્યાં ગઈ? જુઓ! જુઓ!
એ ત્યાં ત્યાં... પાણીને તળીએ.... જાય છે. જાય છે. હું પણ
સાથે જઈશ. એન પકડીશ, આવું છું:: લક્ષ્મી લક્ષ્મી,..... ..

પાણીમાં એણે ઝંપલાવ્યું. થોડીવારે અદ્રશ્ય થયો. હું કિનારા
પર જોતો બેઠો રહ્યો. ધડિયાળમાં ગણગણ ગણગણ બારના ટકોરા થયા.

થઈ ગઈ હતી હું પાછો ફર્યો

હું જાગ્યો. ટાવરમાં સાથેજ બાર વાગતા હતા. અદો, આ
બાધું સ્વપ્નું હતું હું ફરવા ગયોજ નથી!

મેં કપડાં બિતાર્યાં, નાટક શાળામાંથી કે દિવાના શાળામાંથી
પાછું ફરેલું કોઈ લલકારતું હતું:

બાલકપન સખ એલ ગયાયા,

તરન હો તરની પર લલચાયા,

વધ લયા કહું બન નહિં આયા,

અમલુ તજત નહિં મનો વિકારમ

ભજગોવિંદમ્ ભજગોવિંદમ્

ભજગોવિંદમ્ જગદાધારમ્

શ્રી પેટલાદ વડનગરા નાગર પ્રાંતિણુ જ્ઞાતિનો આંકડાવાર હેવાલ

પેટલાદ એ વડોદરા રાજ્યના એક તાલુકાનું સદર સ્ટેશન છે. તેની વસ્તી ૧૭૦૦૦ ના સુમારે ગણાય છે. આણંદખંભાત બ્રાહ્મણ રહેઠેલાં અને ઉપર તે આવેલું મુખ્ય વહેપારનું મથક છે. તથા બાદરણુ વસો રહેઠેલાં નંદશન છે. આ શહેરમાં મુખ્ય વસતી ઉજ્જી-યાત વર્ગની છે તેમાં વડનગરા નાગર (પ્રાહ્મણ) અને ગૃહસ્થો તથા વાણીઆઓ મુખ્ય છે. નાગરોમાં બે વિભાગ લગભગ સરખા છે તેમ છતાં 'ગૃહસ્થ' વિભાગ નરા મોટા અને પૈસે મુખી પણ ખરો. તેમાં ઘણા દેમાઇ-મજમુદારો તથા મહેતાઓ છે. તેઓએ શુના વખતના રાજવલીવટમાં સારો ભાગ લઇ વતનો જમાવેલા. 'પ્રાહ્મણો' રાજકાર-ભારમાં તો સૌથી નીચે તકાલી કારકુનમાં હોય, નહીં તો મુખ્યભાગે વહેપાર તથા 'ગૃહસ્થો'ની યજ્ઞમાનવત્તિ કરે છે. સૈકામાં પરિચિતિ પલટાઇ. ફક્ત યજ્ઞમાનવત્તિ ઉપર આધાર દાખનાર ઓછા થતા ગયા અને વહેપાર તથા સરકારી નોકરી તરફ વલણ વધ્યું. સૈકા ઉપર એક નાગર 'પ્રાહ્મણ'ની પેટી મછલીપટલમાં ચાલતી હતી. એક અવેશતની પેટી મુંબઇમાં હતી ગેરઅન્યમાં પણ પેટલાદના નાગર 'પ્રાહ્મણો'એ કિરમત સાદે અજમાવેલું અને બે પૈસા પેદા કરેલા. આમ સાહસિકવત્તિ સારીરીને કેળવાયાથી હાલ પેટલાદના નાગર 'પ્રાહ્મણો' તદ્દન પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેતા થઇ ગયા છે.

‘ગૃહસ્થો’ની યજ્ઞમાનવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખનાર દવે કોઇ રહ્યા નથી. આજથી દશ વર્ષ ઉપર એક ધાર્મિક સિંધાંત માટે ‘બ્રાહ્મણો’ અને ‘ગૃહસ્થો’ ખાવા-ખવડાવવા માટે છુટા પડ્યા. નાટકાળીક તો સર્વને ફોલ થયો અને ‘ગુજરાત કેમ ચાલશે ને ત્રિશે શંકા ઉત્પન્ન થઇ. પરંતુ એકલીજ યજ્ઞમાનવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખી કોઇ બેટેલું ન હોતું તે કમાણી તો માત્ર આડ કમાણી તરીકે ચાલતી હતી. એટલે જરા દિંમત આવી. સંબંધ પાછો બાંધવા ઘણા પ્રયાસો કરવા પ્રયત્નશીલ થયા. પણ ‘બ્રાહ્મણો’ને દવે તે વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખવોજ ન હોતો. માત્ર એક કુટુંબ સીવાય બધાજ છુટા રહ્યા. અને આજ દશકાથી ‘ગૃહસ્થ’ની યજ્ઞમાનવૃત્તિ અને ગોરપદું કરવા સીવાય આખી એ ન્યાત ઉભી રહેલી છે એટલુંજ નહીં પણ વધુ સંપત્તિવાન થઇ છે. કેળવણી માટે ધનસ વધી છે. કમાવાની શક્તિ વધી છે કમાવાની તીવ્ર ઇચ્છા વધી છે. આ સર્વને પરિણામે સર્વ બંધુઓ આગળને આગળ વધ્યા દરે છે. ‘ગૃહસ્થ’-‘બ્રાહ્મણો’ વચ્ચે માત્ર ખાવા ખવડાવવાના સંબંધ સિવાય હૃદયનો સંબંધ તુટ્યો નથી. હૃદય તો બન્નેનાં એક છે. ‘ગૃહસ્થો’ ‘બ્રાહ્મણો’ની ચદતી જોઇ રાજ થાય છે. જોમ એક બીજા સાધથી સ્વતંત્ર જીવન વહેવા પગભર થઇ રાજ થાય તેમ ‘બ્રાહ્મણો’ પણ મનમાથી આનંદિત થાય છે.

પેટલાદથી નજીક દસગાઉ ઉપર નડીયાદ આવેલું છે. ત્યાં ફક્ત નાગર ‘બ્રાહ્મણો’જ રહે છે. ત્યાં ‘ગૃહસ્થો’ની વસતી આજ દોઢસો વર્ષ ઉપરાંતથી નથી. તેથી ત્યાના ‘બ્રાહ્મણો’ પોતાનાંજ પગ ઉપર ઉભા રહેતાં શીખેલા અને તેમાંથી કેવા નરવીરો પેદા થયા છે તેનું વર્ણન અહીં .. અરથાને થઈ પડે સમજી લખ્યું નથી. નડીયાદ પેટલાદની ન્યાતને ‘લોહીનો’ સંબંધ ધણો છે. પેટલાદમાં છોટ્ટીઓની આજન, નડીયાદમાં તેની જગ્યા છત વધારે હોય છે. એટલે બન્ને જગ્યા લોહીથી એકમેક ઘણું વર્ગીથી આવે છે. અને તેથી કહેવત બની ગઇ છે કે “નડીયાદ અને પેટલાદ એટલે આરડો અને પરસાળ”

નડીયાદથી પેટલાદ કન્યા પરણાવવી તે અદારગામ પરણાવ્યા જેવું કાઢને લાગેજ નહીં.

ઇ. સ. જૂન. ૧૯૨૯ આખેર પેટલાદની ન્યાતની સ્થિતિનો આંકડાવાર ખ્યાલ આપવા તે નીચે આપ્યો છે. *

પેટલાદમાં હાલ 'આઝણો'નાં ૪૮ કુટુંબો છે તેમાં ૩૦૪ વ્યક્તિઓ છે.

કુટુંબની, સંખ્યા, પુરૂષો, સ્ત્રી, છોકરા, છોકરીઓ, કુલ.
૪૮ ૧૦૭ ૮૯ ૬૩ ૪૫ ૩૦૪

સોળ વર્ષની અંદરનાને છોકરો તથા છોકરી ગણવામાં આવ્યા છે.

એટલે ટકાવારી ગણતાં પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવે છે.

કુલ પુરૂષ સ્ત્રી છોકરા છોકરી
૩૦૪ ૩૫% ૨૮% ૨૧% ૧૫%

ટકાવારી ગણવામાં દશાંશ કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે.

ગતિ પ્રમાણે નીચેનું પરિણામ આવે છે.

	નર	નારી	કુલ
સંખ્યા	૧૭૦	૧૩૪	૩૦૪
ટકાવારી	૫૬%	૪૪%	

વયપ્રમાણ

વર્ષ	૦-૫	૫-૧૦	૧૦-૧૬	૧૬-૨૦	૨૦-૨૪	૨૪-૨૮	૨૮-૩૨	૩૨-૩૬	૩૬-૪૦	૪૦-૪૪	કુલ
પુરૂષો	૦	૦	૦	૨૦	૨૪	૨૪	૧૭	૧૪	૮	૮	૧૦૭
સ્ત્રી	૦	૦	૦	૧૭	૨૩	૧૬	૧૬	૮	૮	૮	૮૯
છોકરા	૨૨	૨૬	૧૫	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૬૩
છોકરી	૧૭	૧૨	૧૬	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૪૫

વયના કોઈ પણ એક વિભાગમાં સ્ત્રી કરતાં પુરૂષ વધારે છે. માત્ર ૧૦-૧૬માં એક સ્ત્રીગતિ વધારે છે.

* આપેલા આંકડામાં સાધારણ બુલો માટે ન્યાતિજનો ક્રમા આપેરે. કમાણી બાળતના આંકડા કોઈના પણ ચોક્કસ કરી ગયા નહીં. નોકરીયાતના પગાર અને ઇતરની આસારે કમાણી ગણવામાં આવી છે. એટલે બનાવેલી કમાણી હપરાંત કમાણી હોવા સંભવ છે.

સમાજક સ્થિતિ

સ્થિતિ	કુવારા	પરણેલા	વિધુર વિધવા	કુલ.
પુરુષો	૩૭	૫૯	૧૧	૧૦૭
સ્ત્રી	૩	૫૯	૨૭	૮૯
છોકરા	૬૩	૦	૦	૬૩
છોકરી	૪૫	૦	૦	૪૫

સોળ વર્ષ અંદરનો કોઈ છોકરો યા છોકરી પરણેલી નથી. સોળ વર્ષ ઉપરાંત તથા કન્યાઓ અપરિણીત છે. નાનપણમાં લગ્ન થતાં અટક્યાં છે. પણ વિવાદ કરી મૂકવાની રૂઢી હજી ચાલે છે. જો કે હવે તે પણ નાબુદ થતી ગય છે. કારણ છોકરાઓમાં માત્ર બે ૧૦-૧૬ વર્ષના ૧૫ માંથી વિવાદ થયેલ છે જે ૧૩.૩% બતાવે છે અને છોકરીઓમાં માત્ર પાંચ ૧૦-૧૬ વર્ષની ૧૬ માંથી વિવાદ થયેલ છે જે ૩૧.૨૫% બતાવે છે. લગ્નનાં કોઈ પણ ૧૦ વર્ષની અંદરના બાળકોનો વિવાદ થયેલ નથી જો કે ૧૦ વર્ષની ઉંમર થતા પહેલાંથી વિવાદ કેટલાના થયેલ છે તે શરમ સાથે જણાવવું પડે છે.

છોકરા	છોકરી	કુલ
૬૦	૩૦	૯૦

અભ્યાસની ધંધળા.

અભ્યાસ	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉચ્ચ	કુલ
છોકરા	૨૨	૨૦	૧૮	૬૦
છોકરી	૨૪	૬	૦	૩૦
ટકાવારી				
છોકરી	૩૬%	૪૩%	૩૦%	
છોકરી	૮૦%	૨૦%	૦	

શાળામાં ઉજાણી લઈ શકે તેવી ઉંમર ૫-૧૬ વર્ષના છોકરાઓ ૩૧ છે અને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી લેનાર છોકરાઓ ૪૨ છે તે બતાવે છે કે ૧૬ વર્ષ પહેલાં કોઈ છોકરો અભ્યાસ છોડી

દેતો નથી. તેજ ઉમરની છોકરીઓ ૨૮ છે અને કેળવણી લેનાર ૩૦ જણ છે એટલે ૧૬ વર્ષ ઉપરાંતની બે બેનોએ કેળવણી લેવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. તે બન્ને હજી અપરિણીત છે.

ઉચ્ચ કેળવણી

અભ્યાસ	આર્ટ્સ	સાયન્સ	લો	કુલ
સંખ્યા	૧૨	૩	૩	૧૮
ટકા	૬૬%	૧૬-૫%	૧૬-૫%	

સ્ત્રીઓમાં એક બેને મેટ્રીક થઇ પનાની મેડીકલ સ્કુલમાં અભ્યાસ કરેલ પણ તેમનું લગ્ન નહીંયાદ થવાથી તેમની ગણતરી પેટલાદમાં કરી નથી. તેમની પેટલાદમાં ગેરલાજરીથી પેટલાદની અન્ય બેનોને તેમના શિક્ષણનો લાભ મળી શકતો નથી.

બીજા એક બેન ઈન્ટર આર્ટ્સ પાસ થયેલ છે. પરંતુ તેમનું પીએર નહીંયાદ હોવાથી તેમને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનું માન પેટલાદીને નથી.

આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓમાં માધ્યમિક શિક્ષણ જૂજ છે તથા ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભાવ છે. આ ખોટ વેળાસર પૂરાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ન્યાતમાં લાલ ૨૯ ગ્રેન્યુએટો છે. પાંચ ગ્રેન્યુએટો ગુજરી ગયા છે જે પૈકી બે વડીલો તો ઇ.સ. ૧૮૮૫ના અરસામાં એટલે ૪૪ વર્ષ ઉપર ગ્રેન્યુએટ થયેલા કોઇ પણ માણસ ૨૦ વર્ષથી વહેલો ગ્રેન્યુએટ થઈ શકે નહીં એટલે પુરૂષો ૧૦૭ પૈકી ૨૦ વર્ષ અંદરના ૨૦ બાદ જતાં સંખ્યા ૮૭ રહે છે. તેમાંથી ૨૯ ગ્રેન્યુએટ છે એટલે ૩૩% પરિણામ ગણાય. હયાત ગ્રેન્યુએટો પૈકી સૌથી મોટા પચાસ વર્ષના છે એટલે ૨૦-૫૦ વર્ષના ૬૫ પુરૂષો પૈકી ૨૯ ગ્રેન્યુએટ છે. તે ૪૪% બતાવે છે. આ ધણું સંતોષ કારક ગણી શકાય.

કમાણી

૪૮ કુટુંબો પૈકી કેટલાંક કુટુંબોમાં હાલ કમાનાર પુરુષવ્યક્તિ ન હોય પરંતુ ચાપણુમાર્ગી અર્થ ચાલ્યાં કરે તેવાં કુટુંબો બાદ કરીએ તો ન્યાતમાંથી હાલ પ્રત્યક્ષ કમાનાર પુરુષો ૭૮ છે. તેમના ઉપર ૨૮૬ જીવનું ગુજરાન ચાલે એ કમાનાર પૈકી ૨૭ ગ્રેજ્યુએટ, ૧૧ મેટ્રીક તથા ૪૦ તેથી ઓછા અભ્યાસવાળાઓ છે.

ગ્રેજ્યુએટો પૈકી કેવી કેવી જુદી જુદી ડીગ્રીઓ મેળવેલી છે તે જાણવા નીચેના કોઠો ખસ થશે.

ડીગ્રી	સંખ્યા	ડીગ્રી	સંખ્યા
ફક્ત B. A.	૧૧	Graduate in Rly. adminis	૧ ઇ. ડીગ્રી
B. A., LL. B.	૫	M. B. B. S.	૩
B A LL. B B.Sc	૧	M. A.	૧
B. Sc.	૨	M. Sc.	૧
B A. B E.	૧	M.A.Ph.D.D.Lit	૧ ઇ.કાં.ડી

આ ઉપરાંત બે લાઇઓ B. A. થઇ વધુ અભ્યાસ કરે છે. તેમને પ્રભુ રૂપાથી કમાવાની હિતાવજી કરવા જરૂર પડે તેમ નથી.

કમાવાનાં સાધનો

આજીવિકાનું સાધન	સંખ્યા	આજીવિકાનું સાધન	સંખ્યા
૧ નોકરી	૫૮	૨ વેપાર	૧૮
ખાનગી	૩૦	વકીલાત	૫
સીટીશ	૪	જમીન	૧
વડોદરા રાજ્ય	૧૭	વેપાર (નાણાંનો)	૯
રેલ્વે	૩	ઠાપખાનું	૩
પ્રોફેસર	૨	પેન્શને	૨
પોસ્ટલ	૨	વડોદરા રાજ્ય	૨

કમાનાર ઇસમો ૭૮ અને તેથી પળતા જીવોની સંખ્યા ૨૮૬ એટલે પ્રત્યેક કમાનાર ઇસમ દીઠ ૩.૭૫ જીવો પળે છે. એક કમાનાર પાછળ વધુમાં વધુ ૧૧ અને ઝોજાનાં ઝોજા ૧ જીવ પળે.

દરેકની માસિક કમાણી ઝોજી વધતી છે તેમાં ઝોજામાં ઝોજી કમાણી માસિક રૂ. ૨૫ આવે છે અને વધુમાં વધુ રૂ. ૬૦૦) ઉપરાંત આવે છે. એટલે સરેરાશ કમાણી કમાનાર જીવદીઠ માસિક રૂ. ૬૮-૮-૦ આવે છે. *

દરેકની કમાણીમાંથી અનેક જીવ પળે છે તે પ્રત્યેક જીવદીઠ માસિક કમાણી ઝોજામાં ઝોજી રૂ. ૨૫ આવે છે અને વધુમાં વધુ રૂ. ૩૦૦) આવે છે એટલે સરેરાશ પ્રત્યેક જીવદીઠ માસિક રૂ. ૨૬) કમાણી થાય છે. *

કમાનાર ઇસમોની તારીખ

માસિક કમાણી	કમાનાર ઇસમોની સંખ્યા	તેમાં પળતા જીવોની સંખ્યા
રૂ. ૦ થી રૂ. ૫	૫	૬
રૂ. ૫ થી રૂ. ૧૦	૨	૩
રૂ. ૧૦ થી રૂ. ૨૦	૫	૬
રૂ. ૨૦ થી રૂ. ૩૦	૮	૨૧
રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૦	૩	૧૨
રૂ. ૪૦ થી રૂ. ૫૦	૭	૧૭
રૂ. ૫૦ થી રૂ. ૬૦	૪	૧૭
રૂ. ૬૦ થી રૂ. ૭૦	૦	૦
રૂ. ૭૦ થી રૂ. ૮૦	૮	૩૪
રૂ. ૮૦ થી રૂ. ૯૦	૨	૬

* આ આંકડાઓમાં ખાનગી પ્રાપ્તિના ખરેખરા આંકડા મળવા મુશ્કેલ છે. તેમજ વેપાર કરનારની કમાણી સ્થિર હોતી નથી. એટલે અંદાજ આંકડા મેળવવાથી જે પરિણામો આવ્યાં છે તે અંદાજિત છે.

રૂ ૬૦ થી રૂ ૧૦૦	૧૩	૨૬
રૂ ૧૦૦ થી રૂ ૧૨૫	૪	૨૭
રૂ ૧૨૫ થી રૂ ૧૫૦	૭	૨૮
રૂ ૧૫૦ થી રૂ ૨૦૦	૧	૩
રૂ ૨૦૦ થી રૂ ૨૫૦	૪	૨૧
રૂ ૨૫૦ થી રૂ ૩૦૦	૨	૫
રૂ ૩૦૦ થી રૂ ૪૦૦	૦	૦
રૂ ૪૦૦ થી રૂ ૫૦૦	૧	૮
રૂ ૫૦૦ થી રૂ ૬૦૦	૧	૮

અને ઉપરાંત

સરેરાશ માસિક કમાણી રૂ. ૬૮-૮-૦ થાય છે એટલે તે ઉપરાંત કમાણીવાળા ઇસમોની સંખ્યા ૨૦ છે તથા તે ૧૦૦ જીવ પાળે છે. એટલે લગભગ ૬૬.૬૭ સંખ્યા સરેરાશ કરના આઠી કમાણી ઉપર ગુજરાન કરે છે. ૭૮ પૈકી ૨૦ ઇસમો સારી સ્થિતિના ગણાય જે લગભગ ૨૫% થાય છે.

દરેક ઇસમ પાછળ જૂદી જૂદી સંખ્યામાં જીવો પાળે છે એટલે પ્રત્યેક ઇસમવાર કમાણીમાથી પ્રત્યેકજીવ દીઠ કમાણી અમુક થાય છે. જાંગીનો આધાર આ કમાણીના આંકડા ઉપર વધુ રહે છે. કારણ 'ખાલુ'-'ખાલુ'-'ગહેનુ'-'ગહેનુ' અને અખ્યાસ કરવો એ બધું દરેકને સામાન્ય છે. સોખની ચીજો સર્વ સાધારણ ન ગણાય એટલે નીચેના આંકડા આપણને બતાવશે કે દરેક જીવ કેટલું કમાય છે. અને તે તેને મારે પુરતું છે કે નહીં. ઉપરનો ટોળો માત્ર એટલુંજ બતાવે છે કે પ્રત્યેક કુટુંબ સુખી છે કે નહીં.

પ્રત્યેકજીવની કમાણીની તારીખ

જીવદીઠ માસિક કમાણી	કેટલા કુટુંબોમાં તે સંખ્યા	કેટલાજીવો આવી કમાણીથી પાળે છે.
રૂ ૦ થી રૂ ૫	૬	૩૩

૩	૫ થી ૩	૧૦	૫	૧૭
૩	૧૦ થી ૩	૧૫	૭	૩૬
૩	૧૫ થી ૩	૨૦	૧૦	૫૫
૩	૨૦ થી ૩	૨૫	૧૪	૪૨
૩	૨૫ થી ૩	૩૦	૩	૧૨
૩	૩૦ થી ૩	૪૦	૭	૨૦
૩	૪૦ થી ૩	૫૦	૬	૧૫
૩	૫૦ થી ૩	૬૦	૩	૧
૩	૬૦ થી ૩	૭૦	૨	૭
૩	૭૦ થી ૩	૮૦	૨	૧૨
૩	૮૦ થી ૩	૯૦	૦	૦
૩	૯૦ થી ૩	૧૦૦	૧	૧
૩	૧૦૦ થી ૩	૧૨૫	૧	૨
૩	૧૨૫ થી ૩	૧૫૦	૨	૧
૩	૧૫૦ થી ૩	૨૦૦	૦	૦
૩	૨૦૦ થી ૩	૨૫૦	૦	૦
૩	૨૫૦ થી ૩	૩૦૦	૧	૬

અને ઉપરાંત

સરેરાશ જીવ દીઠ માસિક કમાણી રૂ. ૨૬) આવે છે એટલે તે ઉપરાંત કમાનાર જીવોની સંખ્યા ૭૨ થાય છે અને તે માટે ૨૫ ઈસમો સરેરાશ કરતાં વધુ કમાય છે. જેથી પરિણામ ૭૫% જીવો સરેરાશ કરતાં ઓછી કમાણીમાં નભે છે અને ૩૪% કમાનાર પોતાના આશ્રિતોને સારી રીઝતિમાં પાળે છે એમ ગણાય.

વિલાયત ગમત

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં જે યુવાન, ભાઈઓ વિલાયત જઈ આવેલા જે હાલ યુજરી ગયેલ છે, ચાલુ સદીના ત્રીજા દાયકામાં જે યુવાનો જઈ આવ્યા છે, અને ઇંગ્લાંડ તથા

ક્રાંતિની ઉચ્ચ ઉપાધીઓ ગ્રહણ કરી આવ્યા છે. તેમાંથી એ જાણી તો સ્વતંત્ર પોતાનેજ ખર્ચે અભ્યાસ માટેજ જઈ આવેલ હોઈ તેમની સાહસશક્તિને ધન્યવાદ ઘટે છે. બીજા જાણી નાકર માટે ગયેલ પણ સાં શિક્ષણ એવાની તક સચોટ લઈ લીધી તેથી તે પણ ધન્યવાદ પામે છે.

પેટલાદ ન્યાતને બહારગામની ન્યાતો સાથે વિવાદનો કંબે સંબંધ છે તે જાણના નીચેનો કોડો આપ્યો છે

ગામનું નામ	સાંથી આવેલ કન્યાની સંખ્યા	સાં ગયેલી કન્યાની સંખ્યા
નડીયાદ	૧૪	૩
અમદાવાદ	૬	૧
સુરત	૨	૬
વડોદરા	૨	૧
જૂનાગઢ	૦	૩
કુલ	૨૪	૧૪

શ્રીઓની કુલ સંખ્યા ૮૯ માંથી ત્રણ એનો અપરિણીત છે તે બાદ કરતાં ૮૬ શ્રીઓ પૈકી ૨૩ તો બહારગામની છે જે ૨૬.૭૫% પરિણામ બતાવે છે. નડીયાદથી કન્યાઓની આવડત પેટલાદમાં કેટલી છે તે ઉપરનાં કોડોથી જણાય છે. બહારગામથી આવેલ ૨૩ પૈકી માત્ર નડીયાદથી આવેલ ૧૪ છે જે ૬૧% પ્રગભગ બતાવે છે.

ઉપસંહાર

પેટલાદની ન્યાતનો હેવાલ આંકડાવાર ઉપર બતાવ્યો છે. કણ પણ અનંક જાણતોનો તેમાં સમાવેશ કરી શકાય. હાલ પેટલાદ મારી રિયલિટમાં અટકવું જાય છે એનો સ્પષ્ટ દેખાય છે આંકડાથી ગમે તેવાં સારાં નરસાં પરિણામ બતાવી શકાય છે. પરંતુ આ લેખમાં જરા પણ હલ્ય ચોરવામાં આગ્યું નથી. અને બન્યું તેટલું

વિધાતા, સ્ત્રી વિધેય, પુરુષ ક્ષેત્રી, સ્ત્રી ક્ષેત્ર; પુરુષ તે ઓળટવી મન્ત્રના દરિયા જેવો. ઋગ્વેદ, સ્ત્રી તે સ્વર ઉપરાંત સુરથી મનોહર એવો સામવેદ; આમ કલ્પનાઓ છે. આમાં પુરુષ સ્થાને બુદ્ધિ અને સ્ત્રી સ્થાને હૃદયની કલ્પના કરિયે તોજ આ સર્વ કલ્પનાઓ સાર્થક થાય છે. બુદ્ધિમતી સ્ત્રીનાં બુદ્ધિહીન પણ કંઈક હૃદયવાળા પુરુષ સાથે લગ્ન કર્યાં હોય તો તે સ્ત્રી પક્ષે તો દુઃખકરજ નીવડે. “કાષ્ઠ બુદ્ધિ ક્રીયા હૃદયને પૂજે છે, ક્રીયું હૃદય કંઈ બુદ્ધિને પૂજે છે એ જાણવામાંજ તે તે નરનારીનાં લગ્નનો અર્થ થઈ રહે છે. લગ્ન ત્રિવિધી જોડાયેલાં બુદ્ધિ અને હૃદય એક બીજાનાં પૂજ્ય અને પૂજક થઈ જાય છે, એમનો નિરંતર સહચારજ રહે છે વિચાર અને આચારનું ત્યાં અંકુશ વર્તાય છે.”

બુદ્ધિ હૃદયની વિશુદ્ધ થઈશો ત્યાંજ અને જોગનાં દોર ગુંથાઈ, સંસારની ઘટમાલમાં હર્ષશોકના નીર લાવે છે અને દામ્પત્યવાદીને અનુભૂતિપક્ષ ફલકુલે પ્રકુલજ બનાવે છે— જોગને આધ્યાત્મિક વિશુદ્ધિ અર્પવા સારું અંદર ત્યાગનું તત્ત્વ બેળવણું જોઈયે. તેન ત્યક્તેન જીજ્ઞાસા: એ ઉપનિષદમાં આ જોઈ છે. પ્રણયનીરમાં વૈરાગ્યનો વડવાનજ તે પણ આજ અર્થમાં. અહિંયા ત્યાગ અને જોગ એ જ દોર ગુંથાઈ લગ્ન થયાં હોય તેમ ગ્રન્થાઈ જાણે જીવન રૂપમાંથી નીર લાવતાં હોય એમ અલંકાર કલ્પના છે. તેથી સંસાર એટલે સદા આત્મા કરે એવી ઘટમાલ, ધડાઓની હાર, આ જોડા દોરમાં ફરતી હર્ષ અને શોક, સુખ અને અને દુઃખનાં નીર લાવે છે અને દામ્પત્ય રૂપ વાદીને પાય છે, પરિણામે સુખ દુઃખના અનુભવ થાય છે અને આમ પાકેલાં એમાં ફલ ઉગે છે.

આ જ દોરમાંથી પહેલી ઘડે તો વાદીના ફળ બધાં ઝેરી બને; મૃત્યુ ન પમાડે તોય કેદ લાવે એવાં; બીજી ઘડે તો ફલ નીરસ બને અને ફલ વાસ વિનાનાં બને. બેય એક બને તો નન્દનવન ખીલે. આ દોરમાંથી પહેલી ઘડે એટલે દામ્પત્યમાંથી

ત્યાગનોજ લય થાય તો બધી વિશુદ્ધિ નહીં થાય કેવળ સ્થૂલ ભોગ રહે અને પાશવ મદન, મદાલે. બીજી દોર તુટે એટલે ભોગનો અત્યન્ત અભાવ થાય અને માત્ર ત્યાગનોજ ઉત્તર ભાવના ગહે-એટલે કેવળ અતિસૂક્ષ્મ અને અસિધાર જેવા શાસ્ત્રનિયમોજ કુટાય નો લગ્નજીવનમાં રસ ન રહે. જીવનમાં એવી શુદ્ધતા ભરવી હોય તહેજે લગ્નજ કરવાં નહિ.

પુર્વે એક મહાપંડિત વેદાન્ત ઉપર ત્રય રચનાં એટલું તો દીનદુનીયાતું ભાન ભુલી ગયા કે, પોતાની નવપરિણીતા યુવાન પત્ની તું પણ ત્હેમને સ્મરણ ન રહ્યું. તે સામ્પ્રીએ તો પતિની સેવાનોજ નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે રાત્રિ દિવસ પતિ પોતાની ધુનમાં લખતાં વાચના, વિચારતા હોય ત્યારે ત્હેની બરદાસ રાખતી. રાત્ર આખી જાગવી પડે તોય જાગતી અને કોઠીયામાં વારવાર વાટ લ કોરતી ને તેલ પુરતી. આ સ્નેહપોષણે પ્રદીપ અને પ્રગ્નન્ધ એય ફરી ફરી પ્રકાશતા, અને પતિનીના દેહને કે આત્માને નિદ્રાનો જાણે સ્પર્શજ ન હતો હજારે રાત્ર પછી એક રાત્રે, વિધિની વિચિત્રતાએજ હોય તેમ ત્હેની આંખ સહેજ મળી ગઈ. અને દિવે રીસાય ગયો, રાત્રિ-નો અંધકાર ખદાર લપાતો ફરતો હતો તે બળ કરી ખબડમા પેશી આવ્યો. કેદ પંડિતજના ચિત્તમાં આખો અને પંડિતજના હૃદયમાં કંઈક ભાન કિરણ સ્પર્શ્યો. એટલામાં પત્નીની આંખ પણ ઉઘડી ફરી દીવો પ્રકાશ્યો જે વિધિએ પત્નીની આંખ બંધ કરી તેણે પંડિતરાજની આંખ ઉઘાડી. વર્ષો પુર્વેનાં યૌવનનાં જોશ ભરી કંઈક નજરે દેખાઈ. વેદાન્ત દગ્ધ મનમાં કંઈ મતુખ્યત્વે પ્રવેશ કર્યો-પંડિતે પ્રાયશ્ચિત કર્યું. પોતાના પ્રગ્નન્ધનું નામ-આ વીરશ્રીને નામે રાખ્યું. આ પ્રગ્નન્ધ તે ભાગતિ. વેદાન્તના અભ્યાસીઓની બુદ્ધિને ચક્રિત કરી દેતા આ નિગ્નન્ધમાં સહુથી સુંદર ભાગ તો એના નામની પુણ્ય કથા કહેલી છે એ છે.

આ વાડીમાં પશુતાનો અત્યન્ત અભાવ હોય ન હોય એના ઉપર વાડીના વાતાવરણનો આધાર છે. કેવળ પશુતાજ

ભરાય તો એ ઉપવન મટી વન બને છે. રસહીન એ તાનતા-
વિહીન સંસારદેશે બુદ્ધા બુદ્ધા પશુભાવો નિયન્ત્રિત રાખી સ્થુલ
બ્યભિચારને દુર રખાય એ બ્યાપહારિક દામ્પત્ય એનાં ઉપવન
નહિ તેમ વન પણ નહિ. એતો પશુપ્રદર્શન Zoo gardens.
પશુતાના રાગદેશ લેખાં પિરલ ક્યારેક મનુષ્યત્વના અનુભવ,
તો જન્મમાં થોડીક દાણે દેવત્વની કાંખી

વાડિઓમાં પાંજરામાં પુર્વાં પશુઓ હોય છે. વનમાં હોય છે
પણ સુરક્ષિત ઉપવનમાં પશુ બિલકુલ નયે હોય. દામ્પત્યને વાડીની
ઉપમા આપી હોતાં આ અન્ય સંઘર્મતાને પણ અહિ દર્શાવી કલ્પના
આગળ વધે છે. દામ્પત્ય વાડીમાંજ જો કેવળ પશુતાજ ભરાય તો
તો પછી એ ઉપવન નહિ પણ વન, કારણ ત્યાંજ પશુઓ એક
બીજાને કુર શિકાર કરતાં સ્વચ્છન્દ વર્તે છે, પછી દામ્પત્યવાડીજ ન
રહે; વામનન્દિરની નિરંકુશતા પ્રવર્તે. આને મારેજ આગળ વાક્ય
છે કે “ઘોર મયચંકલ જંગલ ખને” કવિ શબ્દમાં “વામીઓનું
વન સળગે.” એમા ભાવના ઉગ્ર. સંસાર ઉગ્ર, પરિણામ ઉગ્ર. સ્ત્રી
પુરુષ માત્ર એક બીજાને મોકતા અને ભોગ્ય દેહનાં ધારીઓ લેખે
અને તેમના સંબંધ -લાગ ફાલે ત્યાં, અને આંખ મળે ત્યાં દેહને
આનંદ (આર્વાક મતના અડગનાલિડગનાનન્દ) મેળવવા થાય.
પહેલી દ્રષ્ટિએ આ કલ્પના પણ ઉગ્ર લાગે છે સ્ત્રી પુરુષના સંબંધો
આ અધમ કોટીએ પહોંચતાં પશુઓમાં જેમ મા, ખેન હતાહિ
સંબંધોનું સ્મરણ રહેતું નથી તેવો વ્યવહાર પણ મનુષ્ય જાત
સ્વીકારી લે એ અસંભવ નથી. પિતા ઉપર મોહ પામતી મિરહાના
મનનાં લેટિન કવિ ઓપિડ આવીજ વાસના મુકે છે. પુત્રી સરસ્વતીની
પુકે દોડતા બ્રહ્મામાં આજ કયા અન્યરૂપે દેખાય છે. કંઈ પણ
સંકેત કે લલળ વગર મુખને માતુદિંધિપુષ્પતિ: અને સ્વચ્છન્દ:
વર્ણવનાર ઋષિની માનસિક સ્થિતિ કંઈક આનીજ સુચના કરે છે.

એવી પ્રબળો પતિદાસે પ્રત્યક્ષ કરી છે જેમાં પિતા પુત્રી
ભાઈ ખેન વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર યોજાતો. લગ્ન એ સંસ્થા એક
દ્રષ્ટિએ એક અથવા લગ્ન થયેલ અનેક વ્યક્તિઓની સાથે ભોગ્ય

બોક્તા સંબંધ જોડી, અન્ય અલગ વ્યક્તિઓ ઉપરથી હાથ ઉઠાવવા માટે નિર્માઈ લાગે છે. જે દેશમાં લગ્ન પછી ભાઈ બહેન વચ્ચે સ્થૂલ ભોગ શક્ય બનતો? હોય તે દેશમાં લગ્ન ન થતાં પણ ભાઈ બહેન વચ્ચે વિકારગ્રસ્તિ થઈ શકે આવા કોઈક કાલ દેશના ઉચ્ચ સ્મરણોથી વસ્ત્ર મને મનુષ્યે દેહાય લખ્યું હોય કે મા, બહેન કે દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં ન બેસવું. કામદોષને વશ થતા-દેહધર્મમાં Human Weakness માં કસાતા-મનુષ્ય માત્ર, મૂઢ વિદ્વાન સહુને આવે સમયે પણ વિકાર થાય એમ તે માને છે. શી મનુષ્યત્વની અધમતા! છતાં ઇતિદાસમા મનુષ્યનું વર્તન અને વર્તમાનમા પણ મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિનું ઇંગિનાદિ તપાસે તેને એમાં આલો ભય અસ્થાને પણ ન લાગે. ચાર્લસ ડાર્વિન કહે છે કે ટેવ એ કુદરતથી દશ પટ બલવાન છે. ટેવથી મનુષ્ય બધું ભુલી શકે છે. જે સમાજમાં કાકાની છોકરી બહેન લાગે-તેજ સમાજમા જો પિત્રાધનો લગ્ન વ્યવહાર યોગ્ય તો-કાળે કરી તે ભોગ્ય વર્ગમા મુકાવાથી વિકારનો વિષય બને.

હવે આ ભોગ્ય માનેલી દુનિયા તરફ બોક્તાની શી દૃષ્ટિ હોય છે. તેનો વિચાર કરીયે. મૂળમાં લખ્યું છે કે "રસહીન, એકતાનતાવિહીન સંસાર દેશે, જુદા જુદા પશુભાવો નયન્નિત રાખી. સ્થૂલ વ્યલિચારને દૂર રખાય એ વ્યવહારિક દામ્પત્ય, એના ઉપવન નહિ તેમ વન પણ નહિ એવો પશુપ્રદર્શન Zoo."

જુદિહૃદયનાં પૂજન અને લજન વિનાજ સોયે તેવું-સોયે સો-લગ્ન યોગ્ય ભાં રસ અને એકતાનતા ક્યાંથી હોય? થોડાંક લગ્નોમા સંપ્રત્યયાત્મિકા પ્રીતિ-જાગે અને રસ પણ જાગે. બાકી રહ્યાં તેનો હવે વિચાર કરીયે. જે જુદિને પતિ માની, તેને લજે નહિ, તે.ય હૃદય તો જરૂરજ બીજી જુદિને રૂબરૂ-જે હૃદયને પત્ની માન્યું તેને પૂજશે નહિ તોય જુદિ તો જરૂર અન્ય હૃદયને પૂજશે. અહિ મુધી મુદ્દમ વાતજ રહી. પણ પ્રેમ Love જે માત્ર પૂજન લજનમાં સમાપ્ત છે. તે ભાં ન અટકતાં-સ્થૂલ સહવાસ ઈચ્છે છે.

આ કંઈ પ્રેમની તૃપા નથી આ તો આવેશની ખામ છે. આ આવેશ તે વ્યભિચાર-જ્યાં જ્યાં આવેશ ત્યાં ત્યાં અને ત્યાંજ માત્ર વ્યભિચાર. કાંઈ પણ સ્ત્રી-પોતાની પત્ની જની રહેલી સ્ત્રી ઉપર પણ વાસના દ્રષ્ટિ ન જોઈએ Whosoever looketh upon Woman to Lust after her, committeth adultery. "already with his heart." એક પુણ્ય દર્શન કવિ લખે છે O give me that-To look on Woman with impassioned eye. આ આદર્શ.

આ આદર્શને વ્યવહારમાં રથાન નથી વ્યવહાર એટલે આદર્શથી કંઈક જુદું A perpetual readjustment of the compromise between the ideal and the practical. આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચે અનુસંધાન અને તેવો વિધિ ઉપજાવવો એ નીતિ શાસ્ત્રીઓનો ઉદ્દેશ આ અનુસંધાન ક્યારે ક્યારે ફરી તપાસી ફેરવવું એ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ. મનુષ્યના લગ્ન વ્યવહારમાં આ એ શાસ્ત્રોને જમાના ચયા વિદાય મળી હોતાં ઉપજોલી દુર્વ્યવસ્થાને યોગે માનસિક વ્યભિચાર-જ્યાં જ્યાં મન કચડી નાંખી નાખી નથી ક્યું ત્યાં ત્યાં-હોય છે. જ્યાં નીતિશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર જતું રહ્યું ત્યાં ફરી અને સગવડ અને બહારથી ઠાવકા દેખાવાની લાલસા એ ફરી વળ્યાં અને સાંસારિક દામ્પત્યમાં કેવળ 'રથૂલવ્યભિચાર' જ ઘરમાં અને અદાવતમાં દણ્ડય મણુયો. વાઘ વરને પીંજરામાં પૂર્યાં. તેમને પાળ્યા નહિ, તેમને બકરીના કુમળાં બચ્ચાં સાથે ગેલ કરતાં ન શીખવ્યું. ઘર ત્યાગ ન કરાવ્યો. માત્ર ફર પૂર્યાં; વારતેજ વ્યવહારિક દામ્પત્ય તે તો પશુપ્રદર્શન Zoo. સંસારનાં સામાન્ય જોડાંઓ જીવનના બહુ દિવસો આ ભૂમિએ ગાળે છે.

પશુતા એ ચિત્તમાંની અવસ્થા છે. એટલે એને લીધે એના ઘોડાં યા ઝાઝાં પ્રમાણને લીધે દામ્પત્યની જુદી જુદી ભૂમિઓ નિર્માય છે. જેમ, 'જો પશુભાવનેજ અવકાશ હોય તો તે લગ્નજ નહિ, એ

પરજીવે. વ્યભિચાર-આથી કંઈક ચડિયાતી ભૂમિમાં પશુતાનો અસ્પ ભાવ પડીની ભૂમિમાં પશુતાની અત્યન્ત અભાવ.

આ ત્રીજી ભૂમિકા* અસભવ જેવી છે છતાં એવાં સુંદર હૃદયવાળાં સાધુજનો છે, જેમને અવળખમંડના રહસ્યાવતાર હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે અને જેઓ નન્દનવન સમી દામ્પત્ય વાડીઓમાં આશ્રમ બાંધી જીવન ગાળે છે.

અત્યન્ત પશુતા ભર્યાં. રાગદ્વેષ ભર્યાં દામ્પત્યમાં પણ વિરત્ત કરારેક મનુષ્યત્વનો અનુભવ તો જીવનમાં થોડીક ક્ષણે દેવત્વની ઝાંખી થાય છે. પતિ પત્નિ તરીકે ભલે પશુજ રહે છતાં પણ જીવનમાં અન્ય વ્યવહારમાં સહચાર અને ન છુટકે ભલે, પણ સહવાસ હોવાથી એવનાં ચિત્તમાં કોઈ કોઈ વાર અતિ દુઃખમા. માંદગીમાં રહેલું મનુષ્યત્વ ટીપી નીકળે; તેમ એવી પણ કેટલીક ક્ષણો છે જ્યારે દેવત્વની ઝાંખી થાય. "પાશવ રાગદ્વેષથી ભરેલા સંસારમાં પણ બાલકનો જન્મ કિંવચિત્તાની ઝાંખી કરાવે છે. અધમમા અધમ પુરુષને પણ બાળકના જન્મની આશાજ પોતાની સખી પ્રતિ આંકળે છે. ભાવી પ્રસંગની પૂર્વે રેખાજ દોઢ ઉપર ઉગતા અરણ્ય પેઠે બાસમાન થાય ત્યારથીજ પ્રજુતાનાં કુંકુમ પગલાએ સંસાર સુભાગી બને છે."

એથીજ પ્રથમના કટુ જીવનમાં, બાલક થવા પડી મીઠાશ આવે છે, અને આ તો અધમ લગ્ન-જેને લગ્નજ ન કહેવાય એની વાત થઈ. જ્યાં પશુતાનો અત્યન્ત અભાવ હોય, હૃદયની સૌન્દર્ય વેલીઓ ખુદ્ધિના વૈભવ તરફ એને સર્વ સમર્પે અને પરસ્પરમય બને, નન્દનવન ત્યાં દેવ દેવીના લગ્ન નહિ, કારણ હૃદયમાત્ર સ્નેહભર્યા ખુદ્ધિમાત્ર સ્નેહસુખી જીવનના હેતુ સ્નેહદાન અને જીવનનું સાફકર્ય સ્નેહભોગ.

વ્યવહાર પશુવર્જનો-અનુભવ દેવના-વ્યવહારનું કોઈ પણ એવું આચરણ નથી જેની અસર આત્મા ઉપર પરભારી થાય. એ આચરણ આચરતાં જોડલો રાગદ્વેષ હોય. નેટલા પ્રમાણમાં અને એ

રાગદંડપનીજ અસર-મલિનતા-આત્માને કલુષિત કરે છે ખહારથી એક સરખો લાગતો વ્યવહાર અંદરની વૃત્તિને બળે અતિશુદ્ધ કે અતિ અધમ બને છે આગળ ઉપર અતિ સ્વચ્છ-દ જીવનનું વર્ણન કર્યું છે એની કલ્પના પણ કંપારી ઉપજાવે છે. છતાં ઉચ્ચતમ ભૂમિમાં દર્શન કરતાં પણ એજ બાલ વ્યવહાર દેખાશે અને તેથી તેવાંજ શબ્દોમાં તેનું વર્ણન થઈ શકે-માત્ર અંદરનો ફરક પરબ્રહ્મ અને પાપનાં પુતળાં વચ્ચે હોય તેટલો છે આથી પશુમાત્રમાં, અને પશુતામય જીવનમાનો અધમ વ્યવહાર અને દેવલોકનો વ્યવહાર ખહારથી સરખોજ દેખાય છે છતાં એક પાશવ અને ત્રીજો દેવી છે, માત્ર આ વ્યવહારને 'દૈવી' અને 'સ્વર્ગીય' નામ આપતા અચકાવું પડે છે કારણ જે અર્થ 'સ્વર્ગીય' શબ્દનો છે તે ખરું જોતાં અધમ પશુઓનોજ સુચક છે. શારીરિક વ્યવહારને અવકાશ ન હોય, વિકાર માત્ર વિશુદ્ધ હોય તેજ ઉત્તમ. સ્વર્ગનું વર્ણન એવું છે ?

સ્વર્ગનું વર્ણન કરતાં પુરાણો વામમાર્ગનું વર્ણન નથી કરતા ? સુરા કહો કે સોમ-પણ વામમાર્ગમાં વિચરવા ચિત્તની વિશુદ્ધિને નષ્ટ કરનાર, ઘટના ધુંધટ ખોલાવનાર મદિરા એ. શું સોમપાનથી વિશેષ અધમ છે ખરી ? વામમાર્ગમાંના જીવન શું સ્વર્ગના અપ્સરાજીવન જેવાં નથી ? "હું સહુની પતિન અને સહુ મહારા પતિ" આ વામોક્તિથીજ ઉર્વશી અર્જુનને આમન્ત્રણ નોંતી કરતી ? એજ ઉર્વશી ઈન્દ્રને સંતોષતી, એજ પુરૂરવસની પ્રિયતમા ખરી ? આજ દૈવી વ્યવહાર !!

અત્યંત પશુતામય વ્યવહાર બીજો કેવો હોય ? કુદરતમાં બીજું શું દેખાય છે ? એ કુદરતનો બોધ મનુષ્યે ન સ્વીકાર્યો તો સ્વર્ગનો વ્યવહાર "સ્વર્ગીય" ગણ્યો, છતાં કુદરતથી પણ મનુષ્ય ન ખેંચાયો એમ તો નહિજ. પછી કોઈ કિલબટ શબ્દોમા કહે તો કોઈ બહુ કવિત્વમયતા વાપરે.

What Tyrant then these obvious^r Laws began
Made not for any other Beast but Man.

All Creatures else are happier kind
Whom no ill natured laws from pleasure bind
Nor thoughts of Sin disturb their Peace of Mind
But Man, a Slave of his own making lives
The Fool denies himself what Nature gives.

આ શબ્દો બહુ કડવા છે. બીજો કવિ એજ વાત બીજરીતે મુકે છે.

ભું ભું ભું ગુંજતો આવે પુષ્પો ઉપર ભુંગ ત્યાં
ખીલેલાં ફૂલ પુષ્પોને ચૂસતો તે ફર્યા કરે

... ..
અહો કેવાં પુષ્પો અમરપર પ્રેમે ઝુકી રહે
અને કેવાં મુખે સ્મિત અધરથી સૌ જમરને

... ..
પરંતુ આ ઉડ્યો નરીન કલિઓ ને કુસુમમાં
ફરી ધમ્ધા ચતાં લપટી પડશે એજ કલિમાં
કુદરતનાં આ દર્શન કરતા, મનનું ધાયું માની લેવાની લાલ-
સાંવાળું હંથુ ફરિયાદ કરે છે

“અરે હું માટે તે કુદરતશે શું કમ કરે ?
મદને શું સૌન્દર્યે લપટી પડતાં પાતક પડે ?

કુદરતનો આ અર્થ બોલે લાગ્યો. સુન્દર શોભનાના રસતરસ્યા
કલાપી, સામાન્ય બનાવમાં આમ મુચનો જોષ, રમા પશુ વ્હાલી
અને બેચનાં રસભંડારનો તે સ્વામી આ સ્વપ્ન જોષ રહે; પરંતુ
હજી કુદરતે તેને માટે વિશેષ નિમ્નું હતું.

આવે છે ગુંજતો બીજો તે પુષ્પો પર ભુંગ ત્યાં
જોષ તે અશ્રુ આવ્યાં ને ઉદાસી તે બન્યો ફરી

જે શરીરના, સૌન્દર્યે એક ભુંગને રસધેલછા લગાડી તેજ
સૌન્દર્ય અનેકને લગાડશે અને દરેકને ત્યાં લપટવા અધિકાર રહેશે ?
આ વિચાર આવતાંજ સ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે.

એક ત્રીજી કવિની દૃષ્ટિથી જોઈએ આજ પ્રશ્ન અનેક કલિઓ સાથે કેલિ કરનાર અનેક આનંદોની સ્વચ્છન્દ લીલાના વર્ણન રૂપે એ કવિ મૂકે છે

કલિ બાપડી અનિલની અસ્થિરતા કળાં ગમ છે તે કહે છે અનેક કળિયો ચૂમી આજ-આવ્યો અહિયાં તું દગરાજ વળા તજ મુજને તું જશે-જયદાં કળિયો ખીજ ખીલી હશે માર્ગ જતાં સહુને તું ચૂમે-નિર્લજ તો પણ હરખે ધૂમે પુરુષરથાનીય અનિલ પોતાની ગતિગત (રસિકજન જેને દક્ષતા કહે છે તેવી) નિર્લજતાથી દસતો ઉતાર આપે છે.

કોમળ કલિ તું કા રીસાય-તુજ સરિખી નવ દીડી કયાંય અનેક અનિલો આવી ભમે-અહિ તુજ શું તે રંગે રમે ખીચારી કલિ આજ બેસરમ ઉતર રાંબળવા તૈયાર ન હતી. તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો

રે દગ મુજને કા તું રહાય-નહિ એ જુદા અનિલ બધાય જુદા જુદા રૂપજ ધરી-તુના તુ આવે ફરી ફરી ત્રણ કવિઓએ કુદરત નિલાળી અને એમા પ્રવર્તતી સ્વચ્છન્દ નિરંકુશ લીલા પણ જોઈ, એની રમમયતામા મોહા, પરંતુ મનુષ્યમાં એજ લીલાના સંભાવના ન કરી શક્યા. છેલ્લા કવિએ લખ્યું.

સુણી આ બે જણની ગોઠરી-હું ચાલ્યો મન ખેદજ ધરી છેવટે એક સારસનું જોડું જોયું. સવનૂતિ. જેને કાન્તાનુવૃત્તિ ચાતુર્ય કહે એવું ચાતુર્ય કરતો સારસ, પાનીને કહે છે.

જો આ લહરી સરિતા તણી

તહેમાં આપણા બેની છાય-મળી એકડી શી મલકાય

જીવ આપણા એમજ મળ્યા-મરણુ લગી સ્વપ્ન દળશે ટળ્યા

અતિ કિલ્લટ એવી પ્રથમની દરૂપનાથી ઉપજેલો નિર્વેદ દૂર કરવા ખીજ દરૂપના યોજી કવિએ મૌન ધર્યું. પ્રથમ પણ કુદરતજ

છે તો પછી બીજી કદના કવિને કે આપણને આપણી ધર્મ દ્રષ્ટિએ ધર્મ લાગી માટે ધર્મ?

કવિઓની ફરજ તો લાગણી દર્શાવવાની છે. તત્વની ગુચો ઉદ્દેશવાની નથી એમની Immediate tendency is to innovation and anarchy an impetuous eagerness to subvert and compound with very little care what shall be established (Johnson)

ત્યારે નત્વના શોધક ઉપર તો ગુચો ઉદ્દેશવાનીજ ફરજ આવી પડે છે; પરંતુ ઘડી ભર ઉપર અવતરણ આપ્યાં છે એમાંજ ગુચના કંઈ ખુલાસો હોય તો જોઈએ. પ્રથમ ભૂંગ પુખ્તોનો સ્વેચ્છા વ્યવહાર જોઈ મનુષ્યને માટે ને યોગ્ય નથી એમ ન કહેતા મનુષ્ય તે માટે યોગ્ય નથી એમ કહે છે.

. ક્ષમાવાળાં દૈયાં કુદરતી ભલે આમજ રમે
મનુષ્યો તે માટે નવી દણુ થયાં લામક ખરે!

આ કવિએ આવાં જીવનનું મૂળ ક્ષમામાં શોધ્યું. એવી ક્ષમા નથી તેથી મનુષ્ય એ જીવન ન ગુમરી શકે.

બીજા કવિની કવિતાનો દક્ષ નાયક અનિલ પોતે આવાં જીવનનો અચાવ કરતાં જોવો પોતે ઇચ્છાચારી છે તેવીજ કંઠી પણ છે એમ કહી પોતાને દોષમુક્ત માની લે છે. એ કહે છે

We neither believe what either can say
And neither believing we neither betray

આ અચાવ નહિ પણ નફરતાજ છે!

કુદરતમાંના જીવનમાં ક્ષમા છે. માટે એ જીવન ક્ષાન્તવ્ય છે! પરંતુ કુદરત ખરેખર ગાંધતાં આ વાત ખોટી હરે છે.

અર્ચામીનતમ વિજ્ઞાનના સિધ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્થુલ સદ્વાસની ઇચ્છાયે એકાદ સાથી માટે ઉપજતી અનેક પશુઓની લગાઈને

એ બુધ્ધિને તેની ખબર પણ ન હોય તો હૃદયને કંઈજ દુઃખ
નથી. હૃદય એકાં છે સારે સામે. ચાહ મળશે કે નહિ તેની રાહ
જોવાની ધીરજ નથી રહેતી. I love you with all my
heart, but what is that to you પુરુષ અને સ્ત્રી એ
જેમાં બુધ્ધિ હૃદયના પ્રભાવમાં વધુ ઓછું પ્રમાણ હોય તેથી જુદાં
જુદાં સુખી દુઃખી દામ્પત્ય પરિણમે. અત્યંત ઉચ્ચ બુધ્ધિઓ કંઈ
પણ ચાહ આપી ન શકે માટે અતિ પ્રેમભુખ્યાં હૃદયો સાથે એમના
દામ્પત્ય યોગ સરખો નજ નીવડે.

જ્ઞાતિવર્ત્તમાનવિભાગ

વ્યવસ્થાપક: વિજયરામ શ્રી. ઓઝા અમદાવાદ

૧

વસ્તીપત્રક કરીએ તો આંખો ઉઘટે

શાખાશ બૂનાગઢ

સામાજિક પ્રગતિના પ્રથમ ચિહ્ન પછી જ્યાં આપણી જ્ઞાતિમા દેખાતાં નથી, ત્યાં બૂનાગઢની જ્ઞાતિએ બહાર પાડેલ બૂનાગઢની જ્ઞાતિનાં વસ્તીપત્રકનો અહેવાલ, અનેક દ્રષ્ટિબિન્દુએ જરૂર આદરણીય છે સમાજમાં વ્યવસ્થા કે પ્રગતિ લાવવા માટે, દેશાત પરિસ્થિતિ સમગ્ર વગર કામ કરનારની પાયા વગરના ચલુતર જેવી સ્થિતિ થઈ રહે. અને આપણે સમાજના અંગ તરીકે આજે ક્યાં છીએ તે વસ્તીપત્રક, આરીસાની પેઠે ચોકખુ બતાવે છે. માટેજ વસ્તીપત્રકો આવકારદાયક છે. અખિલ ભારતવર્ષમાં નાગર પરિષદે બધાં નાગરોનાં વસ્તીપત્રક કરવા માટે કરાવ પસાર કર્યો હતો, પણ તે તો, તે પરિષદના બીજા બધા કરાવોની માફક, કરાવજ રહ્યો છે. નાગરિકે એ કરાવ ઉપર કામ કરવા હોય બતાવેલી અને મદદ માગેલી ત્યારે એક સંઘા સિવાય, ગ્રીજે ક્યાંયથી બિનેજન ન મળ્યું: છતાં નાગરિક હજી તે કાર્ય ઉપાડવા તૈયાર છે—જો ગામેગામના ભાઈઓ સહકાર દેવા તૈયાર હોય તો આટલું તો પ્રાસંગિક.

બૂનાગઢનાં વસ્તીપત્રકની ઝીણી વીગતોને મૂકીને મુખ્ય પરિણામ વસ્તીપત્રકમાંથીજ ફકરાઓ ટાંકી, જણાવીએ

“સંવત ૧૯૬૪ ની સાલની ગણતરી વખતે આપણી જ્ઞાતિનાં કુટુંબોની સંખ્યા ૩૯૪ ની જણાવવામાં આવેલી હતી. તે કુટુંબોમાંથી ૩૪૦ કુટુંબો સ્વમાલીકીના મકાનમાં રહેતાં હતાં. ૧૪ કુટુંબો

વિવાહ ન મળેલ છોકરીઓની સંખ્યા ૨૮૫ ની છે એટલે તે રીતે તો બે કુંવારા છોકરાએ એક કુંવારી છોકરીનું પ્રમાણ આવે છે. અને તે ગણતરીએ તો આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યાનો વધારો છે એમ કહી શકાતું નથી. પરંતુ છોકરા છોકરીનો આવો અંગત્યનો સાંસારિક સંબંધ બાંધવા પ્રસંગે ચોખ્ખોચોખ્ખો વિચાર બિભચ પક્ષનાં મા બાપો કરિ તે સ્વાભાવિક છે, અને તે વિચારને પરિણામે, કુંવારા છોકરાની સંખ્યા કુંવારી છોકરીની સંખ્યા કરતાં બમણી હોવા છતાં, આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યાનો વધારો છે એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે અને ચોખ્ખ વરને અલાવે કન્યાનો લગ્નકાળ વ્યતીત થશે એવી બીતી કન્યાનાં મા બાપને રહ્યા કરે છે. આપણી આખી નાગર જ્ઞાતિમાં અસારે ૨૦ છોકરી ૧૩ થી ૧૬ વર્ષની અંદરની કુંવારી છે અને ૧૪ થી ૩૦ વર્ષ સુધીના ૧૫૮ પુરષો કુંવારા છે, એટલે કુંવારી છોકરી કરતાં લગભગ આઠગણા પુરષો કુંવારા છે. છતાં પોતાની કન્યા મારે ચોખ્ખ વરની શોધ કરવામાં કન્યાનાં મા બાપને મુશ્કેલી અતુલવાતી હોય તો તે ઉપરથી આપણને આપણી એકંદરે સ્થિતિનો ખ્યાલ લેવા જેવું થાય છે.”

જૂનાગઢની વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના વરતી પત્રકમાંથી ખાસ નોંધવા લાયક આટલી વાતો ઉપર તારવી કાઢી છે. આવીજ હકીકતો આખી જ્ઞાતિની સંચલાય તો ૩૯ અને ઉદામ પક્ષને સબળ આધારો ઉપર વિચારવાનું જરૂર મળે અને બન્ને પક્ષને અમુક મર્યાદાએ મળવાનું સુલભ બને.

આટલી મહેનતે, આટલો સુંદર દાખલો બેસાડવા માટે, જૂનાગઢની નાગરી નાતને અને તેના મંત્રીને અને જરૂર અભિનંદન આપીએ છીએ.

દ્વારા વહીવટ ચલાવે છે. દરેક ફાંટાની ટુંકી વિગતો તથા શ્રી મંડળના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે જાતિના વયોવૃદ્ધ વ્યવહારકૃશળ અને વિદ્વાન બંધુઓએ પ્રમુખ તરીકે દર્શાવેલા અતિ ઉપયોગી વિચારોવાળાં ઉત્તમ કોટીના બાપજોની ટુંક નોંધો વગેરે વિષયોવાળું. આશરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ પાનાનું એક સુદર પુસ્તક જપાવી પ્રસિદ્ધ થશે.”

આ પુસ્તકની છપામણી ખર્ચને પહોંચી વળવાને, તે મંડળના મંત્રીએ, બહારગામના નાગરોને પણ ફડમાં નાણાં ભરવાની વિનંતિ કરી છે અને નથી સમજી શકતા કે, પૈસેટકે, અને ફંડફાળે સમૃદ્ધ એવાં મુંબઈવડનગરાનાગરમંડળને આ જૂની દારિદ્ર્યને વળગી રહેવાની પ્રયાનો સ્વીકાર કરવાનું કેમ સુઝ્યું. પુતકમાં બધી મંડળ વિશેનીજ માહિતી આપવાની છે. વડનગરા નાગરાના બધા મંડળોની વીગત તેમાં નથી મુકવાની. વીગત માત્ર મુંબઈના મંડળની. અને તેનાં ખર્ચ માટે ફંડમાં પૈસા બધેથી મેળવવા તે ઇન્સાફ અને મનોવૃત્તિ અમને નથી સમજતાં. બીજાં ગામેને પોતાનું ધણું સંભાળવાનું છે અને જે મંડળો પોતાનો અહેવાલ પણ પુરો પ્રસિધ્ધ ન કરી શકતાં હોય તે મંડળો, બીજાં સમૃદ્ધ મંડળનાં અહેવાલ માત્રની પ્રસિધ્ધિને માટે નાદક નાણાં શા માટે આપે? મુંબઈ મંડળના સમજી કાર્યકરોને આ શું સુઝ્યું હશે?

૩

બાવનગરથી અમને ત્રણ અહેવાલો મળ્યા છે.

કાલોલના આ સંમેલન પ્રસંગે, સરધસ, નગરકીર્તન, કસર-તની હરીફાઈ, વકતૃત્વ અને સંગીતની હરિકાઈ, નિબંધ તથા શુદ્ધકળાની હરિકાઈ, કળા પ્રદર્શન, સુવાવડ તથા આરોગ્ય પ્રદર્શન, અને નાટ્યપ્રયોજો વગેરે ચર્ચા હતાં. કાર્યક્રમનાં આટલાં બધાં રૂપો કાર્યકર્તાઓનો ઉત્સાહ અને જાહેશી જતોવે છે.

શ્રી પેટલાદ વડનગરા નાગર પાલિકા ઐક્ય પ્રવર્તક સમાજને ૩૧ મે વાર્ષિક ઉત્સવ ગઈ તા. ૨૦-૫-૨૬ ના રોજ ડો. કવિશંકર આચાર્યના પ્રમુખપણાં નીચે થયો હતો. પ્રસંગને અનુસરી ડો.

ઈન્દુલાલ સેવકરામ દવેએ પોતાનું મનનીય લાપણું વાંચ્યું હતું. જેમાં કુળવણી અને લગ્ન બાબત, જેમ અને 'તેમ' પ્રગતિ કરી, નાગર શરીરમાં રહેલ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિને વધુ ઉચ્ચ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની તેમણે બધાને વિનંતિ કરી હતી. આ પ્રસંગે ગરબાપાર્ટી પણ ગાઠવવામાં આવી હતી.

મુ'બઈ: ૧ જામનગરવાળા રા. વસંતરાય હરિશંકર વજરાબાની Secretariat માં Legal Department ના મદદનીશ Secretary નીમાયલ તેમને અભિનંદન.

૨ પોટોલસવ પ્રસંગે સમસ્ત નાગરોની એક સભા Sir લક્ષ્મીલાલના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી.

૩ All India Nagdar Bank ની યોજના રા. ગિરિધરલાલ મહેતા (વિસનગરા નાગર ગૃહસ્થ) અને રા. રમણિકલાલ મહેતા (ભાવનગરના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ) તરફથી પગબર થયાનું સાક્ષ્ય છે. બન્ને ગૃહસ્થોને ધન્યવાદ.

૪ મુ'બઈના નાગર ગૃહસ્થોના અમને પરિણામે, ગ્રામા April-may ના મહીનાઓમાં નાગર યાત્રિકોની એક પ્રાસ આગગાદી હિન્દનાં ધણા ખરાં યાત્રાનાં સ્થળોની મુલાકાતે જવાની કરી હતી; પણ મુખ્ય યાત્રાધામોમાં એવી રોગો ફાટી નીકળવાને કારણે તે યોજના આવતા October માસ સુધી મુસ્તવી રહી સાંભળી છે ઇચ્છિયે કે યોજના પરિપાક પામે!

અમદાવાદ ૧ ગયા પોટોલસવ-પ્રસંગે એક અમદાવાદમાં વસતા સમસ્ત વડનગરા નાગરોની, એને બીજી શ્રી કચ્છ-કાઠિયાવાડના વડનગરા નાગર-મહાજના આશરે હેઠળ કચ્છ-કાઠિયાવાડના નાગરોની, એમ બે સભા ભરાઈ. બન્ને સભામાં હાજરીની અંખ્યા સારી હતી. પ્રથમ સભામાં પ્રમુખસ્થાને શ્રી ઇશ્વરેવની પ્રતિભાં વિરાજતી હતી. અમદાવાદમાં વસતા ચારે પાસના વડનગરા નાગરોનું આવું સંમેલન છેલ્લાં ધણાં વર્ષોમાં આ પહેલું જ હતું. એકબીજી શબ્દ આકાંક્ષાઓ બધી બાબતોથી દર્શાવવામાં આવી હતી. બીજી સભામાં પ્રમુખસ્થાને

શ્રી જયસુખરાય પુરષોત્તમરાય જોશીપુત્ર નિયુક્ત યયા હતાઃ નાગર
અન્નેડ રસિકતા, અનુપમ સંસ્કારિતા અને અપ્રતિમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની
પુર્તિ-આણું ઉત્તેજક આત્મજ્ઞાન તેમણે સખળ દલીલો અને હૃદય-
ગામી દ્રષ્ટાન્તોથી કરાવ્યું હતું. એ આત્મજ્ઞાન, માર્ગિનાં અત્મજ્ઞાનને
ન્યાયે નાગરોનું જોયમ સ્પુરાવે ?

૨ શ્રી કમ્બ-કાઠીયાવાડ વડનગરા નામર મંડળના નવા વર્ગના
અધિકારીઓ :

પ્રમુખ:—રા. શંકરલાલ દોલતરામ સ્વાદીયા High
Court Pleader.

ઉપપ્રમુખ:—રા. મગનલાલ માણેકલાલ ધોળકીયા B.A.B.T.

મંત્રીઓ:—૧ રા. અમૃતલાલ લક્ષ્મીચંદર સ્વાદીયા B. A.

અને - રા. વિજયરામ પ્રીતમરામ ઓઝા M. A.

કૌણધ્યક્ષ:—રા. ગુણવંતરાય ભગવતીદાસ માંકડ M. D

વિસાખ તપાસવા:—રા. સ્વામીપ્રસાદ રૂપરા કર વસાવડા m. n.
વ્યવસ્થાપક સભાસદો ૧ રા. જયન્નિલાલ નારદલાલ ધોળકીયા.

અને ૨ રા. વેકુંદરાય વિદલરાય ટ્રિકાણી.

રાજકોટ:—૧ વંશાખ શુદ્ધ પ ના રોજ જગદગુરુ શ્રી આદ્ય
શંકરાચાર્યની જયન્તિ ઉજવવા અદિના શ્રી દાદોદેવરના મંદિરમા
શ્રીમંજંકરાચાર્યના પ્રશસ્તકોની એક સભા મળી હતી. એ સાસ્ત્રીઓ
રા. ગુલાબરાય દાર્યા, રા. ઉચ્છરંગલાલ ઓઝા અને અન્ય વક્તાઓએ
શ્રી શંકરાચાર્યના ગુણકીર્તન કરી યયા શક્તિ મતિ બોધ-નવનીત
તેમના જીવનમાથી કાઢી ખતાવ્યું હતું. એ શાંકર-બોધની શુભ
પ્રેરણાઓ દિન-દિનને ઉત્તરપથે દોરો!

૨ રા. રમાસંકર ખગવંતરાય જાયા B. A. ઉદયપુરની
Maharana College મા રા. ૬૦) થી નીમાયા છે.

૩ રા. જગન્નલાલ મુખટરાય માંકડ (Western India
States Agency) લાકીના manager. નીમાયા છે.

પોરબંદર:—૧ પટોત્સવ: સદગત બાણુજી પ્રમુદાસે પટોત્સવ પ્રસંગે જ્ઞાતિભોજન કરાવવા માટે રૂ. ૧૦૦૦) વ્યાજે મુંદલ તેની ૪ વર્ષની વ્યાજની રકમ ભેગી થતા રા. રા. ઉમેદગાય રણુડોદદાસે શ્રી હાટકેશ્વરનાં મંદિરમાં ધણુજી ઉત્સાહથી જ્ઞાતિભોજન કરાવ્યું, સદહુ વાર્ષિક વ્યાજ ન ૩૫) રૂ. જ્ઞાતિ-સંમુદાય વધવાને પરિણામે, હવે પુરા નહીં થતા હોવાથી, શ્રી હાટકેશ્વરમાં જ્ઞાતિમંડળે એકઠા મળી ૩૫૦૦)થી ૪૦૦૦ સુધીની રકમ એકઠી કરવા દરાવ્યું છે. જે જેના વ્યાજમાંથી દરવર્ષે ખર્ચ કરી શકાય. તે કામ માટે નીચેના મુદ્દાઓની સમીતિ નીમાઈ છે. ૧ રા. રા. નરભેશંકર જીવણગમ માણે ૨ રા. રા. હરિલાલ કલ્યાણુરાય માણે ૩ રા. રા. અમૃતલાલ દિગ્મનરામ વૈષ્ણવ અને રા. રા. વૈકુંઠરાય છેલસંકર જોશીપુરા.

૨ શ્રી હાટકેશ્વર પાઈ ફંડ સંસ્થા સારું કામ કરી રહેલી છે આર્થિક સ્થિતિ સારી છે. આશરે પોણા ચારસો Savings Bank મા છે અને નવમાનાં Cash Certificates છે ઉપરાંત, પોણામે Loan પછવાડે અપાય છે ફી. પુસ્તક વગેરે વિદ્યાર્થિને પણ સારી સહાય અપાય છે અખાડો પણ મુકાતે નથી એ વધુ આનંદની વાત છે. કાર્ય કર્તાઓનો ઉત્સાહ દિન પતિ દિન અભિવૃદ્ધિ પામે!

૩ રા. વૈકુંઠરાય છેલસંકર જોશીપુરાએ ભોજેશ્વર પ્લોટમાં ધરતું મકાન બનાવ્યું છે. અને કાચમના વતની થયા છે

૪ રા. હરખલાલ સદાશંકર જોશીપુરા ખાતાની પરીક્ષામાં પસાર થયા છે

૫ રા. મુળશંકર ભવાનીશંકર મોકડ (ખંભાળીયા)ના ધર્મપત્ની અ. સૌ. ચંદ્રબાળા (ઉ. વ. ૧૯),

રા. અનંતરાય શંકરલાલ પોટા પોરબંદર (ઉ. વ. ૩૨),

રા. સવાઈલાલ જગનલાલ જોશી (ઉનાવડા) (ઉ. વ. ૪૦),

અને રા. અમ્બકલાલ દુર્ગાશંકર ધોળકીયા (જામનગર) નાં ધર્મપત્ની

અ. સૌ ચંદા (ઉ. વ. ૧૯-આશરે)નાં અવસાનની તોંધ લેતાં ખેદ થાય છે. કૈલાસવાસી આત્માઓને અખુટ શાન્તિ અને જગદ-વાસી તેમનાથી વિખુટાં પડેલાં રનેહી સંબંધીઓને પરમાત્મા અખુટ વૈય આપો! ઉમ્મરના આંકડાઓ જ્ઞેનાં કંઈ કંઈ વિચાર નથી આવતા.

ગોડળ:—અહિં પણ પાછ ફંડ જેવી સંસ્થા છે. તેના મંત્રી રા. મગનલાલ વજ્રેશંકર બુચ છે. પ્રમુખ દરજ્જે રા. ગણેશરાય દુલેરાય બુચ છે સાંભળવા પ્રમાણે તે સંસ્થાની સ્થિતિ પોગબંદની જેવી સંસ્થાના જેવી સુદદ નથી. ઇચ્છીયે કે પોગબંદના ઉત્સાહી કાર્યવાદકો અને ઉત્સાહ ઝીલનાર નાગ બંધુઓનું દ્રશ્ય ગોડળ વાસી આપણા ભાઈઓ લે અને બીજા બિજાની મહોત્તર રૂપ બનાવે.

રાજકોટના રા. અમૃતલાલ લક્ષ્મીશંકર રવાદીયા ગણગપટણના બાળબુવરાજના, રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ ખાતે શિક્ષક નીમાયા. અભિનન્દન.

રાજકોટના રા. ઇચ્છાશંકર પુલશંકર વૈષ્ણવ અને જુનાગઢના રા. મન્વંતરાય આણંદરાય વૈષ્ણવ છેલ્લી S. T. C. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા છે અભિનન્દન.

રાજકોટના રા. ઇચ્છાશંકર પુલશંકર વૈષ્ણવ અમદાવાદની I. P. Mission High School માં પોણાસોના દરમયાથી Assistant નીમાયા ખાતે અભિનન્દન.

રાજકોટના રા. કેશવલાલ વજ્રેશંકર ઘોળકીયા (ખેડાના માછ હેડમાસ્તર) અમદાવાદની I. P. Mission High School માં એકમે ને પચાસના દરમયાથી Assistant નીમાયા ખાતે અભિનન્દન.

દાલોલ:—અહિં એક નાગરોનું સન્મેલન રા. કનકપ્રસાદ રવિશંકર અંજારીયાનાં પ્રમુખણ હેઠળ થયું હતું અને તેમાં બાળ સપ્તાહ વગેરે ઇચ્છવાયોગ્ય ક્રમ અનુસરયો સંભળાય છે. પેટની પીડાના જમાનામાં તેની પર જઈ શકે તેવા કોઈ કાર્ય કર્તા ધન્યવાદનેજ પાત્ર છે.

સ્વીકાર

પ્રભુના દર્શન જેમ મનુષ્યમાં થાય છે તેમ મહાપુરુષનાં દર્શન પણ નેની કૃતીમાં થઈ શકે છે. કાવ્ય વાંચનાં કવિનાં દર્શન ન થાય તો તે કાવ્ય કહેવાયજ નહિ. શ્રીયુત રવીશંકર ગણેશજી અંગ્રીયાનાં દર્શન પણ તેમનું છેલ્લું પુસ્તક 'વગર દોકડાના વૈદ' વાંચના સદજ થઈ જાય છે. શ્રી રવીશંકરભાઈને પરિચય નાગર જ્ઞાતિને દેવાની તો જરૂર નજ હોય, અન્ય જ્ઞાતિના પણ કેટલાયે તેને ઓળખતાં હશે, તેઓ શ્રી એક દાકતર છે; દાકતરની સાથે તેઓ માણસ પણ છે. આ જડવાદના જમાનામાં મનુષ્યત્વ નહિ યુગાવ્ય હોય તેવા દાકતર જવલ્લેજ દ્રષ્ટીગોચર થાય છે. શ્રી રવીશંકરભાઈનું કથન તથા જીવન દારતરી દુનિયા ઉપર, મુકાયેલ આ આક્ષેપને તદ્દન જુઠું પાડે છે કર્તાને મનુષ્ય દાકતર તરીકે ઓળખવ્યા પછી નેની કૃતી વિશે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે.

પેનાના છેલ્લા પુસ્તક 'વગર દોકડાના વૈદ'માં શ્રી રવીશંકરભાઈ પોતાના દાકતર તરીકેના લાંબા અનુભવને પરિણામે સિંધયેલા કેટલાક સિંધાંતોને મનુષ્ય જાતિને એટ આપે છે આરોગ્યતા એ મનુષ્યનેગન સૌથી વધારે કીમતી વસ્તુ હોવી જોઈએ. પહેલું સુખ તે જાતે નર્મ એ કહેજી હવે સૌ કાંઈ સમજે છે જે વસ્તુની ઉપયોગીતા સર્વ માન્ય છે તેજ વસ્તુ વેડફી નાંખતા મનુષ્ય જરાપણ વિચાર કરતો નથી, લેખકે આરોગ્ય જળજવાની તથા પ્રાપ્ત કરવાની સહેલી રીત સરળ ભાષામાં આપેલ છે. તેઓ શ્રીનું પુસ્તક વાંચ્યા

પછી દરકોષ્ટતા મનમાં થઈ આવે છે કે માંદા પડવું એ રહેલું હશે પણ માંદા ન પડવું એ વધારે રહેલું છે. જંગમમાં કેટલાં મનુષ્યો પોતાનું જીવન માંદા પડી વેડેલી નાંખતા હશે? કેટલાંક માણસો અકાળ મૃત્યુને વશ થતાં હશે? આ દુઃખદાયક સ્થિતિ આરોગ્યતા ના સાદા નિયમોના અજ્ઞાનતેજ આભારી છે. ખુદ્દી હવા. કસ-રત. સાદો ખોરાક, પાણી અપવાસ અને પ્રાર્થના આ છ ઉપયોગી વસ્તુઓનો યરાયર રીતે ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્ય જીવન સુખ મય બની શકે છે; અને આ હકીકત શ્રી રવીશંકર ભાઈએ પોતાના જાતી અનુભવથી સાબીત કરેલ છે.

પુસ્તકને અંતે લેખક પોતે પોતાનું જીવન અત્યારે કેવી રીતે વ્યતીત કરે છે તેની સ્વીસ્તર હકીકત આપે છે. પુસ્તકમાં આપેલ બોધ તથા પોતાના વર્તનમાં રહેલ સામ્ય દેખાઈ આવે છે જેમ માંધીજીનું આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન નામક પુસ્તક લેખકના અનુભવનું વર્ણન છે અને તેથીજ ધણુ આકર્ષક છે તેવીજ રીતે વગર દોકડા નો વંદે પણ લેખકના અનુભવો ની યાદી હોઈ ધણુંજ ઉપયોગી પુસ્તક છે. શ્રી રવિશંકર ભાઈએ આ પુસ્તક લખી મનુષ્ય જાતીને આરોગ્યતાનું જ્ઞાન આપ્યું છે જેમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. વંદન હોજો તે મનુષ્ય જાતિના મહાન ઉપકારકને.

સ્વામપ્રસાદ રૂ. વસાવડા

મોડેન્ડુ (શ્રી ચતુર્વેદી મોહબ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનું માત્ર માસિક પત્ર) લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦ તુઝીઓ રવિશંકર રૂ. પંડ્યા, ઉમીચાશંકર આ. પંડ્યા, જીવરામ શં દેવે. ૧૦૧, રેમ્પર્ટ રોડ, કરાંચી

આ. માસિકના જે અંકો અમને મળ્યા છે. છપામણી અને રૂપરંગ, સુંદર છે. સાધારણ રીતે માસિકની શક્તિ જ્ઞાતિમાં જે અજ્ઞાન તમસ વર્ને છે તે દૂર કરવાની છે. રૂઠ અને સુધારક મત વચ્ચેના વિચલમાં, સત્યનિષ્ઠ્યાર્થે આવા માસિક જરૂર આદરણીય છે.

સ્કાઉટિંગ: (જામનગર સ્ટેટ તરફથી) પ્રકાશક રા. હર્ષવન્તરાય લ ધોળકિયા. લવાજમ રૂ. ૧-૦-૦ જામનગર

સ્કાઉટિંગને લગતા સુંદર લેખો આમાં આવે છે. ચિત્રોથી વિભુષિત થાય તો તેની ઉપયોગીતા જરૂર પડે.

આ વર્ષે નીચેના લાઘવો અમારી જાણ મુજબ સારી રીતે નીચેની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા છે.

૩ રા. રા. અન્નરિયા (બી એ. ફર્સ્ટ ક્લાસ) તેમને વીલ્સન કોલેજમાં કેલોશીપ મળી છે.

રા. રા. નટવરલાલ મો. આચાર્ય (બી એ સેકન્ડ ક્લાસમાં) વીલ્સન કોલેજમાં કેલોશીપ મળી છે.

રા. રા. નીલકંઠ મોહનલાલ જુય (બી એ. સેકન્ડ ક્લાસ) રીયર્ડ કોલ્ડન મોડલ મેળવ્યો છે.

રા. રા. કંચનલાલ યુ. પંડ્યા (એસ ઈ ફર્સ્ટ ક્લાસ) થીઓડોરો કુક પ્રાઇઝ મેળવ્યું છે.

ઉપયોગી પુસ્તકોનું લીસ્ટ

	રૂા. આ.
મનુસ્મૃતિ મૂળ તથા ગુજરાતી વાપાંતર ...	૩-૮
કબીરવાણી ...	૩-૮
અમાદધનની પ્રભુતા ...	૪-૮
અહલ્યા ઉદ્ધાર ...	૧-૪
ઝહાંસીની રાણી ...	૩-૦
ગુજરાતની લુની વાર્તા... ..	૩-૦
પીટીટની કહેવત માળા... ..	૩-૦
પૃથુરાજ ચહુઆણ ...	૩-૦
બહાદુર કલો ...	૪-૦
ભાત મહેનત ...	૬-૦
વાર્તાની વાર્તા ...	૨-૦
કુખીને દિલાસો, ભાગ ૧ કી ૮ ...	૬-૦
મહાભારત, પર્વ ૧ થી ૧ ...	૩૦-૦
પદવાન પોથી ...	૩-૦
મેાતીના પંદરા અંશક ...	૩-૦
સતિધર્મ પતિસેવા-ભાગ. ૧-૦ ...	૫-૪
ભરસાગરનો બોમીયો ...	૨-૦
પતિવ્રતા સતિઓ (સચિત્ર) ...	૩-૮
સતિ મહાવ્રતા ...	૧-૦
નવઅંક વિધિ ...	૧-૦

જે. એમ. પંડ્યા એન્ડ કંપની,

ગુરુસેતાર્ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ (૨)

नागरिक

वैभासिक

तृतीय

अ. २११६२ अमृतदास पुत्र

देवराय वंगीलदास भांडे

કૌમુદી

સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાનું ત્રૈમાસિક

તમે ગ્રાહક નથી !-તો કેમ નથી ? આણું અનુપમ ત્રૈમાસિક, જેની જોડી ભર્યાં હિન્દુસ્તાનમાં નથી એમ અનુભવીઓ કહે છે. તેના ગ્રાહક થઈ શુભરાતનો ને પશ્ચિમનો તેમજ હોંદના બીજા પ્રાંતો મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ, ઉત્તર હોંદ વગેરેનો સાહિત્ય-પરિચય કરવાની તક કેમ લેતા નથી ?

વાર્ષિક લાંબાઈમ રૂા. ૫

લખો:-

કૌમુદી કાર્યાલય

એલીસ બ્રીજ, -અમદાવાદ.

૧. રા મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ

અમદાવાદ

હેતુઓ: નિરાધાર, આંધળાં, હુલાં, અને અપંગ માળાપ વગરના નિરાધાર છોકરાં ઉમરલાયક થતાં મુઘી, શુભ રીતે જન્મેલાં અને છોડી દેવાયેલાં બાળકો ઉમર લાયક થતાં મુઘી, વિધવાને છુટાછેડા થયા પછી બાળકને ચોખ્ખા પોષણ મળતાં મુઘી મદદ કરવી.

આં માટે સંસ્થાને નાણાં મદદની ઘણી જરૂર છે. પરોપકારી પ્રજાનો ને, યથારાશ્ત્રિ મદદ કરવા વિનંતિ છે.

ઓ. એકેટરીઓ

વિદ્યાગવરી રમણભાઈ નીલકંઠ

રો. મણિલાલ હરિવલ્લભદાસ ભગત
મહુલાલ ગોપીલાલ હ.

આપ શૈવધર્મી છો કે ?

તો રૂઢી વંજર આપને કેમ ચાલશે ?

જરૂર મંગાવો.

રૂઢાધ્યાય અને રૂઢ, શિવ અને લિંગ મંત્રપ્રદાય.

(મૂળ, ભાષાન્તર અને ટીકા સહિત)

લેખક:—ડોલરરાય માંકડ ચન્દ્રશંકર ભુચ

ક્રિસ્ત ૦-૧૨-૦ ૮. ખ. નંદુ.

થોડાંક અભિપ્રાયો

‘જેટલો ભાગ વાંચ્યો છે તેટલાથી પણ ચિત્તને આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે’
દિ. બ. દેશવ હ. ધ્રુવ.

‘તમારો પ્રયત્ન સુંદર છે. આસ કરીને ટીપ્પણીઓ માટે ધણો શ્રમ લીધો છે. જે શિવભક્ત નાગર ભાઈ બહેનો જપ, અભિષેક, પાઠ વગેરે માથે આ રહસ્ય પણ વિચારે તો જરૂર લાભ થાય.’

૨૧. ૨૧ દુર્ગાશંકર દેવળરામ શાસ્ત્રી

“તેના કુપોદ્ધાતનાં જે અંગો મધુર અને પ્રસાદવાળી, શૈલીથી શ્રુતિમાં છે. મંદોદધનના આધારે શ્રી ચન્દ્રશંકર ભુચનો લેખ વ્યાપક છે. રૂઢ, ગિવ અને લિંગની સાંપ્રદાયિક ચર્ચા ઐતિહાસિક રીતિએ થઈ છે. આપના પુસ્તકનો પ્રચાર નાગરોમાં અને અન્ય બ્રાહ્મણોમાં થાય અને તેમની નિચ્ચરદષ્ટિ ઉઘટે એવું ઇચ્છુ છું.” નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

“તરી ધાર્મિક અંધ શ્રદ્ધાને ચોખનાર અને ઇશ્વરદત્ત શાસ્ત્રોનીજ પદવી વામી બેઠેલા પ્રાચીન શ્રીને એક તરફથી અર્વાચીન વિવેકની કસોટીએ ચડાવી કેવળ અભ્યાસની ભમિકા પરજ ઉતારી લેવા અને છતાં એને પર્તમ ન યુગની ઉપરજીવી નિરસ્કાર દષ્ટિમાંથી ઉગારી લઈ એનાં સર્જન સમયની પરિસ્થિતિ પરથી ન્યાય આપવા ચત્ન કરવો: એ બંને દષ્ટિને સંયુક્ત ધોરણે આ પુસ્તકનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે એટલે એ આવકારને પાત્ર છે. આપણી સંસ્કૃતિના પ્રવાહની તવારીખનું એક પાત્ર ઉકેલવાનો આ ઠરેલો પ્રયત્ન છે આખા વિષયનું દોહન, ટીપ્પણી, અનુવાદો અર્થો અને સાદી મીઠી ભાષામાં લખાએલા પ્રવેશકોથી સરલ બન્યું છે.”

સૌરાષ્ટ્ર તા ૪-૫-૨૬

‘રૂઢાધ્યાયનું’ પુસ્તક શોધક બુદ્ધિથી લખાયું છે. ધાર્મિક દષ્ટિથી તથા ઐતિહાસિક દષ્ટિથી એ ગ્રંથમાં શ્રી શિવનાં સ્વરૂપ વિષે તથા શિવની ઉપાસના વિષે બિન્ન બિન્ન વિદ્વાનોના મત જણાવી સારો વિચાર કર્યો છે. શ્રી રૂઢનું સ્વરૂપ જણાવવા ઇચ્છનારને તથા રૂઢાધ્યાયનો અર્થ જણાવવા ઇચ્છનારને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.’ પૂન્યપાદ કૃપાનાથ શ્રીમન્નથુરામ શર્મા

છુટક નકલ મળાવનારને ૦-૧૨-૦+૦-૧-૦-૦-૧૩-૦ ટીકાટ મોકલવાથી

કૌમુદી

સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાનું ત્રૈમાસિક

તમે આહક નથી !-તો કેમ નથી ? આજે અનુપમ ત્રૈમાસિક, જેની જોડી લચ્યા હિન્દુસ્તાનમાં નથી એમ અનુભવીઓ કહે છે. તેના આહક થઈ ગુજરાતનો ને પશ્ચિમનો તેમજ હિંદના બીજા પ્રાંતો મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ, ઉત્તર હિંદ વગેરેનો સાહિત્ય-પરિચય કરવાની તક કેમ લેતા નથી ?

વાર્ષિક લંબાઈ ૩૧. ૫

લખો:-

કૌમુદી કાર્યાલય

એડીસ પ્રીત, -અમદાવાદ.

રા. રા મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ

અમદાવાદ

હેતુઓ: નિરાધાર, અંધળાં, લુલાં, અને અપંગ; માળાપ વગરના નિરાધાર છાત્રો ઉમરલાયક થતાં મુધી, યુસ રીતે જન્મેલાં અને છોડી દેવાયેલાં બાળકો ઉમર લાયક થતાં મુધી, વિધવાને છુટાછેડા થયા પછી બાળકને યોગ્ય પોષણ મળતાં મુધી મદદ કરવી.

આં માટે સંસ્થાને નાણાં મદદની ઘણી જરૂર છે. પરોપકારી સંસ્થાઓને, સથાસક્તિ મદદ કરવા વિનંતિ છે.

ઓ. સેફ્ટરીઓ

વિદ્યામવરી રમણભાઈ નીલકંઠ

ડો. મણિલાલ હરિવંશભટ્ટ-ભગત

મહુલાલ ગોપીલાલ પ્ર.

નાગરિક એટલે?

નાગરને નાગરિકતાના પાઠ પઢાવનાર. જ્ઞાતિપત્રોમાં પ્રથમ યુગપ્રવર્તક: યુજરાતનું સમાજક લેખો આપનાર અપૂર્વ અને ઉત્તમ સાહસ: અનેક રીતે નવી દિશાઓ ખતાવનાર.

તેના તમે આહક નથી શું?

આવી ઉત્તમ સેવા કરવામાં તમારો દિવસો તમે નહિ આપો? આરંભશૂરતા આરોપમાંથી બચવામાં ચાલકોને સહાય નહિ થાઓ?

લખો:—

નાગરિક કાર્યાલય,

૭૮-૪, હોસ્પીટલ રોડ,

કરાચી.

જો તમારે દેશનેતા થવું હોય. પ્રજાપ્રિય થવું હોય પ્રભુપ્રિય થવું હોય તો તમે તમારું અંતઃકરણ-મન નિર્મળ રાખતાં શીખો મનને નિર્મળ રાખવા માટે સરીર અને કપડાં સ્વચ્છ અને ચોક્ખાં જોઈએ. જો તમારે તમારાં કપડાં ચોક્ખાં રાખી આયુષ્ય વધારવું હોય તો અમારું શિરનામું નોંધી લ્યો.

ધી આઈડીયલ લૉન્ડ્રી કંપની.

વોશર્સ અને ડાયર્સ

મૂખ્ય દુકાન

બ્રાંચ નં. ૧

પ્રાર્થના સમાજ

સ્લેટર રોડ, આનંદરોડ.

ગિરગામ મુંબઈ ૪

મુંબઈ નં. ૭

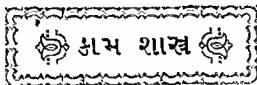
 આહકને સંતોષ આપવો એ અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ.

તમારી ફરીયાદ પાચનશક્તિ કમ હોવાની, દસ્તની ચાલુ
અટકાયતની, સ્વપ્નદોષની મગજની નબળાઈ, હાથપગની
કંઈપણ કામ કરતાં થાકી જવાની અને બહુ કમજોર
હોવાની હોય તો વખત જોયા વગર વાપરો.

પ્રખ્યાત-પ્રાચીન

આંતક નિગ્રહ ગોળીઓ

એની ચમત્કારિક ફેલેડ આજ ૪૮ વરસ થયા જગજાહેર છે.
કિંમત ગોળી ૩૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂપીઓ ૧ એક
લાંખો જીવાનોની જીંદગી બચાવી લેનાર. ઉત્તમ
ઉપદેશ દેનાર.

ન વચ્ચે હોય તો વાંચો, કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ નહિ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગેવૈંદજી.

કુશાલી પ્રાંચ
બંદર રોડ

જામનગર, —કાઠિયાવાડ

પિતાપુત્રીયમ્ સમ્પ્રદાનમ્

અઘાતઃ પિતાપુત્રીયં સમ્પ્રદાનં ચાચક્ષતે

કારણુ કે મરણુ તો અવશ્યંભાવિ છે એટલે પિતાએ પુત્રને આધ્યાત્મિક આધિભૌતિકાદિ સમ્પત્તિનું દાન કેમ કરવું તે ઉપનિષદકાર દર્શાવે છે.

પિતા પુત્રં પ્રેક્ષ્યન્નાદ્યતિ નવંસ્તૃણૈ રગારં સંસ્તીયાન્-
નિમુપસમાધાયોદ્ કુશ્મં સપાત્રમુપનિધાયાહતેન ઘાસસા
સમ્પ્રચ્છન્નઃ પિતા શેતે

દલે કદાચ નિમિત્તવશાત્ મૃત્યુ પામીશ એમ સમજી પિતા પુત્રને તેડાવે. તાજાં ફુલ આદિ નળુ વડે ઘરમાં બિછાત પાથરી શ્રોત કે સ્માર્ત અગ્નિનું ઉપનિધાન કરી બાબુમાં પાણી ભરેલો ઘડો અને ઘડા ઉપર અક્ષતભરેલું પાત્ર મુટ્ટી, કોરૂ વત્ત એાદી પિતા મુએ.

પન્થ પુત્ર ઉપરિષ્ઠાદભિનિપચત્ત હન્દ્રયૈરિન્દ્રિયાણિ
સંસ્પૃશ્યાપિ વાસ્મા આસીનાયાભિમુખાયૈચ સમ્પ્રદણાદથાસ્મૈ
સમ્પ્રયચ્છતિ

પુત્ર પિતા પાંખે આવીને, કંતો પોતાનાં અંગે અંમને પિતાનાં અંગોને સ્પર્શ થાય એમ પિતાના શરીરે મુએ અથવા અભિમુખ થઈને બેસે પછી પિતા સમ્પ્રદાનને આરંભ કરે.

વાચમે ત્વચિ દધાનોતિ પિતા વાચં તે મયિ દધ
इति पुत्रः

પિતા કહે 'મ્હારી વાક હું ત્હારામાં સ્થાપું છું' પુત્ર કહે
'ત્હારી વાક હું ધારણ કરું છું'

પ્રાણમે ત્વચિ દધાનોતિ પિતા પ્રાણં તે મયિ દધ
इति पुत्रः

મ્હારા પ્રાણ હું ત્હારામાં મૂકું છું એમ પિતા કહે એટલે
પુત્ર કહે કે ત્હારા પ્રાણ હું ધારણ કરું છું.

ચક્ષુમે ત્વચિ દધાનોતિ પિતા ચક્ષુસ્તે મયિ દધ
इति पुत्रः

મ્હારી આંખો હું ત્હારામાં મૂકું છું એમ પિતા કહે અને
ત્હારી આંખો હું મ્હારામાં ધારણ કરું છું એમ પુત્ર કહે.

શ્રોત્રમે ત્વચિ દધાનોતિ પિતા શ્રોત્રં તે મયિ દધ
इति पुत्रः

મ્હારાં શ્રોત્ર હું ત્હારામાં મૂકું છું એમ પિતા કહે અને
ત્હારા શ્રોત્ર હું ધારણ કરું છું એમ પુત્ર કહે.

અન્નરસાન્મે ત્વચિ દધાનોતિ પિતાઅન્નરસાન્મેમયિ
दध इति पुत्रः

વિવિધ અન્ન માહેનો મ્હારો સ્વાદ હું ત્હારામાં મૂકું છું એમ
પિતા કહે અને ત્હારો અન્નરસ હું ધારણ કરું છું એમ પુત્ર કહે

કર્માણિ મે ત્વચિદધાનોતિ પિતા કર્માણિ તે મયિ
दध इति पुत्रः

કર્મો મ્હારાં હું ત્હારામાં સ્થાપિત કરું છું એમ પિતા કહે
એટલે પુત્ર કહે કે ત્હારાં કર્મો હું મ્હારામાં ધારણ કરું છું.

આનન્દં તિ પ્રજાતિ મે ત્વયિ દધાનીતિ પિતાનન્દં
રતિ પ્રજાતિ તે મયિ દધેતિ પુત્રઃ

મ્હારો આનન્દ મ્હારી રતિ અને મ્હારી સંતાતિ હું ત્હારામાં
સ્થાપિત કરું છું એમ પિતા કહે એટલે પુત્ર કહે કે ત્હારો આનન્દ
ત્હારી રતિ અને ત્હારી સંતાતિ હું ધારણ કરું છું.

इत्यां मे त्वयि दधानीति पितेत्यां ते मयि दधे
इति पुत्रः

મ્હારી ગતિ હું ત્હારામાં સ્થાપું છું એમ પિતા કહે એટલે
પુત્ર કહે કે ત્હારી ગતિ મ્હારામાં હું ધારણ કરું છું

मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दधे
इति पुत्रः

મ્હારું મન હું ત્હારામાં મ્થાપું છું એમ પિતા કહે એટલે
પુત્ર કહે કે ત્હારું મન મ્હારામાં હું ધારણ કરું છું

प्रज्ञां मे त्वयि दधानीति पिता प्रज्ञां ते मयि दधे
इति पुत्रः

મ્હારી જુદિ હું ત્હારામાં સ્થાપિત કરું છું એમ પિતા કહે
ત્હારે પુત્ર કહે કે ત્હારી જુદિ હું મ્હારામાં ધારણ કરું છું.

यद्युवा उवाभिगदः स्वान् समासेनैव ब्रूयात्प्राणान्मे
त्वयि दधानीति पिता प्राणांस्ते मयि दधे इति पुत्रः

યંદા પિતાં એટલો રોગગ્રસ્ત હોય કે પ્રત્યેક સમ્પ્રદાન
એલી ન શકે તો એટલું જ કહીદે કે 'મ્હારા પ્રાણો હું ત્હારામાં
સ્થાપું છું' અને પુત્ર કહીદે કે 'ત્હારા પ્રાણો હું મ્હારામાં ધારણ
ધારણ કરું છું.'

पुत्रोय दक्षिणावृद्धुपनिष्कामति तं पितानुमन्त्रयते
यशो ब्रह्मवर्चसं कीर्तिस्त्वा जुषतामिति

પણી પુત્ર પિતાને પ્રદક્ષિણા કરી ચાલ્યા માટે તેને પિતા
કહે 'તુને યશ, બ્રહ્મવર્ચસ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાઓ!'

અથેતરઃ સવ્યમન્વંસમમ્યવેક્ષતે પાણિનાન્તર્ધાય
વસનાન્તેન વા પ્રચ્છાચ સ્વર્ગાન્લોકાન્કામાનાન્નુહીતિ.

પછી બીજો પુત્ર ત્યાં ઉભો રહે અને પોતાનો હાથ કે કપડાનાં
છેડો આંખ આગળ ધરી મોઢું ફેરી જાયા ખંભા તરફ નજર
રાખે અને પિતાને કહે કે સ્વર્ગાદિ લોક અને કામનાઓ તહમને
પ્રાપ્ત થાઓ !

સ ચયગદઃ સ્યાત્પુત્રસ્યૈશ્વર્યં પિતા વસેત્

આ સમ્પ્રદાન ક્રિયા કર્યા પછી જો પિતા નિરાગી થઈ
ઉઠે, તો પછી તે પોતાના પુત્રના ઐશ્વર્યમાં રહે, પણ ફરીથી ઐશ્વર્ય
ન સ્વીકારે.

પરિ યા વ્રજેત્

અથવા વિરાગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો પરિવ્રજ્યા આવરે.

નોંધ:—આ લેખ કૌપીતકી શ્રાદ્ધોપનિષત્ ના બીજા
અધ્યાયનો પન્દરમો અગ્રહ છે. જે કે આ ઉપનિષત્ જૃહદીશાદિ
દ્વિશોપનિષત્ની કક્ષામાં સામાન્યતઃ ગણાતુ નથી છતાં એની મહત્તા
એવી છે કે ભગવાન્ શંકરાચાર્ય પોતાનાં મહાભાષ્યમાં એનો
અનેકવાર આશ્રય શોધે છે, અને વિદ્યારણના અનુભૂતિ પ્રકાશમાં
આમાંની પ્રતર્દન વિદ્યા અને અન્વતરાતુ વિદ્યાનો ઉપન્યાસ કર્યો
દેખાય છે. આ ઉપનિષત્નું ફરસીમાં લાપાન્તર થયેલું મળી આવે
આવે છે અને આંકેતિલ નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને એનું લેટિનમાં
રૂપાન્તર કરેલું છે. પ્રસ્તુત લેખ વિષે એ વિદ્વાન નીચેની નોંધ
લખે છે.

Hoc Testamento pater ens suum totum ad
filium suum transfert, in illum transfundit et
sic in eo et deinceps in filio filio vivit, unde opera
religionis, quae perficere non potuit, a filiis
absoluta, sedes beatas patri aperiant. His
vinculis paternus amor et pietas in parentes quasi

indissolubili modo astringuntur, et continua serie in duobus mundis, inferiori et superiori, homines ex uno orto in unum resolvendi sibi invicem connectuntur

(બંજાવની ઐશ્વર્યદિગ્ સોસાયટીની જિમ્લીઓથીકા
ઇન્ડિકા-પ્રકાશિત ૧૮૬૧ ની આવૃત્તિમાંથી)

આ સમ્પ્રદાન વિધિથી પિતા પોતાનું સ્વત્વ પુત્રમાં અખણ
આરિપી દે છે, અને એ સમ્પ્રદાનને લીધે પિતા પુત્રમાં જ જણે નવો
અવતાર ધારણ કરે છે, અને પુત્રમાં અને પૌત્રોમાં એ જીવનો જ
રહે છે. જે ધાર્મિક ક્રિયાદી એ દેહને અભાવે ન કરી શકે તે
પુત્રાદિના દેહના સાધનથી એ કરી શકે છે. એટલે પુત્રાદિનાં કરેલા
સત્કાર્યોના ફલ રૂપે એ જીવના લોકોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પ્રમાણે
પિતૃક પ્રેમ અને પુત્રોચિત ભક્તિ અભેદ થયેલા સંધાઈ રહે છે;
વળી પરંપરાની સંકલનાથી આ લોક અને પરલોક એક રૂપ એવા
પિતા પુત્રના સંબંધે એક જ સમયે સાધ્ય બની રહે છે.

ત્રેત્રયેષુ:—મુધારડો. પોતાના, પારડા નહિ.

ઉમર:—પરમ આનંદે લીધેલી શાશ્વત જીવનની.

પ્રમાર:—અખણુડ ઐશ્વર્ય.

સત્વર લાખો.—નિર્માલ્યતા દર્શક અરજી નહિ પરંતુ પ્રભુ-
ત્વશાક્ષી નિશ્ચયાત્મક સંદેશો.

મળો:—સમસ્ત વિશ્વના સમ્રાટને, હંમારા અન્તરમાં.

સ્વામી રામ

અમે ધર્મ ગુરૂઓ !

અમે પ્રેમિહો હાડપીંજર તણા !

પુભારી સરેલા ક્ષેવર તણા !

અમે માનવીને પરુ સમ નચવીએ,

‘પ્રભુ’ શબ્દ બોલીને પંખી પઢવીએ,

પુરા અંધને સ્વર્ગ-ચાવી અપવીએ,

અમે ગારડી ધર્મ-તર્કટ તણા !

મદારી ખરા લોક-મર્કટ તણા !

અમે દેવમૂર્તિની માંડી દુકાનો,

કિંકાર્યત દરે વેચીએ બ્રહ્મજ્ઞાનો,

પ્રભુધામ કેરાં ઉડવીએ વિમાનો,

અમે પાવકો પાપમાત્રી તણા !

પ્રવાહો રૂડા પુલુય-અંગા તણા !

અમે ભોગનાં પૂતળાં તોય ત્યાગી,

જયે રાગમાં રક્ત તોયે વિરાગી,

સદા જળ-કમળ વત અદોષી અદાગી,

અમે દીવડા દિવ્ય ન્યોતિ તણા !

શરણુધામ માનવ-કુદાઓ તણા !

અમારી ‘બધી લાલસાઓની તૃપ્તિ,

યકી પામરો ! મેળવો સઘ સુક્તિ,

‘સમર્પણ’ મંદી માનને સાચી ભક્તિ,

અમે તો ખપર વાસનાઓ તણા !

ભ્રમર અંધશ્રદ્ધાની બાગો તણા !

શ્રીમંતો શ્લીઓ પાપીઓના બનેલા,

ઉભા ભો ! અમાર અડગ દોટ-કિલ્લા,

વૃથા છે સુધારા તણા સર્વ હલ્લા,

અમે સૈનિકો પાક શયતાનમા !

પુરોહિત પાખંડ અજ્ઞાનતા !

એ વિધવા!!

થોડા વખત ઉપર તડિયાદની સહભત્ર કોમના એક કશ્ચુ લગ્ન વિધે અમે ટીકા કરી હતી અને એ લગ્ન તરફ સખત વિરોધ દર્શાવી લગ્ન બંધ રહેવાની જરૂર જણાવી હતી પ્રભભત્ર કોમના વિરોધ છતાં અને રાતિના યુવાનોના લગ્ન અટકાવવા માટેના પ્રયત્નો છતાં પણ આ લગ્ન અટક્યાં નહોતાં, અને માત્ર ચૌદ વર્ષની વયના એ છોકરાના લગ્ન-તેર વર્ષની એક પત્ની જીવતી હોવા છતાં-ખીટ એક બાળા સાથે કરવામાં આવ્યા અને લગ્નની પવિત્ર સંસ્થાને હલકી પાડવાનું કારણ ઉભું કર્યું.

એવા સમાચાર પ્રગટ થયા છે. કે એ ચૌદ વર્ષનો બાળક-એ બાળાનો પતિ-પરલોકવાસી થયો છે અને બાળકને પરણાવનાર સગાબધાઓએ એ મદિનાપર પરણેલી પેત્રી બાળાને અખંડ વૈધવ્યની લ નહેદ આપી છે.

— બાળલગ્ન નામે અનિષ્ટ છે એના હૃદયભેદક પરિણામો હિંદમાં ઘેર ઘેર અનુભવાય છે એક પાસથી એ અનિષ્ટો ટાળવાના ને બાળલગ્ન નિષેધક કાયદાઓ ઘડવાના પ્રયત્નો થાય છે, ત્યારે ખીટ પાસથી આવાં પણ બાળલગ્નો થાય છે જેને પરિણામે એકજ લગ્નને લીધે બે નિર્દોષ બાળાના જીવતો ભોગ અપાય છે. ચૌદ વર્ષની કુમળા વયે કોઈ પણ યુવાનનું મૃત્યુ થાય એ જનાવ કશ્ચુ છે, પણ એ વયે કોઈ અપરિણીત યુવાનનું મૃત્યુ થાય એના કરતા, એક તરફ પણ

એ નિર્દોષ-કુમળી બાળાઓને વૈધવ્ય સોંપીને થયેલું મૃત્યુ ખરેખર અસહ્ય છે.

હિંદુ સમાજની રૂઢીઓ વિશે, હિંદુ લગ્ન વિશે, અને હિંદુ વિધવાઓ વિશે મિસ મેયોએ 'મધર ઈન્ડીઆ'માં મનસ્વિપણે ટીકા કરી છે અને હિંદુ જનતાના પર જેમ ફાવે એમ આક્ષેપો કર્યા છે. એ ટીકા પાછળ જે હેતુ રહેલો છે, અને જે પ્રકારે એ ટીકાઓ અને એ આક્ષેપો કરેલા છે એ બુદ્ધિ, નિંદ્રા અને તિરસ્કારને પાત્ર છે એમ છતાં પણ ન્યારે ન્યારે આવા પ્રસંગો બને છે ત્યારે એમ લાગે છે કે જે હિંદુ સમાજ આવાં અનિષ્ટોત્તે-આવી કુરૂઢીઓને પોષે છે; આવી કર ઘટનાઓને જે સમાજ સહી લે છે; આઠ આઠ દસ દસ વર્ષની દૂધ પીતી રમતીયાળ બાળાઓને વૈધવ્યની ધીગતી ભટ્ટીમાં હોમતાં જે સમાજ જરાય કંપનો નથી; એ સમાજને આવા પુસ્તક સામે, આવા આક્ષેપો સામે દરિયાદ કરવાનો કશો લક્ષ્ય નથી. માત્ર લગ્નની ક્રિયા પૂરતીજ પત્ની બનેલી અગ્નિ કુમારી કન્યાઓને પણ ન જાણેલા એવા કોઈ યુવાન માટે જીવન પર્યંત વૈધવ્ય ભોગવી અનંત તપશ્ચર્યા કરાવનાર સ્ત્રી એવા દરેક બનાવોને વિધિનિર્મિત અને ધર્મશ્રી લીલા માનનાર સમાજને આવી ટીકાઓનો ઉત્તર આપવાનો પણ કશો અધિકાર નથી. અને જ્યાં સુધી આ શરમ ભરેલી રિતિરિવાજો સમાજ છટકે નથી, જ્યાં સુધી રૂઢીઓની યુવાગીમાથી સમાજે સુકિત મેળવી નથી, જ્યાં સુધી સ્વધર્મ મનાતી રૂઢીઓની પરવશનાના એ ખપ્પરમા હિંદનાં પવિત્ર કૌમાર્યને અને ઝળકતાં યૌવનને હોમવાનું બંધ થયું નથી ત્યાં સુધી સ્વાનંત્ર્યની, છુટાપણાની, રાજીકાય સુધારાઓની વાતો કરવાનો પણ આપણને શો લક્ષ્ય છે? જ્યાં સુધી આ કલંક દર કરી ન શકાય ત્યાં સુધી ઉજ્જવલ મુખે જગતમાં ફરવાનો આપણને શો લક્ષ્ય છે? એ પવિત્ર કૌમાર્યના-એ ઝળકતા આસાસર્યા યૌવનના અનંત કાળના દર્દભર્યા નિઃશ્વાસો હિંદુસમાજ સાંભળશે નહીં તો ભવિષ્ય મદ્દા ભયાનક છે, એ નિઃશ્વાસો તરફ આજે સમાજ ભલે બેદરકાર રહે, નિર્દય

સ્વાભાવિકતાથી ભણે એના તરફ દુર્લક્ષ કરે, પણ નજદિકના ભવિષ્યમાં એક પ્રસંગ • એવો આવશે જ્યારે એ નિઃસ્વાસો દિંદુ સમાજને ભરખીભૂત કરશે. દિંદુ સમાજની સંસ્કૃતિ, સમાજનો રહ્યો સહ્યો ધર્મ સૌ એ ચિતામાં હોમાઈ જશે અને સમાજવ્યવસ્થા છિન્ન બિન્ન થઈ જશે.

એ ભવિષ્યમાંથી બચવાનો હજી વખત છે. દિંદુ સંસ્કૃતિ સમાજ વ્યવસ્થા જળવાવી રાખવાને હજી મોડું થયું નથી. જો, આવાં લગ્નો-જાળ લગ્નો પર અંકુશ મૂકાય, જો, કુમારોના કૌમાર્યને અને યુવાનોના યૌવનને જળવવાના પ્રયત્ન થાય, જો, વિધવાઓના વૈધવ્યને ધર્મના ફરજિયાત સ્વરૂપને બદલે ઐશ્વિક રૂપ આપવાની કુદરતી નીતિનો સ્વીકાર થાય, અને જો, લગ્ન એ માત્ર વ્યવહારીક સગવડ માટે નહીં પણ સ્ત્રી પુરુષ ઉભયને યોગ્ય જીવન સાથી મેળવવા માટે છે એ સિદ્ધાંતનું પાલન થાય, આમ થાય તો દિંદુ સમાજ જગતની સૌ પ્રજાઓમા મોખરે રહીને પોતાની ઉજ્જવળ સંસ્કૃતિનું પ્રદર્શન કરી શકે એમ થાય તો એ યૌવનવતી અને સુસંસ્કૃત પ્રજા અનુપમ બળથી છટાપણુ માટે લડત ચલાવવાને તૈયાર થાય. અને એમ થાય તો એવી કોઈ શક્તિ મૃત્યુલોકમાં વસતી નથી જે દિંદુની પ્રજાને પરાધીનતાની જંજીરોમા જકડી રાખી શકે.

[ગુદર્શન ૬-૮-૨૬]

ભાવનગરના હિન્દુ ધારાની તરફેણમાં કરાવ રજીસ્ટ્રી કરનાર, પોતે રાનાતનધર્મ પ્રવર્તક મહેલના ઉપપ્રમુખ, તે સુરજિખ ગુલાબરાયભાઈ હતા અને ટેકો આપનારમાં કુમારી જ્યોતિર્બાળા હોશ હતાં.

મુત્સદ્દીની દેવડીએ.

વેપારીને ચોપડે કેટલીક રકમો દાવકાઓ સુધી ખતવાતી નથી અને દર વર્ષે નવે ચોપડે ખેંચવામાં આવે છે તેમ મુત્સદ્દીઓની દેવડીએ કેટલાક અરજદારો પણ વર્ષે ન વર્ષે ખતવાયા વગર પડી રહે છે. એવા સનાતન અરજદારની આ વાત છે.

એનું બદન નાતવાન હતું, એની કમરમાં જોડ હતી. એના બાલમાં ઝેરીની સફેદી હતી અને આખોમા હાંડી ગમગીની ભરી હતી. દિવાન સાહેબની દોઢીએ એ દરરોજ અચૂક હાજર ધનો, અને એમને એમ વર્ષો વહી ગયા છતાં રૂબરૂ મુલાકાત માટેની એની મુરાદ હજુ બર આવી ન હતી.

દરરોજ વહેલો વહેલો આવીને એ દરવાનને પૂછતો “બાઇ બાપુ બેઠકમાં પધાર્યા છે ?” અને દરરોજ દરવાન તુમાખથી કહેતો “હા, પણ ત્હારાથી અંદર નહિ જઈ શકાય ! પછી એ ડેલીના ખુણામાં જઈ બેસે. બધા અરજદારો ગયા પછી પણ બપોરે એકાદ ચપરાશી એને સોટીએ જગાડતો ત્યારે એ વિચારનિદ્રામાયા ઉઠી ધીમે પગલે ચાલવા માંડતો.

ડેલીના એ ખુણામાં ભીંન ઉપર એક નિપાઇતું ચિત્ર હતું ધણુંખરું એ ઝેંટી આંખો એ રંગીન સિપાઇના મ્હો પર તાકેલી રહેતી, અને ધણીએવાર એના હોઠ કંઈ અસ્પષ્ટ ગણગણતા લાગતાં ચપરાશીઓ એને આવી હાલતમાં જોઈ માંભમાંભ વાતો કરતા. કાંઈ કહેતું અરજદાર છે, કાંઈ કહેતું પાગલ છે, કાંઈ કહેતું ભેદ છે,

પણ એની દયા તો કોઈ ન ખાતું. માનવ હેવામાથી માનવ જાત માહેની લાગણીનો સમૂળો નાશ કરવા માટે રાજદરબારી નોકરી જેવું બીજું કશું નથી! •

એકવાર એક શિરસ્તેદારે એને કહાડી મુકવાનું ફરમાન કર્યું “કોઈ ધરબાર વિનાનો દરમખોર લાગે છે એટલે મુલાકાતને બહાને શિયાળો ઉનાળો ડેલીમાં ધામા નાંખે છે,” સાહેબે ખીજમને કહ્યું, પણ અવલ કારકુને સુચના કરી કે ‘નવા દિવાન આવવાના છે, તેને એની મુલાકાતનું માન આપવું’ અને એ સુચનાથી મહુને એટલું તો હસવું આવ્યું, કે એ બુદ્ધા વિધનું ફરયાન દોઢીએ પહોચાડવાનું જુલાઈ જવાયું.

વર્ષો બહેતાં એની હાજરીથી સહુ એટલા ટેવાઈ ગયા કે એના વગરની ડેલી કદપવી પણ અસહ્ય લાગવા માંડી. અને એ વૃદ્ધ તો હંમેશા પેલા રંગીલા સિપાઈ સાથે અનેક પ્રકારની વાતો કરતો. એ ડેલીમાં અને એ કચેરીમાં કે બેઠકમાં આ અરબદાર અને લીંત પરને. આ રંગેલો સિપાઈ એજ એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અવશેષ હતો, અને તેથી એ બેની મૈત્રી પાટી જમી મધ હતી. બહીવાર એ વૃધ, ભૂતકાળમાં ગૂંમ થયેલા ચપરાશીઓ, ચિટનીસો, કારકુનો, ઉમેદવારો, અરબદારો, દિવાનો સુધ્ધાંની વાતો યાદ કરી કરી એ સિપાઈને કહેતો અને પેલો બીનપરથી ઝાંખો પડતો પડતો પણ એમાં ટાપશી પૂરતા!

પેલો અફીણી દોઢીઓ! જેને પોતાની ઉમર કેટલી થઈ એ પણ ખબર ન હતી, અને એકવાર રાતપાલીમાં ડેલી વચ્ચે ખાટ નાંખી મતો તે સૂતોજ; અને પેલો ખવાસડો! આંધનાં ધરકામ કરીને જોતરીએ માનીનો થયેલો એટલું દોઢી આખીને દખાવતો-પછી ભાઈ રદામે બોલવા માટે શ્રીક્ષ્ણ મળેલું.

અને પેલો શિરસ્તેદાર! કેણુ જાણે કેટલાંય વર્ષો થયાં એકનું એક કડિયું એણે ચલાવેલું. આસમાની ખનાતની છેવટે બૂખરિયા ગુણપાટ થઈ ગઈ પણ એનું કડિયું, નોકરી ને પગાર, પાંત્રીશ વર્ષ સુધી ન બદલાયાં. પટ્ટાવાળાઓ વાત કરતા કે ચરમાને દાંડે બાંધેલ દોરા

સિવાય લાઘ સાહેબ બીજું કશું બદલાવતાજ નહિ—માત્ર એકજ અપવાદ હતો, અને તે વધુનો સાધ દર વિનાહે વધુ બદલાવતા એટલુંજ.

અને પેલો અવલ કારકૂન! એની તગ નો દેહ મુઘી પ્હોંચે દિવાન સાહેબનો એ કાન અને કાળજી! પણ દુ. વહિવટદાર, શિરસ્તેદાર સહુ એન જીયો જીયો કરે—અને એ વગ વિષે કેટલીયે વાતો થતી. લોક વાયકા કહેતી કે દિવાન સાહેબના વહ કરતાં પણ કારકૂનની વહ ઉંચા ધરેણા પ્હેરતી અને દરબારી શગરામમાં બેશી નિત દર્શને જતી ત્યા પુઝારીઓ સહુથી પ્રથમ એની આંખે નમોણુ વંદાવતા.

ધન્દળાલીની સૃષ્ટિ પેઠે સ્મૃતિપટેથી સરી જતાં આ પૂતળાઓ વિષે, પેલો જૈફ, લીંતપરના સિપાઈ સાથે અબોલ વાતો કર્યા કરતો અને એ બુલી જતો તે પેલો રંગીલો સિપાઈ માદ કરી આપતો.

અને આમ વર્ષે વીતી ગયાં! દિવાને પણ કેટલાય બદલાઈ ગયા. લાલ હિંગોળા બત્તી, અક્કડબા, ઢાકાની પછેડી, ભેડે દોત જમૈયો અને તસતસતી ધખાર નીચે દિલ્હીની મોજડી પ્હેરતા અને ગ્રીણી નજરે દરેક અરજદારને નખશિખ તપાસી લેતા મુત્સદીઓ, જેનો દિમાગ બહારથી નરમ લાગે અને અરજદારો સાથે નમ્રતાથી બોલે છતા રાવરાણાને, નજરથીજ ડારી દેતા આઝમ મુત્સદીઓ—પછી વળી લાંબો કોટ અને પાટલુન ચડાવી, માથે પુનાશાહી બ્રાહ્મણિયાં બત્તી પ્હેરેલા અને દરેક અરજદાર સામે ચશમાં માંથી જોતા અને મુછના છેડા હોઠ વચ્ચે દબાવી વિચાર કરતા, અફિસધારાવાદી લાહિસાહેબ મુત્સદીઓ—છેવટે એજન્સીના સાહેબ જેવાજ લિયાશમાં રાજજ થઈ શિરસ્તેદારને રજીસ્ટ્રાર કહેતા અને ચિટનીસને સેક્રેટરી કહી બોલાવતા સાહેબ મુત્સદીઓ—સહુ આવી ગયા પણ કોઈએ પેલા જૈફ અરજદારને મુલાકાત આપી નહિ. હવે તો એના અંગ યાકયા હત્યાં તેથી પણ વધારે તેની દિમ્મત યાકી હતી અને સાથે સાથે એના સિપાઈ દોસ્ત ઉપરથી પણ રંગીલાં પોપડાં ઉખડવા માંડ્યાં હતાં.

આખર એક સ્વવારે એ રાખેતા મુજબના સવાલ જવાબ કરી પોતાના દોસ્ત પાસે જઈ બેઠો. આજે એનામાં બહુ ફેરફાર દેખાવા

લાગ્યો. એની આંખોએ કાંખપ વળી ગઇ લાગી. ભીંતપરનો એનો રંગીલો દોરત હવામાં ગૂમ થવો લાગ્યો. આવજાવ કરતા ચપરાશીઓ ધુમાડાના બનાવેલાં પુનઃકાં હોય એમ દેખાવા લાગ્યા. એનું માથું કાંધ ઉપર ડોલવા લાગ્યું અને એના કાનમાં પેલા ભીંતપરના દોરતનો સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો “સાક્ષાત્ લાઈ. હું અને તું અંદર બેઠકમાં પહોંચવાને સરળપલાજ નથી!”

આનું આ વાક્ય વારંવાર એના મગજમાં ધૂમી રહેતું અને એના હાથમાંથી પડી ગયેલી લાકડીના અવાજથી દોરી આવેલા ચપરાશીઓએ એનું શરીર ઝાલી લીધું.

એજ પળે દક્ષતરમાં રોન પર તીકળેત્રા નામદાર દિવાનસાહેબ ત્યાં અકસ્માત આવી ચડ્યા.

ચપરાશીઓએ બુઝને દિવાનસાહેબના માન ખાતર ઉભો કરવા માંડ્યો અને એના પગ જમોન પર મુલેલી ડાળ પેડે લટકતા મેલી એને બગલમાંથી ઉઠ્યો ક્યો

‘અત્યા તું કોણ છે, તારું નામ શું?’ દિવાનસાહેબે પુછ્યું, અને મુઠ્ઠામુઠ્ઠીથી પણ એના પ્રતનો ઉત્તર મળવો ન્તેધ્યે એવી અટાથી ઉભા રહ્યા.

તે ઝેડના હોઠ ઉઘડ્યા અને બીડ્યા-ફરી ઉઘડ્યા અને કંઈ ગણગણાટ થયો “પ્રત-પ્રત.....” અને એ વધુ ન બોલી શક્યો.

‘શું-પ્રત-પછી શું’ દિવાન સાહેબે શિરસ્તેદાર તરફ ફરી પુછ્યું- ‘પ્રત એટલે કોણ?’

‘સાહેબ, હું નથી ઓળખનો. એ નામનું કોઈ પણ અરજદાર આપણે દક્ષતરે નથી.....’ શિરસ્તેદારે કહ્યું.

સાદ જાતી ગાદીમાં બેસી દિવાનસાહેબ પધાર્યા, એટલે તુરતજ લાકડી અને પહેડી કાયમાં લઈ શિરસ્તેદારે હુકમ કર્યો “જુઓ છો શું, મરી જાય તે પહેલાં જ્વાર કાઢો, નહિ તો દોડી અલગવરો”

છતાં બીજો દિવસે દોડીને પલાં વધે ચૂનો દેવાડ્યો અને પ્રત સાથે વર્ગોથી સદાનુશ્રુતિ દેખાડનાર પેલા રંગીલા સિપાઈનું અસ્તિત્વ પણ નાબૂદ થયું.

આપણા ચિરંજીવી રાસ

નાની નાની બોધદાયક વાતોને, મુંદર બાપા તથા શૈલીમાં ગરબા કે રાસમાં ગૂંથી આપણી સ્ત્રીઓને કણકે અર્પનાર દરેક જણ ખરો રસિક કહેવાય.

સંગીતને કંઈક અન્યતર સ્થાન આપવા છતાં, સંગીત કળાની નજરે પણ રાસ અને ગરબાનો દેવ મર્યાદિત થતો નથી. પણ દરેક ગરબામાંથી ઝરતો મીઠો ભાવ ગાનાર તથા સાંભળનાર પર સચ્ચોટ સંસ્કાર તથા છાપ પાડે એ ગરબાનું મુખ્ય અંગ ગણાય.

જ્યારે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સોળે કળાથી ખીલી રહ્યો હોય, આલુઆલુ ખીજ કોષ જાતની ખસેલ ન હોય, ત્યારે મીઠી દલકે ગવાતા રાસડાઓની અને તાલબદ્ધ તુપૂર ઝણકારની કલાસંવિધાનની શક્તિ કોણે નહિ અતુલવી હોય? હજુ તો એકઠે દાયકાનીજ વાત. ગ્રામ્ય બલિકાઓ ટોળે મળીને ચાંદનીમાં રાસડા ભેટી એક અગ્રણી થતી અને ખીજ બધી ઝીલતી. તે વખતે આલુઆલુનું વાતાવરણ કેવી મીઠી મુંદરતાથી ભરાતું હશે એ કલ્પવું પણ આજના શહેરી જીવડાઓની સક્તિ જ્ઞાર બની ગયું છે. કમનસીબની વાત છે કે એ મુંદર આનંદ આપણા જીવનક્રમમાંથી નાશ પામ્યો છે અને તેની સાથે સંગીત કળાની પણ સ્ત્રી સમાજમાંથી પડતી દેખાય છે. હજી આઠાં આઠાં રમરણો કોષક કોષક ભાગમાં જોવામાં આવે છે. ફરક એટલોજ છે કે હમણાંના ગરબાઓમાં શબ્દ અને ભાવના ફેરફાર સાથે આજના કવિઓનો પ્રચાર વધારે દેખાય છે.

આજની રાસ કર્તા કહો તો મુખ્ય જે નામ-કવિ નાનાલાલ તથા રવ. કવિ જોટાદકર. નાનાલાલના 'નાના નાના રાસ' તથા જોટાદકરની "રાસ તરંગિણી" એ ચિરંજીવી કૃતિઓ છે અને આ વિષયમાં નાનાલાલ તથા જોટાદકરનાં નામ સાથે કેશવ શેઠ તથા રામચૂગને યાદ નહિ કરીએ તો તેમને અન્યાય કર્યો ગણાશે. છતાં એ બધાંથી જુદી ભાત પાડતું પ્રકાશન તો શ્રીકૃત મેધાળીનું છે.

રાસમાળાઓના કર્તાઓએ કેટલું બધું ક્યું કહેવાય? તેમનાં રસિક હૃદયોએ કેટલાએકનાં મનો રસિક બનાવ્યા હશે! કેટલાઓને કલ્પનાની પાંખે ઉડાડ્યા છે!

ખાસ કરીને જોટાદકરે દિ'દૂસ'સારને કલ્પનાની સુંદર પીંછીથી રંગબેરંગી રંગે ચીતર્યો છે.

“ખરમા વીરાને ભડ' વારણે રે લોલ,
એકતો મુહાગી જગન ચાંદલો રે
બીજે તો મુહાગી મારે વીર જો,
ખરમા વીરાને ભડ' વારણે રે લોલ.”

એ ગાતાં ગાતાં કેટલીએ ભગિનીઓની છાતી ભાઈ મારેના પ્રેમમાં ગળ ગળ ઉંચી આવતી હશે.

“હો માળીડા, જાજ ભરીને લાગ્ય કૂલ
આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર,
હો માળીડા, આપીશ અમૂલતા એ મૂલ,
આજ મારે પ્રીતમ પધારે ઘેર.”

એ મધુરકંઠે ગાતી કેટલીએ નવવધૂઓનાં હૃદયો પતિવેલાં બનતાં હશે! તે સિવાય કુટુંબનાં દરેક અંગભૂતોને અંગેહુપ્પ સરળ ભાષામાં ચિતાર ખડો કરનાર કેટલાએ બીજા રાસો એ બેઉ જણાએ આપણને આપ્યા છે!

“તમને કવી વહુ ગોરી ગમશે હો રાજ,
અચકો મચકો કારેલી.

અમને ફલાણી વહુ ગોરી ગમશે હો રાજ,
અચકો મચકો કારેલી”

એમ કેકા તથા તાલ સાથે માતી બિનઅનુભવી બાલિકાઓનાં મન પર ભવિષ્ય વિષેની છાપ ધણી અસરકારક નહિ તોય આલ્લાદ-કારક તો પડેજ કન્યાને પરણાવી પછી સાસરે વળાવવા વખતે માતાની તેને શિખામણ તથા તે પછી કન્યાને ત્યાંનો સંસારનો અનુભવ કે બ્યારે, “મનનો માનેલ મળ્યો ગોરલો, રૂપાળી રાત” એવી રીતે “રૂપાળી રાત”નું વર્ણન બહુજ અસરકારક છે. સાચુ નહુંદનો નવી વહુ પર આગળથીજ ચાલતો આવેલો દ્વેષ તથા વારંવાર અપાતાં મેણાં દોણાં આપણને હિંદુ સંસારનું જાન કરાવે છે તેની સાથે નવવધૂનો સર્વે તરફનો રોદ તથા પૂજ્યભાવ પણ અવર્ણનીય છે.

“આજ સ્વાનામાં મેં તેા રોલતા હુંગર દીઠા જો,
બળબળતી નદીઓ રે અમારાં સ્વાનામાં.
રોલતા હુંગર એ તેા અમારા સસરાજીરે,
બળબળતી નદીઓ અમારાં સાસુજીરે.”

વગેરે વગેરે. પૂજ્યભાવ સાબીત કરે છે. તે ઉપરાંત તેનાં મહિયર પક્ષને પણ મૂકી નથી દેતી. ત્યાં પણ ભાર્ષ ભાબી તરફનો રોદ ઉભરાઇ જાય છે. “મારા વીરાના વંશની પેલ” એવી રીતે પોતાની ભાબીને ઓળખાવે છે. કુટુંબવર્ણન ઉપરાંત અન્ય નૈસર્ગિક વર્ણન સુંદરતા તથા મીઠાસનો અનુભવ આપેહુખ કરે છે.

સારાંજે જગતને શીતળતામાં નિમગ્ન કરતી રૂપેરીચંદા, કાળી પણ કામળુગારી કેકિકાના દુહા દુહુના દુહુકાર સહિત પુર બહારથી ખીલી રહેલી વસંત, રંગ એ રંગી સુગંધી પુષ્પથી સુશોભિત યએલી લતાઓ તથા ઝીણા ઝીણાં ઝરમર મેહથી આછી આછી જવાએલ

જમીન એ વર્ણનો મનુષ્યનાં મનમાં નૂતન ચેતન ઝડપા વગર રહેજ નહિ. એકદરમાં પણ એકદર માણસ પણ જરા વાર દિઃમૂઢ બની જાય, સિવાય કે જેમણે શહેરી જીવનમાં રહી આનો અર્થ સમજવાની શક્તિજ ગુમાવી હોય.

શ્રી વર્ગને કોલેજનું, યુનીવર્સિટી શિક્ષણ આપવાની તરફેણમાં ઘણાઓ મહેનત કરી રહ્યાં છે પણ આ વિષે બહુજ ઓછા બોલે છે એ આશ્ચર્યકારક છે. યુનીવર્સિટી શિક્ષણ શ્રીઓ માટે વ્યાજબી છે કે નહિ એ ચર્ચાનું અત્રે અસ્થાને છે પરંતુ હમણા તો એટલું જ કહી શકાય કે રાસ તથા સંગીત તરફ દુર્લક્ષ રાખવું એ જીવનમાંથી રસિકતાના સમજા વિનાશ તરફનું ક્રયમ યગથીઉ છે.

પરંતુ આ પ્રશ્ન કેવળ શ્રી મંડળનોજ નથી. પુરુષોમાંથી પણ સમૂહસંગીત વિવર Singing નો લોપ થયો છે એ એક આવશ્યક અંગનો ઉત્થેદ થયો છે એમ કહેવામાં અનિશયોક્તિ નથી. નવરાત્રની ગરમીઓમા તાલ લેના પુરુષોની જાત દરે નાશ પામવા માંડી છે એ ખરેખર શોચનીય છે.

રાસ એ એક પ્રકારનું-બહુ ઉંચા પ્રકારનું-નૃત્ય છે. આજે ત્યારે નવાં નવાં નામો નીચે નૃત્યકલા ફરી દેખાવ દેવા લાગી છે અને અંગના દ્વારથી અને સૌન્દર્ય માટે Rhythmic Exercisesની વાતો પારકા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણા શ્રી પુરુષોમાંથી અસત પામતા આ રાસમંડળીના ગિવાજ ઉપર ફરી ગંભીર ધ્યાન દેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે એ દેખીતું છે.

અને આ પુનર્જીવનની સાધનામાં એક વાત બહુ આગળ પડતી તરી રહે છે. આજ સુધી શ્રીમંડળમાં સર્વતોમુખ પ્રચાર પામેલા રાસડાઓ વિગેરેમાં લૌકિક તત્વ એટલું પ્રબળ હતું કે તેમાં શૈલી, શબ્દો, અને ક-ર્તૃત્વ સુધ્ધાં વિલય પામી ગયું હતું. રહેકડો અમર કૃતિઓના કૃત્તાને આપણે ઓળખતા પણ નથી. એ રાસડાઓ

સર્વ વર્ગને અને સર્વ શક્તિને એટલા અતુલ હતા કે જે રાસડા ઉત્તમ સંસ્કૃત જાતિનાં શહેરી સ્ત્રીસમાજમાં ગર્વાતા તેજ સદજ ઉચ્ચારભેદથી માલધારીના નેસડામાં અને બીલડીઓના ઢૂળાઓમાં એક સરખા રસથી ગંધાતા. આજના રાસ રચનારાઓ પોતાની કૃતિઓ માટે આ વાનમા અભિમાન ન લઇશકે, એ આજના સમગ્ર સાહિત્યને દોષ આમાં પણ પ્રવેશી ચૂક્યો છે એ દેખાડે છે.

અમદાવાદ સાક્ષર પરિષદ વખતે મહાત્મા ગાંધિજીએ કહેલું કે ત્યાં સુધી આજની કવિતાઓ કોસિયાના મ્હોથે-નીકળતી ભૂંડી બાળોને દૂર કરી પોને ત્યાં બીરાજે નહિ ત્યાં સુધી સાક્ષરતા ઉપર સ્વાર્થનું કલંક રહેવાનું. રાસડાઓ માટે તો આ કથન વધારે લાગુ પડતું કહેવાય જે સર્વના હૃદયમાં પેશી શકે અને બાલ વધ લણેલાં કે અભણ, ઉંચા કે નીચાં સહુ રસિકતા પૂર્વક ઝીલી શકે તેજ રાસડો ઉત્તમ કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ મેઘાણીની અમુક કૃતિઓ બોટાદકરની અમુક અને કેશવશેઠની કાઠકજ ઉત્તમ ગણાય. કવિંત્રી ન્હાનાલાલની કૃતિઓમાં અન્ય બધી કળાએ દીપતા ચન્દ્રના કલંક પેડે એકજ દોષ છે તે એ કે જેમના રાસ બીલડીઓના ઢૂળામાં સળળાય તે પહેલાં એ બીલડીઓને ઝાઝામાં ઝાઝું માર્ગોપદેશિકા સુધીનું સંસ્કૃત તો આવડવુંજ નેમયે.

નથી લાગતું કે રાસડાઓના સામુદાયિક પ્રચાર માટે અને પુરોની ગરબીઓને ફરી જોરાયી ચાલુ કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદે કંઈ નહિ તો દરેક ડેલિગેટને ગરબા ગાવાની ફરજ પાડવાનો વખત આવી ચુક્યો છે ?

[માસું જૈરપુર ૨૯-૭ ૧૯૨૯]

સંમતિવય સમિતિ

૧૬૧ ધારાસભાએ લગ્નવય અને સંમતિવય વિષેનાં ગૌરવિલ્લને જણી દહાડવા નીચેલી સમિતિની ભલામણો જકાર પડી છે, તે નીચે છાપી છે. આ સમિતિએ ૭૭૩૦ આગેવાન સ્ત્રી પુરુષોને પ્રશ્નપત્રો મોકલ્યાં હતાં અને દરેક પ્રાન્તમાં પર્યટન કરી ૪૦૦ લાહેર સ્ત્રી પુરુષોની મુખજુબાની લીધી હતી નાગરિકના પહેલા અંકમાં છાપેલા રા. રા. પ્રેમરાય જૌરીશંકરના લેખના સુવાઓનો સુકાળલો આ ભલામણો સાથે કરવાથી અમારા એ લેખકની આ વિષયમાં દેટલી ઉંડી નજર પહોંચી હતી તે જણાશે.

નવી ભલામણો

(૧) બાળલગ્નને નાબૂદ કરવા અને તેના અટકાવનો સાર્વત્રિક અસરકારક અમલ કરવા, કન્યા માટે લગ્નની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૧૪ વર્ષની રાખવામાં આવે જે.

(૨) લગ્નથી નોંધાયેલાં છતાં, પંદર વર્ષથી નાની વયની પત્ની સાથે પતિ જીન્સી સંબંધ નહિ બાંધી શકે. પત્નીની સંમતિવય ઓછામાં ઓછી ૧૫ વર્ષની નોંધાયેલ.

(૩) પંદર વર્ષની અંદરની ગોતાની સ્ત્રી સાથે જીન્સી સંબંધ ગુન્હો લેખાશે. અને તે કરનારને છ. પી. કે. ના ૨૦ માં પ્રકરણની કલમો અનુસાર ગુન્હેગાર ગણવામાં આવશે.

(૪) આવા ગુન્હાઓને 'લગ્ન જીવનની ગેરવર્તણૂક' તરીકે ઓળખવામાં આવશે.

(૫) ૧૮ વર્ષની અંદરની અપરિણીત સ્ત્રી સાથે જીન્સી સંબંધ બાંધવો એ ગુન્હો ગણાશે. અપરિણીત સ્ત્રીને માટે સંમતિવય આજમાં એકી ૧૮ વર્ષની જોઈશે.

આરોપ અને સારાન

(૬) કલમ ૧માં બતાવ્યા મુજબ ૧૪ વર્ષની અંદરની કન્યાના લગ્ન કરવા માટે બન્ને પક્ષોને કી. પ્રો. કોડની કલમ ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૨૬ અ અને ૪૦૬ મુજબ જોશ અને દંડની સજા થશે.

(૭) કલમ ૨ માં બતાવ્યા મુજબ, ૧૨ વર્ષની અંદરની પોતાની સ્ત્રી સાથે જીન્સી સંબંધ બાંધવાનો ગુન્હો કરનારને દસ વર્ષની સજા કેદની સજા અને તે ઉપરાંત દંડ થશે ૧૨ અને ૧૫ વર્ષ વચ્ચેની પોતાની સ્ત્રી સાથે જીન્સી સંબંધ બાંધવાના ગુન્હા બદલ સજા અથવા સાદી એક વર્ષની કેદની સજા અને દંડ થશે.

(૮) લગ્નજીવનની ગેરવર્તણૂકના કિસ્સામાં નાની ઉંમરની પત્ની ૧૫ વર્ષની થતાં મુધી, તેના ધણીએ અગર ધણીના વાલીએ તે બાંધના સ્વતંત્ર આવાસની, ખાનપાનની વગેરે સગવડ કરી આપવી પડશે.

(૯) ૧૫ વર્ષની અંદરની કન્યા સાથે લગ્ન થયાં હશે, તો દરિયાદ થતાં, કોર્ટ એ બાંધની સોંપણી કોઈ આબરુદાર માણસ યા જાહેર સંસ્થાને કરશે; પછી કોર્ટ અવાર નવાર એ બાંધના વિકાસ, રહેણી-કરણી વગેરેથી વાકેફ રહેશે. એ સંબંધેની હકિકતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી એ બાંધને સંરક્ષણમાં લેનાર સંસ્થા યા વ્યક્તિને શિર રહેશે.

(૧૦) આવી બાબાઓને રક્ષણ આપનાર સંસ્થાઓને ઉચિત મદદ, ઉત્તજન વગેરે આપવું જોઈએ.

મહશીર

(૧૧) આવા ગુન્હાઓની તપાસ અર્થે સ્ત્રી પોલીસની સ્થાપના થવી જોઈએ. અને સ્ત્રીઓની તપાસ આ પોલીસ મારફત સ્ત્રી ડોક્ટરો

દ્વારા થવી જોઈએ અને જ્યાં સ્ત્રી પોલીસ નહિ હોય ત્યાં એ કાર્ય આબરૂદાર સ્ત્રીઓને સોંપવામાં આવશે.

(૧૨) એક વર્ષ વીતી ગયા પછી, આવા ગુન્હાઓની તપાસ નહિ થાય. કોર્ટ એવી ફરિયાદ ધ્યાનમાં નહિ લે.

(૧૩) આ કાયદો અમલમાં મૂકાયે, કોમ્પલેટ માણસ હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે ૧૫ વર્ષની અંદરની પોતાની સ્ત્રી સામે લગ્નહક્કના બેગવટા માટે ફરિયાદ નહિ કરી શકે.

ઉમ્મરના પુરાવા

(૧૪) સરકારી દફતરોમાં ઉમ્મરની નોંધ રહેશે.

(૧૫) આ વ્યવસ્થાની જવાબદારી હિન્દી સરકારનું કારોબારી ખાતું ઉપાડી લેશે.

(૧૬) બાળકનો જન્મ થતાની સાથે તેની સાચી તારીખની નોંધ રચાનિક અધિકારી પાસે એ બાળકના વાલીઓએ કરાવવી પડશે.

(૧૭) બાળકના જન્મ પછી, જો તે જીવતુ રહે તો, એક વર્ષની અંદર તેના નામની ખબર પણ કરવી પડશે.

(૧૮) લગ્ન થતી વેળા લગ્ન તારીખ, સ્ત્રી પુરુષની ઉમ્મર વગેરે દક્ષિતની નોંધ જાહેર ફોર્મમાં રચાનિક અધિકારી મારફત સરકારી દફતરે ચડાવવી પડશે.

(૧૯) રચાનિક અધિકારીના દફતરે જન્મ અને લગ્નની નોંધ ચડ્યા પછી, અધિકારી વગર શીએ તે તબંધના પ્રમાણપત્રો આપશે.

પરચુરણ

(૨૦) લગ્નનાં અને સંમતિના આં નવા કાયદાને વધારેમાં વધારે પ્રસિદ્ધિ આપવાને અને આ સંબંધમાં પ્રજાસમૂહને જ્ઞાન આપવાને બરાબર પગલાં લેવા જોઈએ.

(૨૧) પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય જ્ઞાન પ્રચારવાને અસરકારક માર્ગો યોજવા જોઈએ.

નોંધ

કુમારી વિનોદિની નીલકંઠ બી. એ. વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા સિધાબ્યાં છે. સારાં ગુજરાતનાં સ્ત્રીજનવત્ની પ્રગતિમાં પ્રથમ પગલાં મારીને આતાની કુખ ઉઘાડનાર બહેનોમાં, પ્રતિપર્વરસોદયઃ એ કથન વાસ્તવિક કરનાર વિનોદિનીબહેનને, નાગરિક અન્તઃદંડુ પૂર્વક ધન્યવાદ અર્પે છે. નાગરિકતા આવતા અંકમાં આ બહેનની છેલ્લામાં છેલ્લી છબિ પ્રગટ થશે.

અ. સી વિનોદ રમણલાલ યાજ્ઞિક બી. એ. પતિ સાથે વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડ ગયાં છે. “સ્મિતભરી સદચરી”નાં સ્વપ્ન જોનાર કવિનો આહારી આવા સહચારથી રૂંચિત કરનાર આ દેશપતિની ઇષ્ટપ્રવૃત્તિનો નાગરિક વિજય પ્રાપ્ત છે.

બંધારણ વિમર્શક સમિતિની વરણી માટે મળેલા મતોથી નીચે ગણાયેલાં નામો વધુમતે ચૂંટયાં છે.

આચાર્યશંકર મુખ,

શર ભલ્લુલાઈ,

ગુલાબરાય છાંયા,

હિમતલાલ અંબારિયા,

ત્રિભુવનદાસ રાણા,

મરદાર પાંડકર,

પુરુષોત્તમરાય ઝાલા,

રામપ્રસાદ મુખ,

ગુલાબરાય દેશાઈ,

નયનમુખલાલ પંડ્યા,

માનસંકર મહેતા,

રાજેન્દ્ર દલાલ,

મુંબઈ મંડલના પ્રતિનિધિઃ દલપતરામ અંબારિયા અમદાવાદ મંડલના પ્રતિનિધિ ડૉક્ટર માંકડ એમ. કી. બી.એ. મંડલોના નવાબ ફરી વળે સમિતિનું કાર્ય રાત્ર કરવામાં આવશે

.....

વારસાહક્ક અને સ્ત્રીઓ

હિન્દુ સંયુક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓના એ પ્રકાર છે. કુટુંબમાં જન્મેલો પુત્રીવર્ગ અને પરગોત્રમાંથી આવી કુટુંબમાં માનપદ ઉભળતો વધુવર્ગ. આ ગોત્રસમાસ એટલો તો અખણ્ડ અને નિનાન્ત છે કે વારસાહક્કના કાયદામાં કુટુંબનું એકજ અંગ ગણવામાં આવ્યું છે: તે આ વધુવર્ગ પુત્રીઓ પરણીને પરગોત્રમાં સમાસ લે એટલે એ તો પર કુટુંબનું અંગ લેખાય છે. અને વિલક્ત હક્ક જોગવતા અપુત્ર હિન્દુની પુત્રીઓજ મૃત પિતાનાં ધનનો હિસ્સો મેળવી શકે છે. જો પિતા જીવો ન થયો હોય તો સંયુક્ત કુટુંબમાં પુત્રીઓને પિતાની કમાણી ઉપર કે એના મૃત્યુસિદ્ધ ધન ઉપર કરો વારસા હક્ક નથી. વળી જો પિતા વિલક્ત હોય, છતાં એ પાછળ પુત્ર મૂકી ગયેલ હોય તો પુત્રીઓનાં હિસ્સો રહેજ નહિ, અને જાણે પિતા સંયુક્ત કુટુંબમાંજ હોય એમ પુત્રીઓ ખાતલ રહે છે. સંયુક્ત કે વિલક્ત કુટુંબમાં એકથી વધારે પુત્રો હોય या પૌત્રો હોય તો પણ એ ભાઇઓ ફરી વિલક્ત થતાં બધું ધન પુત્રો વચ્ચેજ સરખે હિસ્સે વહેંચાઇ જાય છે અને પુત્રીઓને એ વહેંચણીમાંથી ખાનલ રાખવામાં આવે છે.

પુત્રીઓનો કૌટુંબિક ધનમાં હક્ક માત્ર એટલોજ રહે છે કે જ્યાં સુધી લગ્નદ્વારા પરગોત્રમાં એનો સમાસ ન થાય ત્યાં સુધી એનું ભરણ પોષણજ પૈતૃકઘર-પિતૃ-માં થાય. લગ્ન થયા પછી વધવ્ય કે અન્ય કારણથી પુત્રી નિરાધાર થાય તો પણ પિતૃમાં એ ખટકુ રોકેલો કે અંગ દાંકવાને ચિંથર પણ હક્કનીરૂપે માગી નજ

શકે. પિતાના મૃત્યુને સમયે જો પુત્રીનાં લગ્ન ન થયાં હોય તો પિતૃચરને ખરચે એ લગ્ન થવાં જોઈએ એટલેજ જોજો પિતાના ધન ઉપર રાખવામાં આવેલ છે સંયુક્ત કુટુંબમાં પુત્રીવર્ગ વિશે આમ રિચિતિ છે.

વધૂવર્ગ જે હિન્દુ કુટુંબમાં કુટુંબિનીનું પદ ભોગવે છે તેની રિચિતિ પણ વધારે સારી તો નથીજ. સંયુક્ત કુટુંબમાં વધૂવર્ગને ભરણ પેપણુનેજ હક્ક મળે છે. સંયુક્ત કુટુંબનો ભલે એકજ કમાનાર અને ધન મેલી જનાર હોય પણ એના મૃત્યુ પછી એની વિધવા માત્ર આજીવન ભરણ પોપણુજ પામે. જો કે એના પતિએજ સંયુક્ત કુટુંબના ધનની પાછળે પાછ જત કમાઈથી મેળવી હોય તો પણ એની વિધવા તો ખાવાનું અને અંગ ઢાંકવાનુંજ હક્કનીરૂપે માગી શકે. જાકીનું ધન અવશેષ રહેલા બીજા પુરૂષ કુટુંબિઓ ભોગવે અને છુટા થાય તો વિધવાનો અંદોઅરત કરી સરખે હિરસે બહેંચી લ્યે.

આમાં એક વિચિત્ર ગૂચ મૂકવામાં આવી છે. ગત થનાર પતિ જે સંયુક્ત કુટુંબને પૈસે કેળવણી પામેલા હોય છતાં એ કેળવણીના પરિણામરૂપે કરવો જોઈતા ધંધો ન કરતાં કોઈ બીજા ધંધાએ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે તો આજના કાયદાનીરૂપે સંયુક્ત કુટુંબમાં હોવા છતાં એ કમાણીની વ્યવસ્થા તે પોતાની ખુશી મુજબ કરી શકે છે, એટલે પોતાની વહુને સ્ત્રીધન તરીકે કંઈ આપી શકે.

પોતાની પત્નીને જે વૈધવ્યની અલાગી દશામાં સ્વતંત્ર રાખવા પ્રયત્ન હોય તેણે તો શરૂઆતથીજ વિલક્ત થઈ સ્વોપાર્જીત ધન સંચય કરી તેમાંનો સારો જેવો હિરસો પત્નીને અથવા પુત્રીઓને જીવતે આપીદેવો પડે એવો સંચો આજના કાયદામાં યોગ્ય લાગે છે. સંયુક્ત કુટુંબની સંરચાને પાછી પાડવામાં આ કાયદો અમુકઅંશે જવાબદાર લેખાય તો નવાઈ નથી.

આ વિષયમાં સ્ત્રીઓની પરતંત્રતા કેટલી ભયંકર છે તેનો ઇતિહાસ તો કોર્ટોમાં આવતા કિસ્સાઓનો અભ્યાસ કરવાથીજ સમજી શકાય.

થોડાંક વખત પહેલાં શ્રીયુત જયકર ખારિસ્ટરે આવો એક કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો હતો. એક વિધવા યાત્રાર્થે ગયેલ અને એની યાત્રાનો ખર્ચ એના મૃત પતિની મિલકતમાંથી અપાય કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપર અનેક પ્રમાણો અને પૂર્વોત્તરો તપાસતાં એમ જણાયું કે જો 'વિધવા પોતાના મૃત પતિના આત્માના હિતાર્થે યાત્રાએ ગયેલ હોય તોજ એ ખર્ચ પતિની મિલકતને ખાતે ઉધારી શકાય; પણ જો એ સ્ત્રી પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટેજ યાત્રાએ ગઈ હોય તો એ ખર્ચ એને પોતાને શિર રહે' કાયદાની આ ખારીદીનો ઉપયોગ કરવા માટે દરેક વિધવાએ પતિના નિમિત્તેજ યાત્રા કરવી પડે. કાતો પોતાના ઔરસ યા દાક પુત્ર કે અન્ય વિહિત છોકરા દ્વારા પતિના શ્રાદ્ધના નિમિત્તે યાત્રા કરે, યા પતિનાં દુઃખ પધરાવવાને નિમિત્તે યાત્રા કરે, વિગેરે ખારીદો શોધે તોજ કાયદો એને યાત્રાનું ખર્ચ અપાવે, નહિ તો પશ્તું વેંચીને યાત્રા કરવી હોય તો કરે !

આવોજ કાયદો પ્રથમથી હતો એમ સમજવાની કોઈ બૂલ ન કરે. અનેક સ્મૃતિઓમાં સ્ત્રીની સ્વતંત્ર કમાણી અને લઈના ઉદ્ઘરણો અપાયાં છે. રૂપથી, ગુણથી, અન્યરીતે કોઈને પ્રસન્ન કરી જે મેળવે, પોતાની જાત મહેનતથી જે મેળવે, કલાના વ્યવહારથી જે મેળવે તે સઘળું તે વિધવા સ્ત્રીનુંજ ધન મનાવું. પણ ત્યાર પછી પ્રિત્વી કાઉન્સિલના એક ફસલાથી આ ધન પણ વિધવા ન ભોગવી શકે એમ ઠેરવવામાં આવ્યું છે. પ્રિત્વી કાઉન્સિલે એમ ઠરાવ્યું છે કે "હિન્દુઓનાં શાસ્ત્રો જોતાં એમ લાગે છે માટે ઠરાવવામાં આવે છે કે પતિના મૃત્યુ પછી હિન્દુ વિધવાએ તો પોતાના પતિની સ્મૃતિ અખણ રીતે સાચવી રાખવાનુંજ કાર્ય કરવું અને સાધુજીવન જીવવું જે જીવન માટે માત્ર થોડુંકજ ખર્ચ લાગે અને તેટલુંજ ખર્ચ એ મેળવી શકે."

ખરું જોતાં અદ્યત્ત ધન ઉપર મહાત્મનારી સ્ત્રી પણ દૈવયોગે વિધવા અને તો સંયુક્ત કેટુજના ધોરણે અને કાયદાની દ્રષ્ટિએ એકાદ

રોટલો અને પાતળા છાશજ એ માગી શકે, અને એ સંયુક્ત ધનનો ભોગવટો તો ભલે દરના પણ પુરૂષ સમ્બંધીનેજ મળે.

સધવા સ્ત્રીઓ માટે પણ કાયદો કંઈ વધારે નરમાશ નથી બતાવી શકતો. પ્રથમ તો હિન્દુઓની અનેક નાંતોમાં દળુ બહુપત્નીત્વનું ભૂત દદાડે દદાડે વધતુંજ જોવામાં આવે છે, અને લીધે સધવા અને વિધવા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કુટુંબમાં વધારે કફેડી થઈ રહી છે. આની સાથેજ એક બીજો ધારો પણ સમાજને નુકશાન કરી રહ્યો છે, તે દત્તકલેવા સંબંધી છે. પુરૂષ સમ્બંધીઓમાંથીજ દત્તક લેવાય, પછી ભલે દત્તક લેનાર મા કરતા ઉમ્મરે બગણો હોય તોય ચાહે. પણ પુત્રીના પુત્રને દત્તક ન લેવાય એ કાયદો અનેક કિસ્સાઓમાં પ્રચલિત મનાયો છે.

આતો આજની સ્થિતિની ઝાંખી રૂપરેખા છે. સહુકાંઈ ધર્મથી ચાલતા દશે એવા અસંભવિત લાગતા સત્યયુગમાં ભલે આજના ધારાએ સુખ વેર્ષાં હોય, પણ જ્યારે સર્વત્ર કુટુંબો સ્વાર્થમાજ મચ્યાં રહેલા દેખાય છે ત્યાં હિન્દુ સમાજમાં આ ભયંકર અન્યાય સાંખી લેવાનો સમય ગયો છે એ સહુ સમજી લે એમાજ સમાજનું કલ્યાણ છે.

“સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ. વારસા હક્કમાં શાસ્ત્ર આડે આવે એ જોતાં એ શાસ્ત્ર નહિ પણ પાખંડ છે. દેશને મુક્ત કરવા માગતા માણસોએ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો વિરોધ કરતાં શરમાવું જોઈએ. એવા માણસો દેશભક્ત નહિ પણ દેશક્રોડી છે. લંકાધિપતિની પુત્રીને પાછ ન મળે એ ક્યાંનો ન્યાય ? દરેક સ્ત્રીને કમાઈ તેમજ વારસાનો હક્ક મળવો જોઈએ. સ્ત્રીઓ કમાય તેમાં સ્ત્રીઓના ક્યો આદર્શ નષ્ટ થાય છે એ સમજી શકાતું નથી.

.....સ્ત્રીઓને પોતાને યતા અન્યાય સામે નહિ એ આપણું દુર્દૈવ છે. ધોર અન્યાય સામે જગૃહિત જેવું કશુંપે જણાતું નથી. આ સ્થિતિ માટે પુરૂષો જવાબદાર છે. દરેકને ગુલામડી જોઈએ એ સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓનું માનસ કેમ મુધરે ?

— સ્ત્રી. સરોજની મહેતા

વિવાહસંસ્કાર

[અશ્વલાયનનાં ગૃહ્યસૂત્રે પ્રમાણે]

[કંડિકા સાતમી]

હવે, ખરેખર, જૂઠા જૂઠા રિવાજો જનપદમાં અને ગ્રામમાં હોય છે. તેને વિવાહમાં પાળવા. ૧

ટીકા:—જનપદ અને ગ્રામના અર્થ કરવાની અહિં જરૂર છે. સાધારણ રીતે જનપદ અને પૌર વચ્ચેનો તફાવત તો હવે સમજાઈ ગયો છે. રાજધર્મનાં વર્ણનામાં જનપદને પૌરથી વિશિષ્ટ ગણેલ મળે છે. ત્યાં પૌર એટલે શહેરને લગતું અને જનપદ એટલે સાધારણ જનો જ્યાં રહેતા હોય તે પ્રદેશને લગતું એમ યાવ. ૧ પણ અહિં જનપદને ગ્રામની વચ્ચે કંઈક તફાવત સૂચકાર સમજતા લાગે છે. ભાષાન્તરકાર ‘એસ્ટનબર્ગ’ જનપદ એટલે ‘દેશો’ અને ગ્રામ એટલે ‘ગામડા’ લે છે. એમ લાગે છે કે જૂઠા જૂઠા પ્રાન્ત અને દેશમાં રીતરિવાજો જૂઠા હતા એટલુંજ નહિ પણ તે તે દેશ અને પ્રાન્તમાં પણ ગામ ગામ પ્રમાણે કંઈક ફરકારો વિધિમાં રહેતા, એવું સૂચકાર મુચ્ચે છે.

જે (પ્રધાને) જામાન છે તે અમે કહીશું. ૨

અગ્નિની પશ્ચિમે ધંટીનું પડ, અને ઇશાનમાં પાણીનો ઘડો મૂકીને, (કન્યા વરને) અડકી રહે ત્યારે (ખલિ) હોમાને, વરે, પોતે પશ્ચિમાલિમુખે બેસી, પૂર્વાલિમુખે બેસેલી કન્યાનો અંગુઠો માત્ર, “ તારે હાથ સોભાવ્ય માટે લઈ છું ” એ મંત્રથી લેવો, બે એમ ઇચ્છે કે મને પુત્રોજ થાય તો. ૩. પુત્રીઓની ઇચ્છા-વાંછાએ માત્ર આંગળીજ. ૪. જન્મેની ઇચ્છાવાંછાએ અંગુઠા સહિત અંતો હાથ. ૫

ટીકા:—એકાદનખર્ અર્થે વધુવિલ વિધિ સાંખ્યનગ્નસૂત્ર (૧, ૧૩, ૨, અને પછી)માં છે તેની સાથે સરખાવે છે. તે આ છે: “ હું તારો હાથ સોભાવ્ય માટે લઈ છું ” એમ કહી, તે (૧૨) પોતાના જમણા હાથે તેનો જમણો હાથ, અંગુઠા સહિત, બન્ને હાથ ચત્તા રહે તેમ લે છે. ત્યારે તે હલો હોય અને તે બેઠી હોય. ૧૨ પશ્ચિમાલિમુખે બેસે ત્યારે કન્યા પૂર્વાલિમુખે બેસે. (૧, ૧૩, ૨,) ઉત્તરમાં એક પથ્થર મૂકવાનું સાંખ્ય. ગૃ. (૧, ૧૩, ૧૦)માં કહ્યું છે પારસ્કર ગૃહમાં આ પશ્ચિમદિશાની કિયા લાગદોમ પછી ગણાવી છે. તે આમ:

“ પછી તે, તેનો જમણો હાથ અંગુઠા સાથે પકડે છે આ મંત્રથી,—” (૧, ૭, ૩,) પારસ્કરમાં પણ અગ્નિની ઉત્તરે પથ્થર રાખવાનું કહ્યું છે. (૧, ૮, ૧.)

આદિગૃહમાં નરા ફેર છે:

વરે, કન્યાની પગવાડે થઈ, દક્ષિણે બેસી, કન્યાનો હાથ પકડેલો.” (૧, ૩, ૧૭). ૧, ૩, ૧૬ માં ધંટીનું કપડું પડ અગ્નિની પશ્ચિમે રાખવાનું કહ્યું છે.

ત્રોતિલગ્નમાં આમ છે.

“ વર કન્યાની પગવાડે બસ છે, દક્ષિણે ઉત્તરાલિમુખે બેસે છે અને કન્યાના બેઠેલા હાથ પકડે છે.” (૨, ૨, ૨)

હિરણ્યકેશીગૃહમાં અધિભાગ્ય પ્રમાણે છે. (૧, ૧, ૨૦, ૧) આપસ્તમ્ય પણ અધિભાગ્ય પ્રમાણે કહે છે માત્ર વરનો હાથ હથે અને કન્યાનો ચત્તો હોવા બેઠેલ એટલા ફેર નેધિ છે. (૨, ૪, ૧૧.)

અહિં, ખીલ દેશોમાં પણ પાણિગ્રહણની પ્રથા બહુ ચાહુ છે તે નોંધવું જોઈએ. ઇન્ડો-યુરોપીયન લોકોમાં તે તે પણ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. આખીસીનીઆમાં, વરવધૂ અંગળીઓ સાથે અડાડે છે. સકાઈ લોકોમાં પણ એમજ થાય છે. (વધુ માટે જુઓ વેસ્ટમાર્ક ભા. ૨ પૃ. ૪૩૬.)

આ રિવાજનાં કારણોની વિચારણા કરતાં વેસ્ટમાર્ક લખે છે: The joining of hands may undoubtedly be an expression of several different ideas. By the *dextrarum junctio* the bride came under the *manus* of the husband, or was “handed over” to him. The joining of hands is also from early times the outward sign of a troth that two persons give to each other: *Handschlag*, *Hand in Hand geloben*, *Handgellübde*, are familiar legal phrases in Germany. But it is obvious that the rite in question very frequently at least is a symbolic act of union; and this may be the case even when it is something else besides.” એ પાણિગ્રહણ act of unionનું ચિહ્ન છે એમ વેસ્ટમાર્ક માને છે. પાણિગ્રહણ ઉપરાંત ખીજા રિવાજોમાં ખાસ જાણવા જેવા આ છે: સિંહાલીજ લોકોમાં વરવધૂના અંગુઠા બાંધવામાં આવે છે. આજ પ્રમાણે વેસ્ટમાર્ક આપણાંમાં પ્રચલિત છેડાછેડીને પણ સમજાવે છે. એમ લાગે છે કે પાણિગ્રહણમાં કે છેડાછેડીમાં act of unionની ગંધ પણ નથી. ઉપર ઉતારેલા ફકરામાંનું પહેલું કારણજ સત્ય લાગે છે. કન્યાનો

વડિલ, કન્યા વરને આપે ત્યારે તેનો હાથ ઝાલી વરના હાથમાં મૂકે તેથી બીજું શું સ્વાભાવિક હોય? એમાં બીજો કંઈ અર્થ કે હેતુ જોવા તે નકામું છે. વળી છેડાછેડી અને પાણિગ્રહણનો એકજ હેતુ હોય તેમ પણ નથી લાગતું. ‘હવેથી આ કન્યા તને સોપું છું’ એવા આંતરિક વિચારનું બાહ્ય ચિહ્ન તે પાણિગ્રહણ અને વરવધૂ વચ્ચે હાર્દિક અને માનસિક અંકુશ અર્થ રહે એ વિચારનું બાહ્ય ચિહ્ન તે છેડાછેડી.

જમણી તરફ રહે તેમ, અગ્નિ એને જલકળશને ત્રણવાર ગોળ ફરતે તે (વર) જપે છે: “એ હું છું, તે તું છો, તે તું છો, એ હું છું. હું દ્યૌ, તું પૃથિવી, સામ હું ઋચા તું, તે આપણે એ પરણીએ, પ્રજા ઉત્પન્ન કરીએ (એક બીજાને) પ્રિય, પ્રકાશિત, સારાં મનવાળાં આપણે એ સો વર્ષ છવીએ. ૪ ” ૬

ટીકા:—પ્રદક્ષિણા વિશે શાંખ્યાત (૧, ૧૩, ૪, ૬, ૧૩), ખદિર (૧, ૩, ૨૪), પારસ્કર (૧, ૫, ૧; ૧, ૬, ૩), ગોલિલ [૨, ૨, ૮], હિરણ્યકેશી [૧, ૬, ૨૦, ૪], આપસ્તમ્બ [૨, ૫, ૧] બધા એકમત છે. તેના ક્રમમાં ક્યાંક ફેર છે પણ પ્રદક્ષિણા ફરવામાં તે બધા માને છે. બાલવાના મંત્રોમાં પણ ક્યાંક ફેર છે.

અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવાનો રિવાજ, પ્રાચીન રૌમમાં. કોટ લેંડોમાં, જર્મનીના ફેલ્ડક બાગોમાં, અને આફ્રિકાનો ફેલ્ડક બાગોમા પ્રચલિત છે. આ રિવાજના હેતુ માટે Dr. Jochelson લખે છે: “It symbolises the acceptance of the bride into the family cult which the hearth represents.” પણ વેસ્ટર્મર્ક લખે છે: “But I doubt that these explanations disclose their original meaning in full. They seem too similar to other fire rites which obviously serve a purificatory purpose, to be dissociated from them.” પણ આજ સુધી હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતા આ વૈદિક રિવાજને, તે વખતે

ખોલાતા મન્ત્રા સહિત ધ્યાનમાં રાખતાં તો એમ લાગે છે કે નેનો ખૂળ હેતુ કદાચ હલકા ભૂત પ્રેતનાં કે એવા બહેમો દૂર કરવાનો હોય એ કાણ જાણે. પણ વૈદિક અને ગૃહ્યસૂત્રના સમયે તો અગ્નિનું સ્વરૂપ એટલું તો દૈવી ગણાતું કે વરવધુ સુંદર છવન ગાળવાના સકલ્ય તેની સમીપ કરતા. દેવની સાક્ષીએ-અગ્નિ. સૂર્ય અને વ્યાબિણની સાક્ષીએ-થએણ કામ મક્કમ આજે પણ ગણાય છે

ફેરવી ફેરવીને [દર વખતે] પથ્થર ઉપર ચડાવે, છે “આ પથ્થર ઉપર ચડ, પથ્થર પેડે તું” સ્થિર થા. દુશ્મનની સામે થા. શત્રુની સામે મક્કમ રહે.” એ મન્ત્રથી ૭.

ટીકા:—આ રિવાજ બધાં ગૃહ્યસૂત્રોને માન્ય છે. શાખા (૧, ૧૩, ૧૨), પારસ્કર (૧, ૭, ૧), ખાદિર [૧, ૩, ૧૬], ગોલિલ [૨ ૨. ૩]. દિરગ્ચક્રેશી [૧. ૬ ૨૦ ૮]. આપસ્તમ્બ (૨, ૫. ૩.).

ત્રીજા સૂત્રમાં એ ધંદીતું ૫૮ કથું છે અને તેના ઉપર અહિં કન્યાને પગ મૂકવાતું કથું છે તેને માટે મૂળમાં દુશ્મનમાનમ્ છે. ટીકાકાર નારાયણ તે વિશે આત્મ લખે છે. અરમમર્ચામિત્યર્થઃ। મૃણમપ્યપિ હિ લોકે દૃશદ્વિચિતે। ટીકાકાર દુરદત્ત તેને ચચા પિપ્પતે મા દૃપત. એમ સમજાવે છે. એટલે અહિં ધંદીતું ૫૮જ કથું લાગે છે.

વધૂની અંજલિની ઉપર ધી રેડીને, બાઈ કે બાઈને કેકાણે બીજો કોઈ (તે અંજલિમાં) બે વાર તળેલા અનાજના દાણા નાખે ૮-ગણુ વાર જામદગ્નિ કુંદુજ્જમાં ૬ હવિ ઉપર આજ્ય છાંટીને ૧૦ તથા બૂદાં રાખેલાં (હવિ) ઉપર, પણ ૧૧ આ બૂદાં રાખેલાંનો વિધિ છે. ૧૨ ‘હવે અર્ચમનને, અગ્નિને કન્યાએ પૂજ્યો છે. તે દેવ અર્ચમા તેને (કન્યાને) અહિંથી છોડો, ત્યાંથી નહિ’. સ્વાહા. દેવ વરૂણને, અગ્નિને, કન્યાએ પૂજ્યો છે. તે દેવ વરૂણ તે (કન્યાને) અહિંથી છોડો, ત્યાંથી નહિ’ દેવ પૂષ્પને અગ્નિને, કન્યાએ પૂજ્યો છે તે દેવ પૂષ્પ કન્યાને અહિંથી છોડો, ત્યાંથી નહિ” ૧ એમ (૧૨) બોલે ત્યારે, (કન્યાએ) અંજલિ છોડયા વગરજ સુવધી હોય તેમ (તળેલા દાણા) હોમી દેવા ૧૩.

ટીકા:—શાંખાયન પણ આ લાલહોમ અમળ વર્ણવે છે પણ આમ સંબંધ નહિ. (૧, ૧૮, ૩; ૧, ૧૩, ૧૭; ૧, ૧૪, ૧). પારસ્કર (૧, ૬, ૧, ૨)માં કન્યાનો જાતા લાલની સાથે સમીપત્ર મૂકે એમ વધુ છે. તથા અર્ચમન વગેરેના મંત્રમાં પ્રેતા મુચ્છતુ ને પતે: (અહિંથી છોડો, પતિથી નહિ) એમ છે. આદિર (૧, ૩, ૨૦-૨૩), જોભિલ (૨, ૨, ૫-૭), હિરણ્યકેશી (૧, ૬, ૨૦, ૩-૭) અને આપસ્તમ્બ (૨, ૫, ૪-૮)માં અશ્વલાયન મુજબન આ વિધિ છે.

આ લાલહોમનો અવદાનધર્મ જરાજર સમજવા જેવો છે. ઓહડનબર્ન તે આમ સમજાવે છે: "Two portions of fried grain poured over bride's hands, together with the first (ઉપસ્તરણ and the second pouring out of Ajya, constitute the four avadanas. The descendents of Jamadagni were પચ્ચાયત્તિન્ i. e. they used to cut off five such portions; so they had to pour the fried grain three times." (S. B. P. XXIX P. ૧૬૬.) સામાન્ય રીતે વધૂની અંજલિ ઉપર બે વાર થી રેડવાતું અને બે વાર લાલ નાખવાતું છે. પહેલાં એક વાર થી રેડી ને, બે વાર લાલ નાખવા, પછી ઉપર પાછું થી રેડવું. આમાં પહેલી વાર થી રેડવું તેને ઉપસ્તરણ કહે છે અને જાગે નાખ્યા પછી થી રેડે છે તે અભિધારણા કે પ્રત્યભિધારણ કહે છે. જમદગ્નિ કુટુંબનો વર હોય તો જાગે ત્રણ વાર નાખવા પડે. હરદત્ત અહિં નોંધે છે કે: ઉપસ્તરણામિધારણવોર્વ એવં કર્તા લગ્નાનાં મ્રાતા ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ તો વરજ કરે માત્ર જાગે નાખનાર જોઈ છે.

વેસ્ટર્મર્ક (Vol II P. ૪૭૪-૪૮૪), વર, કે વધૂ કે બન્ને ઉપર ચોખા, અમુક દાણા, કે રૂંજો કેંકવાના રિવાજો દુનિયામાં બધે પતે છે એમ જાણતા આપી સાબીત કર્યા પછી, તેના હેતુઓ વિશે લખે છે:

‘Manuhardt suggests that the custom of throwing grain or seeds or dried fruit over the bride, invariably takes its rise from the feeling of a sympathetic connection between mankind and seed-bearing grasses and the comparison between the fruit of the body and of corn.’ આ પ્રમાણે તો આ વિધિ સ્ત્રીની પ્રજોત્પાદન શક્તિ વધે માટે છે. આજ બેસ્ટર્મોર્ક લખે છે: In many cases they are said to be means of ensuring prosperity as well as offspring, or prosperity or abundance only. Mr. Crawley maintains that, “the practice of throwing rice originated in the idea of giving food to the evil influences to induce them to be propitious and depart. આજ મત ડૉ. સેમ્તર, મે. ફેનાય અને સાર્નોલી ધરાવે છે. અતે બેસ્ટર્મોર્ક લખે છે: It is an unwarranted assumption, then, that the custom of throwing grain, seeds, or dried fruits at weddings, wherever it is found, originated in a rite the exclusive object of which was to promote fecundity. To ensure prosperity, and abundance and to avert evil may have been equally primitive motives for it.”

પ્રદક્ષિણાને અતે પરચર ઉપર વધુને ઉમી રાખવાનો આ રિવાજ આજે પણ ચાલુ છે. આ રિવાજનો હેતુ જો તેની સાથે જોડાતા મંત્ર ઉપરથી સમજવા માગીએ તો, તો પાની, પતિ તરફ જરાજર વફાદાર રહે તે લાગે છે. પણ તો

પછી ઘંટીનું પડજ શા માટે અને બીજી કોઈ સામાન્ય શિલા કેમ નહિં ? ઘંટીનું પડજ વપરાતું ને બતાવે છે કે તેનો હેતુ ઘણેભાગે ગૃહકાર્યમાં મક્કમ રહે એવો હતો. આ રિવાજ હિન્દુસ્થાનની બહાર આ રૂપમાં તો નથી દેખાતો લાગતો.

ઉપરનાં સૂત્રામાં અર્ચમન વગેરે દેવોને માટે જે મંત્રો લખ્યા છે તેમાંથી તો આનો હેતુ ખાસ મળતો નથી. અદિતી છોડો અને ત્યંતી નહિં એટલે પિયરથી છોડો અને સાસરેથી નહિં એ વચન ઉપરથી તેનો હેતુ પ્રજોત્પાદનશક્તિ વધારવાનો મનાય પણ તે કદાચજ. હિરણ્યકેશીગૃહસૂત્રમાં આ વખતે નીચેનો મંત્ર બોલવાનું કહ્યું છે. : “ આ દાણા તારા હાથમાં નાખું છું. તે મને આબાદી આપે. તે મને તારી સાથે જોડે, અગ્નિ તેમ કરે ” (૧. ૬, ૨૦, ૩.) આ મંત્ર ઉપરથી ધનધાન્યની તેમજ પુત્રપુત્રીની પ્રાપ્તિ અને આબાદીને હેતુ અહિં હોય એમ લાગે છે. છતાં. આ દાણાઓ પાછા હોમી દેવાના હતા તેથી અનિષ્ઠ અસરો નિમૂળ કરવાનો વિચાર મૂળમાં રહેલો દેખાય તો બને.

આ હેતુઓ વિશે આટલીં અર્ચા કર્યાં, પછી. એક બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું રહે છે. અદિત્યા, અર્ચમન, વરણ, પૂષન વગેરેને જે પ્રાર્થના કરી છે તે ઉપરથી એમ સમગ્રતઃ છે કે આ દેવોને આ કન્યા ઉપર પરણ્યા પહેલાં કંઈક લક્ષ હતો. આ, કથી જનનનો લક્ષ હને, તેનક્કી કરતું મુરકેલ છે. પણ અત્યાર મુધી ગમે તે લક્ષ કન્યા ઉપર આ દેવોનો હોય તે હવે વર પોતાને માટેજ માંગે છે. આ વિચાર ઋગ્વેદ (૧૦, ૮૫, ૪૦-૪૧)માં વધુ ચોક્કસો સમગ્રતઃ છે આજના ત્રિવાહ વિધિમાં આ મંત્રો હજી પણ બોલાય છે. તે મંત્રો આ છે : “ પહેલાં સોમની તું વધુ હતી, ગન્ધર્વને પછી તું મળી, અગ્નિ તારો ત્રીજો વર છે. તારો ચોથો વર હું મનુજ છું. સોમે તને ગન્ધર્વને આપી. ગન્ધર્વે તને અગ્નિને આપી.

અને અગ્નિએ તને ‘મને, ધન અને પુત્રો માટે આપી છે.”
સાધ્યકાર સોપર્ણ આ મંત્રો આમ સર્ગસ્થિત છે “ દશ
ત્યારે વિષયની લોલસાં નથી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે, સોમ કન્યાને
ભોગવે છે. ત્યારેજ્યા વાસના તાજજ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે
ગન્ધર્વ તેને લે છે, અને લગ્ન સમયે અગ્નિને સોપે છે,
જેની પાસેથી માણસને મેળવે છે.” સ્મૃતિઓ વધુ ચોકસું
લખે છે અંત્રિ કહે છે: “ઋષિઓ પ્રથમ સોમ, વિશ્વાવસુ
અને અગ્નિ-ઋ દેવો વડે ભોગવાય છે. પંચાંગ માણસ
તેમને ભોગવે છે. પંચુ તેથી ઋષિઓ દ્વિપતિ નથી બનતી.
ત્યારે વાળ જીએ છે ત્યારે સોમ કન્યાને ભોગવે છે. ત્યારે
સ્તન વિકસે છે ત્યારે ગન્ધર્વ મેને ભોગવે છે, અને
રક્તેદર્શન થતાં, અગ્નિ ભોગવે છે.” આ બધા ઉદ્દેશો
નીચે મુજબ સમજાવાય છે: “સોમ શર્યાધિપતિ,
એટલે વનસ્પતિનો પતિ છે, અને મનનો અધિષ્ઠાતા પણ છે.
એટલે સ્ત્રીના શારીરિક વિકાસનાં, વાળના ઉગવા સહિતનો
સોમ અધિષ્ઠાતા છે. ગન્ધર્વ સૌન્દર્યનો અધિપતિ છે. સ્ત્રીનાં
શરીરને સુંદર બનાવવાનું તેનું કામ છે. તેનાં અધિષ્ઠાતા
નીચે સ્તન જોળ અને આકર્ષક બને છે, આંખમાંથી
પ્રેમ વર્ષે છે. તેનું કામ પૂર થયે તે અગ્નિને સોપે છે.
અગ્નિ કોણ છે? તે અગ્નિતત્ત્વનો અધિપતિ છે. વસંત
અને ગ્રીષ્મમાં પ્રૃથ્વી યુલાબીમાં હેંબ છે પ્રાણીઓ
ગ્રીષ્મમાં ઉકેગાય છે. અગ્નિ ક્ષણતા છે.”

ઉપરની લાંબી સમજૂતી એટલા માટે ઉતારી છે
(જુઓ Rgvedic India by A. C. Das, P. 374-6)
કે તેથી ત્રાંચનારને ૩૬ માતની ખચર પડે. આ મંત્રો અને
આ ૩૬ સમજૂતી એટલું તો જરૂર સિદ્ધ કરે છે કે આ
વિધિ, જેને Jus Noctae Prince કહે છે, તેને
લગતે છે-તેનાં મૂળરૂપ હોય કે તેનો વિકાસ હોય. પરંતુ,
આ વિવાદ આ ‘પ્રથમ રાત્રિના અધિકાર’નાં મૂળરૂપેજ

લાગે છે: સાથી જે રૂઢ મત પ્રમાણે લગ્નલગ્ન અનાદિ કાળથી આમ કન્યા ઉપરની દેવની માલિકી, લગ્ન પહેલાં હતી એમ મનાતું હોય એટલે પછી દેવને ઠેકાણે, દિવસે અને સમજણ જતાં, ધર્મગુરૂઓ તે અધિકાર ગણાવા લાગ્યો. આમ નિર્દોષ રિવાજની કેવી બેડાળ વિકૃતિઓ, અધમ માનસ થતાં, કાઈ પણ પ્રભ કરે છે તે સમજાય છે.

(અગ્નિને) ફર્યા વગરજ, સૂપડાંથી પોતા તરફ, બોલ્યા વગર, એથી વખત (દાણા) હોમવા. ૧૫. કેટલાક દર વખતે લાગે હોમીને કન્યાને (અગ્નિની આસપાસ) ફેરવે છે. તે છેલ્લી બે આહુતિઓ ઉપરા ઉપરી ન થાય. ૧૫.

ટીકા:—આ માત્ર મતાંતર છે.

જે કરેલી હોય તે, તે (વર) તેની [કન્યાની બે લટ છાંટે છે. ૧૬ [તે આમ] જીનતાં બે નાડાં, બંને બાજુની લટને બાંધવામાં આવે છે—આ મંત્રથી, “તને વરણનાં બન્ધનમાંથી છોડું છું.” ૧૭. ખીજી લટ, પછીની [કન્યા]થી. [ક ૧૦, ૮૫, ૨૫]. ૧૮

ટીકા:—આ વિધિ ખીજાં કોઈ ગૃહ્યસૂત્રમાં નોંધ્યો નથી. ‘તને વરણનાં બન્ધનમાંથી છોડું છું’ તે મંત્ર વાપરવાનું ખીજાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં આવે છે, પણ તે ખીજા સંબંધમાં અશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, ખીજાં ગૃહ્યસૂત્રોથી ઘણી વીજતમાં બંદુ પડે છે. આ વિધિ, ખીજે નથી નોંધાયેલ, છતાં, રિવાજ તરીકે આજે પણ નાગરોમાં દેખાય છે. લગ્ન પછીના ત્રણ કે ચાર દિવસ સુધી, વરપક્ષનાં ઘેરાંઓ, કન્યાના વાળ એળંગા માટે બંધ છે તે રિવાજને, આની સાથે જરૂર સંબંધ છે.

આ રિવાજનો હેતુ બરાબર સમજાતો નથી. કાંઈપણ અનિષ્ઠ અસરમાથી છોડવા માટે હોય તે બને. કદાચ માત્ર પવિત્રીકરણ રૂપે જે આ વિધિ હોય. રૂઢ સંસ્કૃત સમયમાં, વિરદમાં પત્ની એકવેશીવતા રહેતી, તે રિવાજનું એક કાળે વધુ પ્રાબલ્ય માનીએ નો કદાચ. લગ્ન પહેલાં અંબોડો વાળવાની કન્યા માટે છૂટ ન હોય. તે આ વિધિ સમજાય છે. પણ આ માત્ર કલ્પના છે. [અપૂર્ણ]

છેલ્લો પાઠ

[નીચેની વાર્તા સહમજવા સાથે આટલો ઇતિહાસ બાજુએ જરૂરી છે. ગદ્ય સદીમાં ફ્રેન્ચ અને જર્મન વિગ્રહને પરિણામે ફ્રાન્સની હાર થઈ, અને તદ્દનામાંની શરતોમાં અહસાસનું પરમણું આપું જર્મનીને તાબે સોંપાયું. આ પરમણુંને ફ્રેન્ચમાંથી જર્મન બનાવવાના ભગીરથ યત્નોમાં એક એ હતો કે અહસાસની નિશાળોમાંથી ફ્રેન્ચ શિક્ષણનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો અને તેને સ્થાને જર્મન લિપિ અને ભાષાનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. આ પ્રસંગને લક્ષ્મી આ ગાથાને અન્તે આંખ સૂકી રહેવી મુશ્કેલ છે. આ વાર્તા અમે અંગ્રેજીના હિમાયતીઓને અર્પણ કરીએ છીએ]

તે મવારે નિશાળ જતા મહત્તે બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. અને વર્ગમાં જે ઇપકા મહત્તે અચૂક મળવાનોજ હતો તેના વિચારથી હું બહીવા મંડ્યો હતો. તેમાં આજતો અમારા શિક્ષક મેસીઅે આમંત્ર કૃદન્ત વિષે પરીક્ષા લેવાના હતા અને એ વિષે હું કે દન્ત કંઈ જાણુનોજ ન હતો. ક્ષણભર મહત્તે થઈ આવ્યું કે—આજને, આજે નિશાળ જ ન જઈ, ખેતરોમાં બપોર સુધીનો વખત કલાહી નાખું. દિવસ પછુ એવો હૃંકાળો અને એટલો તો સુંદર દેખાતો હતો. પાદર ઉપર પક્ષીઓનાં ગીત સંભળાનાં હતાં, અને સુતારવાડાની પાછળના રિપર્ટનાં ખેતરમાં જર્મન ટુકડીઓ કવાયત કરતી હતી તેનો અવાજ પછુ સંભળાઈ રહ્યો હતો, દન્તો પોતાનું જીવન કેવા કપરા નિયમે પાળાને પસાર કરે છે એની માયાદુટ કરવા કરતાં તો આ બધું બહુ સરસ હતું; પણ મન મારવાનું મદારમાં અજ હતું; એટલે મહે નિશાળની દિશામાં પૂરપાટ દોડવા માંડ્યું.

ચોરામાં કચેરીની બહાર લોકોનું ટોળું તખ્તાપર મ્હોટાડેલો ફતવો વાંચતું ઉભું હતું. આજે એ વર્ષ થયાં અમને, બધા અશુભ સમાચારજ આ તખ્તાએ આપ્યા હતા. યુધ્ધમાં પરાજય, ફરજિયાત ભરતી, બર્લિનસરકારના ફૂર હુકમો; અને દોડતે દોડતે મળે થયું: વળી શું નવા સમાચાર આવ્યા હોય!

ચોરાને ચીરીને હું જતો હતો ત્યાં એ ટોળામાંથી લુહારે મળે દોડતો જોઈને કલ્પું: 'બસ, બસ, હવે દોડ માં, નિશાળે દોડવાનું હજી થયું બાકી છે'

એ મસ્કરી કરતો હશે માની હું તો દોડતો દોડતો આર્મ્સ-મહાશયનાં નહાનકડાં આંગણામાં મ્હોંચ્યો, ત્યારે મ્હારો શ્વાસ તો ખૂબ ભરાઈ આવ્યો હતો.

હંમેશ તો નિશાળના આરંભના વખતે એટલો બધો શોર બંકાર થતો હોય કે રસ્તે ચાલનાર પણ અકળાઈ જતા. પાટલીઓ ધડાધડ ઉઘાડબંધ થતી હોય; બધા જુદે જુદે સુરે જુદી જુદી પાઠ મ્હોટેથી એક સાથે લેતા હોય, અને બીજાનો અવાજ પોતાને શુંથે દરકત કરતો હોય તેમ બધા કાનમાં આંગળાં ખોંસી એકા હોય. અને આર્મ્સમહાશય લોખંડી ફ્લર મેજપર પછાડી ભુલંદ અવાજે કહેતા હોય: 'અવાજ જોહો! દરો-ધીમેથી ખોસો'

મોડા આવેલા છોકરાઓને આ ધાધલ આશીર્વાદ નેવી હતી. એની ગડબડમાં એ પોતાની બેઠકે ધ્યાન ખેંચ્યા વગર સરી જતા. મ્હેં પણ એમજ સરી જવાની ઉમેદ રાખેલી. પણ તે દહાડે બધું શાન્ત હતું. જાણે રવિવારે પ્રાર્થનાનો વખત ન હોય નેવી સુપકીદી પથરાઈ ગઈ હતી. બારીમાંથી મ્હેં જોયું કે બધા બેઠેલા પોતપોતાને ટેકાણે ગોઠવાઈ ગયા હતા, અને આર્મ્સમહાશય પેલો ભયંકર ફ્લર બગલમાં રાખી આમ તેમ આંટા દેતા હતા. દરવાજો ખોલી હું અન્દર દાખલ થયો, સારે શાન્તિ અખપ્પડ હતી. મ્હારી શરમ અને મ્હારી બહીક ત્હમે કલ્પી શકો છો!

પણ આ શું? આર્મ્સમહાશયની નજરમાં કોપ ન હતો, એમના અવાજમાં નરમાશ હતી, “ બા ત્હારી જગ્યાએ બેઠ બેસીજી, મ્હારા બટુકડા કાંટાં; અમે ત્હારા વગરજ કામ શરૂ કરવાનો નિર્ધાર કરતા હતા.”

ન્યારે મ્હારો ગલરાટ કંઈક શમ્યો ત્યારેજ મ્હેં જોયું કે આર્મ્સમહાશયે સરસ જાંબલી અંગરખુ પહેયું હતું. અકકડ ગલેખંધ અને ઇંબીખંધ રેશમી ઇમાર મ્હડાવ્યાં હતા, જે કપડાં માત્ર એ ઈન્સ્પેક્ટર આવવાના હોય કે ઇનામનો મેલાવડો હોય ત્યારેજ પહેરતા. પાછળ નજર કરતાં તો હું બહુજ અજબ થઈ ગયો. જે પાટલીઓ આમ ખાલી પડી રહેતી તેના ઉપર ગામડાના કેટલાંય માણસોને બેઠેલાં જોયાં. એમના મ્હેરા પણ બહુ મંબીર બની ગયા હતા. છુટો ઑર્ડર, જે આ ગામનો છેલ્લો ફ્રેન્ચ પોલ હતો તે, જુનો ટપાલિઓ, અને બીજા અનેક ત્યાં હતા. ઑર્ડરના હાથમાં બહુ પુરાણી અને ચીથરિયા એવી એક બાલપોથી હતી, જે તેણે પોતાનાં ઘુંટણ ઉપર લંધારી મુકી રાખી હતી અને તુટેલા અને મરડાયેલાં ચશ્માંમાંથી એની રડતી આંખે બાલપોથીના અક્ષરો હોલવા મથી રહી હતી!

હું આ બધું જોતો હતો ત્યાં તો આર્મ્સમહાશય તખ્તના ઉપર મ્હડ્યા અને આગળ જોવાજ નરમ અવાજે બોલવા મંડ્યા.

“ મ્હારાં બચ્ચાંઓ! ત્હમને શીખાડવાનો મ્હારો આ છેવટનો દિવસ છે. બર્લિનથી ફત્તેહ છટ્યો છે કે અસ્તાસ અને લોરેનની નિશાળેમાં દેવથી જર્મન શીખવાડશે. તમારો નવો શિક્ષક આવતી કાલે આવી પહોંચશે. આપણી બ્હાલી-આપણી ખવિત માનુલાયા ફ્રેન્ચનો આજે છેલ્લો પાઠ હું આપીશ અને ત્હમે એ સહુ ધ્યાનથી શીખો એમ હું ચાહું છું.”

આ થોડા સંજોગથી અમારું દેયું ભરાઈ આવ્યું. ઑહ, તે રાક્ષસો! કચેરી પાસે તખ્તની ઉપર આજ ફત્તેહ મ્હોટાડ્યો હતો.

ક્રૈન્યનો મ્હારો છેલ્લોજ પાઠ !

મ્હને હજુ લખતાં પછુ-માંડ માંડ આવડતું ! એટલે હવે હું કદી ક્રૈન્યમાં કશલ નહિંજ થાઉં. જે પાઠ ઉપર મ્હેં ધ્યાન નહોતું આપ્યું, જેના વખતે હું સાચર નદી ઉપર સરવા જતો રહેતો, જે મ્હેં વખત ગુમાવ્યો હતો તે બધું મ્હને યાદ આવતાં મ્હને મુંઝારો થવા લાગ્યો. મ્હારાં પુસ્તકો, જે ક્ષણપૂર્વે કંટાળા ભરેલાં, ઉપાડવાને ભારંરૂપ લાગતાં હતાં, તે-મ્હારું ક્રૈન્ય વ્યાકરણ, મ્હારો પવિત્ર ક્રૈન્ય ઇતિહાસ-મ્હારા પ્રાણ જેવા વ્હાલા મિત્રો લાગવા માડ્યા; જેનો વિયોગ થશે એ ખ્યાલ મ્હને અકળાવવા લાગ્યો. અને આર્મેલમહાશય ! ફરી એનું મુખ જેવા હું નહિં પામું એ વિચાર આગળ બંધી શિક્ષાઓ, પેલો લયંકર લોખંડી ફલર મુખ્યાં હું ભૂલી ગયો ! અને એના હૈયાનું તો પુછવુંજ શું હોય ! આ છેવટનો પાઠ ઉજવવા એણે આ પોપાક પહેરેલો, હવે હું સમજ્યો કે ગામમાંથી આ વૃદ્ધ માણસો શા માટે લણવા બેઠા હતા. એમણે પોતાની માનવ પા બરાબર લણી ન લીધી એના અફસોસથી આજ એક છેવટનો પાઠ શીખવા એ અહિં આવ્યા હતા. અને આર્મેલમહાશયની ચાળીશ વર્ષની સેવા બદલ એમના તરફ આદર દેખાડવા આ આવેડ શિષ્યો ફરી પાટલીએ બેઠા હતા. કાલના ગર્ભે ગુમ થતી અમારી માતૃભાષાને ચરણે બેઠેના આંસ ખેરવવા આ અભાગીઓ અહિં ભેગા થયા હતા !

આવા આવા વિચારોથી મ્હારું મગજ લમી 'રહ્યું' હતું ત્યાં મ્હારું નામ પોકારાયું સંભળ્યું. ક્રૈન્યવૃદ્ધનને વિવિધ સ્વરૂપોમાં દેખાડવાની મ્હારી પાળા આવી હતી એ કૃદન્તો વિષેનો પેલો સુવિખ્યાત નિયમ સ્પષ્ટ રીતે, મ્હોટા અવાજે અને ચૂક વગર બોલવાની શક્તિના બદલામાં હું મ્હારું અરધું જીવન તે ક્ષણે ન્યોજાવર કરી નાખત એમ મ્હને થયું. પછુ હું તો આરંભમાંજ ઘોટાળો કરવા મંડ્યો. અને પવનમાં ડોલતી ડાંખળી પેઠે મ્હારી પાટલીને ઝાલી હું ડોલવા લાગ્યો. મ્હારી નજર જમીન પર ફરી રહી અને મ્હારી આંખોમાં સુકા ગરમ ડામ દેવાતા હોય એમ લાગ્યું. મ્હારાં નમેલાં માથાં ઉપરથી આર્મેલમહાશયનો થડકતો અવાજ આવ્યો !

"મહારાજ બહુકડા ફ્રેન્ચમેન! હું ત્હને શિક્ષા કેમ કરું! ત્હને વિધાતાએજ શિક્ષા સંભળાવી દીધી છે. આપણે હંમેશ આપણને એમજ ફેસલાવતા રહ્યો છીએ. હજુ શું મોકું થયું છે? આવતી કાલે ફરી લખશું! અને આવતીકાલે તો આપણી કેમનસીબી પોતાનો વાવટો કરકાવી દે છે. આપણા અસ્સાસની એનશીબીજ એ હતી કે તે હંમેશ પોતાનું કર્તવ્ય કાલ કરવા ઉપર રાખી દેતું. હવે આપણા દુશ્મનો આપણને કહેશે 'શું-ત્હમે પોતાને ફ્રેન્ચ કહેવરાવેાછો અને ત્હમે ત્હમરી ભાષા બોલી કે લખી પણ ન શકો.' પણ મહારાજ એનશીબ ફોટુ. તું આમાં ખરો અપગ્રાહી નથી. આપણા બધાનો એમાં પુરો દોષ છે."

આમ એક વિષય ઉપરથી બીજા ઉપર બોલતાં આર્મસ્ટ્રાન્ગે માતૃભાષાના વંશવ વિષે બોલવા લાગ્યા એમણે કહ્યું કે ફ્રેન્ચભાષા દુનિયાની બધી જાગ્રામા સર્વાંગસુન્દર છે, એના જેવી અર્થવાહી શક્તિ બીજી કોઇ ભાષામાં નથી. અસ્મારના બચ્ચાએ પરસ્પરના વ્યવહારમાં ફ્રેન્ચનેજ નિભાવી રાખવી જોઇએ. અને કદી પણ પરભાષાનો ઉપયોગ ન કરવો જોઇએ.

ન્યારે કોઈ પ્રજા ગુલામ બને છે, ત્યારે એના બન્દીખાનાની કુચી એની ભાષામાં રહેલી હોય છે. જે ગુલામ વિલે-તાની ભાષાનો સત્કાર કરી માતૃભાષાનો અનાદર કરે છે તે ગુલામ પોતાના બન્દીખાનાની કુચી પોતાને હાથે ગુમાવી બેસે છે.

ત્યાર પછી એણે વ્યાકરણનું પુસ્તક લીધું અને નવો પાક આપ્યો. એ પાક હું એવી ઝડપથી અને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યો

કે મહેને પોતાને આશ્ચર્ય થયું. એનું દરેક વાક્ય મહેને સાવ રહેલું લાગ્યું. મહેને એમ પણ લાગ્યું કે મહેં આવી એકાગ્રતાથી પૂર્વે કદી પાઠ સાંભળ્યો ન હતો, અને શિક્ષકે આટલી જ્ઞાન્તિ અને આટલા પ્રેમથી કદી કોઇ પાઠ શીખાડ્યો ન હતો. અમને લાગ્યું કે આ છેવટના પાઠમાં એ પોતાનું સમગ્ર ધવાયેલું હૈયું ઠંલવી નાખતા હતા.

સાર પછી લખવાનું શરૂ થયું. આજના લખવાનો મુત્સદ્દો જુદોજ હતો. અમને દરેકને એક કાગળ આપવામાં આવ્યો. જેના ઉપર 'ક્રાન્સ, અસ્તાસ, ક્રાન્સ, અસ્તાસ.' એટલુંજ લખ્યું હતું. અમારી પાટલી ઉપર આ કાગળો ન્હાનકડી ધળઓ પેઠે ઉડવા લાગ્યા. આ અક્ષરો ધૂંટતી વખતે આખા વર્ગમાં ગંભીર ચુપકીદી પથરાઇ રહી. કોઇ કોઈ વાર પાછલી પાટલીઓમાંથી નિસાસાનો અવાજ આવતો હતો તેજ.

કોઈ કોઇ વાર બહારથી પતંગિયાઓ અંદર ઉડી આવતાં, પણ આજે એના વાસ્તે પણ કોઇની નજર ન હતી. તદ્દન ન્હાનાં બાલકો પણ લોંટા તાણવામાં એકાગ્ર થઇ ગયાં હતાં, જાણે કેમ એ લોંટાઓ પણ ક્રૅન્સ ન હોય ! નિશાળના છાપરાં ઉપર કજૂતરો ઘેરં ઘેરં ધૂ-ધૂ કરતાં હતાં, અને મહેને મનમાં થયું 'શું આ કજૂતરોને પણ હવે જર્મનમાં' ધૂ-ધૂ કરવું પડશે ! અવારનવાર હું નજર ઉંચે કરતો ત્યારે આર્નેલમહારાય ખુરસી ઉપર પુતલાં જેવા સ્તબ્ધ બેઠેલા દેખાતા. એમની આંખો ચારે બાજુની વસ્તુઓ ઉપર અનિમિષ ઠરી રહેતી હતી. જાણે કેમ એની એ ન્હાનકડી નજરમાં એ આખી નિશાળ ભરી જવાના ન હોય ! ચાળીશ વર્ષ એ એજ ખુરસીએ બેઠા હતા. એજ રૂલર એજ મેજ ઉપર પડ્યો રહેતો. અને એના નિશાળિયાઓ ચહેરાના ફેરફાર સિવાય તેના તેજ લાગતા. પાટલીઓ અને મેજે લાંબા ઉપયોગથી લીસી થઇ હતી. આગણાંમાં વાવેલું અખોટનું ઝાડ આજે ઉંચું થઇ રહ્યું હતું અને એમના વાવેલી વેલો આજે આખા મકાન ઉપર પથરાઇ ગઇ હતી. એની આ કાણુ હૈયું વલોવી નાંખે એવી હતી. અને આ વખતે ઉપલે માળે એની બહેન

સામાન પટારાઓમાં ભરતી હતી તેનો અવાજ એના કાન ઉપર પડ્યા કરતો હતો.

જતાં વર્ગને છેલ્લી દૈણુ સુધી સલાવે રાખવાનું અખણ દૈર્ઘ્ય એ હયાંમાં હતું. લખવાનું પુરું થયા પછી નહાના છોકરાઓ માટે આરાખડી શરૂ થઈ. એ બચુકલાઓ સાથે ગાવાં લાગ્યાં—‘આ, બે, સે, ડે, બા, બે, બી, બેં બુ’

છેલ્લી પાટલીએ વૃદ્ધ ઓઝરે ચરમા સમાં કરી, બે હાથમા બાળપોથી પકડી અને એનો ઘેરો અવાજ આ બચુકલા અવાજોમા સુર પુરાવા લાગ્યો. એના અવાજમાં આંસુઓની થડક હતી એ દેખાવથી અમારા બધાના અવાજ ગુંગળાવા લાગ્યા.

એકાએક દેવવના મિનારામાંથી બાર વાગ્યાના ઘંટો થવા લાગ્યા, અને ઓન્જેલસ માટે નિમન્ત્રણ કરતી ઘંટડીઓ વાગવા લાગી એજ ક્ષણે કવાયતથી પાછા ફરતા જર્મનોની ખ્યૂગલોના નિનાદથી ગામ ગાજી ઉઠ્યું.

આર્મેલમહાશય ખુરશીયેથી ઉભા થયા. એના મુખ ઉપર મૃત્યુજ્વેની ફિક્કાશ હતી, જતાં એનો આકાર આજ નેટલો લંચો કદી નહોતો દેખાયો. પાટિયાં તરફ પીઠ રાખી એમણે બોલવાની કોશીશ કરી.

“મહારા બચ્ચાંઓ! મહારા દોરતો—હું—હું—” પણ એમનો અવાજ ગુંગળાઈ ગયો. એ વાક્ય પુરું બોલી શકાયું નહિ.

—પણ અમારા તરફ એણે પીઠ કરી અને ચાકથી પાટિયા ઉપર ખૂબ બાર મૂકી, ખૂબ મહોટા અક્ષરે એણે લખ્યું.

માતા કાન્સ અમર રહે!

એની પીઠ ન કરી. દિવાલ ઉપર માથું રેકાવી, એક પણ અક્ષર બોલ્યા વગર તેણે હાથથી અમન જવા કહ્યું.

અમારો છેલ્લો પાઠ આમ પુરા થયો!

સુવર્ણ બેડીના મોહ !

- (૧) અંગ્રેજ લણ્યા ન હોત તો આપણા વિદ્યાર્થી વર્ગનો જીન્દગીનો મોટો ભાગ એર્થ ન જાત !
- (૨) અંગ્રેજ વાંચનનો ચસરો ન હોત તો આપણી પ્રતિભા ઝેડી ન હોત !
- (૩) અંગ્રેજ ઉપરજી આધાર ન હોત તો આપણા મનૂર અને બેગારી ખગેલા કરીમરો, ફલાધર અને શિલ્પી ખની ચૂક્યા હોત.
- (૪) અંગ્રેજીમાંજ સાહિત્યરસ શોધવાની કુટેવ ન હોત તો આપણા લેખકો આજે જગત સાહિત્યમાં કૃતિઓ દીપાવતા હોત !
- (૫) 'ભાષને ખગોળ અને જૂગોળ'નાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાંજ શીખવાનાં ન હોત તો કેટલીયે 'પેલીઓ' નાં ચિત્ર 'ચૂલામાંભયી' ક્યારનાં નીકળી ગયાં હોત !
- (૬) અંગ્રેજી લણ્યા ન હોત તો આપણા સરસ્વતીચન્દ્રો, 'લવતિ ન લવતિ' કરતા ન હોત; વિષ્ણુદાસનાં મદ્ મન્દિરોમાં અંગ્રેજીમાંજ આન્તનિરીક્ષણ કરતા ન હોત; અને આપણા ગોવર્ધનરામો સંસારભારત જેવા અન્યોની પરભાષામાં પ્રસ્તાવનાઓ લખતાં ન હોત !
- (૭) જ્યારે બે ગુજરાતીઓ, બે હિન્દીઓ પોતપોતામાં અંગ્રેજીમાં વાત કરે છે ત્યારે 'હિન્દુસ્તાનનાં ત્રિશ કરોડ દેવતાઓ રડી રહે છે, પણ આ કકળાટ હિન્દની ભાષામાં હોવાથી, સુવર્ણ બેડીમાં રાચતા ગુલામોથી એ સહમજી શકાતો નથી.

જંતુતત્વો (germ plasm) જે આનુવંશિક છે અને સોમેટો-તત્વો (somato plasm), જે વ્યક્તિગતજ છે. હવે આમાંનાં જંતુતત્વ ઉપર જે આસપાસના સંયોગોથી અસર થતી હોયતો જ્યાં સારા સંયોગો હોય ત્યાં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તે જ્યાં ખરાબ સંયોગો હોય ત્યાં ખરાબ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય. આ બાબતમાં જંતુતત્વો ઉપર બાહ્ય સંયોગોની અસર બહુજ ઓછી થાય છે એમ કેટલીક બાબતો ઉપરથી તેણે સાબીત કર્યું છે. આમ આ જંતુતત્વોનું જીવન વ્યક્તિથી સ્વતંત્ર છે, હવે જો આ જંતુતત્વો જો બાહ્ય સંયોગોથી સ્વતંત્ર હોય તો, કાંઈપણ પ્રજા ખરાબ સંયોગોમાં રહેવા છતાં, પ્રાણીશાસ્ત્રના એક મથુકા તરીકે તો આગળજ વધશે. *પરંતુ આવું હમેશ માલુમ નથી પડતું. ઘણીયે જાતો અને પ્રજાઓ, પોતાના શારીરિક ને માનસિક વિકાસમાં એક વખત આગળ પડતી હોય તે બીજે વખતે નીચે ઉતરેલી પ્રતિહાસ જતાવે છે. ત્યારે આનું કારણ શું ?

જંતુતત્વો ઉપર બાહ્ય સંયોગો (જેમાં આ ચાર ખાસ છે. (૧) ધા વગેરેની અસર + (૨) ઉપયોગને અનુપયોગ (૩) વાતાવરણની અસર (૪) ખોરાક અને રોગની અસર) અસર નથી કરતા તો પણ બીજા

* એવું સાબીત થયું છે કે જેમ પરણેલ સ્ત્રી પુરૂષનું વય નાનું તેમ પ્રજાઉત્પાદન શક્તિ વધુ. આ બાબતમાં નીચેના આંકડાઓ અગત્યના છે.

પુરૂષનું વય.	સરાસરી સંતાનની સંખ્યા	નાણાક સંતાનની સંખ્યા.	સરાસરી વહુ પતિથી નાની.	વહુ પતિથી મોટી.	વહુ નાની.	વહુ મોટી.
૨૨-૨૫	૫.૫	૪.૬	૪.૫	૪.૬		
૨૬-૨૯	૫.૨	૪.૪	૪.૭	૪.૯		

આના ઉપરથી જોઈ શકશે કે આ સંતાન શાસ્ત્ર (Eugenics)માં, આપણે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એ છે કે લગ્નનું સુપરિશુભ, સંતાન જન્મના સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રજામાં શક્તિ અને વિકાસની આપણે અપેક્ષા રાખતા હઈએ તો લાયક સંતાન જન્મ ઉપર આપણે વધુ ભાર મુકવો જોઈએ.

+ વીઝમેનને, આ એથી વાતની કંઈક પણ અમર જંતુતત્વો ઉપર થાય છે એમ લાગ્યું છે.

સંયોગો એવા પણ છે કે જે અસર કરે છે. તે માનસિક સંયોગો છે. માનસિક સંયોગોની અસર જંતુતત્વો ઉપર યાવીજ નોંધાયે. તેને નીચેની વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. ઉપર આપણે ફ્રાન્સમાં સ્ત્રી પુરુષોની પ્રજોત્પાદન શક્તિની ઉચ્ચપત્તું કારણ તેમાં જાતીય અંતર ધણો છે એમ કહ્યું છે. હવે આ બે જાતો વચ્ચે માનસિક વિરોધ જળરો છે અને તેથીજ તેવા સંયોગની અસર પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઉપર હાનિ કારક થાય, રા. ચેટર્ટન હીલ આ સંબંધમાં લખે છે કે “ Now just as there is a physical difference between the two types in France, there is a psychological disharmony. And when two persons, having such mental disharmony are wedded, the result would be that they would never completely comprehend one another. Where complete psychological heterogeneity exists-nay complete psychological antago-nism-estrangement must speedily ensue.” આમ જો માનસિક વિરોધથી પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઘટતી હોય તો તેથી જંતુ તત્વો નબળાં પડે એટલું તો જરૂર. અને એમ જતાવેછે કે ગમે તેમ હોય પણ માનસિક સંયોગોની અસર જંતુતત્વો ઉપર થાયછેજ.

પરંતુ ફ્રાન્સમાં જે માનસિક વિરોધની વાત કરી તે બે જાતના માનસની ખીલવણીમાં હોય તેવા વિરોધની વાત થઇ એ જાતનો વિરોધ દંપતિમાં ન હોવો જોઈએ એ ખરુંજ પરંતુ બીજી જાતનો માનસિક ખીલવણીને વિરોધ (માનસિક વિરોધ નહિ) કે જેના બે માર્ગો જુદા હોવા છતાં અંતે ભેગા મળી સુખદ પરીણામ આપનાર હોય છે, તે પરણેલ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે હોવો આવશ્યક છે માનસિક વિકાસનો ગંધો આધાર, જાગપણથી માંડી પુખ્ત કિંમત સુધી બાહ્ય સંયોગો ઉપર છે ધરતું વાતાવરણ તેમજ બદલતી સોજત અને શાળા વગેરેમાં થતા માનસિક ખીલવણીના પ્રકારો, આપણે લક્ષમાં રાખવા જોઈએ. અને સ્ત્રી અને પુરુષનું જીવન સંવાદી બને એમ જો આપણે ધ્યેયતા હોય તો, જોડેલો સ્ત્રી પુરુષની શારીરિક રચનામાં તફાવત

છે તેટલો તફાવત આ માનસિક ખીણવણીમાં બન્નેમાં હોવો જોઈએ એમ માનવું પડે. પણ તેની વાત કરતાં આપણે કેળવણી વિષયક બાબતો વિચારવી પડશે. જે રીતિએ, જે રેખાઓ ઉપર, જે પુસ્તકોમાંથી, પુરવતે જ્ઞાન અપાતું હોય તેજ રીતિએ તેજ રેખાઓ ઉપર અને તેજ પુસ્તકમાંથી જો સ્ત્રીને પણ જ્ઞાન અપાય તો, ઉપર કહ્યું તેમ જીવનક્રમનો એકજ માર્ગ ખેડાય તે બીજો વળુ ખેડ્યો રહી જાય. વિકાસ થાય પણ એક પક્ષી થાય માટે જીવન ક્રમમાંના લિન્ન પણ એક બીજાના પુરક (supplimentary) રસ્તાઓ ખેડાય અને અંતે બન્નેના સંયોગથી સુસ્વરી જીવન બને માટે ઊકરા અને ઊકરીઓની કેળવણી પદ્ધતિના અભ્યાસક્રમ જુદા હોવા જોઈએ.

આમ વાત કરવાથી સ્ત્રીઓનો દ્રોહ થાય છે એમ માનવાની જરા પણ જરૂર નથી. સ્ત્રીઓને પુરવતી સાથે સમાન હક્ક મળવા જોઈએ તે જુદી વાત છે અને તેમના અભ્યાસક્રમમાં જુદાપણું હોય તે જુદી વાત છે. સ્ત્રી અને પુરવતી સમાન હક્ક તે બરાબર, પણ જુદી જુદી કક્ષાથી અત્યારના જમાનામાં બી એ. થયેલ માણસ વિદ્યાપીઠની નજરમાં જે કક્ષામાં કેળવાએલ લાગે તેજ કક્ષામાં B E, થયેલ પણ કેળવાએલ લાગે. બન્ને સમાન કક્ષાએ છતાં બન્નેના તે પદ પ્રાપ્ત કરવાના રસ્તા જુદા. પર્વતની તળેટીમાં રહેતાં એક પક્ષીના અને મનુષ્યના પર્વતની ટોચે પહોંચવાના રસ્તા જુદા પણ રોચ એકજ. વળી કાર્લાઈલની નજરે, જેટલો શેકસપીઅર વીર છે તેટલોજ નેપોલીયન અને તેટલોજ મદમ્બુદ્. આ ત્રણેના જીવનક્રમના માર્ગ જુદા હતા, છતાં પોતપોતાની રીતે, તેઓ સમાન કક્ષાએ પહોંચ્યા. દરેક પોતાના ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય પણ દુનિયાનાં દરેક આશ્ચર્ય કરતાં પણ મહત્તમ આશ્ચર્ય, અને વિધિના પોતાના વિચારો ફળીભૂત કરવાનો રસ્તો એ છે કે આ ત્રણે સાથે મળી એકસર કાઠી ન શક્યા. કાઠી શક્યા હોત તો ? એ અલ્પ શકિત મનુષ્યનો પ્રશ્ન વ્યર્થ છે.

પણ સામાન્ય જીવન ક્રમમાં જીવન ભર સાથે રહેનાર બે વ્યક્તિઓ, જો જીવન ભર વિસ્તવાદી રેખાઓ ઉપરજ કામ કરે તો કેમ પાલવે ? સ્ત્રી પુરવતી અભ્યાસ ક્રમમાં લિંગતા જોઈએ પણ તેથી આત્માનો કે મનનો વિકાસ બન્નેનો એકજ જાતનો થવો જાઈએ.

તેમાં જે એક નીચી સપાટીએ અને બીજું ઉંચી સપાટીએ પહોંચી જાય તો તે સ્થિતિ ઇચ્છનીય નથી. આને કદાચ આદર્શ સ્થિતિ કહેવાય, પણ આદર્શ તે અપ્રાપ્ય છે એમ કહી, પ્રયત્ન કે વિચાર પણ તથા દેવો એતો વિશ્વના વિકાસક્રમ ઉપર ફરતાજ છે.

ઉપર સૂચવેલ અભ્યાસ ક્રમની લિનનતાની વીગતવાર યાદી અને બારીક વિચારને બાલુએ રાખી, ઉપર વર્ણવેલ રીતિએ જે પહોંચાય તો તે ઇચ્છનીય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરતાં, પ્રાપ્ત થતી બાબતોને ફરી એકવાર તપાસિયે.

ઉપર વર્ણવેલ રીતે, સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેને જીવનક્રમમાં એવી કેળવણી મળે કે જેથી બન્નેનો કાર્ય પ્રદેશ ઘણે અંશે જૂદો રહે છતાં બન્ને એક બીજાના કાર્યમાં સરળતાથી મદદ રૂપ થઇ શકે, તો સંસાર સંવાદી બની સંગીતના સુસ્વરજ સંભળાવે. સ્ત્રી અને પુરૂષનો સમાન હક્ક આપણે ઉપરની દ્રષ્ટિથી બાહ્ય પ્રદેશમાં એકજ રીતે કામ કરી શકે, તેને માનવો ન જોઇએ પરંતુ આત્મેત્તિમાં એકજ સપાટીએ રહી, એક બીજાનાં પૂરક બની, જીવન પ્રવાહમાં જોડેલું તે ગણવો જોઇએ.

આવી રીતે ઉચ્ચ કેળવણી સ્ત્રી પુરૂષોની પ્રજ્ઞેત્પાદન શક્તિ ઓછી હોવાનું કારણ નથી. પુરૂષનીજ રીતિએ સ્ત્રીને કે સ્ત્રીની રીતિએ પુરૂષને કેળવણી અપાય તે એક બીજાના શારીરિક અંધારણુ તેમજ રચનાને પ્રતિકુળ હોવાથી, શારીરિક શક્તિઓને પ્રતિકુળ થાય અને શારીરિક શક્તિ ઉપર પ્રતિકુળ સંયોગો અસર કરે એટલે પ્રજ્ઞેત્પાદન શક્તિ ઓછી થાય.

માટેજ એકત્રદયગામી પણ જુદા રસ્તા વાળી કેળવણી સ્ત્રી પુરૂષને અપાવી જોઇએ. જુદાં જુદાં વાઘોના વિવિધ સુર જવારે વાઘોને વિધ વિધ કક્ષાથી વગાડાય ત્યારેજ, પ્રકૃતિએ પિસંવાદી છતાં, સંવાદી બને. જીંદગીમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ, કેળવણીની બાબતમાં, એકજ વાઘના જે તાર નહિ પણ જૂદાં જૂદાં એ વાઘના તાર સમાન છે માટે નેમને એક સુરી બનાવવા કળાકારની કળા બન્ને માટે જુદી જનાં એટલીજ નિપુણ હોવી જોઇએ.

લાજ.

મને એમ લાગ્યું કે વિશાળ હોલમાં બેઠો બેઠો હું નીચેનું
ભાવણ સાંભળું છું—

કહેવાતાં ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુ સમાજની કૌટુંબિક ઘટનાઓમાં
દરેક વ્યક્તિને દુઃખનો કંઈ પાર હોતો નથી; પણ વહુવારને જે અનેક
દુઃખો મહેવાં પડે છે તેમાંથી ઘણા દુઃખોનું મુખ્ય કારણ આપણો
“લાજનોરિવાજ” છે.

જો લાજ કાઢવાનો રિવાજ ન હોત તો અમુક જાતનાં દુઃખો
તો અત્યારે નજ હોત. જ્યાં લાજ કાઢતાં નથી ત્યાં પણ ક્યાંક સાસ-
રાનાં મોટેંગ સાથે વાત ન કરવાનો, ક્યાંક તેઓની શરમ કરવાનો
અને ક્યાંક તેની આડે ન ઉતરવાનો રિવાજ છે. ત્યાં પણ દુઃખનો
ખરે; પણ પ્રમાણમાં એટલું ઓછું દુઃખ છે.

બહેનો અને ભાઈઓ ! આ રિવાજ કેમ પડ્યો દશે એ
ખતાવવા મારી પાસે સપ્રમાણ કારણો નથી. પણ વિચાર કરતાં લાગે
છે કે અસહના વખતમાં એટલે કે મુસલમાનો (હાંદુસ્થાનમાં આવ્યા
મોર, એટલે લગભગ ઇ.સ. ૧૦૦૦) પહેલતો લાજ કાઢવાનો રિવાજ
કે સાસરાનાં માણસાની શરમ કરવાનો રિવાજ આપણામાં નહોતો.

* ૧ ભાર્યાધિકરણમાં કામચૂરમાં લખેલ છે કે:—

નાયકમિત્રાણાં ચ સ્વગનુલેપનતામ્બૂલદાનૈઃ પૂજનં
ન્યાયતઃ । શ્વશ્રુશ્વમુરપરિચર્યા તત્પારતલ્યમનુ-તરવાદિતા
પરિમિતાપ્રચંડાલા પકરણમનુચૈર્દાસઃ ।

“નાયકના (વરના) મિત્રનું રીત પ્રમાણે, માળા, લેપ, તાંબુલ
વગેરેથી પૂજન કરવું (વહુએ) માસુમસરાની સેવા (કરી) તેને આધીન
(રહી) સામો જવાળ ન દેવો. તેમની પાસે પ્રમાણસર બહું તાણીને
નહિં એમ વાત કરવી અને હળવેથી હસવું.”

વાત્સયનનું ડા. સુ. ૫. ૨૩૬.

આ ઉપરથી લાજ કાઢવાનો રિવાજ વાત્સયનને વખતે એટલે
લગભગ ઇ. સ. ના પહેલા સદીમાં નહોતો એ તરત સમજાશે.

—તંત્રી,

આ વિચારને પુષ્ટિ આપનારા દાખલાઓ પુરાણ ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. મુસલમાનો આવ્યા અને રિવાજ આસ્તે આસ્તે દાખલ થયો કારણ કે તેઓમાં જુરખો અને ઓઝરનો રિવાજ ધાર્મિક ફરજ તરીકે છે. જ્યાં મુસલમાનોનું જોર વધારે જાયું ત્યાં તે રિવાજે ઉંડાં મુળ ધાલ્યાં અને જ્યાં મુસલમાનની અસર નહિજેવીજ અગર મુદત નહિ ત્યાં તે રિવાજ દાખલ ન થયો. આ વાતની સત્યતા અત્યારે પણ ઇતિહાસ જૂગાળના સાધારણ જ્ઞાન વાળો રાખસ પણ જોઈ શકશે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મારું માનવું છે કે “ પડદો ” એટલે “ લાજ ” નો રિવાજ મુસલમાનો ધર્મ અનુસાર માને છે અને તેથી તેઓ “ પડદો ” પાળે છે જો કે, મેં કહ્યું તેમ, મને કાંઈ શાસ્ત્રીય રીતે માન્ય નથી પણ અટકળ એમ થાય છે કે તેઓમાં પણ પેગમ્બર સાહેબની પહેલાં “ પડદો ” નો રિવાજ નહિ હોય. પણ જ્યારથી પેગમ્બર સાહેબે મુજનનો રિવાજ દાખલ કર્યો તે પછી તરતજ આ રિવાજ દાખલ કરવાની જરૂર તેઓ સાહેબને જણાણી હશે. કેમકે મારા મન પ્રમાણે સુન્નત કરવાથી મનુષ્યની અમુક પ્રકારની લાગણી—મનોદશા—નેષકદા Rude shock લાગે છે અને પરિણામે પુરૂષ જરા ઓછો સંયમી અને વધારે આવેશ વાળો impulsive થઈ જાય છે. આથી કરીને અનુભવથી તે વખતે સમજાયું હશે કે ઓછા સંયમી, અને આવેશ વાળા પુરૂષોને ઉશકેરવાના પ્રસંગ જેમ બને તેમ ઓછા આવે તો ફીક અને તેથી સ્ત્રીઓએ પોતાનો ચહેરો છુપાવવો એવીફરજ નાખવામાં આવી હશે.

અરવુ; ગમેતેમ હો પણ તેઓનો આ રિવાજ જ્યાં જ્યાં તેઓનું જોર જાયું ત્યાં ત્યાં દાખલ થયો, કેમકે તેઓ રાજકર્તા પ્રજાચરાથી અન્ય લોકો તેને અનુસરે એ કુદરતી છે. વળી સુન્નતના પ્રભાવથી તેઓનોસ્વભાવ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો હોવાથી પણ સ્ત્રીજન અને તેમાં પણ છતાંએલી પ્રજાનાં સ્ત્રીજન, ખુદે મોઢે ચાલે તો સહી સલામત ન રહે; આ બંને કારણોને લઈને અને ખાસતો આ બીજાં કારણે કરીને “ પડદો ” નો (લાજ કાઢવાનો) રિવાજ હિંદુ સમાજમાં, સ્ત્રી તથા પુરૂષ બંનેની સંમતિથી દાખલ થયો. આ રીતે આ રિવાજ, રાજકર્તા કામ (મુસલમાન) ની સ્ત્રીઓ તરફની આવી મનોદશાની, સામે ચવાની અશક્તિ ને લઈને હિંદુઓએ

પોતાનામાં દાખલ કર્યો, પણ તેની સાથે તે રિવાજ નહોતો અને દાખલ કર્યો તેના અધ્યાત્મમાં કાંઈ ઉપર દર્શાવેલી મુશ્કેલીમાનોની મનો-દશા “કાગળ” તરીકે મુસલમાનોના જ રાજ્યમાં હિંદુઓથી જાહેર કરી શકાય નહિ તેથી તે વખતના ડાહ્યા, હિંદુઓએ “ પડો રાખવો તે ખાનદાનીની નિશાની છે ” એમ જાહેર કર્યું, અને વખત જતાં સમાજના મનમાં તે વાત દ્રઢ પણ થઈ ગઈ. પછીતો જ્યાં ખાનદાનીની વાત આવી એટલે ખાનદાનમાં ગણાવું કોને ન ગમે ? અધાંજ ખાનદાન થયાં અને લાજ કાઢી મુસલમાન અમલદારની લાજ કઢાય તેનો અર્થ તે વખતના ડાહ્યા હિંદુઓ મુસલમાનોને એમ મુમત્તવવા લાગ્યા હશે કે મોટા માણસની લાજ કાઢવી તે તો તેની આગર વધારવા જેવું છે. અને પછી વખત જતાં જ્યાં મોટાં અને મોલાદાર તે અધાંની લાજ કાઢવાની કડી દાખલ થઈ. આમ જે વાત અ છુટકે કરવી પડી તેજ વાત ઉચ્ચ, ખાનદાનીયતની નીશાની તરીકે સમ્પત્તિની ગણતરીમાં ગણાવા લાગી.

પછી તો જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લોકો તેનો ગેર-લાભ પણ લેવા લાગ્યા. અને પોતાના કાયદા અને મતક્ષત્ર માટે મોટી સ્ત્રીઓ નાની સ્ત્રી પાસે ચીવટથી લાજનો રીવાજ પગાવા લાગી. આમ આ રીવાજ મુજ ધાવી બેઠો છે એમ મારી અટકળ છે

બહેનો ! ગમે તે કારણે લાજનો રીવાજ પડ્યો હોય પણ એ વાત ચોક્કસ છે કે આગળના વખતમાં આપણામાં તે રીવાજ મુદ્દલ નહોતો અને બીજી વાત એ કે અત્યારે આ રિવાજથી આપણો સંસાર દુઃખદ થઈ રહ્યો છે.

અત્યારે પણ જુઓ કે લાજથી કેટલું દુઃખ પડે છે. પહેલાં તો જે છોકરીને કાંઈ લાભ પણ નહોતો તેનું સગપણ જો થયું તોપણ તરતજ તેના પાસે લાજ કઢાવાશે આથી કરીને છોકરીને સાસરાં અને વગવિશે નાનપણમાંજ વિચાર આવે છે. બીજું ઘડી ઘડીની શીકર પેસે છે કે રખેતે કાંઈ આવશે ને મારાથી લાજ નહિ કઢાય તો ? આમ ચિંતા અને અટકા પેસે છે. વળી કપડું ઘસાય, વાળ ઘસાય, તે જુદું.

વળી ખરાબર મોટું કે વાળ સારાં અને સરખાં વ્યવસ્થિત રાખવાની ચીવટ ઓછી થાય કેમકે મોટેરાં અને અને પારકાંને જોઈ જવાનો પ્રસંગ મળેજ નહિ કે કાંઈ દીકા કરે, કારણ કે તેઓની લાજ કાઢવાની હોય આથી ઠરી જોટલી સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ તેટલી કાળજી રહેતી નથી. લાજ કાઢે તેનાથી અવાજ તો કેમજ સંભળાવાય. આથી થાય છે એમ કે અમુક પ્રસંગે લાજ

કાઢતી સોની વર્તણૂકને બીજી પ્રજા અવિવેક ગણે છે અને આપણે હિંદુસ્થાનીઓ નાદકના વગોવાઈએ છીએ. જેમકે આપણે ઘેર, કાઠ આવે અને બાઈ એકલીજ હોય અને લાજ કાઢતી હોયનો આવનાર માણસને જવાબ પથ ન મળે કે “ઘેર નથી” તો પછી ખેસવાનું કે વિવેકસર પાણી પીવાનું કે તેનાં નામદામનું તો પુછાયજ શેનું. તેથી તે બીચારાને જેવો આવ્યો તેવોજ કંઈ પણ ભણા વિના બીંત સામું માથું પગડીને જવું પડે છે. રસ્તામાં પણ લાજ કાઢતી પડે તેથી પુરતું નીરખીને જોવાની ટેવ પણ પડે નહિ તેથી નિરિક્ષણ શક્તિ ખીસતી નથી. ઘણીવાર તો ખાસ જ્ઞાન વધે એવા જગ્યાએ એટલા સરજ જવાનું થાય છે પણ આ દુષ્ટ રીવાજને લઈને તેનાં પણ લાભ મળે નહિ, જેમકે પ્રદર્શન જોવા જવું. લાજનો રીવાજ હોય એટલે સૌ સાથે ખેસીને જોવા ખોલવાનાં લાભ તો ન મળે (જોવા ખોલવાથી સામાન્ય જ્ઞાન ખીલે છે તે વાંતતો સૌ કાંઈ કબુલ કરે છે) પણ ત્યાં મુર્ખા મુર્ખાં પણ ખેસી શકાય નહિ કેમકે લાજ કાઢીને મુર્ખાં ખેસવું તેજ અસંબધતા ગણાય છે એટલુંજ નહિ પણ લાજ કાઢીને મુર્ખાં ખેસી રહેવું કાને ગમે તેથી નેણી ઉડીને ચાલતી યાય છે; આથી કરીને સાંભળવાથી જે જ્ઞાન મળે તે પણ ન મળે. ભાવથ કે લેકચરમાં તો જવાય ક્યાંથી ?

જ્યારે સ્ત્રી સંસારમાં વડુ તરીકે હોયછે ત્યાંતો તેના આ રીવાજને લઈને પુરા ભોગ મળે છે. સામુ મરજ પડે તેમ વહુના વાંક, સાચા—ખોટા, પોતાને જણાય તેવા, પોતાના વરને અને દીકરાને કહે. વહુ બિચારી ઘરમાં બેઠી બેઠી સાંભળતી હોય કે સાસુજ સાવ ખોટું કહે છે તોપણ લાજને લઈને ગહાર આવીને ખરું સમજાવી શક્તિ નથી, વળી વહુનો વર જ્યારે રાતે વહુને મળે (વચમાં દીવસનુંતો મળવાનું મોટાં કુટુંબમાં—લાજના રીવાજને લઈને બનેજ નહિ) ત્યારે વળી બપોરે સાસુએ કહેલા વાંક, વહુજ વરને સમજાવે કે આમ નહિ ને આમ હતું “ ત્યારે જો વર સમજે તો પાછો પોતે બીજે દીવસે પોતાની માને કહી શકે નહિ કે “ તારી રાત સમજ ફેરતી હતી ” કારણ કે લાજનું નાતરું, છતાં પણ જો કદાચ કહે તો તે વખતે